

**І.К. ПАТРИЛЯК
М.А. БОРОВИК**

**УКРАЇНА
В РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ:**

*спроба нового
концептуального погляду*

КИЇВ – 2010

ББК 63.3 (4УКР)624

П 20

*Випущено на замовлення
Українського інституту національної пам'яті*

Патриляк І.К., Боровик М.А.

П 20 Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

ISBN 978-966-2213-31-7

У книзі розглянуто найбільш суперечливі сторінки історії України періоду Другої світової війни. Велику увагу приділено висвітленню “української проблеми” напередодні і на початку світової війни, долі українських земель у 1939–1940 рр., участі українців у фінській кампанії, бойовим діям і причинам поразки Червоної армії в битві за Україну в 1941 р., окупаційному режиму нацистів та їхніх союзників в Україні, українському визвольному рухові, діяльності радянського підпілля і партизанів, взаєминам більшовицької влади і українського суспільства в роки війни.

Призначена для широкого кола читачів, може бути корисною для студентів, викладачів, учителів та всіх, хто цікавиться історією України періоду Другої світової війни.

ISBN 978-966-2213-31-7

ББК 63.3 (4УКР)624

© Патриляк І.К., Боровик М.А.

© Український інститут
національної пам'яті

© Видавець ПП Лисенко М.М.

З М І С Т

Передмова	6
Розділ 1. Короткий історіографічний огляд	10
Розділ 2. Україна напередодні та на початковому етапі Другої світової війни (1939–1941 рр.).....	21
2.1. “Українське питання” напередодні Другої світової війни. Договір Молотова-Ріббентропа.....	21
2.2. Українські землі під час Вересневої кампанії 1939 року	40
2.3. Радянізація Галичини й Волині.....	57
2.4. Участь українців у Радянсько-фінській війні.....	66
2.5. Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини, нове розширення кордонів Радянської України	72
2.6. На початку чергових великих страждань. Радянська Україна 1939–1941 років	81
Розділ 3. Бойові дії на території України в 1941–1944 роках.....	91
3.1. Стосунки Німеччини та СРСР в період від завершення вересневої кампанії до початку бойових дій на східному фронті (жовтень 1939–червень 1941)	91
3.2. Співвідношення протиборчих сил станом на 22 червня 1941 року. Дислокація ворожих армій уздовж західного кордону СРСР, оперативні плани сторін	103
3.3. Бойові дії на території України в 1941–1942 роках	110
3.4. Бойові дії на території України в січні – жовтні 1943 року.....	143
3.5. Бойові дії на території України в листопаді 1943 – жовтні 1944 років.....	151
Розділ 4. Окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941–1944 рр.).....	165
4.1. Плани керівництва гітлерівської Німеччини щодо майбутнього окупованих українських земель	165

4.2. Адміністративний поділ українських земель, окупованих Німеччиною та її союзниками	171
4.3 Економічна експлуатація і соціальна політика гітлерівців та їхніх союзників на окупованій території України	179
4.4 Система безпеки в окупованій Україні. Проблема колабораціонізму.....	192
4.5 Культурне і церковне життя України в роки окупації	198
4.6 Винищення цивільного населення і військово-полонених в Україні під час окупації	210
Розділ 5. Радянський партизанський рух і комуністичне підпілля.....	219
5.1 Формування мережі комуністичного підпілля	219
5.2 Становлення радянського партизанського руху (1941–1942 рр.)	228
5.3 Війна на знищення: карально-репресивний апарат окупаційної влади в боротьбі проти комуністичного підпілля і партизанського руху	240
5.4 Органи керівництва радянським партизанським рухом і комуністичним підпіллям	248
5.5 Активізація радянського партизанського руху (1943–1944 рр.)	262
5.6. Внутрішній устрій та основні форми діяльності радянських партизанських формувань	278
5.7. Комуністичне підпілля в період активізації радянського руху Опору (1943–1944 рр.)	289
5.8. Радянський рух Опору в балансі сил протиборчих сторін в Україні	297
Розділ 6. Український визвольний рух у роки Другої світової війни	300
6.1 Український визвольний рух напередодні та на початку Другої світової війни	300
6.2. Акт 30 червня 1941 року – спроба відновити українську державність	320
6.3. Перші оунівські “армії” та “Поліська Січ” отамана Бульби.....	332

6.4. Український визвольний рух в 1942 році. Формування УПА, її структура і чисельність ...	338
6.5. Боротьба УПА проти Німеччини та її союзників	366
6.6. Українська Головна Визвольна Рада	395
6.7. Боротьба між УПА та радянськими партизанами (1943–1944 рр.)	397
6.8. Протистояння між УПА і Червоною армією та НКВС	413
6.9. Українсько-польський конфлікт і боротьба УПА на антипольському “фронті”	426
6.9.1. Історичні передумови українсько-польського конфлікту	426
6.9.2. Наростання конфлікту в перші роки Другої світової війни	429
6.9.3. Ескалація українсько-польського протистояння	435
6.9.4. Діяльність УПА на Закерзонні (1944–1945 рр.)	460
Розділ 7. УРСР в 1941–1945 роках: влада і суспільство	464
7.1 Радянський режим і українське населення: криза лояльності	464
7.2 Мобілізація економіки	478
7.3 Евакуація матеріальних і людських ресурсів	485
7.4 Трудові та технологічні ресурси України в нарощуванні військово-економічного потенціалу СРСР	491
7.5 Українське суспільство і радянська влада: реставрація режиму	503
7.6 Ніщо не забуто: радянські репресії та депортації	523
7.7. Реконструкція економіки	528
7.8. Радянське повсякдення в умовах війни: школа виживання	538
Розділ 8. Підсумки Другої світової війни для України ..	552
Використані джерела та література	563

*Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда.
Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити.
Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп.*

*Олександр Довженко
“Щоденник”, 18.XI.1942.*

Передмова

Двадцяте століття по праву може вважатися століттям суцільних суспільних катаклізмів – революцій, війн, небачених в історії соціальних експериментів, побудованих на фанатичній спробі практичної реалізації ідеологічних формул, масових геноцидів, депортацій, репатріацій тощо. На жаль, Україні та її мешканцям довелося на власному досвіді пережити всі ці випробування у минулому столітті.

Країна була спустошена двома світовими війнами, економічно виснажена комуністичним господарським експериментом і “холодною війною”, демографічно покалічена голодами, репресіями, депортаціями, мобілізаціями. Етнічне обличчя України за сто років помінялося сильніше, ніж за попередні півтисячоліття. У цій низці катастроф провідне місце займає Друга світова війна, яка сукупністю своїх всепланетарних наслідків продовжує справляти неабиякий вплив на політичне, культурне, релігійне, інтелектуальне життя українського суспільства у ХХІ столітті.

У світі дуже небагато країн, на долю яких Друга світова війна вплинула так радикально, як на долю України та її мешканців. Війна пройшла через життя кожної української родини і є ваговою складовою історичної пам’яті українського суспільства. На жаль, упродовж десятиліть історія війни була предметом політичних спекуляцій, піддавалася міфологізації та використовувалася з метою легітимації домінуючих у державі ідеологічних постулатів. Навіть сьогодні в масовій свідомості історія Другої світової війни в Україні

залишається сумішшю об'єктивних знань та історичних міфів.

Нині в історичній науці історія Другої світової війни є предметом особливого зацікавлення і прискіпливого дослідження. Накопичені роками нашарування історичних міфів, а часто і відвертої брехні, у висвітленні її історії часто змушують фахівців буквально заново розпочинати дослідження ключових проблем цього періоду. Нині результати такої роботи дають змогу сформулювати цілком нове бачення загальної картини подій. Проте міркування і висновки сучасних дослідників, на жаль, часто залишаються малодоступними для широкого загалу читачів. Зі строкатої мозаїки окремих фактів і оцінок пересічному українцеві буває доволі непросто скласти цілісну та логічну картину подій історії нашої країни в роки війни.

Працюючи над книгою, ми цілком усвідомлювали неможливість охопити усі аспекти життя українського суспільства в роки Другої світової війни, а тому зосередились на наскладніших і суперечливих проблемах. Зокрема, детально висвітлено “українську проблему” напередодні і в перші роки Другої світової війни, питання стосунків українського суспільства і радянської держави, життя України в роки окупації. Прискіпливу увагу звернуто на висвітлення українського визвольного руху (одне із найбільш публічно дискутованих питань вітчизняної історії, яке відіграє виняткову роль у сучасному суспільно-політичному житті, а тому найдетальніше викладено у книзі), радянського партизанського руху і підпілля тощо.

Багато проблем історії Другої світової війни, що обговорюються в книзі викликають суперечливі оцінки в науковій літературі. Навіть сама назва війни, яка для більшості населення нашої країни залишається Великою Вітчизняною, сьогодні є предметом наукових дискусій і політичних суперечок. Історично назва Велика Вітчизняна війна радянського народу (пізніше – Радянського Союзу) існувала спершу як пропагандистська формула. Її використання офіційною державною

пропагандою в СРСР служило одночасно кільком цілям. Насамперед вона повинна була додатково сакралізувати війну, підкріпити патріотичний пафос, який після вторгнення Німеччини став домінуючим інструментом мобілізації населення радянської держави на відсіч ворогові. Сучасні історики відзначають також, що з допомогою подібної формули радянське керівництво намагалося провести у свідомості населення чіткий вододіл між подіями, що відбувалися до 22 червня 1941 року (подіями, які були затьмарені численними свідченнями співучасті Радянського Союзу у роздмухуванні “світової пожежі”) і, як слід було думати, цілком новою війною, що почалася з агресії Німеччини проти СРСР. Пізніше, вже після війни, провідним завданням культу Великої Вітчизняної війни стало цементування “нової історичної спільноти – радянського народу” в єдину політичну націю, в історичній свідомості якої міфології великої війни відводилася роль вузлової ланки. Використання такої формули давало змогу за умов ідеологічного протистояння часів “холодної війни” провести чіткий вододіл між СРСР, який виставлявся єдиним переможцем “фашистської чуми”, і його західними союзниками. У той чи інший спосіб зусиллями державної пропаганди, під впливом спільних переживань, незабутніх подвигів рядових громадян у тій війні, за кілька повоєнних десятиліть концепт Великої вітчизняної війни був перетворений на частину масової історичної пам’яті для кількох поколінь сучасних українців. Очевидно, що у такій ролі це поняття цілком має право на життя.

Водночас щодо наукового використання подібної термінології у багатьох сучасних дослідників існують серйозні застереження. Саме тому в науковій літературі як заміник останнім часом часто використовуються поняття на кшталт: “радянсько-німецька”, “німецько-радянська”, “нацистсько-радянська” війна тощо. Вони мають більш новітнє звучання, однак по суті принципово не відрізняються від попереднього в тому сенсі, що як і раніше виокремлюють із контексту Другої світової війни між Німеччиною та СРСР, тоді як кожен з

учасників цього протистояння насправді був учасником ширших коаліцій і внесок їхніх союзників навіть у загальний підсумок війни в Європі навряд чи справедливо залишати за дужками. Очевидно, науковій спільноті ще належить досягти згоди щодо взаємоприйнятної термінології. Нині вважаємо за краще послуговуватися нейтральними дефініціями (Друга світова війна, східний театр бойових дій тощо), маючи на увазі, що події військово-політичного протистояння Німеччини і СРСР не можливо розглядати поза загальним контекстом світової війни.

У роботі ми спиралися на найновіші дослідження вітчизняної та зарубіжної історичної науки, прагнучи створити об'єктивний образ подій світової війни. Ми сподіваємось також, що ця праця спонукатиме читачів до самостійного мислення, щирого і неупередженого обговорення найпроблемніших моментів нашої історії, пошуків порозуміння і примирення з минулим, припинення “війни”, що розриває наше суспільство уже впродовж декількох десятиліть.

Розділ 1.

Короткий історіографічний огляд

Проблема історії України періоду Другої світової війни довгі роки залишалася найменш дослідженою у вітчизняній історіографії. Праці, створені в часи існування СРСР, значною мірою несли на собі навантаження ідеологічних штампів і висвітлювали події війни в контексті “керівної та спрямовуючої” ролі компартії. На початку 1990-х років львівський дослідник О. Романів слушно наголосив: “Друга світова війна, бачена в контексті українських проблем та інтересів, належить до найбільш сфальсифікованих періодів нашої найновішої історії, Еверести псевдонаукових праць про так зване “визволення” і воз’єднання в Українській радянській державі та Велику Вітчизняну війну дають спотворену – інколи “з точністю до навпаки” – картину подій, явищ, особливо участі в них українського національного чинника. Якщо ж мова йде безпосередньо про німецько-радянську війну, яка заповнила одну із найтрагічніших смуг мартиролога українського народу, то, як відомо, її навіть у радянській історіографії з ходом десятиліть та еволюції більшовицької системи не один раз переписували”. На жаль, внаслідок негативного впливу ідеологічного чинника повноцінної історіографії з проблематики Другої світової війни в Україні довгий час так і не було створено. Якісні зміни в підходах вітчизняних учених до висвітлення проблеми місця та ролі України в подіях Другої світової війни почали спостерігатися на зламі 1980–1990-х років і були пов’язані з загальною лібералізацією та демократизацією суспільного життя.

Серед наукових праць українських дослідників, що з'явилися впродовж двох останніх десятиліть і вирізняються новими методологічними підходами у розв'язанні поставленої проблеми, насамперед треба виділити роботи, на жаль, уже покійного дослідника М.В. Ковалю (Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999; Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999). Професор М.В. Коваль один із перших серед українських дослідників намагався осмислити концептуальні проблеми історії Другої світової війни в Україні, подати її нову періодизацію, спробував визначити нові пріоритетні напрями дослідження, які не знаходили свого відображення в працях радянської доби. Йому належить першість у розкритті низки проблем, що фальсифікувалися або замовчувалися в роки існування СРСР. Розмірковуючи над найактуальнішими питаннями історії війни та проблемами їх висвітлення сьогодні, М.В. Коваль зазначав: “Нові історичні умови, у яких нині перебуває суспільство незалежної України, потребують вироблення основоположних засад його розвитку на перспективу. Завдання вельми складне, реалізувати його без ґрунтового переосмислення всього тисячолітнього історичного шляху українського народу неможливо. На заваді стоять насамперед відчутні впливи колишньої заідеологізованої історіографії, позбавленої, по суті, найголовнішого – повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу. У цьому, на думку “мудрих керманців”, і не було жодної потреби, оскільки наукове бачення історичного досвіду українського народу цілком могли замінити ідеологічні догмати. Будь-яка спроба нестандартного аналітичного розгляду історичних подій, явищ, осіб наштовхувалася на якнайсуворішу заборону. Повною мірою все це стосувалося історії війни проти нацистського третього райху. Суворая правда про війну, особливо про її позалаштунковий бік, аж ніяк не влаштовувала керівні інстанції, бо могла б спростувати чимало офіційних благопристойних версій і тлумачень,

які створювалися й усіляко підтримувалися для морально-політичної реабілітації, навіть уславлення тих, хто припустився згубних помилок, прорахунків, а то й прямих злочинів, виявився не на гідному рівні в найекстремальнішій ситуації в пору фатального зламу історичної долі Вітчизни”. (Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 6.)

Власну спробу створити концепцію історії України періоду Другої світової війни зробив у першій половині 1990-х років чернівецький історик П.П. Брицький, який наголошував на необхідності збалансованої подачі дослідниками історичного фактажу, “не боячись бути підданим критиці “справа” чи “зліва” (Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С. 3).

Величезний вплив на становлення сучасної української історіографії Другої світової війни, безперечно, мала праця українського дослідника з Франції В. Косика. Він так визначає ключові проблемні питання своєї праці: “Які плани мала Німеччина щодо Східної Європи, зокрема щодо України? Як відбувалася реалізація цих планів? Що означало панування націонал-соціалістичної Німеччини в Україні? Як реагували на таке панування українські національні сили? Яка була позиція українського національного руху? Якою мірою українці спричинилися до поразки націонал-соціалістичної Німеччини? У цій книжці докладено зусиль, щоб дати на ці питання якнайточніші відповіді” (В. Косика. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 17–18).

Очевидно, що найголовнішою заслугою професора В. Косика стало привнесення в пострадянську Україну україноцентричного бачення подій Другої світової війни, а також актуалізація ним сотень досі невідомих для українських читачів і вітчизняних учених оригінальних документів з німецьких архівосховищ. Особливо цікавими й цінними для дослідників були ті розділи книги, у яких В. Косик розглянув плани нацистської Німеччини щодо українських земель перед війною і під час бойових дій. Науковець зробив глибокий аналіз геополітичних розрахунків провідних “гравців”

європейської політики, висвітлив стан “українського питання” та намагання лідерів іноземних держав у своїх інтересах розіграти “українську карту”.

Зваженість і обґрунтованість оцінок, широкий спектр висвітлених у монографії проблем залишає працю В. Косика актуальною і через 15 років після її першої публікації в Україні.

Подібно до праці В. Косика чималий вплив на формування вітчизняної концепції висвітлення історії Другої світової війни на початку 1990-х років мали міркування іншого зарубіжного українського дослідника Т. Гунчака, викладені в окремому розділі нарисів політичної історії України першої половини ХХ століття. Дослідник концентрується на п’яти ключових моментах історії Другої світової війни, пов’язаних з Україною: “українська проблема” в планах наймогутніших європейських держав; бойові дії на території України (причини початкових поразок і подальших перемог Червоної армії); радянський партизанський і підпільницький рух; український самостійницький рух; втрати українського народу в роки Другої світової війни. Війну вчений розглядає як черговий період найрішучіших випробувань у долі українського народу, який, опинившись у епіцентрі протистояння двох могутніх тоталітарних імперій, став багато в чому заручником ситуації (Гунчак Т. Україна – перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії. – К., 1993. – С. 6.).

Серед праць з історії України періоду Другої світової війни, створених сучасними українськими вченими, слід відзначити комплексне дослідження “Безсмертя”. Книга пам’яті України. (1941–1945 рр.) // За ред. І. О. Герасимова, яке було опубліковане в 2000 році. Автори колективної монографії основну увагу сконцентрували на подіях німецько-радянської війни, оминаючи проблеми передвоєнної ситуації в Європі та питання анексії Радянським Союзом Західної України, Бессарабії та Буковини. Водночас у книжці розкрито низку нез’ясованих до того часу в історіографії обставин Другої світової війни на території України. Йдеться про дослідження питання втрат України, становища України напередодні війни, участі українців у боротьбі на фронтах поза межами України тощо.

Оригінальним поглядом, чіткими концептуальними підходами і вагомою джерельною базою вирізняється колективне дослідження “Україна в Другій світовій війні (1939–1945)”, яке є складовою частиною шеститомного видання “Політична історія України. XX століття”, що побачило світ у 2003 році. Автори тому В.І. Кучер, В. А. Гриневич та В.С. Коваль детально проаналізували всі основні аспекти політичного життя України періоду Другої світової війни, всебічно висвітлили проблему “походження” війни, роль “українського питання” напередодні світового конфлікту, зупинилися на таких важливих аспектах, як доля України й українців на початковому етапі війни (1939–1941 рр.). Проблеми поразок Червоної армії в 1941–1942 роках значною мірою розкрито крізь призму падіння лояльності українського населення та призовників до більшовицького режиму. Збалансовано подано історію окупації, радянського та українського підпільно-партизанського рухів. Цікавим фрагментом політичної історії Другої світової війни, який автори виділили окремим розділом, став розгляд проблем, пов’язаних із боротьбою за визнання нового західного кордону України.

Помітною подією в середовищі дослідників історії Другої світової війни стала поява праці відомих українських вчених В. І. Кучера та П. М. Чернеги “Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Посібник для вчителя”, що побачила світ у 2004 році. У п’яти розділах книги науковці подали власне бачення історії України періоду Другої світової війни, послідовно розкриваючи проблеми передвоєнного становища українських земель, долі України на початковому етапі війни, економічний потенціал республіки напередодні нападу Німеччини на СРСР, бойові дії на території України, окупаційний режим, діяльність радянського й націоналістичного підпілля, господарське та суспільно-політичне життя України на завершальному етапі війни. Цінність праці підвищується внаслідок вміщення документів наприкінці кожного розділу, а також запитань і завдань для самопідготовки та самоконтролю. На наше переконання, ця книга цікава й корисна не лише для викладачів шкіл (кому вона, власне, адресована), а й для студентів вищих навчальних закладів.

Суттєвий внесок у дослідження історії Другої світової війни в Україні впродовж останніх десятиліть зробив професор В. Ю. Король. Особливо плідно вчений працював у вивченні проблем, пов'язаних з долею радянських військовополонених, нацистського геноциду супроти мирного населення України, ціни перемоги над Німеччиною, проблемами втрат радянських військ в окремих операціях і битвах тощо. Його праці (“Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр.”, “Ціна перемоги: міфи та реальність”, “Битва за Дніпро: героїзм і трагедія”, “Україна: трагізм 1941 року”, “Україна в період Другої світової війни (1939–1945 рр.)”, “Історія України” та інші) відзначаються серйозною джерельною базою, новизною постановки питання та сміливими й обґрунтованими висновками.

Протягом 1990-х–2000-х років українські дослідники створили гігантський масив наукової літератури, в якій висвітлюються окремі аспекти історії Другої світової війни в Україні. Зокрема, проблемами “українського питання” напередодні війни та приєднання до УРСР Західної України плідно займалися В. Коваль, М. Коваль, Д. Злепко, В. Ковалюк, М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, Л. Зашкільняк, С. Кульчицький, Ю. Шаповал, А. Руккас, Я. Грицак, М. Гетьманчук, В. Гриневич, О. Марущенко, І. Кулинич, О. Полянський, Б. Ярош, Н. Свідерська, Ю. Сливка та ін. Особливо звертаємо увагу на опубліковану в 2009 році у Львові ґрунтовну монографію луцьких учених В. Барана й В. Токарського “Україна: західні землі (1939–1941)”, в якій дослідники розкривають усю картину інкорпорації та радянзації Західної України, подають цікаві статистичні дані, документальні додатки тощо. Київський вчений Ю. Сорока ретельно вивчив проблему етносоціальних змін у західноукраїнському регіоні, дослідивши міграції, депортації, знищення цивільного населення Західної України в роки Другої світової війни.

Більшість дослідників сходяться на думці про те, що напередодні Другої світової війни жодна європейська держава не визнавала повного права за українцями на створення цілковито незалежної держави в етнічних кордонах, натомість на територію України дивилися, як на об’єкт територіальної

геополітичної експансії, використовуючи “українську карту у власних інтересах”. Нацистська Німеччина порушувала “українське питання” лише з метою використання його у боротьбі проти Польщі чи СРСР, але водночас “розраховувалася” Карпатською Україною зі своїми угорськими союзниками, правлячі кола Польщі готові були підтримати українську “державність” на Наддніпрянщині (або Лівобережжі), розглядаючи можливість появи буферної ерзацдержави, як можливість послабити Радянський Союз. СРСР, у свою чергу, прикривав власні експансіоністські прагнення та намагання “експортувати” революцію в Європу риторикою про “возз’єднання” західних українців з УРСР. В аналогічному ключі вітчизняні вчені розглядають також і питання приєднання Галичини, Волині, Північної Буковини та частини Бессарабії до Радянської України. Наголошуючи на тому, що це приєднання відбулося внаслідок неспровокованої агресії СРСР проти суверенних держав, українські вчені наводять важливі аргументи на користь права українського народу жити в межах одного державного організму, підкреслюючи, що події 1939–1940 років стали важливим чинником у формуванні майбутнього повоєнного кордону України, спростили майбутню боротьбу українського народу за незалежність.

Питанням боротьби українців на всіх фронтах Другої світової війни присвячено монографію І. Муковського та О. Лисенка “Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни”, опубліковану в 1995 році. Це перше комплексне дослідження боротьби воїнів-українців з військами нацистської Німеччини та її союзників. Опрацювавши колосальний масив архівних матеріалів, актуалізувавши сотні невідомих раніше дослідникам документів, ввівши до наукового обігу нові цифри і факти, вчені показали роль і місце центральної постаті Другої світової війни – воїна-фронтовика. Дослідження, створене за проблемно-хронологічним принципом, що дозволило авторам послідовно висвітлити ратну звитягу громадян України на фронтах у лавах Червоної армії, у партизанському русі, у національно-визвольній боротьбі, у збройних силах Польщі, США, Канади, Великої Британії, Чехословаччини тощо. Автори, спираючись на архівний матеріал, наводять нові дані щодо кількості

українців у різних арміях і військових угрупованнях партизанського типу, їхніх втрат.

Проблемам морально-психологічного стану Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни присвячували свої численні дослідження В. Гриневич та Ю. Ніколаєць. Учені переконливо продемонстрували, наскільки далеким від істини був пафос радянських видань, у яких стверджувалося про монолітність радянського суспільства та армії, які “всі як один” стали на захист “соціалістичної вітчизни”. Аналізовані науковцями архівні матеріали чітко засвідчують високий рівень дефетизму (поразницьких настроїв) серед українців, що були призвані у 1941 році до лав Червоної армії, “кризу лояльності” значної частини населення України до сталінського режиму тощо. Власне, в морально-психологічному стані Червоної армії дослідники вбачають одну із найважливіших причин поразок на початковому етапі німецько-радянської війни. На особливу увагу заслуговує монографія В. Гриневича “Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)”, видана 2007 року у Києві.

Новітні підходи у дослідженні соціально-економічних проблем з історії України періоду Другої світової війни продемонстрували Л. Беренштейн (“Трудящиеся Украины – Победе. Вклад украинского народа в победу над Германией”), П. Жеребецький (“Горловка в годы Великой Отечественной войны”), П. Черенга і Д. Балан (“Економіка України в роки Великої Вітчизняної війни”), І. Ветров (“Економічна експансія третього райху в Україні 1941–1944”), Т. Вронська (“В умовах війни: життя та побут населення міст України 1943–1945 рр.”), Л. Хайнацька (“Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1944–1950 рр.)”), О. Перехрест та інші вчені. Науковці збалансовано оцінили стан соціально-економічних відносин в УРСР на початковому етапі світової війни, в роки гітлерівської окупації та під час відбудови народного господарства, дали тверезі оцінки ролі партійних і радянських органів у процесі створення економічного потенціалу УРСР та його відбудови після завершення в Україні бойових дій.

Новим науковим напрямом в українській історіографії Другої світової війни, започаткованим українськими ученими в 1990-х роках, стало вивчення історії церков у роки воєнного лихоліття. Зокрема, найбільш детально проблеми з історії церкви висвітлили у своїх монографічних дослідженнях Ю. Волошин (“Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944)”) та О. Лисенко (“Церковне життя в Україні 1943–1946 рр.”). Вчені акцентують увагу читачів на релігійній політиці німецької та румунської окупаційної адміністрації, використанні церкви у пропагандистських цілях, внутрішньому житті церковних конфесій, розвиткові національно-церковного руху, стосунках між церквою та окупаційною владою, між церквою та радянським і українським національним підпіллям тощо. Окремим фрагментом, висвітленим у вказаних працях, є проблема правового статусу священнослужителів і церковних громад.

Новим сегментом української історіографії періоду Другої світової війни, який почав розвиватися на зламі ХХ і ХХІ століть, стало вивчення проблеми військової колаборації українців з гітлерівцями. У цьому контексті слід згадати дослідження львівського історика А. Боляновського про дивізію “Галичина” та про українців на службі в Збройних силах Німеччини та київського науковця І. Дерейка, який вивчає історію створених в Україні поліцейських батальйонів.

Окремі аспекти нацистської окупаційної політики в Україні розкривають у своїх дослідженнях Т. Пастушенко (проблеми “остарбайтерів”), Н. Глушенок (питання гітлерівської аграрної політики в окупованій Україні), В. Гінда (освітня політика нацистів), В. Гедз (періодичні видання на окупованій території), Л. Рибченко (радянські військові мобілізації 1943–1944 років на території України), В. Нахманович (гітлерівські концтабори на території України, знищення мирного населення), О. Крикніцький (стан Червоної армії напередодні й на початку Другої світової війни) та ін.

Незважаючи на наявність тисяч праць з історії радянського партизанського руху, в радянській історіографії після проголошення незалежності України вітчизняні дослідники надзвичайно активно вивчають цю проблематику, розглядаючи зазначене питання з принципово нових позицій із залу-

ченням раніше невідомих архівних матеріалів. Зокрема, серед праць, які побачили світ за останні десятиліття хотілося б згадати дослідження В. Клокова (“О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944)”), у якому автор відзначає низьку ефективність дій радянських партизанів і великі втрати серед мирного населення, спричинені боротьбою червоних партизанських загонів (С. 10), та монографію А. Чайковського (“Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів та очима істориків)”), у якій вчений, використавши нові архівні матеріали, висвітлив низку замовчуваних у часи існування СРСР проблем партизанського руху. Також слід зазначити, що в царині дослідження радянського партизанського руху в Україні працювали М. Коваль, В. Король, В. Кучер, А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк, І. Шахрайчук, А. Міхненко та десятки інших науковців. Одним із найцікавіших авторів, що впродовж останніх років активно досліджує радянський партизанський рух на території України, є молодий петербурзький учений О. Гогун, який висвітлив низку раніше маловивчених сторінок радянського партизанського руху.

Справжній бум упродовж останніх десятиліть переживають дослідження, пов’язані з історією українського самостійницького руху в роки Другої світової війни. Історіографи нараховують понад п’ять тисяч публікацій з історії українського визвольного руху, що побачили світ після 1991 року. Нині можна констатувати, що в Україні склалося декілька потужних регіональних шкіл дослідників українського самостійництва періоду Другої світової війни – львівська (Ю. Киричук, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, О. Мороховський, В. В’ятрович, М. Посівнич та ін.); київська (В. Сергійчук, В. Кучер, А. Русначенко, В. Дзьобак, А. Кентій, О. Лисенко, Д. Веденеев, Ю. Шаповал, І. Ільюшин, С. Кульчицький, В. Ковальчук, І. Патриляк, О. Іщук та ін.); рівненсько-острозька (Г. Бухало, В. Трофимович, С. Музичук, І. Марчук та ін.). Десятки цікавих досліджень з історії українського визвольного руху з’являються в Тернополі (Г. Стародубець), Івано-Франківську (І. Андрухів), Сумах (Г. Іванущенко), Запоріжжі (А. Щур) та інших містах. Намагаючись дати за-

гальну характеристику працям згаданих авторів, слід зазначити, що вони написані на надзвичайно широкій документальній базі, яка охоплює колись недоступні для вчених документи з раніше таємних радянських архівних фондів. Незважаючи на існуюче в середовищі дослідників різноманіття думок щодо українського самостійницького руху часів Другої світової війни, переважна більшість сучасних учених розглядає це явище як справедливу і відчайдушну боротьбу за національне та соціальне визволення українського народу, як відповідь українського суспільства на насильство з боку іноземних тоталітарних режимів.

Безперечно, короткий та схематичний огляд історіографії не висвітлює всіх існуючих концепцій, досліджуваних проблем і тематик з історії Другої світової війни, якими займається сучасна українська історична наука. Однак навіть такий побіжний аналіз окремих праць вітчизняних учених, присвячених історії Другої світової війни, дає право стверджувати, що сьогоднішня українська історіографія піднялася на якісно новий рівень, охопила своїм зацікавленням раніше не досліджувані аспекти, залучила до наукового обігу сотні тисяч нових архівних документів, статистичних джерел, спогадів, листів, щоденників, періодичних видань. Позитивна динаміка у розвитку української історіографії дає змогу сподіватися на поступове формування цілісної концепції історії України періоду Другої світової війни, на відновлення історичної правди.

Під час підготовки цієї книжки автори спиралися насамперед на результати досліджень указаних науковців.

Розділ 2.

Україна напередодні та на початковому етапі Другої світової війни (1939–1941 рр.)

2.1. “Українське питання” напередодні Другої світової війни. Договір Молотова-Ріббентропа

Друга світова війна перетворила Україну на гігантське поле битви між найпотужнішими арміями тогочасного світу, на об'єкт колосального економічного грабунку й геноциду з боку окупантів, на місце розгортання безкомпромісної боротьби декількох партизанських структур. Однак напередодні цих доленосних подій “українська проблема” стала розмінною картою в широкій дипломатичній та геополітичній грі.

Українське питання напередодні Другої світової війни було ще більш заплутаним, ніж у 1914 році. Його вирішення впливало на долю щонайменше чотирьох держав, до складу яких входили українські етнічні землі у міжвоєнний період. З приходом у 1933 році до влади в Німеччині націонал-соціалістичної партії, лідери якої відкрито декларували необхідність геополітичних змін у Європі, “українська проблема” набула нового звучання в устах європейських дипломатів, політиків і журналістів.

Генеральною політичною метою нацизму було проголошено об'єднання всіх німців у одній державі (під гаслом “Один народ, одна держава, один фюрер!”) і завоювання для

майбутніх поколінь німців (“раси панів”) нового життєвого простору (Lebensraum) на сході Європи. Гітлерівці вважали застарілою ідею формування колоній на заокеанських територіях і прагнули, щоб землі майбутньої німецької імперії безпосередньо прилягали до існуючої Німеччини, утворюючи з нею одне ціле.

Нацистські теоретики підраховали, що в майбутньому потрібно буде збільшити кількість німців до 250 млн осіб, чого можна буде досягти лише за наявності в розпорядженні нової німецької імперії території не менше 5 млн кв. км (майже вдсятеро більше, ніж займала Німеччина в 1933 році).

“Політичне керівництво Німецького Райху, – писав А. Гітлер, – повинне спрямувати всі свої зусилля виключно для досягнення цієї мети. Не слід робити жодних політичних кроків, щоб здійснювати інші цілі, крім цієї, не слід також провадити будь-яких заходів, що не ведуть до досягнення поставленої мети. Треба ясно розуміти, що цієї мети можна досягнути тільки шляхом війни”.

Лідер націонал-соціалістів ще до приходу до влади відкрито вказував, проти кого буде спрямоване вістря майбутньої експансії:

“Якщо ми сьогодні говоримо про нові землі в Європі, то насамперед ми можемо мати на думці Росію та підвладні їй прикордонні держави”.

Тобто частинами майбутньої імперії німців мала стати територія Росії до Уралу, а також західні республіки СРСР, насамперед Україна. Однак у 1933 році гітлерівці постали перед проблемою необхідності відтворення “майже з нуля” німецьких збройних сил, реанімації військової промисловості тощо. Створення імперії переносилося на майбутнє, натомість потрібно було діяти більш хитро та витончено, поступово “розхитуючи” міць тих держав, які мали б перетворитися на сателітів або жертв майбутнього німецького натиску на схід. У березні 1933 року на нараді керівників гітлерівської партії обговорювалося українське питання. Логіка ухвалених рішень полягала в наступному: завдяки “українській проблемі” тиснути на Польщу, Чехословаччину та Румунію з метою перетворення їх на німецьких сателітів, на плацдарм для

майбутнього наступу проти Радянського Союзу. Водночас розгорнути антирадянську пропаганду, постаючи в шатах “захисників” українців і використовуючи на свою користь пропагандистський потенціал українських еміграційних кіл.

Здійснювання стратегії, схваленої в березні 1933 року, розпочалося негайно. 1 квітня 1933 року Гітлер у публічній промові наголосив на тому, що він не може спокійно спостерігати за тим, як більшовики поневолюють і гноблять великий російський та шляхетний український народ та народи Кавказу. Лідер нацистів вказав на необхідність переглянути Рапальські домовленості й надати допомогу визвольним змаганням українців, бо тільки крах більшовизму та поява нової могутньої української держави дозволить, за словами Гітлера, відновити рівновагу сил у Європі та світі.

Промова німецького канцлера спрямовувалася насамперед на те, аби посилити тиск на сусідню Польщу і змусити польську еліту піти на угоду з Німеччиною. Керівництво Польщі опинилися у доволі не вигідній ситуації. З одного боку, поляки боялися, що з підтримкою Німеччиною українського сепаратизму Польща втратить західноукраїнські землі, а також втратить можливість поширити свої кордони до меж 1772 року (чого прагнула значна частина міжвоєнного польського суспільства). З іншого, Варшава не хотіла чути про можливість співпраці з більшовиками (які бажали накинати Польщі власний соціально-економічний лад) у можливій протидії німцям.

Намагаючись знайти вихід із тупикової ситуації, Варшава легко потрапила у тенета німецької дипломатії. У травні 1933 року А. Гітлер зустрівся з польським послом у Берліні А. Висоцьким. Канцлер Німеччини звернув увагу посла на те, що обидві країни мають гарні перспективи для співробітництва. Однак він висловив побоювання з приводу загрози для Польщі від Радянського Союзу. Польща, на думку Гітлера, мала б відіграти історичну місію у стримуванні загрози для Європи з боку більшовизму. Польській делегації прозоро натякнули на те, що Німеччина не заперечуватиме у разі, якщо за участь у майбутній війні проти СРСР Польща зможе розширити свої кордони до Дніпра та Чорного моря або очолить федерацію із квазі держав, утворених на окраїнах колишнього Радянського Союзу.

У розумінні А. Гітлера Польща повинна була зацікавитися спільною інтервенцією разом з Німеччиною та Британією за підтримки Франції, Італії та Японії проти СРСР. На думку німецького канцлера, після краху Радянського Союзу Польща мала б отримати території Білорусії, Правобережної України, вихід до Чорного моря, Литву з портом Мемель (Клайпеда), натомість поступитися Німеччині територіями Познанщини, Данцигом і “Польським коридором”, а також промисловим регіоном Верхньої Сілезії. Інші території європейської частини СРСР та Кавказ повинні були поставити під своє управління Німеччина, Польща, Франція, Італія та Британія. Азіатська частина СРСР могла б відійти до сфери інтересів Британії та Японії.

Німецько-польські консультації стали відомими у світі й жваво обговорювалися в пресі. 10 липня 1933 року газета “Правда” стверджувала, що деякі польські кола готові віддати Німеччині “коридор” і Верхню Сілезію за умови, що Берлін надасть Польщі військову допомогу, задовольнивши її давні претензії на Білорусію та Радянську Україну. 16 листопада 1933 року французька газета “Le Temps” помістила матеріал, у якому йшлося про плани Німеччини щодо експансії в напрямку Балтійських республік і про заохочення Польщі до окупації України.

Змінила свою тональність також і контрольована нацистами німецька журналістика. Бюро зовнішньої політики націонал-соціалістичної партії, очолюване А. Розенбергом (який доволі часто висловлювався за створення напівзалежної від Німеччини Української Держави), у робочій записці, призначеній для бюро преси Райху, наголосив, що націонал-соціалістична партія зовсім не схиляється до ідеї створення незалежної України. У записці, зокрема, говорилося: оскільки тепер Німеччина не в змозі переглянути свої східні кордони за допомогою сили, це слід зробити іншим способом, а саме підтримати зазіхання Польщі на Радянську Україну і Литву. Польська експансіоністська політика щодо Сходу, згідно з цією запискою, узгоджувалася з англійською політикою, оскільки Британія мала таємні стосунки з польським урядом у 1931 році і підштовхувала Польщу до нападу на Радянський Союз. Однак у той час Ю. Пілсудський не був

упевнений у прихильній позиції Німеччини й відмовився від інтервенції. Тепер, як йшлося в записці, ситуація докорінно змінювалася і відкривала перед Німеччиною нові перспективи: руками Польщі та Британії здобути володіння в Росії та одночасно приєднати до Райху заселені німцями території Польщі.

Безпосередні переговори про можливу участь Польщі в майбутній війні проти більшовицької Росії розпочалися у Берліні в листопаді 1933 року. Посланець Варшави Ю. Ліпський цілковито погодився з думками, висловленими А. Гітлером. У своєму звіті до Варшави він відзначив:

“Мені уявляється вищою мірою бажаним, щоб у найближчому майбутньому розвиток польсько-німецьких відносин йшов у напрямку висловлених канцлером ідей”.

Пропозицію німецької влади також цілковито підтримав міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек, який був відвертим прихильником польсько-німецької співпраці. Тож не дивно, що на зламі 1933–1934 років Берлін із Варшавою знайшли повне порозуміння, яке вилилося у підписання 26 січня 1934 року польсько-німецького договору про ненапад, фактично спрямованого проти СРСР.

12 травня 1934 року бюро зовнішньої політики націонал-соціалістичної партії розробили меморандум про англо-німецькі стосунки. У документі, між іншим, згадувалося, що:

“питання російського Півдня стане знову невідкладним у разі конфлікту між Росією та Японією. З цього випливає можливість співробітництва між Англією, Польщею та Німеччиною”. У разі спільної інтервенції згаданих країн проти СРСР “можна було б гарантувати Польщі її подальше поширення до Чорного моря, а в рамках згаданого союзу через переговори встановити певні економічні компенсації для Німеччини і компенсації у нафтопродуктах для Англії”.

Однак реалізувати на практиці попередні домовленості щодо спільної війни проти СРСР не вдалося. Польща вагалася, намагаючись балансувати між двома могутніми сусідами й оглядаючись на поведінку свого основного європейського союзника – Францію. Французи ж у травні 1935 року підписали з СРСР договір про взаємну допомогу. З огляду на

таку позицію французьких союзників польські владні кола вирішили утриматися від прямої підтримки Німеччини у її агресивних задумах і дотримуватися стосовно нацистів дружнього нейтралітету та політики мирного співіснування двох держав. “Українська проблема” на якийсь час зникла із дипломатичних угод.

Знову “українська проблема” потрапила до “порядку денного” німецької політики під час “Чехословацької кризи”. Українське Закарпаття, яке у міжвоєнні роки перебувало в складі ЧСР, стало об’єктом торгів між Німеччиною, Угорщиною, Польщею та Радянським Союзом. Українські політичні угруповання, стимульовані напівофіційними заохоченнями з Берліна, активізували свою діяльність, спрямовану на здобуття автономії Карпатської України, передбаченої чехословацькою конституцією. Побоюючись отримати в особі Карпатської України непідконтрольного зародку української державності, свої протести проти автономізації краю заявляють у Будапешті, Варшаві, Бухаресті та Москві. У розпал “Чехословацької кризи” у серпні 1938 року угорський регент М. Горті здійснив візит до Німеччини. Під час бесіди із А. Гітлером він прагнув заручитися його підтримкою у справі повернення під владу Угорщини Словаччини та Карпатської України. Угорській делегації прозоро натякнули на те, аби Будапешт був готовий до висунення своїх територіальних претензій Чехословаччині найближчим часом. Було також підкреслено, що підтримка угорським намірам буде надана лише у разі, якщо Будапешт проводитиме політику, що відповідатиме планам і потребам Німеччини.

28–30 вересня 1938 року під час знаменитої Мюнхенської конференції було вирішено долю Судетської області, а вже 21 жовтня Гітлер прийняв рішення щодо остаточного розгрому “залишкової Чехії” – Чехословаччина мала зникнути з політичної карти світу. Одразу після Мюнхена свої територіальні претензії до пошматованої країни висунули Угорщина й Польща. У контексті цих претензій дедалі гострішим ставало питання українського Закарпаття. 8 жовтня 1938 року Закарпаття було проголошене автономією в складі ЧСР, а 10 жовтня пражський уряд оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох державотворчих суб’ек-

тів – Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі (з 3 грудня 1938 року – Карпатської України).

Поява української автономії активізувала угорське та польське зближення. Під час свого візиту до Варшави М. Горті попросив у польського уряду підтримку на міжнародній арені у справі приєднання Закарпаття до Угорщини. Польське керівництво цілковито підтримало угорські пропозиції, але на заваді угорським планам стала позиція Німеччини. У жовтні 1938 року в Берліні вважали за доцільне залишити Карпатську Україну як незалежну державу або приєднати її до Словаччини аби уникнути встановлення спільного польсько-угорського кордону. Німецькі дипломати і аналітики побоювалися, що поява польсько-угорського кордону призведе до створення між Варшавою та Будапештом антинімецького військового союзу із можливим приєднанням до нього інших держав.

Динамічні державотворчі процеси, які розгорнулися в Карпатській Україні, стали каталізатором антипольських виступів на території Галичини та Волині. Варшавський уряд дедалі наполегливіше порушував питання про ліквідацію української автономії в ЧСР. Наприкінці жовтня 1938 року польський посол у Берліні Ю. Ліпський на переговорах з очільником німецького МЗС Й. Ріббентропом заявив, що Польща очікує ліквідації Карпатської України як гнізда українського сепаратизму й тероризму, спрямованого насамперед проти Польщі. Ю. Ліпський відверто зізнався, що у Варшаві бояться, аби Німеччина не використала “українську карту” за зразком “Судетської проблеми” і не розколола Польщу на низку квазідержавних утворень. У відповідь Й. Ріббентроп натякнув польському посланцеві, що позитивне для Польщі вирішення Карпатоукраїнського питання можливе лише у разі, якщо Варшава буде поступливою у питаннях передачі Німеччині Данцига, будівництва автостради і залізниці через “польський коридор”, а також приєднається до Антикомінтернівського пакту. Польський уряд не погодився на такі вимоги і питання Закарпаття на деякий час залишилося без остаточного вирішення.

Демонструючи свою всесильність у питаннях встановлення кордонів і долі народів, нацисти 2 листопада 1938 року

під час засідання так званого Віденського арбітражу частково задовольнили претензії Будапешта, передавши Угорщині південні регіони Закарпаття із найбільшими містами Ужгородом, Мукачевим, Береговим і стратегічною залізницею.

Практично вся європейська дипломатія та преса в листопаді 1938 року була переконана, що Гітлер перетворить залишок Карпатської України на плацдарм для нападу на СРСР. Це відчуття особливо підсилилося після публікації 6 грудня 1938 року франко-німецької декларації про добросусідські стосунки між двома країнами. Західний світ зітхнув з полегшенням, вважаючи, що зумів спрямувати експансивну енергію Гітлера в бік Радянського Союзу.

Однак на зламі 1938–1939 років події набрали нового несподіваного розвитку. Спочатку, наприкінці грудня 1938 року, радник німецького посольства у Варшаві заявив, що Німеччина не має наміру перетворювати Карпатську Україну на зародок майбутньої української державності, а вже 5 січня 1939 року Гітлер, приймаючи у своїй резиденції Берхтесгаден міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека, заявив йому, що Німеччина втратила інтерес до українського питання. Фюрер підкреслив:

“У світовій пресі Німеччині намагаються приписати якісь наміри щодо України, однак у цьому відношенні Польща не повинна нічого остерігатися, бо Німеччина не має жодних інтересів по той бік Карпат і їй байдуже, що там роблять країни, зацікавлені в тих областях”.

6 січня 1939 року на переговорах Ю. Бека з його німецьким візаві Й. Ріббентропом було розглянуто українське питання. Ріббентроп заявив, що Німеччина використовувала Карпатську Україну лише для того, аби “вчинити шкоду росіянам”, а “українська проблема”, на думку Ріббентропа, була цілковитим “привілеєм Польщі”. Німецький міністр провокаційно запитав свого польського колегу, чи не відмовилася Варшава від амбітних планів покійного маршала Ю. Пілсудського підкорити собі Україну, на що отримав відповідь:

“Польські війська були у самому Києві і ці прагнення усе ще живі й сьогодні”.

26 січня 1939 року Ю. Бек знову відвідав Берлін і отримав запевнення від німецьких урядовців, що Німеччина готова віддати Польщі територію України до Дніпра та Чорного моря.

Захоплені ідеями можливого союзу з Німеччиною у війні проти СРСР за українські землі польські лідери прогавали наближення катастрофи своєї власної держави. Солодкі запевнення з боку Гітлера і його дипломатів були вдалим камуфляжем справжніх намірів нацистів і щодо України, і щодо Польщі. На зламі 1938–1939 років німецький канцлер дійшов висновку, що Німеччина сягнула піку своєї мілітарної переваги над іншими державами Європи, а тому повинна використати сприятливий момент для початку війни.

8 березня 1939 року, виступаючи у вузькому колі представників військового командування та партійного керівництва, А. Гітлер наголосив на тому, що до 15 березня повинна бути ліквідована Чехословаччина, після чого настане черга Польщі. Протягом 1940–1941 років Гітлер прогнозував розгром Франції і підкорення Британії. Перспектива війни з Польщею і західними демократіями поставила перед Гітлером і німецькою дипломатією важке завдання – якимось чином нейтралізувати СРСР і заставити Москву не втручатися в європейський конфлікт. Лише так можна було виграти війну на Заході, не піддаючись загрозі появи “двох фронтів”, і згодом сконцентрувати всі сили для війни проти СРСР за здобуття “життєвого простору” для німців. Ціна нейтралітету СРСР у 1939 році для А. Гітлера була настільки високою, що він успішно забув про свої власні слова із “Майн кампф”, у яких бундючно стверджував, що:

“більшовизм є прокляттям і злочином проти всього людства”, що будь-який союз Німеччини з СРСР – цим “породженням пекла”, є цілковито неможливим і що “не можна перемогти диявола з допомогою Вельзевула”.

Перші позитивні сигнали до Москви було відправлено 30 січня 1939 року. Виступаючи у райхстазі з нагоди чергової річниці приходу нацистів до влади, Гітлер жодним словом не висловив ворожість щодо СРСР. Натомість він наголосив на питанні повернення Німеччині її колишніх африканських колоній і про необхідність створити в Африці німецький

“життєвий простір”. Продемонструвавши Кремлю зміну своїх пріоритетів і натякнувши на можливість порозуміння, лідер нацистів очікував від лідера більшовиків відповіді, у якій слід було чітко окреслити ту проблему, що стояла на перепоні німецько-радянського зближення і усунення якої могло б відновити довіру між двома державами.

Для відповіді Німеччині радянський диктатор Й. Сталін обрав найвищу трибуну – XVIII з'їзд ВКП(б). 10 березня 1939 року у своїй доповіді Сталін чітко вказав, що є найбільшим подразником у німецько-радянських стосунках:

“Характерним є той шум, який зчинила англо-французька й північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси до хрипоті галасують про те, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони вже тепер мають у руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тисяч населення, що німці щонайпізніше весною цього року, приєднають Радянську Україну, яка має понад 30 мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей підозрілий шум мав своєю метою підняти люту Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав. (...) Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до кузьки, тобто до так званої Карпатської України. І, коли справді є там такі безумці, можна не мати сумніву, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних. Але якщо відкинути геть божевільних і звернутися до нормальних людей, то хіба неясно, що смішно і безглуздо говорити серйозно про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України?”.

Сталін також наголосив на тому, що саме у Франції, Британії та США очікують “походу Гітлера” на Радянську Україну і розглядають війну Німеччини проти СРСР як плату за згоду Заходу приєднати до Райху Судети і знищити Чехословаччину.

Німецький канцлер одразу ж оцінив ситуацію. Проблема Карпатської України була основною перешкодою на шляху до радянсько-німецького порозуміння. Рішення щодо

майбутньої долі маленької української держави було прийнято без зволікань. 10 березня 1939 року виступив Сталін, а 14 березня 1939 року угорські війська з благословення Гітлера атакували українське Закарпаття. 15 березня Сойм Карпатської України прийняв декларацію про незалежність і звернувся до німецького консула Гофмана з пропозицією, щоб Німеччина взяла під свій патронат Закарпаття, як Словаччину. Відповідь із Берліна, від самої канцелярії Гітлера, надійшла миттєво – регіон без опору має перейти до Угорщини. Президент Карпатської України А. Волошин відкинув німецький ультиматум. Героїчний спротив Української Карпатської Республіки був потоплений у крові угорськими гонведами, “українську проблему” черговий раз принесли в жертву геополітичним інтересам могутніх європейських гравців.

Розправившись із залишками Чехословаччини у середині березня 1939 року, німецький фюрер уже 3 квітня 1939 року віддав наказ про підготовку нападу на Польщу, а 11 квітня підписав план війни з Польщею (план “Вайс”). Відтак українське питання знову стало актуальним для німецьких політичних комбінацій. Здавалося б, що Німеччина з березня 1939 року знайшла порозуміння з Радянським Союзом, однак між майбутніми партнерами залишалася певна недовіра, що підігрівалася діями обох сторін. Причиною цієї недовіри стала активізація англійської та французької дипломатії.

Дізнавшись про плани Німеччини розгромити Польщу (найбільшого й наймогутнішого союзника Британії та Франції на Сході Європи), замість того, аби вступити у війну з СРСР за Україну, французи і британці звернулися до Кремля із пропозицією розпочати переговори щодо можливого підписання договору про двосторонню взаємодопомогу. У відповідь на пропозиції Лондона та Парижа нарком закордонних справ М. Литвинов 17 квітня 1939 року висунув радянські умови: по-перше, СРСР, Англія та Франція укладають на п’ятьдесят років угоду про трійсту взаємодопомогу, в тому числі й збройну, на випадок агресії проти кожного з учасників договору; по-друге, три держави зобов’язуються подавати допомогу всім країнам, що знаходяться між Балтійським та Чорним морем у разі агресії проти них; по-третє, одночасно з

угодою укладається воєнна конвенція про розміри та форми збройної взаємодопомоги.

Радянські пропозиції обговорювалися і дискутувалися надзвичайно довго. Переговори між дипломатами йшли мляво. Лише 12 серпня 1939 року до Москви прибули військові місії Британії та Франції, однак із надзвичайно обмеженими повноваженнями.

Переговори між Москвою та західними демократіями відверто насторожували Берлін. Як контрзахід німці вирішили черговий раз розіграти “українську карту”. Плануючи війну проти Польщі, німецькі дипломати й експерти зі спецслужб докладали всіх можливих зусиль для того, щоб “конфлікт із Польщею був викликаний не з боку Німеччини”, а українським повстанням у Галичині та на Волині. Одночасно німці своїми діями натякали Кремлю про можливість “взяти під свою опіку” західних українців у разі, якщо Москва піде на угоду із Британією та Францією.

З метою активізувати український антипольський рух у Західній Україні представники німецької військової розвідки (Абверу) нав’язали контакти із лідером ОУН А. Мельником і зуміли переконати останнього в необхідності координувати зусилля ОУН із Німеччиною, незважаючи на зраду німцями Карпатської України. Співробітники Абверу наголошували на тому, що “здача” Угорщині Закарпаття була лише тактичною поступкою, необхідною для майбутнього відродження української державності на більшості територій України.

Демонструючи свою “добру волю” щодо українців, представники Абверу визволили з угорського полону 400 карпатських січовиків. Їх, за домовленістю з керівництвом ОУН, перевезли до навчальних таборів Абверу в Кірхендорфі та Гакенштейні (Верхня Австрія). Через три дні після початку переговорів між радянською і англо-французькою делегацією в Москві 15 серпня 1939 року керівництво Абверу отримало дозвіл на створення з колишніх карпатських січовиків український диверсійний загін під кодовою назвою “Bergbauernhilfe” (“Допомога горян”). Підготовкою загону займався Абвер-2 (другий відділ Абверу – “Диверсії та психологічна війна”).

Український Легіон із 200 (за деякими даними із 600) осіб очолив полковник Р. Сушко, його формування стало важливим чинником тиску на Кремль для німецької дипломатії. Намагаючись використати українців у своїй політиці, нацисти водночас пильнували, щоб їхні ініціативи не вийшли із-під контролю. Про це свідчить відмова німців сформувати з українських емігрантів окремих корпус для війни з Польщею. Українські еміграційні організації та військові товариства готові були надати у розпорядження вермахту 12 тис. солдатів та 1300 офіцерів, які добровільно бажали воювати проти Польщі за визволення західноукраїнських земель. Через побоювання, що надмірний ентузіазм українських еміграційних кіл справді призведе до формування повноцінної української армії та нового проголошення української державності на руїнах Польщі, Берлін відкинув усі українські ініціативи. Загін Р. Сушка повинен був лише виконати свою обмежену місію – закинутий в Галичину Легіон мав спровокувати українське повстання, “на допомогу” якому прийшли б війська “Великої Німеччини”.

Паралельно із розігруванням “української карти” німецькі дипломати гарячково шукали шляхів до порозуміння із радянським диктатором. 26 липня 1939 року співробітники німецького МЗС вперше натякнули радянському представникові в Берліні Г. Астахову про потребу відновити взаємовигідні стосунки, на перепоні яким не стане ані проблема Прибалтики, ані “українське питання”. 2 серпня 1939 року глава МЗС Третього Райху Й. Ріббентроп особисто спілкувався з радянським представником і запевнив, що Німеччина “прихильно ставиться до Москви”, запропонувавши водночас Кремлю визначитися, чи він йтиме з Францією та Британією, чи з Німеччиною. У разі прихильності Кремля до Німеччини Ріббентроп обіцяв, що всі проблеми між Балтійським та Чорним морем будуть вирішуватися Берліном спільно з Москвою. Стосовно Польщі Ріббентроп натякнув на можливість спільного вирішення долі цієї країни і запропонував радянському представникові подумати над можливістю того, аби СРСР отримав у своє підпорядкування східну частину польської держави, тобто території Західної України та Західної Білорусії. Вражений щедрістю нацистів, Г. Астахов писав до Москви:

“Німці зараз готові на такі поступки, які пізніше тому були абсолютно неможливі. Відмова від Прибалтики, Бессарабії, Східної Польщі, не говорячи вже від України, – це мінімум, на який пішли б німці без довгих розмов, лише б отримати від нас обіцянку не втручатися у конфлікт з Польщею”.

12 серпня 1939 року (у той самий день, коли до Москви прибула англо-французька місія) новий радянський нарком закордонних справ В. Молотов повідомив через Астахова, що радянський уряд готовий вести переговори з Берліном. А 15 серпня 1939 року (того ж дня, коли було сформовано український диверсійний Легіон Р. Сушка) Й. Ріббентроп передав через німецького посла в Москві Ф. Шуленбурга своє особисте звернення до В.Молотова. Справжнім автором послання був А. Гітлер. У ньому нацистський лідер переконував радянський уряд у тому, що між німецьким національним соціалізмом і радянським соціалізмом є надзвичайно багато спільного, а причиною непорозумінь між двома країнами є тільки намагання їх розсварити “західними капіталістичними демократіями”. Автор послання вказав, що всі роздуми у “Майн кампф” стосовно “життєвого простору” для німців не мають жодного стосунку до Росії. У посланні стверджувалося, що нацисти готові спільно з комуністами розв’язувати всі проблеми у Східній Європі, а також прагнуть до тісного економічного співробітництва між Третім Райхом і СРСР.

В. Молотов із зацікавленням вивчив документ і з 16 серпня 1939 року між представниками німецького та радянського закордонних відомств розпочалися інтенсивні переговори. Німецький посол Шуленбург щодня відвідував керівника наркомату закордонних справ Молотова. 18 серпня 1939 року Шуленбург повідомив Берлін про готовність Радянського Союзу укласти торговельно-кредитну угоду, а потім підписати пакт про ненапад.

19 серпня 1939 року представники Німеччини та СРСР підписали надзвичайно широкий економічний договір. Того ж дня В. Молотов передав до Берліна проект пакту про ненапад між двома країнами. Угода про ненапад гарантувала Гітлерові спокій на східних рубежах Німеччини і дозволяла, “не озираючись”, воювати з Польщею, Францією та Британією.

Того ж дня сталася ще одна важлива історична подія. Саме 19 серпня 1939 року Сталін публічно заявив про необхідність підштовхнути Європу до нової війни, яка стане увертюрою до “світової революції”. Виступаючи на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) за участю провідних діячів Комінтерну, Сталін підкреслив:

“Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо угоду про взаємну допомогу із Францією та Великою Британією, Німеччина відмовиться від Польщі й почне шукати “модус вівенді” із західними державами. Війна буде відвернута, але в майбутньому події можуть набути загрозливого для СРСР характеру. Якщо ж ми приймемо пропозицію Німеччини про укладення пакту про ненапад, вона, звичайно, нападе на Польщу, і втручання Франції та Британії в цю війну стане неминучим. Західна Європа буде піддана серйозним хвилюванням і безпорядкам. У цих умовах у нас буде чимало шансів лишитися осторонь від конфлікту і ми зможемо сподіватися на наш вигідний вступ у війну. Досвід двадцяти останніх років показує, що в мирний час неможливо мати в Європі комуністичний рух настільки сильний, щоб більшовицька партія змогла б захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою лише в результаті великої війни. Ми зробимо свій вибір і він зрозумілий. Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включаючи українську Галичину.

Німеччина надає нам цілковиту свободу дій у Прибалтійських країнах і не заперечує з приводу повернення Бессарабії СРСР. Вона готова поступитися як зоною впливу Румунією, Болгарією та Угорщиною... Залишається відкритим питання, пов’язане із Югославією... Водночас ми повинні розуміти наслідки, які випливатимуть як із перемоги, так і з поразки Німеччини. У разі її поразки неминуче відбудеться радянізація Німеччини й буде створено комуністичний уряд. Ми повинні пам’ятати, що радянізована Німеччина опиниться перед великою небезпекою, якщо ця радянізація буде наслідком поразки Німеччини під час короткочасної війни. Англія та Франція будуть ще доволі сильні, щоб захопити

Берлін і ліквідувати радянську Німеччину. А ми не матимемо змоги прийти на допомогу нашим більшовицьким друзям у Німеччині.

*Отже, наше завдання полягає в тому, щоб Німеччина змогла вести війну якнайдовше, з тією метою, щоб втомлені та вкрай виснажені Англія і Франція були б позбавлені можливості розгромити радянізовану Німеччину. Дотримуючись позиції нейтралітету і очікуючи на свій час, СРСР буде надавати допомогу сьгоднішній Німеччині, постачаючи їй сировиною і продуктами харчування (...) Якщо Німеччина вийде переможцем, вона буде настільки виснажена, що не зможе розпочати нового конфлікту з СРСР щонайменше протягом десяти років (...) Товариші! В інтересах СРСР, батьківщини трудящих, вперед, до початку війни між райхом і капіталістичним англо-французьким блоком”**

У Берліні із захопленням зустріли проект договору про ненапад, надісланий із Кремля, але нацистів зовсім не влаштували висловлені Молотовим дати можливого підписання угоди – 26–27 серпня 1939 року. Час минав, дипломатичний конфлікт між Польщею та Німеччиною загострювався й А. Гітлер боявся, що політичний договір із Кремлем може бути не підписаний до початку бойових дій. 20 серпня 1939 року, поставивши на кін свій власний авторитет, німецький канцлер звернувся до Й. Сталіна з особистим посланням:

“Я приймаю проект пакту про ненапад, що його передав нам ваш міністр закордонних справ пан Молотов, але вважаю вкрай необхідним з’ясувати питання, пов’язані з

* Текст виступу Сталіна опублікувала французька агенція “Гавас”, яка отримала його від “надійних швейцарських джерел”. Очевидно, що виступ Сталіна був переказаний на Заході кимось із європейських комуністів, керівників Комінтерну. 30 листопада 1939 р. Сталін особисто дав інтерв’ю газеті “Правда” (що він робив лише у виняткових випадках), у якому запопадково почав заперечувати “брехливе повідомлення” агентства “Гавас”. Радянська історична наука і пропаганда впродовж 50 років заперечувала наявність не лише виступу Сталіна, але навіть розширеного засідання Політбюро 19 серпня 1939 р. Вперше підтвердив наявність такого засідання відомий радянський історик і біограф Сталіна Д. Волкогонов. 16 січня 1993 р. в інтерв’ю газеті “Известия” він підкреслив, що особисто читав протоколи того історичного засідання. У 1994 р. російський історик Т. Бушева вперше опублікувала повний текст виступу Сталіна 19 серпня 1939 р. в журналі “Новий мир”, який вона виявила у колишньому таємному фонді “спецхрана СРСР”. Пізніший текстуальний аналіз документа підтвердив його приналежність Сталіну.

ним, якнайшвидше (...) Суть додаткового протоколу, бажаного радянському урядові, може, я переконаний, бути з'ясована у найкоротший час, якщо відповідальний німецький державний діяч зможе особисто прибути до Москви для переговорів (...) На мою думку, враховуючи наміри обох наших держав вступити у нові відносини між собою, бажано не гаяти часу. Тому я пропоную, щоб Ви прийняли мого міністра закордонних справ у вівторок, 22 серпня, або щонайпізніше в середу, 23 серпня”.

Наступного дня, 21 серпня 1939 року, з Москви до Берліна надійшла відповідь від Й. Сталіна:

“Канцлеру Німецької держави панові А. Гітлеру. Дякую за листа. Я сподіваюсь, що німецько-радянський пакт про ненапад стане вирішальним поворотом до кращого у політичних відносинах між нашими країнами. Народам наших країн потрібні мирні відносини. (...) Радянський уряд уповноважив мене повідомити Вас, що він погоджується на приїзд пана фон Ріббентропа до Москви 23 серпня.

Й.Сталін”.

21 серпня 1939 року радянська дипломатія повинна була вирішити ще одне важливе завдання – перервати переговори з англо-французькою місією. Саме цього дня на переговорах було досягнуто значних успіхів, англійці та французи пішли на серозні поступки у питанні пропуску радянських військ територіями сусідніх держав. Однак опівдні до кімнати переговорів увійшов ад'ютант К. Ворошилова Р. Хмельницький і передав наркомові оборони СРСР записку від особистого секретаря Сталіна Поскрьобишева: “Клим! Коба велів згортати шарманку!” Виконуючи волю Сталіна, К. Ворошилов без пояснення причини перервав переговори, незважаючи на активні протести англійців і французів.

Гітлер із нетерпінням чекав на відповідь із Москви, тож, коли ад'ютант приніс йому коротеньку телеграму Сталіна, німецький канцлер радісно вигукнув: “Я їх маю! Я знову отримав верх! Я маю в кишені весь світ!” Упевнений в успішності місії Ріббентропа, фюрер, виступаючи 22 серпня 1939 року на нараді вищого військового керівництва у Оберзальцбері, наголосив:

“Обнародування пакту про ненапад справить ефект бомби, що вибухнула. Наслідки – неосяжні. Сталін теж сказав, що такий курс піде на користь обом сторонам. Вплив на Польщу буде жахливим. (...) Тепер Польща в такому становищі, у яке я хотів її поставити. (...) З осені 1938 року мною було прийняте рішення йти разом зі Сталіним. По суті, в усьому світі є тільки три великих державних діячі: Сталін, я і Муссоліні. Муссоліні – найслабкіший... Сталін і я – єдині, хто бачить майбутнє. Отже, через кілька тижнів я протягну руку Сталіну на спільному німецько-російському кордоні й разом із ним візьмуся за новий поділ світу”.

Аналогічно радість з приводу майбутнього підписання угоди із Гітлером висловлював і радянський диктатор. Однак, при цьому Сталін зовсім не горів бажанням ділити з Гітлером світ, очевидно вважаючи, що земна куля, зображена на радянському гербі, повинна повністю підпорядковуватися єдиній волі комуністичного тирана. Зокрема, маршал Г. Жуков згадував, що Сталін *“був переконаний, що він, спираючись на пакт, обведе Гітлера навколо пальця”*. Йому вторив і М. Хрущов, який у спогадах залишив такі слова Сталіна стосовно пакту з німцями: *“Ну, для початку ми обманули Гітлера”*.

23 серпня 1939 року до Москви прибув Й. Ріббентроп. До складу німецької делегації входили Ріббентроп, Шуленбург, радник Гаус та перекладач Хільгер. З радянського боку, на здивування Ріббентропа, окрім Молотова та перекладача Павлова, був присутній Сталін. Сталін особисто розпочав розмову, яка протікала зважено і спокійно. Згоди щодо пакту про ненапад дійшли швидко, поклавши в основу документа радянський проект. Більш жваво обговорювалися проблеми, що увійшли до тексту таємного додаткового протоколу. Однак і в цьому разі проблеми вирішувалися швидко, оскільки німецький проект таємного протоколу, взятий за основу, надавав СРСР достатньо переваг, а на всі додаткові радянські пропозиції Ріббентроп охоче погоджувався. Тому й не дивно, що гітлерівський міністр закордонних справ у своїх спогадах відзначав, що *“на переговорах панувала приємна атмосфера”*.

Близько опівночі переговори завершилися підписанням пакту про ненапад, за яким в історіографії закріпилася назва “пакту Молотова-Ріббентропа”. Термін дії угоди визначався десятима роками із автоматичним продовженням на п’ять років у разі, якщо жодна зі сторін його завчасно не денонсує. Обидві держави зобов’язувалися утримуватися від будь-яких насильницьких дій у розв’язанні двосторонніх конфліктів, висловлювали готовність не підтримувати третіх держав у разі нападу на якусь із договірних сторін. Договором передбачалися консультації обох країн з питань, що становитимуть взаємний інтерес. Також угода забороняла брати участь у міжнародних блоках та союзах, спрямованих проти когось із учасників пакту. Будь-які суперечки чи непорозуміння повинні були вирішуватися шляхом мирних переговорів і взаємних погоджень.

Загалом у самому факті підписання договору про ненапад не було нічого надто неординарного чи протиправного, якби разом із договором не було укладено таємний додатковий протокол. Документ передбачав розмежування сфер впливу сторін у Східній та Центральній Європі, грубо порушуючи суверенітет і територіальну цілісність низки незалежних держав. Радянська сфера впливу охоплювала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію та східну частину польської держави (на схід від річок Нарев, Вісла, Сян). На радянському боці, окрім українських і білоруських етнічних земель, опинилися Люблінське та частина Варшавського воєводства, заселених головним чином поляками.

Після підписання угоди обидва диктатори залишилися вдоволеними. Гітлер вважав, що добився участі Кремля у війні проти Польщі та дружнього нейтралітету СРСР під час війни Німеччини з Францією та Британією. Німецький канцлер розраховував на швидкий розгром західних демократій і повернення німецьких дивізій на Схід для здобуття “життєвого простору”, а більшовицький лідер бажав затяжної війни на Заході із подальшою радянізацією Європи. Як показав розвиток подій, обоє прорахувалися у своїх планах.

Зважаючи на укладення угоди зі Сталіним, нацисти знову “заховали до рукава” українську карту. Легіон Р. Сушка, передислокований до Словаччини в очікуванні вторгнення в

Польщу, 25 серпня 1939 року було заборонено використовувати під час бойових дій. До початку війни 1 вересня 1939 року німці більше не згадували про “українську проблему” – у Берліна був новий, набагато вигідніший союзник, з яким розраховалися західноукраїнськими землями.

2.2. Українські землі під час Вересневої кампанії 1939 року

28 серпня 1939 року А.Гітлер віддав наказ про напад на Польщу на світанку 1 вересня. У суворій відповідності до розпорядження свого головнокомандувача, вермахт у складі 55 піхотних і 7 танкових дивізій (1,6 млн осіб, 2880 танків, 2000 літаків, 6000 гармат і мінометів) о 4 годині 45 хвилин атакував сусідню державу. Німецька авіація бомбила польські аеродроми, транспортні комунікації, економічні та адміністративні центри, пункти дислокації польських збройних сил. Польща мала у своєму розпорядженні 24 укомплектовані піхотні дивізії і 15 дивізій у стадії комплектування, 8 кінних і одну бронетанкову дивізію, 807 легких танків і танкеток, 407 літаків, 4300 гармат і мінометів. Особовий склад польського війська сягав 1 млн жовнів, з яких 560 тис. були щойно мобілізовані резервісти. Близько 112 тис. солдатів польської армії були українцями.

У той час, коли весь світ, затамувавши подих, спостерігав за тим, як сталеві колони німецьких армій шматують польську оборону, а західні демократії оголошували гітлерівській Німеччині війну, СРСР розпочав підготовку до удару в тил польської армії. Розпочав із запевнень про дружбу і нейтралітет. Ще 27 серпня 1939 року (через 4 дні після підписання пакту з Німеччиною) нарком оборони СРСР К. Ворошилов в інтерв'ю газеті “Известия” наголосив, що СРСР готовий надати Польщі допомогу сировиною та воєнними матеріалами у разі, якщо Польща стане жертвою агресії. 2 вересня 1939 року радянський посол у Варшаві М. Шаронов звернувся до польського уряду із запитанням, чому Польща не просить у Москви допомоги, обіцяної К. Ворошиловим у згаданому інтерв'ю. Глава польського зовнішньо-

політичного відомства Ю. Бек негайно віддав доручення польському послові в Москві В. Гжибовському офіційно звернутися до радянського уряду із проханням надати Польщі допомогу стратегічною сировиною. Однак того ж дня нарком закордонних справ СРСР В. Молотов від імені радянського уряду відмовив Польщі у допомозі, мотивуючи свою відмову складною політичною ситуацією, необхідністю дбати про власні інтереси і бажанням СРСР зберегти нейтралітет у польсько-німецькому конфлікті.

Лукаво запевняючи поляків у своїй нейтральності, СРСР водночас розпочав приховану мобілізацію. На початок світової війни Червона армія налічувала 1,9 млн бійців, але внаслідок реалізації завчасно спланованих заходів радянського керівництва почала лавиноподібно збільшуватися. З вересня 1939 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило таємне рішення про продовження на місяць строку служби червоноармійців і молодших командирів, внаслідок чого у Червоній армії затрималося 310 тис. осіб, які повинні були звільнитися в запас. Також на один рік було продовжено термін служби 190 тисячам строковиків, яких призвали в 1937 році і мали звільнити в запас у 1939 році. 7 вересня 1939 року, прикриваючись початком великих навчальних зборів, із запасу до лав Червоної армії було призвано 2,6 млн резервістів із семи військових округів (у тому числі і з двох, розташованих на території України – Київського особливого та Харківського військових округів, з яких відповідно призвали 656,3 тис. і 412,4 тис. осіб). У вересні, окрім набору резервістів, розпочали плановий осінній призов новобранців. Однак, відповідно до нового закону про загальну військову повинність, на рік було знижено призовний вік для осіб із початковою або неповною середньою освітою і на два роки для хлопців із повною середньою освітою. Також новий закон не надавав повноцінної відстрочки для завершення середньої школи (за старим законом вона надавалася до 20-річного віку) й для навчання у вищій школі (за старим законом студентів не призвали до 28 років). До 17 вересня із резервістів сформували 98 стрілецьких і 14 кінних дивізій, 27 танкових бригад і 24 артполки резерву Головного командування. З цих ново-сформованих з'єднань і частин 41 стрілецька і 13 кінних ди-

візій, 17 танкових бригад і 9 артполків увійшли до утворених 11 вересня 1939 року Українського (командувач – командарм 1-го рангу С. Тимошенко) та Білоруського (командувач – командарм 2-го рангу М. Ковальов) фронтів, які були розгорнуті для війни проти Польщі.

Німецькі війська надто швидко просувалися до Варшави. Сталін був здивований слабким опором поляків і малими втратами вермахту в ході бойових дій. Натомість Гітлер висловлював своє занепокоєння з приводу зволікання радянського наступу на Сході. Обмінюючись вітальними телеграмами і запитаннями, обидва диктатори вичікували. Гітлер очікував якнайшвидшої радянської агресії, яка б продемонструвала світові, що в нього є могутній союзник на Сході й остаточно закрила Кремлю шляхи для угоди з британцями та французами. Сталін очікував, коли поляки зупинять німців і зав'яжеться важка позиційна війна на виснаження капіталістичних країн.

Починаючи з 3 вересня, німецька сторона декілька разів наполягала на тому, щоб СРСР якнайшвидше розпочав інтервенцію проти Польщі. Й. Ріббентроп через посла в Москві Ф. Шуленбурга запропонував Кремлю,

“щоб російська армія виступила у зручний момент проти польських сил в російській сфері впливу, і, зі свого боку, окупувала цю територію. За нашими міркуваннями, це не тільки допомогло б нам, а й, згідно з московськими угодами, було б і в радянських інтересах”.

Однак радянське вторгнення не починалося. Сталін побоювався, що у разі синхронного нападу на Польщу разом із Німеччиною отримає оголошення війни з боку Британії та Франції. Тому 5 вересня 1939 року Молотов відповів Ріббентропу негативно, зазначивши, що СРСР почне діяти *“у відповідний момент”*, бо *“надмірна поспішність може зашкодити нашій справі і сприяти об'єднанню наших супротивників”*. Єдине, на що погодилася радянська сторона, – використання радіостанції Мінська як радіомаяка для німецьких літаків. Згодом за цю послугу командувач люфтваффе Г. Герінг подарував К. Ворошилову бойового літака. 8 вересня Ріббентроп знову телеграфував до Москви послові Шуленбургу: *“Вважав би невідкладним відновлення Вашої розмови з Молотовим*

щодо радянської воєнної інтервенції в Польщу”. Одночасно німці передали дезінформацію Молотову про те, що вермахт вступив у Варшаву 8 вересня (хоча реально Варшаву було взято лише 27 вересня 1939 року).

Щоб прискорити радянський напад на Польщу, генерал-полковник В. Бравхич 9 вересня виступив із заявою про те, що німецьким військам уже немає сенсу продовжувати наступ, оскільки вони досягли демаркаційної лінії, визначеної московським пактом, але вермахт продовжуватиме війну лише для того, аби Червона армія могла розпочати своє вторгнення, бо якби Німеччина уклала перемир'я з Польщею, то Москва не могла б уже розпочати з Варшавою нову війну. У відповідь на заяву В. Бравхича В. Молотов погодився з тим, що *“в належний час нам необхідно розпочати конкретні дії”*. На зустрічі з Шуленбургом Молотов спочатку сказав, що Червона армія ще не готова до війни і потребує два-три тижні, але потім визнав, що Москва готова розпочати війну, але не може знайти підходящого приводу для вторгнення в Польщу.

Невдовзі Молотов вигадав “вишуканий” привід для агресії. Нарком закордонних справ СРСР запропонував Берліну продовжувати наступ на території, заселені українцями і білорусами, щоб Москва могла заявити про те, що її вторгнення в Польщу, пов'язане із прагненням захистити українців і білорусів від гітлерівців. Таке формулювання не сподобалося Ріббентропу та Гітлеру. Знову настав час нацистів використати на свою користь “українську проблему”.

9 вересня 1939 року в щоденнику начальника німецького генштабу серед військових проблем зазначалася тема “Незалежної Західної України”. 10 вересня штаб німецької групи армій “Південь”, яка вступила на етнічні українські території Лемківщини та Надсяння, отримав для поширення листівки-звернення до українського населення, у яких йшлося про намір німців створити незалежну українську державу. 11 вересня 1939 року керівництво Абверу повідомило командування армії про готовність спровокувати українське повстання в тилу польської армії. Однак Гітлер наказав чекати, начебто боячись, щоб повстання не перекинулося на територію СРСР і не змусило Кремль перейти на бік противників

Німеччини. 12 вересня 1939 року у ставці Гітлера вперше з початку війни обговорили план можливого створення на території Західної України “Незалежної Української Держави” у разі, якщо СРСР не заперечуватиме проти цього.

Реагуючи на українофільські заяви нацистів, Москва 14 вересня повідомила німецьке командування про те, що Червона армія готова до початку бойових дій і готова вступити у війну одразу після взяття вермахтом Варшави. Однак німці не вдовольнилися подібними поступками і продовжували тиск з допомогою “української проблеми”. 15 вересня 1939 року шеф Абверу В. Канаріс зустрівся із лідером ОУН А. Мельником і поінформував його про ймовірність створення Західноукраїнської держави у разі, якщо Москва відмовиться наступати на Польщу. А. Мельник одразу ж після зустрічі з В. Канарісом віддав наказ про формування українського уряду.

Одночасно того ж 15 вересня 1939 року Й. Ріббентроп направив телеграму В. Молотову, у якій в ультимативній формі заявив:

“Якщо не буде розпочато російську інтервенцію, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політичний вакуум... Без такої інтервенції з боку Радянського Союзу (у східній Польщі) можуть виникнути умови для формування нових держав”.

Далі Ріббентроп повідомляв, що запропоноване радянською стороною для прикриття агресії формулювання із зазначенням, що Червона армія хоче врятувати українців і білорусів від загрози, “що йде з боку Німеччини”, суперечить угодам, досягнутим у Москві. Натомість Ріббентроп закликав Кремль виступити зі спільним комюніке такого змісту:

“Зважаючи на повний розпад форми правління, котра існувала раніше в Польщі, уряд Райху та уряд СРСР вважають за необхідне покласти край нестерпному надалі політичному й економічному становищу на польських територіях”.

Наприкінці свого звернення Ріббентроп пропонував повідомити його про день і час наступу Червоної армії і виділити представників уряду та зв’язкових офіцерів для координації військових операцій з обох сторін.

Безперечно, в Кремлі уважно слідкували за “українськими ініціативами” Гітлера, розуміючи, що “нові держави”, згадані Ріббентропом, можуть бути лише державами українців і білорусів. Відкладати наступ на Польщу ставало все небезпечніше. Німецькі війська дійшли до Львова, Дрогобича і Західного Бугу. З 10 вересня до участі в бойових діях було залучено Легіон Р. Сушка, який використовувався на українських етнічних землях із пропагандистською метою. Українські проєкти нацистів починали набувати реальних рис.

Морально готуючи радянських громадян до агресивної війни проти сусідньої держави, кремлівське керівництво спішило нав'язати суспільству думку про повний крах польської держави і життєву необхідність радянського вторгнення. 14 вересня 1939 року А. Жданов у газеті “Правда” опублікував статтю “Про внутрішні причини воєнної поразки Польщі”. Він відзначив, що поляки програють війну не лише через слабшу технічну оснащеність армії і зволікання допомоги від Британії і Франції, й через те, що в країні, де національні меншини становлять 40 % населення (найбільші з яких українці та білоруси налічували 8 і 3 млн відповідно), національні окраїни перетворені на внутрішні колонії, віддані “польським панам на пограбування”. Багатонаціональна держава за умов нерівноправності громадян не могла, на думку А. Жданова, бути “міцною військовою силою”.

Того ж 14 вересня 1939 року, коли Жданов опублікував свою статтю в “Правді”, нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов підписав директиву № 16634, у якій наказував 17 вересня 1939 року о 5 годині ранку двом великим угрупованням Червоної армії перетнути польський кордон:

“До кінця дня 16 вересня 1939 року приховано зосередити і бути готовими до рішучого наступу з метою блискавичним ударом розгромити війська супротивника (...) Рішучий наступ з переходом державного кордону розпочати на світанку 17 вересня”.

Армійським групам поставили завдання до кінця дня 18 вересня 1939 року оволодіти районами Луцька, Буська, Перемишля, Бібрки, Станіславова і розгорнути наступ на Володимир-Волинський, Львів, Стрий і Дрогобич. У кінцевому результаті операції частини Українського фронту мали

вийти на рубіж річок Вісли та Сяну. 16 вересня 1939 року командувач Українським фронтом командарм 1-го рангу С. Тимошенко і начальник штабу фронту комдив М. Ватутін підписали директиву А-0084, у якій визначали завдання для армійських груп:

“17 вересня завдати могутнього удару по польському війську, швидко і рішуче наступати на фронті Володимир-Волинський – Львів – Дрогобич”.

На першому етапі вторгнення радянські війська на польських кордонах склалися з семи армій та однієї кінно-механізованої групи, налічуючи 617 тис. 588 осіб особового складу, 4954 гармати і міномети, 4733 танки, 3298 літаків. До бойових дій залучили також і Дніпровську флотилію, яку спеціально передислокували на р. Прип'ять. Однак подані вище цифри не були остаточними. Протягом перших двох тижнів війни міць угруповання безперестанку нарощувалася. На зламі вересня–жовтня 1939 року чисельність радянських військ у Польщі нараховувала 2 млн 421 тис. 300 осіб, об'єднаних у 60 стрілецьких і 13 кінних дивізій, 18 танкових бригад. На озброєнні радянських військ у зазначений час було 5467 середніх і важких гармат, 6096 танків і 3727 літаків.

Війська Українського фронту, розгорнуті перед вторгненням до Польщі, склалися із трьох армійських груп загальною чисельністю 238978 осіб. Одразу ж за позиціями Червоної армії в зоні просування Українського фронту мали діяти 55 тис. бійців військ НКВС. Північна (Шепетівська) група Українського фронту під командуванням комдива І. Советнікова (9 стрілецьких дивізій і одна танкова бригада) мала наступати в напрямку на Острог – Луцьк – Володимир-Волинський – Замостя – Люблін – Пулави. По центру Українського фронту діяла Східна (Волочиська) армійська група під командуванням комкора Ф. Голікова (5 стрілецьких і 3 кінні дивізії, 3 танкові бригади), яка мала наступати в напрямку на Тернопіль – Львів – Перемишль. Південна (Кам'янець-Подільська) армійська група під командуванням командарма 2-го рангу І. Тюленева (2 стрілецькі, 4 кінні дивізії, 4 танкові та 2 моторизовані бригади) мала завдання наступати в напрямку Чортків – Станіславів, перерізавши

польській армії, що відступала, шлях на Румунію. Додатково, на кордоні з Румунією зосереджувалися резерви Українського фронту, згруповані в Одеську армійську групу (12 стрілецьких дивізій і 2 танкові бригади).

Хоча радянська верхівка не наважилася в день нападу на Польщу опублікувати спільне з нацистами комюніке, але московські дипломати повною мірою запозичили ідеї Ріббентропа під час підготовки відповідної ноти польському послу в В. Гжибовському. Кремль так мотивував своє вторгнення в Польщу: *“Польська держава розпалася і більше не існує, тому анульовані всі угоди, укладені з Польщею. Треті держави можуть спробувати дістати вигоду із хаосу, який утворився. Радянський Союз вважає своїм обов’язком втрутитися для захисту своїх українських і білоруських братів і дати змогу цьому нещасному населенню працювати спокійно... Зважаючи на такі обставини, радянський уряд розпорядився Головному командуванню Червоної армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії”*. Польський посол розцінив ноту як позбавлену будь-якої логіки, а дії СРСР назвав грубим порушенням усіх існуючих міжнародно-правових норм. В. Гжибовський відмовився приймати ноту і невдовзі виїхав до Фінляндії.

17 вересня 1939 року о 2 годині ночі німецького посла Ф. Шуленбурга викликали до Кремля, де Й. Сталін у присутності В. Молотова й К. Ворошилова особисто повідомив німецького дипломата про те, що зранку Червона армія перетне польський кордон від Полоцька до Кам’янець-Подільського. Німецькій авіації пропонувалося не робити вильотів на схід від лінії Білосток – Брест – Львів.

О 5-й годині ранку (за московським часом) 17 вересня 1939 року спеціальні групи радянських прикордонників несподівано атакували польські прикордонні пункти. Розпочалася радянська інтервенція. На момент вторгнення Червоної армії у південно-східних воєводствах Польщі (тобто на території сучасної Західної України) склалася доволі заплутана військово-політична ситуація. Після катастрофічних поразок у Західній та Центральній Польщі верховне командування польських збройних сил прийняло рішення укріпи-

тися на останньому рубежі оборони вздовж річок Дністер і Стрий на “румунському плацдармі”.

Оскільки із 12–13 вересня німецькі війська почали просуватися набагато повільніше, ніж до того (у зв'язку з тим, що вермахт досягнув межі майбутньої радянської зони окупації), польський генеральний штаб розцінив це сповільнення німецького наступу як виснаження військ противника. Польському головнокомандувачу маршалу Е. Ридз-Смігли цілком реальною здавалася можливість затримати просування німців неподалік від румунського кордону і, втримуючи у своїх руках близько 4 % території держави, дочекатися допомоги від Франції і Британії. Для утримання зазначених територій до підходу основних сил із німецького фронту у південно-східних районах створили окремі оперативні групи: “Стрий” (командувач генерал С. Демінський), “Жовква” (полковник С. Івановський), “Володимир” (генерал К. Савицький), “Шацьк” (підполковник Я. Соколовський) та ін. Крім зазначених сил, на Львівщині перебували 10-а кінна моторизована бригада полковника С. Мачека і 3-тя гірська бригада полковника Я. Котовича. Три піхотні дивізії (11, 24, 38) під командуванням генерала К. Сосновського надходили до оточеного німцями Львова із району Карпат.

На 17 вересня 1939 року німецькі війська просунулися до лінії Холм – Грубешів – Рава-Руська – Львів – Рудки – Дрогобич – Борислав. Користуючись тимчасовим сповільненням ходу німецьких з'єднань, польське командування сконцентрувало у південно-східних регіонах держави 250 тис. новопризованих резервістів, які почали проходити термінову підготовку перед відправкою на німецький фронт. Крім того, на території Західної України знаходилися окремі тиллові та охоронні загони, воєнізовані формування Оборони Народової, а також послаблені підрозділи Корпусу Охорони Прикордоння (КОП). У смузі Українського фронту розмістилися три полки КОП – “Сарни”, “Рувне”, “Подоле”, у складі 8 батальйонів і 3 кінних ескадронів. Отже, на момент вторгнення радянських військ їм протистояло загалом приблизно 370 тис. польських жовнірів, з яких близько 60 тис. уже вступили у боротьбу на німецькому фронті, а решта були прикордонниками, непідготовленими резервістами або за-

лишками із розбитих німцями польських частин. На озброєнні у польських військ було 80 танків, 160 бойових літаків і 350 гармат.

Вранці 17 вересня 1939 року наступ військ Українського фронту спершу подолав відчайдушний, але безперспективний опір польських прикордонників. Найбільші бої зав'язалися в районі Гусятина, Скали-Подільської, Бучача, Чорткова, Тербовлі, Копиченців, Устечка та під час захоплення залізничного мосту через р. Збруч у Підволочиську. В атаці на Підволочиськ спеціальна група радянських прикордонників втратила семеро бійців убитими і дев'ятеро пораненими – це були перші радянські жертви в Другій світовій війні. Волею випадку першого ж дня боїв ледь не загинули командир 4-го кінного корпусу Д. Рябишев і начальник Головного політуправління Червоної армії Л. Мехліс. У бою під Копиченцями польська артилерія пошкодила бронемашину, у якій їхали високопоставлені армійські керівники.

Радянська авіація з перших хвилин інтервенції запанувала в повітрі. Протягом дня в смузі Українського фронту “сталінські соколи” здійснили 236 бойових вильотів, розбомбивши залізничні станції Ковеля, Кременця, Красного, Бродів, Коломиї, Львова. У перший день вторгнення авіація розкидала 120 тис. листівок-звернень до українського населення та польських солдатів. Цікаво, що у них лунали заклики до українських селян забирати панську землю, брати владу у свої руки, вставати до боротьби зі зброєю в руках. Завершувалися листівки недвозначними словами: *“Нехай живе великий вільний український народ!”*. Натомість польських жовнірів закликали не чинити опору, вбивати своїх офіцерів, складати зброю і здаватися до полону.

До кінця дня 17 вересня Червона армія просунулася на 70–80 км від колишнього кордону, зайнявши населені пункти Збараж, Чортків, Здолбунів, Дубно, Тернопіль, Рівне. На момент радянського вторгнення всі керівники польської держави та армії перебували в містечках Коломия, Косів і Кути на Гуцульщині поблизу польсько-румунського кордону. Туди переїхав президент І. Мосціцький, уряд на чолі з прем'єром Ф. Славоу-Складовським, генеральний штаб, очолюваний генералом В. Стахевичем, і головнокомандувач польських військ маршал Е. Ридз-Смігли.

Звістка про радянське вторгнення перекреслила плани поляків оборонятися за Дністром і Стриєм. Зорієнтувавшись у ситуації і з'ясувавши, що Червона армія наступає не як противник, а як союзник німців, Ридз-Смігли о 21 год. 40 хв. видав наказ усім польським частинам, не вступаючи в бій з більшовиками, пробиратися до румунського і угорського кордону з метою виходу за кордон і продовження боротьби у Франції. Міста, які оборонялися від німців, мали продовжувати боротися, гарнізони міст, до яких підходила Червона армія, повинні були після переговорів домовлятися про вихід зі зброєю в руках до Румунії або Угорщини. Близько 22 години 17 вересня радянська танкова колона форсувала Дністер і підійшла на відстань 20 кілометрів від Коломиї. Через годину керівництво польської держави, головне командування польської армії та 30 тис. солдатів і офіцерів перетнули румунський кордон. Згодом ще 40 тис. жовнірів перейшли в Угорщину, а 12 тис. пробилися до Литви та Латвії.

Своїм нападом на Польщу СРСР порушив низку міжнародних правових актів. Зокрема, угоду про ненапад із Польщею від 25 липня 1932 року і протокол її продовження від 5 травня 1934 року, згідно з яким вона пролонгувалася до 31 грудня 1945 року. У першій статті договору було записано:

“Дією, що суперечить зобов’язанням цієї статті, буде визнано будь-який акт насильства, який порушує цілість і недоторканність території чи політичну незалежність іншої договірної сторони, навіть, якщо б такі дії були здійснені без оголошення війни і з уникненням усіх її можливих проявів” .

Друга стаття угоди від 1932 і 1934 років передбачала дотримання нейтральності у разі нападу на одну із договірних сторін третьої держави протягом усього часу конфлікту. А третя стаття вказувала на неможливість укладення угод із третіми державами, які б мали агресивні й ворожі наміри щодо однієї із договірних сторін.

Поряд із двосторонніми польсько-радянськими угодами СРСР розтоптав також власноруч підписану 3 липня 1932 року Конвенцію про визнання агресії, що укладалася Радянським Союзом із Естонією, Латвією, Польщею, Румунією,

Туреччиною, Персією. Афганістаном. У цьому документі агресором визначався той, хто з оголошенням або без оголошення війни атакував територію сусіда, встановив сухопутну або морську блокаду сусіда тощо.

Як бачимо, Радянський Союз порушив усі пункти польсько-радянських договорів про неагресію, без офіційного оголошення війни віроломно й підступно атакував сусідню державу.

18 вересня з'єднання Українського фронту вступили до Коломиї, Золочева, Галича та Луцька. Радянські танкові бригади, не зустрічаючи особливого опору, просувалися до Володимира-Волинського та Львова, де були скупчені значні польські сили, що вже тиждень вели бої з німецькими військами в районі цих міст. 19 вересня було взято Озерну, Сокаль, Броди, Бібрку, Рогатин, Станіславів. Запеклі бої цілий день точилися біля Сарненського укріпленого району, у якому оборонялися залишки польських прикордонників. Увечері 19 вересня 1939 року Червона армія вийшла до Львова. Радянське командування вступило в переговори із командувачем VI корпусним округом польського війська генералом В. Лянгером, який керував обороною Львова та командувачем II корпусним округом генералом М. Сморовінським, який командував 5-тисячним гарнізоном Володимира-Волинського. 20 вересня після переговорів капітулював гарнізон Володимира-Волинського, а 22 вересня склали зброю захисники Львова.

Північна армійська група вийшла 20 вересня в район міста Ковеля, де протягом двох днів відбувалися вперті бої із розшматованими вермахтом польськими частинами, які відступали. 21–22 вересня 3-й полк КОП під командуванням полковника З. Зайончковського протягом доби вів бої із радянськими військами в районі містечка Сокіл на Волині.

У районі Дрогобича 21–22 вересня 12-а радянська армія вела спільні бойові операції з 14-ю армією вермахту проти групи польського бригадного генерала С.Дембінського, яка намагалася прорватися до угорського кордону. 23 і 24 вересня німці залишили Червоній армії, здобуті ними раніше, Стрий, Дрогобич і Борислав, а 26 вересня – Самбір. 24 вересня частини 18-ї німецької та 6-ї радянської армії спільно

розбили польське угруповання в районі Грубешів – Томашів – Замостя. 27–28 вересня в районі населених пунктів Журавинці, Владипіль, Хлипле частини 12-ї армії у взаємодії із вермахтом розбили залишки Новогрудзької бригади генерала В. Андерса і кінну групу генерала К. Плісовського, що намагалися дістатися до Угорщини. Внаслідок бою обоє генералів, 35 офіцерів і 750 солдатів потрапили до радянського полону, близько 500 польських вояків загинуло. Для скріплення військової дружби Червоної армії та вермахту на знак тріумфу над Польщею відбулися спільні військові паради у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі та інших містах.

До 28 вересня 1939 року війська Українського фронту зайняли територію, яка згідно з таємним протоколом пакту Молотова-Ріббентропа відходила до радянської сфери інтересів. Червона армія просунулася на 250–350 кілометрів на захід, зайнявши територію 195 тис. кв. км із населенням майже 13 млн осіб (понад 5 млн українців, 3 млн білорусів, близько 3,5 млн поляків, понад 1 млн євреїв, сотні тисяч німців, чехів, литовців та представників інших національностей)*. До УРСР було приєднано 88 тис. кв. км із населенням 7 млн 838 тис. 500 осіб. Війська Українського фронту полонили близько 200 тис. польських військовослужбовців, з яких 15 тис. пізніше були розстріляні у Катині, Харкові та Мідному. Червоноармійці захопили на Західній Україні 255890 карабінів і кулеметів, 739 гармат, 100 танків і броньовиків, 4579 одиниць механічного транспорту, 131 літак (здебільшого навчальних і спортивних). Загальні втрати поляків у ході радянсько-польської війни нараховували 3,5 тис. осіб убитими і 20 тис. пораненими. Червона армія втратила 996 загиблими та 2383 пораненими і пропалими безвісти.

Важливою обставиною радянського вторгнення на територію Польщі була проблема ставлення місцевого населення до бійців і командирів Червоної армії. Більшість дослідників сходяться на думці, що переважна маса українців та євреїв, на відміну від поляків, радо вітала прихід Червоної армії. Нерідко спостерігалися факти нападів українського населення на польську поліцію або відділи польської армії, які

* Німеччина зайняла 190 тис. кв. км із 22 млн населення.

відступали, грабунки і вбивства польських поміщиків та колоністів. На честь радянських військ споруджувалися триумфальні арки із квітів, прикрашені червоними і блакитно-жовтими прапорами.

Проте, таке ставлення до приходу радянських військ було не стільки від наявності прокомуністичних настроїв, скільки через ненависть до польської держави-окупанта. Національні меншини міжвоєнної Польщі плекали сподівання на зміну свого становища, на припинення національного гніту, та знущання з боку поляків, а також на поліпшення свого соціально статусу і матеріальних умов життя. Безперечно, що колосальний вплив на українську громадськість справляли частини та з'єднання Червоної армії, які склалися із мобілізованих “братів із-за Збруча”. Навіть прізвисьце командувача Українського фронту С. Тимошенка мало пропагандистський ефект, “українізуючи” Червону армію в очах західноукраїнської публіки.

Радянська пропаганда всіма силами намагалася закріпити враження про “визволення”, “возз'єднання в українській радянській державі” тощо. Протягом лише першого тижня після 17 вересня на території Західної України було поширено понад 10 млн листівок із промовистими агітаційними назвами “Радянська Батьківщина українського народу – квітуча Радянська Україна”, “Боротьба українського народу проти польської шляхти”, “Знатні люди Радянської України” та ін. Міста, містечка й села регіону були насичені радянськими пропагандистськими плакатами, військовими газетами, брошурами тощо. Для прокату в Західній Україні спеціально дублювали українською мовою кінофільм “Щорс”, який демонстрували в тисячах населених пунктів.

Спеціальні заходи здійснювалися для агітації єврейського населення регіону. Перед мешканцями єврейських містечок на їдиші виступали радянські командири-євреї, що справляло на єврейську громаду потужне враження. Подібні виступи були наочним свідченням того, що євреї в СРСР не є людьми “другого сорту” і можуть зробити кар'єру навіть в армії.

Однак ейфорія від повалення ненависного польського режиму дуже швидко минула. Отверезінню мас сприяло на-

самперед спілкування із рядовими бійцями Червоної армії та поведінка солдатів і командирів. Їхні розповіді про умови побуту в СРСР, про голод-геноцид, репресії, їхнє намагання “запастися” елементарними побутовими товарами розвінчували міфи про “заможне життя радянських людей”, створені пропагандою.

Українські селяни відверто побоювалися початку колективізації, а єврейське населення міст і містечок не було в захопленні від перспективи націоналізації торгівлі та промислу. Розмови солдатів із місцевим населенням настільки ускладнили роботу агітаторів, що невдовзі видали наказ про заборону бійцям і командирам Червоної армії контактувати із мешканцями Західної України без присутності політичного комісара. Негативне враження на місцевих мешканців справляв також зовнішній вигляд радянських військ. Мешканець Львова так згадував першу зустріч із Червоною армією: *“Перші радянські відділи, які зайняли Львів, здавалися надзвичайно убогими – радянські солдати недогодовані, невеличкі, змарнілі, сумні, вимучені, почорнілі – здається, від голоду, одягнені в погані мундири, озброєні поганою зброєю. Більшу повагу викликала тільки радянська військова техніка – автомобілі й танки – однак, не їх якість, а тільки їх величезна кількість”*.

Однак, якщо настроями українців чи євреїв ще можна було якось маніпулювати, то набагато складніше було схилити на свій бік поляків, які (за рідкісними винятками) неприховано вороже ставилися до більшовиків. Намагаючись уникнути зайвих проблем із поляками, а також бажаючи виступити перед очима світової громадськості в шатах захисників українського та білоруського населення, а не окупантів польських етнічних територій, Кремль вирішив урегулювати кордон із Німеччиною таким чином, щоб позбавитися непотрібного “польського баласту”.

28 вересня 1939 року у Москві підписали новий договір про Дружбу і кордон між Німеччиною та СРСР. 4 жовтня у додатковому протоколі до угоди врегулювали нову лінію кордону на колишній території польської держави. Сталін відмовився від частини Варшавського та Люблінського воеводства. В обмін на ці землі нацисти віддали до радянської

сфери впливу Литовську Республіку. До середини жовтня 1939 року частини Червоної армії відійшли до лінії нового кордону, який залишив поза межами УРСР, крім польських, ще й 15 тис. кв. км українських етнічних територій Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини із 600 тисячами українців і стародавніми українськими містами Перемишлем, Ярославом, Сяноком, Холмом, Грубешовим тощо.

З метою легалізації радянської влади в Західній Україні вирішили провести “вибори” до т. зв. Народних Зборів Західної України. Вибори проводилися відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про “Питання Західної України і Західної Білорусії” від 1 жовтня 1939 року. За три тижні до визначеної дати голосування у Москві вже накреслили основні завдання Народних Зборів:

“Ці Народні Збори повинні: 1) затвердити передачу поміщицької землі селянським комітетам; 2) вирішити питання про характер влади, яка формується, тобто чи має бути ця влада радянська чи буржуазна; 3) вирішити питання про входження до складу СРСР, тобто до входження Українських областей до складу УРСР, а Білоруських областей до складу БРСР; вирішити питання про націоналізацію банків і великої промисловості”.

Відповідно до визначених у Москві термінів, протягом 22–23 жовтня 1939 року під контролем радянських військових властей, із залученням близько 50 тис. пропагандистів і агітаторів провели вибори до Народних Зборів. Громадянам запропонували єдиний список “комуністів і безпартійних”, за який начебто віддали свої голоси 90,4 % виборців із 92,8 %, що взяли участь у голосуванні.

Достовірність офіційних підсумків цього “народного волевиявлення” викликає великі сумніви. Дані, що збереглися по окремих округах і дільницях, вказують на те, що у голосуванні могло взяти участь близько 50–55 % населення Західної України, а підтримка офіційного списку депутатів коливалася в межах 15–20 %. Власне, це й не дивно, якщо подивитися на партійний і національний склад запропонованого владою списку депутатів. Серед них було 98 членів ВКП(б) (тобто громадян СРСР, які теоретично взагалі не могли представляти населення регіону), 81 колишній член

КПЗУ (яка ще з початку 1930-х років майже втратила підтримку серед українського населення краю), 51 представник інших партій, решта 1265 осіб – безпартійні, серед них абсолютна більшість зовсім невідомі в Західній Україні люди (нечисленні винятки становили: лікар М. Панчишин, композитор В. Барвінський, голова НТШ К. Студинський, науковець і педагог П.Франко (син І. Франка), актори І. Рубчак і О. Нижанківська). Серед “народних представників” лише 5,2 % мали вищу освіту, а 20,6 % – середню. Решта 72,6 % були з початковою освітою, а 1,6 % – неписьменні. Непропорційно низьким відносно населення краю виявився у списках відсоток поляків і євреїв. Якщо українці становили 92,2 % депутатів, то поляки – 3 %, євреї – 4,3 % і росіяни – 0,5 %. І це при тому, що поляки складали близько 25 % населення Західної України, а євреї – понад 10 %.

Відповідно до розробленого в Москві сценарію, Народні Збори Західної України проводили свої засідання 26–28 жовтня 1939 року у приміщенні Великого міського театру Львова. Делегати зборів без особливого аналізу та обговорення відкритим голосуванням одностайно прийняли декларацію про встановлення радянської влади у Західній Україні і про возз’єднання з УРСР, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію земель поміщиків, монастирів і заможних державних урядовців.

Для завершення процесу легітимізації приєднання нових земель 31 жовтня 1939 року у Москві скликали позачергову сесію Верховної Ради СРСР. Для офіційного передання їй декларації Народних Зборів Західної України до радянської столиці прибула спеціально обрана повноважна делегація зборів у складі 63 осіб. Прийняття делегації було обставлене надзвичайно помпезно і справило колосальне враження на представників західноукраїнських земель. На Київському вокзалі Москви делегацію зустрічала “масовка” із 8 тис. осіб і військова варта з оркестром; у найрозкішнішому готелі “Москва” для делегації виділили апартаменти на 9 поверсі. Представників Західної України пригощали найвишуканішими стравами, розважали екскурсіями по Москві. Скрізь, де з’являлися делегати, спеціально підібрані люди вітали їх вигуками та оваціями.

1 листопада 1939 року після недовгого обговорення декларації Народних Зборів Західної України ухвалили закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. Піковою подією візиту делегації зі Львова до Москви стало її прийняття у Кремлі Й. Сталіним, М. Калініним та К. Ворошиловим.

Виконуючи новоприйнятий закон від 1 листопада 1939 року, Верховна Рада УРСР 14 листопада одностайно ухвалила закон УРСР про прийняття до складу УРСР Західної України. Після цього Народні Збори Західної України припинили своє існування.

Перша стадія поширення комуністичного режиму на захід – збройне захоплення нових територій, минула абсолютно спокійно. У Кремлі не приховували задоволення, що все обійшлося “гладко”. Один із найближчих соратників Сталіна Л. Каганович відзначав:

“Міжнародна ситуація хороша. Ми стояли напередодні втягнення нас у велику війну. Англійці і французи стояли б осторонь, дивилися б і з аеропланів листівки кидали б. А може, навіть і листівок не кидали б. Вони хотіли нас втягнути у війну з німцями, а справа вийшла так, що воюють імперіалістичні держави, а ми поглядаємо та й не марно поглядаємо, а децю прибираємо до рук”.

Залишалось “прибране до рук” уніфікувати із рештою територій Радянського Союзу.

2.3. Радянізація Галичини й Волині

Швидке юридичне оформлення нового політичного статусу західноукраїнського регіону відкрило перед Кремлем двері для проведення чергового соціального експерименту – форсованого запровадження у вчора ще “буржуазних” землях законів і порядків, які формувалися на решті території СРСР впродовж майже двох десятиліть. Цей процес отримав в історіографії визначення “радянізації”.

Найперше за радянським зразком було уніфіковано суспільно-політичне життя. Всі українські, польські та єврейські політичні партії або громадські організації ліквідовува-

лися шляхом “саморозпуску”^{*}, встановлювалася однопартійна політична система з монополією компартії на державну владу. Існуючі профспілкові організації замінювалися єдиною офіційною радянською профспілкою. Каральні органи наділялися колосальними повноваженнями, які практично не обмежувалися дією конституції чи законів.

Ще до початку вторгнення – 15 вересня 1939 року – директивою НКВС СРСР органам держбезпеки УРСР і БРСР про організацію агентурно-оперативної роботи в Західних областях України та Білорусії, передбачалося включення опергруп НКВС у склад тимчасових органів влади. Опергрупи НКВС мали негайно зайняти всі заклади зв’язку, банки, промислові об’єкти, банківські сховища цінностей і валюти, типографії, редакції газет, державні архіви, архіви польських спецслужб тощо. Енкаведисти також повинні були:

“З метою запобігання змовницької, зрадницької роботи арештувати і оголосити заручниками найвизначніших представників із поміщиків, князів, дворян, капіталістів. Арештувати найбільш реакційних представників урядової адміністрації (керівників поліції, жандармерії, прикордонної охорони, контррозвідників, воєвод і їхніх найближчих помічників), керівників контрреволюційних партій, керівників і активних учасників білогвардійських емігрантських монархічних організацій тощо (...) Зайняти в’язниці, перевірити весь склад арештантів. Усіх арештованих за революційну та іншу антиурядову роботу звільнити, використати ці заходи для вербування агентури і здійснення політичної роботи серед населення. Організувати нову тюремну адміністрацію із надійних людей на чолі із одним зі співробітників НКВС, забезпечити суворий режим утримання арештантів. Одночасно зі здійснюваними операціями розгорніть слідство у справах арештованих учасників контрреволюційних організацій із завданням викрити підпільні контрреволюційні організації, а також осіб, які ставлять собі за мету здійснювати диверсії, терор, повстанську діяльність і саботаж...”

^{*} Серед українських політичних організацій в умовах радянської влади вижила тільки нелегальна, підпільна ОУН, що як і за часів польської влади, продовжувала діяти конспіративними методами.

За умов такої “щільної” роботи органів НКВС у ново-захоплених землях, не було нічого дивного в тому, що всі легальні партії та організації (польські, українські, білоруські, єврейські) припинили своє існування. А нелегальні структури українського і польського підпілля тільки починали ставати на шлях боротьби зі сталінським режимом за умов абсолютного терору з боку більшовицьких спецслужб.

4 грудня 1939 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про ліквідацію на території Західної України старого адміністративно-територіального устрою і створення шести нових областей – Волинської (до її складу увійшло 6 колишніх повітів), Рівненської (із 5 колишніх повітів), Дрогобицької (із 10 колишніх повітів), Львівської (із 13 колишніх повітів), Станіславівської (із 10 колишніх повітів), Тернопільської (із 13 колишніх повітів). Отже, воєводства були ліквідовані, на місці повітів і волостей у січні 1940 було створено райони (загальною кількістю 202), 14 міст переводилися в обласне підпорядкування, замість гмінних управ створювалися сільські ради. В областях, містах і районах формувалися виконкоми рад (характерно, що виконкоми створювалися без самих рад, вибори до яких провели лише в грудні 1940 року). Але головні владні важелі традиційно зосередилися в руках обкомів, міськкомів та райкомів компартії, склад яких був затверджений ЦК КП(б)У 27 листопада 1939 року. Першими секретарями обкомів КП(б)У стали – П. Таценко (Волинська область), Я. Ткач (Дрогобицька область), Л. Грищук (Львівська область), В. Бегма (Рівненська область), М. Груленко (Станіславівська область), І. Компанець (Тернопільська область). Головами виконкомів західноукраїнських регіонів стали – Г. Гришко (Волинська область), Д. Леженко (Дрогобицька область), М. Козирев (Львівська область), П. Щербак (Рівненська область), М. Косенко (Станіславівська область), В. Ягленко (Тернопільська область). Призначалися другі й треті секретарі обкомів компартії, секретарі з пропаганди і з кадрових питань, а також секретарі міськкомів компартії в обласних центрах. Загалом до червня 1941 року кількість членів ВКП(б) на Західній Україні зросла з нуля до 37 тис. осіб.

До початку грудня 1939 року практично завершилося формування офіційних профспілок, організованих за галузе-

вим принципом. До кінця 1939 року профспілки Західної України охоплювали 160 тис. робітників і службовців регіону, що становило 80 % потенційного контингенту. Зважаючи на аграрний характер економіки краю, абсолютна більшість мешканців не була охоплена спілчанським членством, оскільки профспілок сільськогосподарських робітників в СРСР не існувало.

Робилися спроби створити мережу піонерських і комсомольських організацій, однак до початку німецького вторгнення реалізувати цей задум так і не вдалося. Молодь, вихована на традиційних християнських цінностях, відкидала можливість членства у войовничо антирелігійних структурах.

Важливим чинником у встановленні нового ладу стало формування системи каральних органів. Протягом листопада–грудня 1939 року були цілком сформовані обласні управління НКВС, а на початку 1940 року створили міські і районні відділи, містечкові відділення і дільниці НКВС, оперативні і керівні співробітники яких направлялися зі східних областей УРСР або інших радянських республік. Для “покращення” роботи “органів” у західноукраїнських областях додатково створили 19 загальних в’язниць.

Величезною проблемою для становлення нової влади була низька компетентність осіб, направлених на роботу в західноукраїнські області. Абсолютна більшість радянських чиновників мала лише шкільну освіту. Зокрема, у квітні 1940 року на території Львівської області майже 50 % членів компартії мали тільки початкову освіту, а з-поміж 199 делегатів першої партійної конференції Дрогобицької області лише 12 закінчили ВНЗ. Середню освіту на всій території Західної України мало тільки 59 % секретарів обкомів, 29 % міськкомів і райкомів компартії та 22 % керівників первинних партійних організацій. Водночас робити відбір людей з членів компартії України для роботи в західноукраїнських областях було складно через відсутність освічених фахівців. Після великих “чисток” кінця 1930-х років лави комуністів у СРСР поповнювали здебільшого за рахунок “пролетарсько-селянського” контингенту. Зокрема, з 1938 по 1940 рік чисельний склад парторганізації УРСР після чисток 1933–1937 років зріс на 82,5 % і становив понад п’ятсот тисяч осіб, з

яких 70 % мали початкову шкільну освіту або взагалі були неписьменними. За переписом 1939 року вищу освіту мали лише 6,7 % адміністративних кадрів СРСР, 56 % керівників не мали й середньої освіти. Навіть серед більшовицьких лідерів практично не було людей з вищою освітою. Сталін не закінчив семінарії, Молотов мав середню освіту, Каганович ледве вмів писати тощо. На території Західної України, де потрібно було працювати у специфічних умовах побудови “нового” суспільного ладу, невігластво радянської номенклатури особливо кидалося у вічі.

Формування місцевої радянської адміністрації, партійних структур і каральних органів дало змогу розпочати чергові дії, спрямовані на уніфікацію життя західноукраїнських областей із життям Радянської України. Важливим питанням була “українізація”, а точніше “деполонізація” регіону. На відміну від “українізації” в УСРР в 1920-х роках, в Західній Україні “українізація” здійснювалася без “коренізації”, тобто без залучення до процесу місцевих українських кадрів, до яких радянська влада не мала довіри. Для проведення “українізації” залучалися привезені з Центральної та Східної України “перевірені” кадри, які здійснювали зовнішню “українізацію”, наповнюючи її радянським, а не українським внутрішнім змістом. З одного боку, почали виходити сотні україномовних газет і книжок, та, з другого – це були типові радянські газети і книги надруковані українською мовою. Радянська влада відкрила в регіоні 6 тис. 900 шкіл, з яких 6 тис. були україномовними, але навчальний процес у цих школах був просякнутий радянською пропагандою, антирелігійною боротьбою, вихвалянням “партії Леніна-Сталіна” та “великої російської культури” (з 3 січня 1940 року всі школи регіону перевели на загальносоюзний стандарт з обов’язковим посиленням вивчення російської мови). Рівень підготовки багатьох викладачів, направлених зі східних областей, їхній убогий зовнішній вигляд, ідеологічна зашореність не викликали поваги у місцевих учнів.

Формально “українізували” Львівський університет імені Яна Казимира і надали йому нове ім’я – Івана Франка. Однак більшість професорів залишилися польськомовними, а направлена їм зі Сходу заміна частіше викладала російською,

а не українською мовою (серед професорів на початок 1941 року було 52 поляки, 22 українці, 8 євреїв, а серед студентів по 40 % українців і поляків та 20 % євреїв). Пріоритетна роль в університеті почала надаватися кафедрам марксизму-ленінізму, розпочалося примусове вивчення студентами історії ВКП(б), матеріалістичної філософії тощо.

Гротескних форм набувала “українізація” міст регіону. Протягом перших днів радянської присутності ліквідували практично всі польські герби, портрети і пам’ятники Ю. Пілсудському. У Львові знищили пам’ятник королю Казимиру Великому та королеві Ядвізі. Було перейменовано низку вулиць. Зокрема, у столиці регіону Львові з’явилася вулиця Радянська й бульвар Радянський, вулиця Комсомольська і площа 17 вересня, вулиці Енгельса та Леніна. Вулиці та площі міст “прикрашалися” величезними червоними транспарантами з більшовицькими гаслами, гігантськими портретами радянських лідерів. Комічно виглядали “українізовані” назви вулиць, які продовжували носити імена польських державних та військових діячів і про потребу перейменування яких нова влада, в силу своєї інтелектуальної обмеженості, не здогадувалася.

Паралельно з “українізацією” радянська влада розпочала соціально-економічні перетворення в західноукраїнському регіоні. Насамперед здійснили спробу розв’язати проблеми аграрного перенаселення, яка була традиційно гострою для Західної України. У великих землевласників, а також у польських осадників і колоністів конфіскували 2,7 млн га орної землі. Однак до рук селян передали 1,1 млн га, а 1,6 млн га землі використали для створення перших радгоспів і колгоспів у західноукраїнських областях (одразу їх було створено 180). Протягом першого року існування радянської влади в регіоні вступ до колективних сільськогосподарських підприємств вважався справою добровільною, але з листопада–грудня 1940 року на селян почав здійснюватися адміністративний тиск з метою змусити їх записатися до колгоспів. Якщо до осені 1940 року в Західній Україні налічувалося близько 200 колгоспів і радгоспів, то в січні 1941 року їх кількість сягала 600, а в червні 1941 року – 1 тис. 359 колгоспів, 63 радгоспи і 174 МТС.

3 грудня 1939 року ЦК ВКП(б) прийняло постанову “Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України та Західної Білорусії”. Рішенням зборів робітників, які проводилися під контролем відповідних компартійних структур, було забрано у власників понад 2,5 тис. промислових підприємств. Новими керівниками підприємств призначали робітників (зокрема, у Львові на квітень 1940 року 177 колишніх робітників керували промисловими підприємствами). Класовий підхід при призначенні керівництва призвів до того, що більшість націоналізованих підприємств із рентабельних перетворилися на дотаційні і вимагали постійної підтримки з державного бюджету.

Намагаючись розв’язати проблему безробіття в промисловості, радянська влада розгорнула широку агітаційну кампанію із закликом до робітників їхати працювати в інші регіони СРСР, особливо на Донбас. Оскільки добровольців виявилось небагато, працювати на Схід почали вивозити примусово. Вивозили здебільшого робітників-поляків. Відомо, що тодішній комуністичний лідер України М. Хрущов спеціально звертався до Й. Сталіна із пропозиціями переселяти на Схід саме поляків, щоб змінити національне співвідношення в містах Західної України на користь українців. До середини червня 1941 року із західних областей УРСР тільки на Донбас відправили 20 тис. польських робітників. На їхнє місце спрямовувалися вчорашні селяни-українці, які дуже часто, отримуючи роботу в місті (наприклад, на залізниці), до ладу не знали, що їм потрібно робити і як виконувати свої нові обов’язки. Однак за рахунок такого переміщення населення радянській владі вдалося зменшити кількість безробітних у містах, кількість малоземельних селян і змінити національний баланс міського населення, збільшивши частку українців із 18,6 до 29,2 %.

На радянський лад перебудували торгівлю та кооперацію. Майно кооперативних установ націоналізували. Об’єднання сільської споживчої кооперації включили в систему Укоопспілки, яка підпорядковувалася Центросоюзові – верховному органу радянської кооперації. Кустарно-промислові кооперативи перевели в підпорядкування “Укркооппроми-ради”.

Протягом зими-весни 1939–1940 років повністю ліквідували стару банківсько-фінансову систему. 21 грудня 1939 року з обігу вилучили польські злоті. Обмінний курс встановили у співвідношенні 1 до 1, населенню дозволили міняти не більше 300 злотих (при тому, що середня місячна зарплата у Львові становила 400–500 злотих). У державну власність передали 414 банків і понад півтори тисячі інших кредитно-фінансових установ. Іпотечні та комерційні банки були ліквідовані, а кооперативні – націоналізовані. До середини 1940 року в західноукраїнських областях було створено 6 обласних і 50 районних відділень Держбанку СРСР.

Чи не найважливішою складовою радянзації Західної України та інтеграції її з іншими частинами СРСР стали масові репресії, розгорнуті відомством Л. Берії в регіоні. Виконуючи вказівку наркома “очистити міста і села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою”, співробітники НКВС уже з вересня–жовтня 1939 року розпочали масові репресії.

Втікаючи від переслідування з боку радянської влади, впродовж вересня–жовтня 1939 року на територіях сусідніх держав опинилися 120 тис. поляків (військові, поліцейські, чиновники). Від 20 до 30 тис. українців – активістів патріотичних організацій – перейшли на територію Польщі, зайняту німецькими військами. До грудня 1939 року органи НКВС арештували на території Західної України 10 тис. 200 осіб – колишніх офіцерів армії та поліції, землевласників, власників сільськогосподарських угідь, інтелігентів, священників, селян.

Свого піку репресії досягли з кінця 1939 року, коли 5 грудня 1939 року було прийняте рішення ЦК ВКП(б) і Ради народних Комісарів СРСР про виселення родин польських осадників з території Західної України та Західної Білорусії. Депортації проходили трьома хвилями – наприкінці грудня 1939 року, в січні та лютому 1940 року. За ці три місяці при лютому морозі до Сибіру, Архангельської, Пермської, Вологодської, Ярославської областей, Комі АРСР, Казахстану та

Середньої Азії з території Західних областей УРСР вивезли 550 тис. осіб, головним чином польських осадників і колоністів, а також тисячі заможних українських селян, лісників української та польської національностей.

Нелюдські умови депортації (під час якої від морозу, знуцання та голоду загинуло близько 40 % виселенців) шокували не тільки польську меншину, а й українське населення, традиційно вороже налаштоване щодо польських осадників і колоністів. Тільки 35 % депортованих були людьми працездатного віку, а 65 % – складали діти і люди похилого віку.

Інструкція НКВС “Про порядок переселення польських осадників із Західних областей УРСР і БРСР” від 29 грудня 1939 року фактично прирікала переселенців на страждання і повільну смерть:

“При виселенні осадників все нерухоме майно, сільсько-господарський інвентар, домашня худоба лишаються на місці і приймаються за актом місцевими управліннями НКВС. Осадникам дозволено брати з собою наступне майно і дрібний господарчий інвентар: одяг, білизну, взуття, постільну білизну, посуд, продовольство з розрахунку на один місяць, дрібний господарський інвентар (сокира, пилка, лопата, сапа, коса, граблі, вила, молоток, кліщі, зубило тощо), гроші (сума не обмежується), побутові цінності (кільця, кульчики, браслети, портсигари тощо), скриню або ящик для пакування речей. Загальна вага вказаних речей не повинна перевищувати 500 кілограмів на родину”.

У квітні 1940 року розпочалася депортація біженців з німецької зони окупації (до СРСР втікали здебільшого євреї). До кінця року в глиб СРСР із Західної України вивезли понад 83 тис. біженців.

З липня 1940 до червня 1941 року з території Західної України проводилася депортація сімей арештованих і “ворогів народу”, яка охопила близько 300 тис. осіб, головним чином українців і поляків. Загалом за неповні два роки господарювання радянської влади на території Західної України з краю вивезли понад 900 тис. осіб, з яких більше 200 тис. українців, 600 тис. поляків і близько 80 тис. євреїв-втікачів з Центральної Польщі. Понад 10 % усього населення західно-

українського регіону було безжально депортовано і приречено на смерть або страждання далеко від рідних домівок.

З літа 1940 року радянські спецслужби особливу увагу приділили боротьбі з українським націоналістичним підпіллям в Західній Україні. Під час цієї боротьби арештували понад 30 тис. громадян, серед яких до ОУН належали щонайменше 5 тис. осіб. Керівників організації судили показовими судами у Львові (“Процес 59”) та Дрогобичі (“Процес 62” і “Процес 39”), які відбувалися відповідно 15–19 січня, 7–8 та 12–13 травня 1941 року. Вироки були вражаюче суворими – на першому процесі до смертної кари засудили 42 особи, на другому – 26, а на третьому – 22. За підрахунками дослідників, серед усіх заарештованих в Західній Україні до розстрілу засудили 10 %, понад 40 % отримали термін ув’язнення від 5 до 10 років, а 35 % – від 3 до 5 років. Однак навіть ті, хто не отримав жодного вироку, як правило, не уникнув смерті на початку німецько-радянської війни, коли розстріляли або замордували щонайменше 22 тис. в’язнів західноукраїнських тюрем. Такою була кривава крапка, поставлена на фініші першого етапу панування радянської влади в Західній Україні. За приблизними підрахунками Яна Гроса на зайнятих Радянським Союзом територіях колишньої польської держави репресували в 3–4 рази більше людей, ніж у зоні німецької окупації, де проживало майже вдвічі більше населення, ніж на приєднаних до СРСР територіях.

2.4. Участь українців у Радянсько-фінській війні

Порівняно легка анексія половини колишньої польської держави підштовхувала радянське керівництво на рішучіші дії на шляху реалізації таємного протоколу підписаного з нацистами 23 серпня 1939 року. З жовтня 1939 року радянська дипломатія посилила свій тиск на Фінляндію, вимагаючи від невеликої нейтральної країни стратегічні території – півострови Ханко та Рибачий, а також Карельський перешийок в обмін на вдвічі більші території, переважно болотистої місцевості у центрально-західній Карелії. Свої терито-

ріальні вимоги Радянський Союз обґрунтовував необхідністю “перенести” кордон якомога далі від Ленінграду, хоча реальною причиною претензій було небажання терпіти поруч із СРСР незалежну Фінську Республіку, яка свого часу відділилася від Російської імперії, що гинула, і зуміла влаштувати повноцінне самостійне життя.

Отримавши від свого берлінського союзника карт-бланш на агресію проти Фінляндії, Сталін зробив ставку на силове розв’язання проблеми перенесення фінського кордону. У жовтні 1939 року відбулося швидке посилення Ленінградського військового округу, до з’єднань якого призвали резервістів, а також поповнили особовий склад округу військовими частинами, перекинутими з інших військових округів, у тому числі й з Київського особливого та Одеського. У названих округах відбували військову службу призовники переважно з Київської, Житомирської, Кам’янець-Подільської, Вінницької, Дніпропетровської, Полтавської областей.

Зважаючи на нарощення військової присутності Червоної армії на своїх рубежах, Фінляндія запропонувала Радянському Союзу провести переговори з питань територіальних претензій СРСР. 12 жовтня 1939 року такі перемовини розпочалися в Москві, однак вони проходили безрезультатно і були перервані без досягнення будь-якої домовленості.

Формальним приводом до початку війни став обстріл 26 листопада 1939 року (скоріш за все, радянськими спецслужбами), начебто з території Фінляндії російського прикордонного села Майніла. Обстріл відбувся о 15 годині 45 хв., внаслідок чого загинуло троє рядових прикордонників і молодший командир, дев’ять військовослужбовців отримали поранення. Радянська сторона звинуватила в обстрілі фінів і запропонувала відвести фінські війська на 25 км (тобто залишити всі укріплені райони на кордоні). Фіни відкинули радянський ультиматум і вказали на те, що обстріл відбувався з відстані 1,5–2 км з південно-східного напрямку, тобто з радянського боку. Фінська сторона запропонувала скликати міжнародну експертну комісію під патронатом Ліги Націй для з’ясування обставин інциденту. Фіни навіть погодилися відвести війська від кордону на віддаль, яка буде визначена під час переговорів і стане обов’язковою для армій обох дер-

жав. Однак радянський уряд відкинув усі прохання про порозуміння, а відтак оголосив, що розцінює обстріл як вияв агресії з боку фінської армії.

30 листопада 1939 року війська Ленінградського воєнного округу за підтримки Балтійського і Північного флотів розпочали наступ на широкому фронті від Баренцового моря до Фінської затоки. Проти країни із 3 мільйонами населення СРСР сконцентрував півмільйонну армію, півтори тисячі танків, майже 1600 гармат і 1200 літаків. У перший день війни радянська авіація розбомбила 20 фінських міст, унаслідок чого загинуло і було поранено декілька тисяч мирних мешканців нейтральної держави.

Намагаючись прикрити свою агресію риторикою про “допомогу” фінському народові, який виступив проти “буржуазного уряду в Гельсінкі”, у прикордонному місті Терійокі 1 грудня 1939 року створили маріонетковий “уряд” Фінської демократичної республіки на чолі з діячем Комінтерну О. Куусіненем. 2 грудня 1939 року Кремль уклав угоду з “урядом” Фінської демократичної республіки про дружбу та взаємодопомогу, оголосивши на весь світ, що не веде війни з фінським народом, а лише допомагає фінському “народному уряду” у війні з “фінською буржуазією”.

Однак опір фінського народу агресорам виявився навдивовижу рішучим. Фіни відмобілізували 10 піхотних дивізій, 4 піхотні й 1 кінну бригаду, 31 окремий піхотний батальйон, довівши чисельність своєї армії майже до 300 тис. осіб. Незважаючи на відсутність належного технічного оснащення (у фінській армії було тільки 768 гармат, 26 танків, 114 літаків і 14 кораблів), фіни, користуючись складним для наступу рельєфом місцевості і гарно підготованими оборонними рубежами (т. зв. “Лінія Маннергейма”), зуміли зупинити радянський блицкриг.

Примітивна тактика атаки “в лоб” приносила Червоній армії болючі втрати і не дозволяла ефективно просуватися вперед. Колишній учасник боїв проти Червоної армії на Хотіненському вузлі оборони, фінський кулеметник згадував:

“...А потім ланцюгами пішла ваша піхота. Вони йшли так густо, що ми не встигали перезаряджати стрічки. Дуло

розжарилося до червоного – і всі кулі влучали в ціль. А ваші солдати продовжували по штабелях трупів повзти вперед. Потім знову піднімалися з гвинтівками. На весь зріст, лише з гвинтівками... Наш унтер сказав: “Ці росіяни до біса хоробрі хлопці, але в них там, нагорі, хтось напевно з’їхав з глузду...”

Радянський учасник фінської війни генерал армії А. Грибков залишив подібні спогади: “В атаку йшли, хто в шинелях, хто в чорних – і це на білому снігу! – ватяних куртках. Фіни швидко зрозуміли, що вибивати слід у першу чергу тих, хто в шинелях, – це стройовики, а одягнені, хто у що мав змогу – новобранці... наша піхота мала на озброєнні “трюхлінійку” зразка 1891 року, трохи модернізовану у 30-х роках, а у фінів – автомати “Суомі”. Прикро – адже і в нас на той час був свій варіант такої ж зброї, але на фронт він не потрапив. Його забракував Будьонний. Сказав, що автомат – “це для американських гангстерів, солдату він не до лиця”. У нас на ногах – черевики з обмотками, а у фінів – чоботи з хутром, унти. У нас артилерія на кінній тязі, у них все на лижах з карельської берези...”

Ветеран фінської війни, уродженець України Г. Гаращенко згадував: “Одяг солдатів не відповідав потребам. Тепліше обмундирування мало командування, політруки, льотчики й танкісти: у них були кожухи, ватні фуфайки, валянки... Для піхотинців же це вважали великою розкішшю. Мовляв, у важких тулупах незручно йти в атаку на штурм. У бій ішли в сірих вовняних шинелях, бавовняних гімнасттерках, байковій білизні, ватяних рукавицях, в шоломах-будьоновках з напівшерстяною підкладкою... на ногах – черевики з обмотками. А їжа! Хліб прибував на передову у вигляді мерзлої цеглинки, така ж каша, ледь теплий чай. Навіть “наркомівські” сто грамів, підмерзали на такому морозі”. У фінів був теплий, легкий одяг з вовни та гагачого пуху й хутряне взуття. У раціоні кожного егеря, крім шкалика зі спиртом, ще й термос з гарячою кавою та шоколад. Вони не мерзли. Мені й зараз стає моторошно, коли в уяві постають ті жахливі дні. Трупами червоноармійців було устелено ліси, галявини, дороги й тороси Фінської затоки. Я не перебільшую. Скільки молодих (а нашу 95-ту дивізію

поповнювали двічі по п'ять тисяч осіб) навіть не побували в жодному бою: ввечері прибували на передову, влаштовувалися у снігових заметах і ... засинали навіки. Замерзали й поранені, не дочекавшись медичної допомоги. Згодом від безвиході ми стали споруджувати укриття з тіл убитих однополчан. Утепляли ці страшні шатра вовняні шинелі загиблих товаришів”.

Протягом першого місяця боїв Червона армія втратила майже 70 тис. солдатів і командирів (понад 11 тис. убитими, 6 тис. пропалими безвісті, майже 36 тис. пораненими, 18 тис. обмороженими). Протягом січня 1940 року Червона армія на фінському фронті кардинально збільшується. Її чисельність доводиться до 1 млн 300 тис. осіб, на озброєнні яких перебувало 1,5 тис. танків, 3,5 тис. гармат, 2,7 тис. літаків. 24 січня 1940 року за спинами червоноармійців створюються спеціальні загороджувальні загоны військ НКВС, які без попередження знищують усіх відступаючих. Після нечувано кривавих боїв, до кінця лютого 1940 року Червоної армії вдалося прорвати оборонні рубежі фінів і змусити їх підписати мирну угоду з територіальними поступками СРСР. Однак ціна цієї “перемоги” була приголомшуючою – понад 430 тис. осіб (126 тис. 875 – убитими та померлими від ран, 264 тис. 908 – пораненими і обмороженими, 39 тис. 369 – пропалими безвісті). Фіни втратили 21 тис. 396 осіб убитими, 1 тис. 434 – пропалими безвісті і 43 тис. 557 – пораненими, віддали важливі території, але відстояли незалежність.

Відчуття несправедливості війни, яку вів СРСР проти Фінляндії, серйозно відображалося на настроях солдатів і командирів Червоної армії, особливо на вихідцях з України. Наприклад, за повідомленнями агентів НКВС, характерними для червоноармійців-українців були такі оцінки війни:

“Партія докерувалася, що немає в країні ні хліба, ні м'яса, ні навіть сірників. У Польщі раніше краще жили, ніж після визволення радянською владою. Із західних українців скинули ярмо, а хомут надягли. Партія кинула гасло “Геть війну!”, а сама воює за чужі землі. На фронт не підемо... Дома з голоду мруть, а ми йдемо захищати когось і навіть щось... Нас женуть на убой, нам не треба захищати радянську владу...”

Окрім подібних висловлювань, енкаведисти зафіксували з боку новомобілізованих українських резервістів погрози командирам і масове дезертирство. Дорогою на фронт з ешелонів із 41-го запасного окремого стрілецького батальйону (700 осіб) утік кожен сьомий. Однак уникнути сумної долі “сталінського гладіатора”, на жаль, вдалося не всім – 7-ма Чернігівська стрілецька та 44-а Київська стрілецька дивізії майже повністю полягли у снігах Фінляндії, по чверті особового складу втратили інші дивізії сформовані в Київському, Харківському та Одеському військових округах.

Показовою була доля згаданої 44-ї дивізії, що входила до складу 9-ї армії під командуванням комкора В. Чуйкова. Фінським військам удалося розчленувати 44-ту дивізію на шість частин. На лісових галявинах і дорогах скупчилася техніка й особовий склад дивізії. Лижні загони фінських автоматників, швидко з’являючись на флангах і в тилу оточених частин 44-ї дивізії, обстрілювали їх шквальним автоматичним вогнем, не даючи шансів на виживання. Комкор В. Чуйков двічі ставив питання перед начальником Головного політуправління Червоної армії Л. Мехлісом, який перебував у штабі 9-ї армії, про відведення 44-ї дивізії на схід. Однак двічі отримував категоричну відмову – оточеним частинам заборонили вириватися з пастки. Про складність становища 44-ї дивізії В. Чуйков доповідав також наркому оборони К. Ворошилову. Але нарком так само відмовився дати згоду на відведення військ з оточення. На свій страх і ризик командування дивізії розпочало прорив з оточення, залишивши фінам усю важку техніку (43 танки, 270 автомобілів і тракторів). Під час прориву загинуло 1,5 тис. осіб, 2,2 тис. зникли безвісті. Фіни захопили 6 тис. гвинтівок і 300 кулеметів. З оточення вийшло лише трохи більше двох тисяч червоноармійців і командирів.

На командування дивізії очікувала не подяка за порятунок залишків особового складу, а військово-польовий суд. Командира дивізії А. Виноградова, начальника штабу полковника О. Волкова, начальника політвідділу І. Пархоменка розстріляли перед лавою солдатів дивізії, яких вони вивели з оточення. Згодом були арештовані й розстріляні командири частин і підрозділів дивізії, які прорвалися “до своїх”. За-

галою у фінській війні загинуло щонайменше 22 тис. вихідців з України, десятки тисяч залишилися інвалідами.

Промовистим свідченням ставлення радянського командування до власних солдатів і командирів було ставлення до загиблих і полонених. Відступаючи з території Фінляндії, радянська сторона не забрала тіла полеглих воїнів, і вони навесні згнили в лісах або потонули на дні боліт. Усіх 5 175 полонених червоноармійців і 293 полонених командирів, які повернулися з Фінляндії до СРСР, відправили до радянських таборів, 232 командирів розстріляли.

2.5. Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини, нове розширення кордонів Радянської України

Після кривавої фінської війни радянське керівництво зосередило увагу на посиленні своїх позицій у Прибалтиці і Причорномор'ї. Влітку 1940 року анексували три Балтійські республіки, а також Бессарабію і Північну Буковину. Приєднання до СРСР Бессарабії було обумовлене відповідними угодами укладеними з гітлерівською Німеччиною 23 серпня 1939 року, а питання Буковини виникло пізніше з ініціативи Кремля.

Проблема Бессарабії, яку, користуючись із розвалу Російської імперії, в 1918 році захопила Румунія, упродовж усього міжвоєнного періоду отруювала взаємовідносини між СРСР і Румунським королівством. Радянський Союз не визнавав приєднання Бессарабії до сусідньої держави і наполягав на передачі під його владу колишніх царських земель. Слід відзначити, що де-юре приєднання Бессарабії до Румунії не визнавали також і держави Заходу. Але офіційний Бухарест стояв на позиції влучно висловленій в урядовій газеті "Романія" 4 вересня 1939 року:

"Ми нічого ні від кого не вимагаємо... Ми нічого нікому не винні; ми нічого нікому не віддамо".

Усвідомлюючи наростаючу загрозу з боку північно-східного сусіда, румунський уряд починає на зламі 1939–

1940 років збільшувати чисельність своєї армії, доводячи її з 800 тис. до 1,2 млн солдатів і офіцерів. Розгортається поступове будівництво оборонних споруд на кордоні з СРСР. Однак усі ці заходи були запізненими, надто млявими і страждали на хронічне недофінансування. Румунія була однією з найбідніших держав тогочасної Європи, а тому не могла утримувати власну армію в належному стані. Румунські війська відчували гострий дефіцит зброї, продовольства, обмундирування і новітньої техніки. Показовим у характеристиці румунських збройних сил був випадок зафіксований бельгійським послом в Бухаресті у січні 1940 року. Посол випадково став свідком того, як під час зміни караулу поблизу військового заводу солдати передавали один одному не лише відповідальний пост, а й зброю та уніформу. Шокований побаченням, бельгійський посланець зробив невтішний висновок про те, що румунська армія зможе воювати тільки за умови надання їй зовнішньої технічної допомоги.

Приблизно до такого ж висновку, як і бельгійський дипломат, дійшли радянські військові, які були присутні на великих маневрах румунської армії в Бессарабії, у яких брали участь усі роди військ румунських збройних сил. У висновках радянські фахівці вказували на:

“Надзвичайно погану підготовку військ, бідність оснащення бойовою технікою, незабезпеченість боєприпасами, несправність роботи матеріальної частини, дефекти в ділянках тактичної підготовки й управління військами (...) За потужністю вогню і силою удару румунська армія неспроможна вирішувати серйозні завдання не тільки наступального, а й оборонного характеру”.

Маючи подібні характеристики румунської армії і заперення з боку Німеччини про її незацікавленість територією Бессарабії, Москва з весни 1940 року “розкручує” дипломатичну кризу навколо спірного регіону. 29 березня 1940 року В. Молотов, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, наголосив, що в Радянського Союзу немає договору про ненапад з Румунією через невирішення проблеми Бессарабії. Фактично Молотов дав зрозуміти світовій громадськості, що Кремль готовий вирішити питання Бессарабії на свою користь у будь-який час.

Наступного дня, 30 березня 1940 року, прем'єр-міністр Румунії Г. Татареску звернувся до Берліна із закликом уплинути на СРСР у питанні Бессарабії і надати Румунії допомогу в переоснащенні її армії. Однак із канцелярії Гітлера надійшла “розмита” відповідь, у якій йшлося про залежність німецько-румунських стосунків від рівня інтеграцій двох економік тощо.

На початку квітня 1940 року радянські спецслужби неодноразово здійснювали провокативні обстріли власних прикордонних застав, що дозволило 9 квітня радянському Наркомату закордонних справ висловити претензії румунам у зв'язку із “фактами” обстрілу радянської території. Румунський уряд відкидав звинувачення і наводив контраргументи.

Не бажаючи віддавати свої території без бою, Коронна Рада Румунії 19 квітня 1940 року прийняла рішення про відмову добровільної передачі Бессарабії до складу СРСР і знову звернулася до Німеччини з проханням про поглиблення військового співробітництва між двома країнами. Однак лише 28 травня 1940 року Берлін погодився на укладення угоди з Бухарестом про масштабне економічне співробітництво, наголошуючи водночас, що проблема Бессарабії Німеччину не цікавить.

Тим часом радянське керівництво, зважаючи на те, що Німеччина влітку 1940 року була зайнята війною на Заході, вирішило розширити свої територіальні претензії до Румунії, вийшовши за межі угоди Молотова-Ріббентропа. 23 червня 1940 року В. Молотов повідомив німецькому послу в Москві В. Шуленбургу про те, що Кремль претендує не тільки на повернення Бессарабії, а також на передачу СРСР Буковини, як області заселеної українцями. Молотов наголосив на тому, що Румунія “вчинить розумно”, якщо передасть ці два регіони без опору. В іншому разі радянський нарком погрожував сусідній державі війною. Шуленбург попросив Молотова утриматися від односторонніх дій щодо Румунії, підкреслюючи важливу роль, яку відіграє румунське постачання нафти для народного господарства Німеччини.

Через два дні, 25 червня 1940 року, після консультацій з Берліном, В. Шуленбург повідомив В. Молотову про те, що Німеччина цілком підтримує радянські претензії на Бессарабію, однак не може погодитися на передачу Буковини,

оскільки ця територія належала Австрійській, а не Російській імперії, а серед її населення є значний відсоток німецькомовних громадян, доля яких турбує берлінський уряд. У відповідь Молотов цинічно згадав про інтереси українського народу, вказавши, що Буковина є останньою частиною, якої не вистачає Україні для повної єдності (“забувши” про території Закарпаття, Лемківщини, Холмщини. Підляшшя, Надсяння, Берестейщини).

Уперта позиція Німеччини щодо Буковини змусила Кремль дещо вгамувати свої апетити і вже 26 червня 1940 року заявити, що СРСР претендує лише на Північну Буковину з містом Чернівці. Радянський нарком закордонних справ рекомендував Німеччині переконати румунів у необхідності мирної передачі вказаних територій до складу СРСР і, у разі відмови, погрожував застосуванням сили. Молотов також наголосив на тому, що в майбутньому СРСР сподівається на підтримку Німеччини у справі передачі Радянському Союзові також і Південної Буковини.

Погрози застосувати силу не були порожнім звуком. Поряд із дипломатичними маневрами Радянський Союз здійснював підготовку до вторгнення на територію Румунії. Офіційна радянська пропаганда твердила про необхідність “перенести” кордон від Одеси (він проходив за 40 км від міста) та життєву потребу виходу Радянського Союзу до гирла Дунаю. Йшлося про визволення Бессарабії з-під влади “румунських бояр” та “з-під іга румунських капіталістів і поміщиків”, “визволення єдинокровних братів українців, росіян і молдаван”. Хоча слід зауважити, що теза про “єдинокровних братів” була найбільш хиткою. Річ у тім, що молдавани і румуни фактично є однією нацією (Румунія складається з трьох великих історичних областей – князівства Валахії, Молдавії і Трансільванії), а на тих територіях, які планував прилучити до себе СРСР румуни складали етнічну більшість. За даними перепису, у Бессарабії мешкало 2,8 млн громадян, з яких румуни (молдавани) складали 56 % (1,6 млн), росіяни – 12 % (350 тис.), українці – 11 % (314 тис.), євреї – 7 % (200 тис.), решта 14 % припадали на гагаузів, болгар, циган, німців, греків тощо. На території всієї Буковини мешкало 853 тис. громадян, серед яких було 44 % румунів (379 тис.),

лише 28% українців (236 тис.), 11 % євреїв (93 тис.), 9 % німців (76 тис.), решту 8 % становили цигани, поляки, вірмени та ін. національні групи. Українці домінували лише в північній частині Буковини і в сільській місцевості деяких повітів Південної Буковини. Тому радянські апетити щодо приєднання нових територій відверто не мали під собою надійного “етнічного ґрунту”.

Однак відсутність етнічного підґрунтя для експансії в жодному випадку не зупиняло радянського керівництва. Одрразу після завершення польської кампанії у жовтні 1939 року на базі Київського особливого і Харківського військових округів було розгорнуто Одеський військовий округ. У квітні 1940 року новостворений військовий округ почав посилюватися за рахунок переведення на його територію з'єднань, які брали участь у фінській війні, тобто мали багатий бойовий досвід. 9 червня 1940 року, відповідно до директиви наркома оборони, на базі управління Київського особливого та Одеського округів сформували управління Південного фронту на чолі з генералом армії Г. Жуковим, який мав досвід проведення бойових операцій проти японців у Монголії. Війська Південного фронту було приведено в бойову готовність. Згідно з директивою, вони мали зосередитися на кордоні з Румунією впродовж 11–24 червня 1940 року. Реальне розгортання завершилося до 27 червня 1940 року.

До складу Південного фронту увійшли 5-а (командувач генерал В. Герасименко), 9-а (командувач Ф. Парусинов) і 12-а (командувач І. Болдін) армії, які включали 32 стрілецькі, 2 мотострілецькі, 6 кінних дивізій, 11 танкових і 3 повітрянодесантні бригади, 16 корпусних артполків, 16 артполків Резерву Головного Командування, 4 окремі артдивізіони. Загальна чисельність військ довели до 637 тис. 149 бійців і командирів, на озброєнні яких було 8899 гармат і мінометів, 2457 танків і 2262 тис. літаків, 28 тис. автомобілів. Окрім цього, створили Оперативне об'єднання Чорноморського флоту, яке мало захопити гирло річки Дунай.

Румунське угруповання на радянському кордоні складалося з 20 піхотних, 3 кінних і 2 гірськопіхотних бригад. Загальна чисельність румунських військ (об'єднаних у 1-шу групу армій) становила 450 тис. осіб.

Радянське командування не сподівалося зустріти з боку румунської армії серйозного опору. Командири Червоної армії вказували на те, що:

“система оборони румунської армії в Північній Буковині й Бессарабії не завершена і, за винятком природних водних перепон р. Дністра, р. Черемоша і р. Прута, серйозної перешкоди для наступаючої армії не становить”.

Одночасно готувався величезний пропагандистський апарат для роботи з населенням. 21 червня 1940 року Головне політичне управління РСЧА прийняло директиву № 0140, згідно з якою військові округи комплектувалися політпрацівниками різних ланок, мобілізувалися працівники партійних і радянських органів Молдавської АРСР, створювалися редакції газет румунською мовою. Для культурного обслуговування населення організували концертні бригади, ансамблі молдавських народних танців та музики тощо. Було виготовлено велику кількість прапорів СРСР і УРСР, гасел і портретів радянських керівників.

Паралельно з приготуваннями до воєнних дій радянське керівництво мобілізувало зарубіжні комуністичні партії на підтримку політики Кремля, зобов'язавши директивою Комінтерну Комуністичну партію Румунії “підтримувати вирішення проблеми Бессарабії та спірних питань із сусідніми балканськими державами мирним шляхом”. У травні в Бессарабію було таємно направлено кілька груп для “підготовки населення до зустрічі Червоної армії”, а також для збирання розвідувальних даних.

26 червня 1940 року В. Молотов вручив румунському послу в Москві Г. Давидеску ноту ультимативного характеру з вимогою передачі Радянському Союзу Бессарабії та Північної Буковини, *“населення якої у своїй переважній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови та національного складу”*, а також *“відшкодування тих величезних збитків, що їх було завдано Радянському Союзу та населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії в Бессарабії”*. Отримавши ноту, румунське керівництво оголосило мобілізацію і водночас спішно зондувало дипломатичними каналами позиції Німеччини, Італії, Греції, Туреччини та Югославії.

Однак, не знайшовши потрібної підтримки і намагаючись уникнути тяжких наслідків, зокрема воєнних дій, Румунія була вимушена погодитися з умовами евакуації, зазначеними у радянській ноті.

Увечері 26 червня 1940 року Г. Давидеску передав В. Молотову відповідь, у якій Бухарест погодився здійснити “евакуацію” своїх військ та установ за лінію нового можливого розмежування. “Евакуація” мала розпочатися о 14 годині 28 червня і тривати до 14 год. 3 липня 1940 року.

28 червня 1940 року о 14 годині радянські війська перетнули Дністер і вступили на територію Бессарабії та північної частини Буковини. Румунські частини одержали наказ організовано відступити. При цьому мали місце грубі порушення умов передачі територій. Частини Червоної армії, перевищуючи обумовлений темп евакуації румунських військ, порушували демаркаційну лінію, створюючи тим самим місцеві інциденти. Були випадки роззброєння румунських військових. Відбувалися збройні сутички, які викликали жертви з обох сторін, у т.ч. вбитими. Вороже ставлення до себе відчували й червоноармійці, зустрічаючи на шляху мінні поля, протитанкові загородження, траншеї та заміновані або демонтовані залізниці і мости. Як радянська, так і румунська сторони вдавалися до певних військових і адміністративних заходів щодо населення, які мали різні мотиви та форми прояву. Низький морально-психологічний стан румунської армії призводив до розпорошення цілих військових підрозділів, солдати яких кидали зброю і втікали по домівках. Водночас, грубі порушення військової дисципліни мали місце й серед червоноармійців, за які вони притягалися до відповідальності у суді.

У похід на Румунію разом з армією вирушили співробітники НКВС. Загалом сформували три оперативно-чекістські групи, які діяли на Буковині, Центральній і Північній Бессарабі та в Південній Бессарабії і Подунав'ї. Уже до 3 липня 1940 року чекісти арештували 760 “підозрілих елементів”.

3 липня 1940 року о 14 годині новий кордон між СРСР і Румунією закрили. Всі, хто не встиг евакуюватися, втрачали таку можливість. Румунські військові, які не встигли

перетнути р. Прут, вважалися військовополоненими. 7,4 тис. службовців румунської армії опинились у таборах для військовополонених, створених у Снятині, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Рибниці, Тирасполі, Овідіополі. Червона армія захопила 52 тис. 704 гвинтівки, 4480 пістолетів, понад 14 млн набоїв, 54 тис. 309 ручних гранат, 18 тис. 419 мін, 59 автомобілів.

Одразу ж після вступу Червоної армії на території Бессарабії та північної частини Буковини почав працювати величезний пропагандистський апарат. У ці дні серед населення та солдатів розповсюджувалися у великій кількості газети й спеціальна література, на вулицях і будинках розвішувалися плакати та лозунги. Політичними органами Червоної армії організовувалися мітинги та маніфестації з метою викликати у бессарабців і буковинців “гарячу любов до визволителів та почуття довіри до Рад”. Подібна пропаганда часто знаходила сприятливий ґрунт. Відверта антиукраїнська політика, яку провадив румунський уряд у міжвоєнні роки зумовила антипатію, а подекуди, ненависть до румунської влади з боку українського населення, яке часто перебувало в полоні ілюзій щодо реального життя в СРСР і тому сприймало Червону армію як рятівника від румунського терору.

До 3 липня 1940 року радянські війська зайняли рубежі на новому радянсько-румунському кордоні. Територія СРСР зросла на 50 тис. 762 кв. км, а кількість населення збільшилася на 3 млн 776 тис. осіб. Але підсумки воєнної кампанії були малооптимістичними для командування. Аналіз поведінки військ в умовах походу показав, що значна частина командирів не справилася зі своїми обов'язками. Війська погано проводили форсування річок (і це при тому, що бойові дії не велися), бойова техніка тонула у воді через розриви понтонних мостів, літаки збивалися з заданого курсу, парашутистів десантували із запізненням і в інших місцях. Під час “румунського походу” загинуло 32 червоноармійці, 116 були поранені або травмовані, було втрачено десятки одиниць бронетехніки, автомашин і літаків. У Червоній армії яскраво виявилось невдоволення радянською зовнішньою політикою, яке матеріалізувалося у дезертирстві (234 випадки) та непокорі командирам (51 випадок).

2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР прийняла рішення про включення Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР. 7 серпня Президія Верховної Ради УРСР, виконуючи рішення союзного парламенту, утворила в складі УРСР Чернівецьку область. Новостворена область обіймала територію колишнього Чернівецького і частини Хотинського повітів. З шести повітів Бессарабії та частини українського Придністров'я (на території якого з 1924 року існувала Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УРСР) було створено Молдавську РСР із центром у Кишиневі. 7 грудня 1940 року на базі Ізмаїльського та Акерманського повітів створили окрему Ізмаїльську область УРСР. На партійну та адміністративну роботу до регіону скерували 4970 функціонерів з території СРСР.

Одразу ж після приєднання на нових землях розпочалася форсована радянська організація. З краю до Румунії переселилося близько 200 тис. румунів, які не бажали залишатися в межах СРСР. До Німеччини виїхало майже 150 тис. бессарабських і буковинських німців. Поміщицьку землю конфіскували і передали в користування найбільш бідним селянським господарствам, однак лише на декілька місяців, бо з кінця 1940 року в регіоні почалася масова колективізація. Під “робітничий контроль” було поставили націоналізовані промислові підприємства і банківські установи. Румунський лей обмінювався на радянські карбованці у співвідношенні 40 леїв за 1 карбованець, що остаточно розорило і без того незаможне населення. В регіоні ліквідували всі українські товариства, закрили популярну україномовну газету “Час”, освіта і наука були поставлені під контроль направленими зі Сходу фахівцями. В усіх робітничих і навчальних колективах форсовано почали створювати комсомольські і компартійні структури.

* * *

Отже, радянське керівництво вправно використовуючи “українську карту”, протягом перших років Другої світової війни зуміло розширити кордони радянської держави за рахунок українських етнічних земель, поспішно “уніфікувавши” новоприєднані території зі “старими” регіонами Радянської України. Очевидно, що слова про створення “об’єд-

наної” Радянської Української Держави були не більше ніж політичною риторикою, адже сталінське керівництво зовсім не піклувалося про те, аби об’єднати у цій “державі” українські етнічні землі Берестейщини, які віддали до складу Білоруської РСР, Придністров’я, що відійшло до Молдавської РСР, Стародубщини, частини Слобожанщини та Кубані, які опинилися в складі РСРФР, земель Лемківщини, Холмщини, Надсяння і Підляшшя, відданих у 1939 році під німецьку окупаційну зону, Закарпаття, окупованого Угорщиною.

2.6. На початку чергових великих страждань. Радянська Україна 1939–1941 років

Неймовірних масштабів соціальні експерименти, які тривали в Радянській Україні впродовж 1920–1930-х років перетворили її на дивний регіон Європи. Регіон, у якому було знищене найініціативніше селянство, ліквідована або до смерті залякана інтелігенція, страшенно зубожіле населення (поряд з яким вигідно виділялася заможна партійно-урядова номенклатура). Але з іншого боку існувала найпотужніша на континенті воєнна промисловість, найбільші колективні сільськогосподарські підприємства із найнижчою продуктивністю праці тощо.

Щоб збагнути, як жив пересічний мешканець Радянської України (64 % населення УРСР у 1939 році мешкало в селах, а 36 % – у містах) на початку Другої світової війни звернемося до спогадів. Відомий письменник А. Кузнецов у своєму романі-хроніці “Бабин Яр”, написаному на базі щоденників, згадував про нужденне життя своєї родини і водночас відзначав:

“Були навколо такі, що “жили”: партійці, чекісти, злочинці, стукачі, різні профспілкові діячі. Роз’їжджали в казенних автомобілях, вигрівали животи на кавказьких курортах, отримували в конвертах таємні зарплати. Дід за своє жахливе повзання по каналізаційних трубах отримував місячну зарплату вдвічі меншу, ніж коштував звичайний

костюм. І за все життя в нього костюму жодного разу й не було. Він так і помер, не поносивши костюму. Але були люди, які дивилися на життя дідової родини, як на райське благо. У колгоспах навколо Києва селяни працювали, як на панщині. Ні, гірше. За кріпосного права поміщик лишав їм дні для роботи на себе, на своєму маленькому полі. А в колгоспі людина не мала й таких днів, як не мала і поля. За вихід на роботу йому ставили у відомість паличку – “трудодень”, а восени щось платили, а може і не платили, а якщо платили, то одну копійку за трудовдень. Так що, коли приходили гості, то в мого діда була лише одна тема для розмови: як в старі часи було добре, і люди були ситі, і багаті, а більшовики-босяки все загубили. Але коли в 1937 році його друга, старого Жука, арештували за розказаний в черзі дурний анекдот, і цей Жук зразу пропав безвісти, як утонув, дід страшно злякався, замкнувся, і у нього лишилося лише пів теми, тобто як в старі часи було добре. Я вважаю, що він був так само правий, як і неправий. Адже це “добре” пізнається лише в порівнянні. І бідному діду моєму в 1937 році царська Росія уже здавалася справедливим втраченим раєм”.

Аналогічні спогади про повсякденне життя радянського українця лишив і колишній інженер Ф. Пігідо-Правобережний:

“Останні роки перед війною я мусив особливо багато працювати. Власне, я весь час мав дві роботи: в тресті будівельних матеріалів, де я одержував 750 карбованців місячно, та одночасно вечорами – в Ірпінському Політехнічному Технікумі, де я діставав ще близько 250–300 карбованців полекційної оплати в зимових місяцях, коли велося навчання. Правда, я ще мав працю в Силікатному Науково-Дослідному Інституті, а останні три роки перед війною – при дослідній лабораторії кафедри будівельних матеріалів (Київський Будівельний Інститут), на окремі завдання Інституту проробляв якісь спеціальні теми. Такі роботи траплялися двічі-тричі на рік і давали загалом 1500–2000 карбованців річно.

Після проголошення відомого сталінського “жить стало краще, жить стало веселі”, утримувати навіть таку неве-

лику родину, як моя (дружина – інвалід праці – не працювала і отримувала пенсію щомісячно 16 карбованців, донька – училася) ставало все більш тяжко. Отже, 1938 року я примушений був узяти ще одну роботу в Інституті підвищення кваліфікації інженерів (...). На ранішні лекції я біг ще по заспаних вулицях міста, правда, зустрічаючи уже багато люду – робітники спішили на фабрики, робітниці несли закутаних, сонних дітей до дитячих ясел, щоб “здати” їх на день з тим, щоб по роботі забрати їх та бігти додому, навідуючись по дорозі до крамниць – “що дають?”, бо ж дома чекав немалий ще шмат роботи: треба було піти в чергу щось купити, щось зварити, впорядити чоловіка та дитину, помити білизну, ну, і по всьому тому якось виспатись. З ранішніх лекцій я поспішав до тресту, бо хоч я мав дозвіл на ці лекції, але запізнення на 10–15 хвилин загрожувало негайним судом, тюрмою, або найчастіше “примусовою роботою”. (...) Близько 8-ї години ранку характер натовпу на вулицях був трохи відмінний: це рухалися прискореним кроком, а іноді підбігцем, звичайні безпартійні службовці, щоб, боронь Боже, не спізнитися. Так само мчали матері з дітьми, тяжко дихаючи в морозному повітрі від своєї ноші, – це друкарки, секретарки та інші “щасливі”, “звільнені від віковічного рабства” жінки. В третій, а іноді четвертій по обіді, я мчав далі до Інституту, щоб десь близько 11 ночі доплентатися додому “обідати”, послухати вечірні радіо новини, опочити в домашньому оточенні... так з року в рік. І то єдиною метою такої безнастанної біганини було, якось підтримувати своє і родинне життя. Але я мушу застерегти, що слово “життя” вжито тут не в тому загальноприйнятому “буржуазному” розумінні, яке вкладає в це поняття, скажімо, американець чи англієць, або будь-хто з європейців. Ні, слово “життя” тут ужито в нашому “соціалістичному” розумінні. Радянське життя – це не значить добра, вигідна квартира, служниця, добре вбрання, особове авто, театр, вечерея з товаришами в ресторані і тому подібні буржуазні вигадки. Ні, життя по-нашому – це мати змогу іноді купити білого хліба до чаю, купити тричі на тиждень м’яса, бодай раз на півріччя купити курча, раз, щонайбільше двічі,

на тиждень, купити дитині літр молока, у суботу, знов-таки для дитини, купити 100 грамів доброї ковбаси за 2 крб. 70 коп.(не кілограм, а 100 грамів), ще рідше попестити дитину яблуками або мандаринами (добрі апельсини це безбожно дорого і дозволити собі неможна). Купити дві, а бувало й три пари черевиків дочці (продукція радянських фабрик поганенька і швидко псується), а це коштує щонайменше 200 карбованців за пару. А, боронь Боже, пальто дочці – теж бідно, 700–800 карбованців, а спідничку, а якесь убраннячко”.

Подібних свідчень про “заможне” радянське життя напередодні і в перші роки Другої світової війни є тисячі. Всі вони однозначно вказують на неймовірно низький рівень життя в Радянській Україні на зламі 1930–1940-х років. І це при постійному нарощуванні виробництва важкої промисловості, зорієнтованої на військово-промисловий комплекс. З 1937 до 1940 року видобуток вугілля в УРСР зріс на 23 млн т, потужність електростанцій – на 0,6 млн кВт/год (хоча в міста електроенергію постачали із “перебоями”), у 1,7 раза збільшила своє виробництво машинобудівна промисловість УРСР тощо. Радянська Україна за своїм промисловим потенціалом входила до 10 найбільш промислово розвинених країн світу. УРСР займала перші місця у виробництві тракторів, виплавці сталі й чавуну, видобуванні вугілля, руди, марганцю тощо. Але всі ці показники забезпечувалися за рахунок колосальної експлуатації трудящих мас першої в світі соціалістичної країни. Жахливі соціально-побутові умови, низькі заробітні плати, драконівські дисциплінарні заходи були ознакою повсякденного життя радянського українця. Нарешті, небачений терор утримував населення в покорі, заставляв терпіти небачені знущання сталінського режиму. За підрахунками вчених, 2,8 млн громадян СРСР (або 1,65 % усього населення) у 1939 році перебувало в тюрмах, таборах і на спецпоселеннях, безкоштовно працюючи на радянську економіку. У 1940 році, внаслідок колосальної смертності, в системі ГУЛАГу залишилося 2,6 млн “державних рабів”. Керівники підприємств, установ, які мали певні привілеї, також весь час жили із “занесеною над головою сокирою”, а тому, боячись репресій з боку каральних орга-

нів*, нещадно віддавали під суд будь-кого зі своїх підлеглих. Країну цементував страх.

Що ближче світ підходив до війни, то сильніші репресивні заходи до власного населення впроваджував радянський уряд і більшовицька партія. 28 грудня 1938 року Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про зміцнення трудової дисципліни” запровадили трудові книжки, які фактично прикріпляли робітників до їхніх підприємств без права звільнення чи переходу на інше підприємство. Згідно з цією постановою 15-хвилинне запізнення на роботу каралося тримісячними виправними роботами (тобто, робітник продовжував працювати на своєму заводі, але отримував лише 25–50 % зарплати, всі інші зароблені кошти конфісковувала держава). Робітників, які систематично запізнювалися на роботу, передбачалося виселяти із комунальних квартир, незважаючи на кількість членів родини і наявність малих дітей.

26 червня 1940 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про запровадження 8-годинного робочого дня і 7-денного робочого тижня із остаточною забороною “самовільного” переходу робітників і службовців з одного місця роботи на інше. Запізнення і прогули, за цим Указом, мали каратися вже тюремним ув’язненням. У липні 1940 року черговим указом заборонялося звільнятися з роботи комбайнерам і трактористам. З жовтня 1940 року в Радянському Союзі оголосили Указ про державні трудові резерви. Згідно з ним створювалися залізничні, ремісничі й фабрично-заводські школи. Передбачалося, що в цих школах навчатимуться і безкоштовно працюватимуть у промисловості підлітки віком від 14 років. За втечу з такої школи юнака передбачали карати півторарічним тюремним ув’язненням.

З 1938 року у промисловості Радянської України, як і всього СРСР, розгорнулися “оборонно-масові заходи”, які передбачали, що на окремих підприємствах готували кулеметників, на окремих – саперів, на інших – артилеристів тощо. Між підприємствами проводили “військові” нескін-

* Наприклад, у 1940 р. тільки з управління металургійної промисловості Наркомату Важкої промисловості СРСР зі 151 директора заводів було арештовано 62.

ченні змагання. На весну 1939 року в Товаристві сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництві зосередили понад 2 млн українських робітників (більшість із яких, звичайно, не виявляла особливого ентузіазму від того, що після роботи доводилося бігати кроси, кидати гранати і стріляти по мішенях).

Такі драконівські антиробітничі заходи мали на меті подальшу мілітаризацію країни. Сталінське керівництво розраховувало, що у разі війни воно перетворить трактористів на танкістів, сталеварів на кулеметників, шахтарів – на артилеристів, мобілізує робітників до армії, а на їхнє місце поставить молодих юнаків. Однак цим самим населення було буквально загнане у безвихідь і, колосально потерпаючи від посилення дисциплінарних заходів, лише зовні зберігало ознаки лояльності до режиму.

Забираючи в людей навіть примарні надії на поліпшення їхнього матеріального становища, кремлівські керівники розуміли, що відповіддю буде падіння продуктивності праці, тому влада вдалася до посилення позаекономічних примусів нарощування виробництва. З 1938 року посилюються “соціалістичні змагання”, 27 грудня 1938 року запроваджується орден “Герой соціалістичної праці” із врученням Золотої зірки. Масово роздавалися медалі “За трудову доблесть” і “За трудову відзнаку”, вимпели переможців соцзмагань тощо. Так “батогом” і “пряником” українське радянське суспільство “матеріально” готувало до життя в нових умовах – умовах світової війни.

1 вересня 1940 року на мешканців УРСР очікував новий несподіваний сюрприз – уряд схвалив постанову про оплату за навчання у старших класах середньої школи та у вищих навчальних закладах. За навчання дитини в школі Києва потрібно було сплатити 200 крб на рік, а в інших населених пунктах – 150 крб. Навчання у ВНЗ коштувало 400 крб на рік (у консерваторіях і театральних інститутах ціна встановлювалася в розмірі 500 крб). Така постанова була прямим порушенням радянської конституції, яка гарантувала безплатне навчання, а тому викликала глухе масове обурення в широких колах населення. Донесення радянських спецслужб фіксували негативні настрої населення:

“...народ живе бідно, а постанова РНК вказує на зворотнє, введення платного навчання відріже багато молоді від шкіл і інститутів”.

Невдоволені громадяни називали вимогу сплачувати за навчання “кріпосним правом для селян, робітників і службовців”. Згадували про те, що революція 1917 року мала зруйнувати соціальну нерівність, а натомість лише поглибила її. Плата за навчання фактично ізолювала номенклатуру від решти населення, перетворювала її на замкнуту касту, потрапити в лави якої ставало нереальним.

Напередодні та в перші роки Другої світової війни відбулося чергове загострення стосунків між радянською владою і селом, яку сучасні вчені характеризують як “другу хвилю колективізації”. Незважаючи на те, що до 1937 року в Радянській Україні колективізували 96,1 % селянських господарств і усупільнено 99,7 % орної землі, селяни примудрялися на мізерних присадибних ділянках, а також на необроблених колгоспом пустирях розвивати підсобні господарства. Колгоспне керівництво, яке не могло справитися зі своїми землями, часто “закривало очі” на те, що сільські підсобні господарства поволі “наступали” на колгоспні лани, а інколи навіть офіційно передавали колгоспну землю в оренду селянам. За роки другої п’ятирічки посівні площі у підсобних господарствах УРСР зросли на 2,5 млн га. Хоча селянські городи були невеличкими – від 25 до 70 соток – на них у 1937 році вирощували 52 % картоплі і овочів. Корови, яких годували селяни у власних господарствах, давали 70 % молока, а селянські свині забезпечували таку саму кількість м’яса. У Києві на ринки 60 % м’яса, 35 % картоплі, 90 % яєць привозили селяни із власних господарств. Подібний “лібералізм” не міг бути схвалений у Москві, особливо в умовах підготовки країни до війни і фактичного переведення її економіки на військові рейки. Тому влітку-восени 1939 року в усьому СРСР розпочалася кампанія “відрізання надлишків землі” від селянських підсобних господарств. Присадибні ділянки селян скоротилися на 25 %.

Іншим ударом по селах стала остаточна ліквідація в 1939 році хуторів. Радянські керманічі вважали, що колгоспи, розташовані на хуторах, мало контролювані, населення

живе там відірвано, “відрізає” для своїх присадибних ділянок самовільно колгоспну землю. Але найголовніше, більшовики вважали хутори “ідеальним місцем для ворожої диверсійної роботи”, бо на хуторах влада не контролює пересування громадян, хто до кого приходять, про що розмовляє тощо. Тому влітку 1939 року почалося переселення селян із хуторів до сіл або виселення їх на схід СРСР. До кінця 1939 року в УРСР було виселено 95 тис. 462 двори. Нове відбирання у селян землі, переселення і депортації викликали хвилю протестів, які виявлялися у підпалах колгоспного майна і навіть убивствах сільських активістів. Вести мову про бодай мінімальний авторитет радянської влади серед українських селян (а це 64 % населення!) не доводилося.

Однак із середини 1930-х років перед радянським керівництвом, окрім підготовки економіки до війни, постало ще одне завдання – психологічно підготувати суспільство до карколомних кульбтів радянської зовнішньої політики і агресивних воєн проти сусідів, які СРСР здійснював на початку Другої світової війни. З 1936 року, коли в СРСР запровадили нову конституцію, в ній уже йшлося про те, що боротьба з “внутрішнім ворогом соціалізму” тісно пов’язана із боротьбою проти “зовнішніх ворогів”. Ворогом Радянського Союзу вважався весь “імперіалістичний світ”, а не лише фашистські чи мілітаристські держави. Уже з 1937 року все частіше із вуст високопоставлених радянських урядовців починають лунати фрази на кшталт того, що ворогами СРСР є весь західний світ, який потрібно перемогти, доки він не “задушив” країни Рад. У 1938 році Сталін публічно заявив про те, що основною загрозою для СРСР є його “капіталістичне оточення”, яке вождь бажав замінити на соціалістичне. Тому вже в грудні 1938 року, характеризуючи процеси в Європі, Сталін назвав їх “Другою імперіалістичною війною”.

У квітні 1939 року начальник Політуправління Червоної армії Л. Мехліс, виступаючи перед партійним активом Київського особливого військового округу, підкреслив, що:

“Якщо Друга імперіалістична війна обернеться своїм вістрям проти першої в світі соціалістичної держави. То ми зобов’язані будемо перенести воєнні дії на територію противника, виконати свої інтернаціональні зобов’язання і

примножити число радянських республік у всьому світі. Товариші, якщо сказати коротко, проте дохідливо, щоб зрозуміли широкі маси, сформулювати сутність Сталінської теорії соціалістичної держави, то треба сказати, що є теорія ліквідації капіталістичного оточення, це є теорія перемоги світової пролетарської революції”.

До кінця 1930-х років у радянському суспільстві вже існувало стійке переконання (створене урядовою пропагандою) про те, що найбільш ймовірним противником СРСР є нацистська Німеччина, яка за своєю ідеологічною сутністю була антикомуністичною державою. Тому підписання угоди із Гітлером 23 серпня 1939 року остаточно заплутало радянських громадян. Радянські газети були заповнені статтями про “дружбу між народами СРСР і народом Німеччини”, про “зміцнення дружби між Німеччиною та СРСР, незважаючи на прагнення західних підпалювачів війни зіштовхнути дві країни лобами” тощо. Більше того, 31 серпня 1939 року, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, В. Молотов наголосив на тому, що настав час покласти край “спрошеній антифашистській агітації”.

Поведінка радянського уряду просто шокувала пересічних громадян. У донесеннях спецслужб зафіксовано тисячі висловлювань людей, які ставили запитання, як так могло статися, що СРСР подружився з Німеччиною:

“Як заклятий ворог міг стати другом?”; “Тяжко бачити поруч зі Сталіним пана Ріббентропа...”; “Думали і очікували, що на днях почнеться війна з Німеччиною, а тут вийшло зовсім навпаки!”

Частина населення, прислухаючись до суджень офіційної пропаганди, схвалювала урядовий крок, вважаючи, що він “розрядив” напругу у Європі, підірвав спроби Англії зіштовхнути СРСР з Німеччиною та “поставив хрест” на спробах японців атакувати Радянський Союз зі сходу. Однак найбільш далекоглядні громадяни вважали, що договір з Німеччиною врешті-решт призведе до війни між двома країнами.

Після нападу СРСР на Польщу думки населення Радянської України в своїх симпатіях цілком розділилися. Частина громадян щиро вважала, що йдеться про визволення західних українців, а інші бачили в цьому акт агресії, порівню-

ючи Німеччину та СРСР з “двома акулами”, які проковтнули незалежну державу, вважаючи, що

“ця війна, наче лежить на совісті радянського народу. Якби не було договору, німці б не напали на Польщу”.

Далеко неоднозначно суспільство зустріло війну з Фінляндією і територіальні претензії до Румунії. Особливо обурювалися тим, що радянська пропаганда стверджувала про симпатії фінів щодо радянських військ:

“Фіни показали нам, як вони нас люблять. Населення Фінляндії втікало з усіх населених пунктів, які займала Червона армія”.

Радянські політруки і пропагандисти змушені були відповідати на важкі питання, які ставили перед ними солдати і робітники, селяни і студенти. Ці відповіді більше нагадували спробу “викрутитися”, а не справді пояснити міжнародну політику радянської влади.

Таким збитим із пантелику, доценту ограбованим, стероризованим та ідеологічно затурканим українське радянське суспільство вступило в Другу світову війну. Згодом, після нападу Німеччини на СРСР, це все вилилося у колосальну нелояльність українського населення щодо більшовицької влади і стало однією з основних причин швидкого просування німців на схід.

Розділ 3.

Бойові дії на території України в 1941–1944 роках

3.1. Стосунки Німеччини та СРСР в період від завершення вересневої кампанії до початку бойових дій на східному фронті (жовтень 1939 – червень 1941)

Союзицькі стосунки між гітлерівською Німеччиною та СРСР, започатковані пактом про ненапад від 23 серпня 1939 року, тривали до червня 1941 року. Однак внутрішні суперечності цього союзу двох диктатур вдавалося полагоджувати лише до осені 1940 року, потім розпочався період взаємних підозр і недовіри.

Протягом першого року союзицьких взаємин СРСР разом з Третім райхом брав участь у спільній війні проти Польщі, радянське керівництво обмінювалося зі своїми берлінськими колегами вітальними телеграмами з приводу переможних воєн над сусідами, радянська преса і пропаганда виправдовувала всі агресивні дії гітлерівців і обливала брудом “англо-американських паліїв війни”. Радянський Союз надав німецькій армії вигідні військово-морські бази на території Кольського півострова, з якого вермахтом у березні 1940 року була атакована Норвегія. Але з моменту швидкої окупації Франції німецькими військами (на що Сталін не розраховував, сподіваючись на довгу виснажливу війну на Заході) і приєднання до СРСР Північної Буковини (що суперечило домовленостям від 23 серпня 1939 року й серйозно стривожило Гітлера) між двома могутніми державами поча-

лися дипломатичні суперечки, які переросли в недовіру один до одного. І хоча радянська сировина та продовольство продовжувало надходити до Німеччини в обумовленому обсязі*, обидві країни починають вивчати можливість майбутнього силового розв'язання суперечностей.

Практично розгромивши Францію, Гітлер уже 16 липня 1940 року віддав наказ про підготовку операції проти Британії “Морський лев” (директива № 16). У документі відзначалося:

“Через те, що Англія, незважаючи на своє безнадійне у військовому відношенні становище, не виявила досі жодних ознак готовності до ведення переговорів, я вирішив підготувати, і якщо буде потрібно, здійснити десантну операцію проти Англії. Метою цієї операції буде усунення британської метрополії як бази проти подальшої війни з Німеччиною, а якщо знадобиться, повна її окупація”.

Як бачимо, тон цитованого документа не надто рішучий. Гітлер припускав, що з Англією не доведеться воювати (“якщо буде потрібно”), а вдасться домовитися шляхом переговорів про майбутню співпрацю або нейтралітет. Чому Гітлер втратив притаманну йому раніше безумну рішучість і бажання грати “ва-банк”? Лідера нацистів турбувала позиція Радянського Союзу у майбутній німецько-англійській війні. У німецького канцлера з'явилися сумніви щодо дружності СРСР у світлі поведінки Кремля під час анексії Бессарабії. Відмова Радянського Союзу зректися земель Буковини і бажання Сталіна перетворити Балкани на власну сферу впливу непокоїли Німеччину, яка отримувала з Румунії нафту, а з інших балканських країн продовольство та сировину. Тому через п'ять днів після початку розробки операції проти Британії – 21 липня 1940 року Гітлер віддав наказ В. Бравхичу продумати план можливої війни на Сході з метою, в разі потреби захистити румунську нафту від радянської експансії. Роздумуючи над причинами, які змусили Гітлера

* З вересня 1939 р. до червня 1941 р. з СРСР до гітлерівської Німеччини надійшло 865 тис. т нафти, 140 тис. т марганцевої руди, 14 тис. т міді, 3 тис. т нікелю, 101 тис. т бавовни-сирцю, понад 1 млн т лісоматеріалів, 11 тис. т льону, фосфати, платина і майже 1,5 млн т зернових. У заміні СРСР отримав від Третього рейху військових матеріалів на суму 977,2 млн рейхсмарок.

віддати подібний наказ, німецький військовий історик К. Тіппельскірх писав:

“З літа 1940 року думка про знищення могутності Радянського Союзу ставала частиною планів Гітлера стосовно подальшого ведення війни. (..) Мотиви, які підштовхували Гітлера до того, щоб, відклавши рішучу боротьбу проти Англії, спочатку ліквідувати всяку приховану загрозу з тилу, були найрізноманітнішими. (...) Протилежність світоглядів, яка розділяла обидві держави, не зменшилася в результаті укладення ними угоди в 1939 році. Радянський Союз залишався в очах Гітлера ідеологічним ворогом Німеччини. Але Гітлер і на політичній арені вважав його потенційним ворогом, який рано чи пізно перейде до політики шантажу. Гітлер вважав, що це відбудеться вже в 1940 році. Що довше тягнулася війна, то більше Німеччина залежала від сировини, яку значною мірою міг поставити – і до того часу дійсно поставляв на основі укладених угод – тільки один Радянський Союз. Якщо війна проти Англії затягнеться до безконечності і, як вважав Гітлер, з 1943 року повністю виявиться військова могутність Сполучених Штатів Америки, то Німеччина остаточно потрапить у залежність від СРСР. Така перспектива здавалася Гітлеру нестерпною. На його думку, саме цього й бажала Англія: вона прагнула витримати до того моменту, коли США будуть готові до війни, а Радянський Союз повернеться проти Німеччини. Такої небезпеки Гітлер не хотів допустити. У січні 1941 року він заявив командувачу ВМС Редеру, що Німеччина, якщо ліквідує загрозу зі Сходу, зможе продовжувати війну проти Англії за більш-менш терпимих умов. (...) Гітлер встановив для реалізації цих планів тверді строки. У 1941 році Радянський Союз мав припинити своє існування. Тоді, за розрахунками Гітлера, у нього не тільки не буде ворога за плечима, але він ще й отримає велику кількість сировини і сільськогосподарської продукції, не ставлячи себе в залежність від милості Радянського Союзу”.

Проробляючи плани можливого розвитку подій у війні з СРСР, німецькі генерали дійшли висновку, що для східної кампанії потрібно задіяти цілий вермахт. Гітлер опинився перед дилемою – продовжувати свій похід на Захід, маючи

ненадійного союзника на Сході, або почати війну проти СРСР, одночасно перебуваючи в стані війни з Британією. За будь-яких умов Німеччина опинялася в стані війни на два фронти. Вихід був лише один – домовитися або з британцями, або з Кремлем про нейтралітет.

Британське керівництво у 1940 році було налаштоване вояовничо. Навіть радянський посланець у Лондоні І. Майський у своїх донесеннях до Москви підкреслював, що британці продовжуватимуть війну проти Німеччини за будь-якого розвитку подій. Спроби залучити СРСР до тіснішого союзу з Німеччиною також провалилися – намагання німецьких дипломатів домовитися наптовхувалися на наполегливі вимоги Кремля передати у сферу інтересів СРСР усі Балкани та чорноморські протоки. Знаючи про бажання Сталіна отримати “вільні руки” на Балканах, британці також ув’язалися в дипломатичну гру, запропонували влітку 1940 року своє посередництво у питанні передачі під радянський вплив балканських держав і чорноморських проток. Однак Сталін розумів, що відкрите співробітництво з Британією автоматично призведе до конфлікту СРСР з Німеччиною та до дострокового припинення війни на Заході. Лідер СРСР боявся, що в його конфлікті з Гітлером західні демократії можуть залишитися нейтральними. Тому британські пропозиції не були прийняті.

Одночасно Гітлер вирішив продемонструвати свою зацікавленість у балканських проблемах. Німеччині йшлося про захист своїх стратегічних економічних інтересів у Румунії, але ця держава мала затяжні територіальні суперечки із прихильними до Німеччини – Угорщиною та Болгарією. 30 серпня 1940 року Німеччина та Італія стали арбітрами у румунсько-угорській територіальній суперечці, домоглися від румунського уряду передачі Угорщині частини країни (північної Трансільванії). Через два тижні – 15 вересня 1940 року румуни під тиском з Берліна і Рима передали Болгарії південну частину Добруджі. Румунське королівство за три місяці втратило третину своїх земель і населення. Це викликало сильне невдоволення в середині країни, яке змусило короля Кароля II зректися престолу на користь сина Міхая, та привело до влади кабінет генерала Антонеску. Новий уряд

беззастережно став на бік Німеччини, запросив на територію країни німецькі війська для захисту румунських нафтових родовищ і реорганізації румунської армії. Німці та італійці офіційно виступили гарантами нових кордонів “зменшеної” Румунії. Це означало, що СРСР уже не міг розраховувати на посилення свого впливу в цій країні чи отримання від Румунії південної частини Буковини, не вступивши у конфлікт з Берліном і Римом. Окрім того, Румунія була для СРСР “воротами” на Балкани. Перехід Румунії у німецьку сферу інтересів клав край радянським претензіям на те, щоб відігравати провідну роль у політиці дрібних балканських держав.

Невдоволення Радянського Союзу німецькою активністю в районі Балкан чудово розуміли в Берліні. Тому гітлерівські дипломати зробили останню спробу домовитися з СРСР про подальше мирне співжиття. 13 жовтня 1940 року, Й. Ріббентроп звернувся до радянського керівництва з офіційним листом із запрошенням В. Молотову відвідати столицю Третього райху. В листі Радянський Союз запрошували приєднатися до пакту, укладеного між Німеччиною, Італією та Японією, і провести переговори про поділ сфер впливу у світовому масштабі. 12 листопада 1940 року до Берліна прибула радянська делегація на чолі з В. Молотовим, яка мала такі завдання: з’ясувати наміри держав Потрійного союзу, добитися виведення німецьких військ із Фінляндії та Румунії, добитися визнання балкансько-дунайського регіону сферою інтересів СРСР, прозондувати ґрунт стосовно можливого миру між Німеччиною та Британією. Переговори, які тривали 12–13 листопада між Молотовим, Ріббентропом і Гітлером, не дали сподіваного результату. Німецька сторона намагалася схилити сталінських дипломатів до підписання окремої угоди з країнами Потрійного пакту про розподіл сфер інтересів у світі і скерувати експансивну енергію СРСР в напрямку Індійського океану. Молотов наполягав на балканському векторі інтересів Кремля, розуміючи, що рух в напрямку Індії викличе конфлікт із Британською імперією. Крім вимоги передачі всього балканського регіону у сферу впливу СРСР, В. Молотов наполягав на утворенні радянських військово-морських баз на території Туреччини, які контролювали б чорноморські протоки, а також вільного пересування радян-

ських військових кораблів через балтійські протоки Великий Бельт, Малий Бельт, Зонд, Каттегат і Скагеррак. Німецькі дипломати й військові фахівці розуміли, що поступки Сталіну відріжуть Німеччину від балканської нафти і продовольства, а також позбавлять райх домінування на Балтиці, що можна було б прирівняти до фактичної капітуляції Німеччини перед СРСР. Тому про жодний компроміс між Берліном і Москвою домовитися не вдалося. Європа була надто маленькою для задоволення експансіоністських прагнень двох диктаторів.

Провал переговорів у Берліні став фактичним прологом до майбутньої війни між Німеччиною та СРСР. Обидві сторони активізували військові й дипломатичні приготування до майбутнього конфлікту. Сталінська дипломатія, зокрема, активізувала контакти з Лондоном. Через посла Майського радянське керівництво намагалося з'ясувати, що отримає СРСР у разі, якщо не залишиться нейтральним у війні Британії та Німеччини і виступить на боці англійців. Гітлер також після невдалого спілкування з Молотовим став переконаним прихильником війни на Сході, яку слід було розпочати і миттєво завершити ще до початку висадки на Британські острови. 18 грудня 1940 року канцлер Німеччини підписав директиву № 21, відому як план "Барбаросса", Третій райх розпочав зосередження військ на своїх східних рубежах для нападу на СРСР. Первісно планувалося нанести удар 15 травня 1941 року, щоб завершити воєнну кампанію на Сході ще влітку до початку сезону осінніх дощів, які перетворили б радянські ґрунтові дороги у багнюку. Згодом дату вторгнення перенесли на 20 травня 1941 року.

Кремлівське керівництво було детально інформоване про розробку Німеччиною планів нападу на СРСР. Сучасні дослідники припускають, що вже наприкінці грудня 1940 року – на початку січня 1941 року радянській розвідці вдалося поінформувати політбюро про головні положення плану "Барбаросса", однак Сталін і його оточення з великою недовірою поставилися до даних розвідки, вважаючи їх німецькою або британською дезінформацією. Проаналізувавши план нападу, а також воєнні приготування Німеччини, радянські військові фахівці дійшли висновку, що вермахт не готується до війни з

СРСР. У Радянському Союзі не вірили в те, що німецькі генштабісти справді збираються розгромити багатомільйонну Червону армію протягом шести тижнів і вийти на лінію Архангельськ-Астрахань до кінця літа 1941 року. Сталін вважав Гітлера прагматичним політиком і воєначальником, який не може розпочати війну проти СРСР, не підготувавши армію до ведення бойових дій у спеціальних умовах (відсутність доріг із твердим покриттям, великі простори, рання і сувора зима тощо). Кремлівський диктатор був схильний розглядати отриманий ним план “Барбаросса” як грубу фальшивку, поява якої мала спровокувати Радянський Союз на підготовку війни проти Німеччини та передчасний зрив домовленостей із Берліном.

Впевненість у тому, що “Барбаросса” є спеціально підкиненою дезінформацією, зростає в травні 1941 року. Напередодні 20 травня 1941 року британські урядові кола повідомили радянське посольство в Лондоні про те, що територія СРСР буде атакована німецькими військами протягом найближчої доби. Цю інформацію негайно передали до Москви. Однак, 20 травня 1941 року на рубежах СРСР усе було спокійно, натомість о 8 годині ранку того самого дня німці атакували британські війська на острові Крит. Цей збіг остаточно переконав Сталіна в тому, що дані про напад Німеччини на СРСР є британською дезінформацією, спрямованою на провокування конфлікту між Німеччиною та СРСР для відтягнення німецьких сил від Британії. Радянський диктатор висміяв британців, наголосивши на тому, що їм слід було б подбати про власну безпеку, а не захоплюватися піклуванням про безпеку Радянського Союзу. Насправді ж балканська кампанія вермахту лише відтягнула строки реалізації плану “Барбаросса”, але не змінила рішення Гітлера розпочати східну кампанію 1941 року. Спершу дата нападу на СРСР була перенесена на 15 червня, а згодом відтермінована ще на тиждень – до 22 червня 1941 року.

Гітлер був абсолютно впевнений, що вермахт впорається з Червоною армією до осені 1941 року. Німецька розвідка не мала точних даних про противника. Повітряна розвідка німців здійснювалася лише в радіусі 500 км від західного кордону Радянського Союзу. Німці серйозно недооцінювали

військового потенціалу СРСР, практично нічого не знали про його військову індустрію і мобілізаційні ресурси.

Уже 19 серпня 1941 року міністр пропаганди Геббельс відзначив у своєму щоденнику:

“Ми, очевидно, абсолютно недооцінили радянську ударну силу, насамперед оснащеність радянської армії. У нас навіть віддалено не було зрозумілого уявлення про те, що мали більшовики на озброєнні. Звідси і наші помилкові оцінки...”

Оскільки, як писав у 1990-х роках відомий німецький воєнний історик Й. Гофман,

“...німці до 22 червня 1941 року не виявили близько 100 танкових і моторизованих дивізій Червоної армії, а вважали, що матимуть справу лише із 7 танковими дивізіями і 38 механізованими бригадами противника, їх, після початку війни, дуже здивувала маса танкових дивізій, яка стала їм раптом протистояти”.

Донесення командувачів усіх трьох німецьких груп армій свідчило про те, що вони шоковані кількістю та якістю радянських танків і літаків.

Після війни німецькі дослідники та військові фахівці відзначали:

“Визначити хоча б приблизно воєнну могутність СРСР було практично неможливо. Надто багато чинників, із яких за нормальних умов можна було б скласти картину мобілізаційних можливостей збройних сил і їхнього економічного фундаменту, були непроглядною таємницею. Протягом двадцяти років Радянський Союз, відгородившись уже тоді залізними лаштунками від усього світу, жив своїм власним життям. У таких важливих сферах, як, наприклад, транспорт або військова промисловість можливості росіян сильно недооцінювалися. Технічна оснащеність армії залишалася таємницею, яку навіть частково неможливо було розкрити, на відміну від інших країн, де про подібні речі відкрито дискутували в парламенті, в проектах бюджетів, у пресі. Про досягнуті успіхи всякого роду щорічно повідомляли лише у порівняльних відсотках, а не в абсолютних величинах. Такі відомості служили лише для пропаганди, практично вони не мали ніякої цінності, так як у них був відсутній ключ –

вихідні дані. В армії мирного часу режим таємності був таким суворим, що полки не мали номерів. Суворі покарання за шпигунство, повна ізоляція керівних кадрів від зовнішнього світу і притаманна слов'янам природна недовіра до іноземців робили абсолютно недосяжним коло тих, хто знав про дійсний стан речей. Шпигунство, яке в інших країнах велося під виглядом невинної приватної економічної діяльності, не могло мати місця в СРСР, де панувала централізована економіка. Тому не дивно, що оцінка російських збройних сил являла собою винятково важке завдання не тільки для німецького генерального штабу, а й для штабів інших держав. На основі окремих розвідданих, які ми отримували, і даних, отриманих винятково емпіричним шляхом, який застосовувався для оцінки чисельності армії будь-якої держави, у німецького генштабу склалося приблизне уявлення про воєнний потенціал Радянського Союзу. Російсько-фінська війна дала нові вихідні дані, які, однак, часто приводили до хибних висновків”.

Маючи лише приблизні дані про Червону армію, німецькі штабісти надто оптимістично оцінювали перспективи майбутньої війни. Вважаючи, що Німеччина зможе наявними ресурсами перемогти Радянський Союз. Уже на початку травня 1941 року німецька армія зосередила в прикордонних з СРСР районах 120 дивізій. Радянська розвідка неодноразово доносила про підготовку Німеччиною нападу на 22 червня 1941 року, однак Сталін вперто відмовлявся вірити, вважаючи всі повідомлення британськими провокаціями. Звертаючись до німецької сторони із запитаннями про причини концентрації німецьких військ у прикордонних районах, Кремль отримував стандартну відповідь – війська вермахту виведені на територію окупованої Польщі для того, аби забезпечити їх від ударів британської авіації.

Однак невір'я Сталіна та його оточення у можливий напад Німеччини зовсім не є свідченням того, що СРСР збирався дотримуватися послідовно нейтральної позиції. Сталін мав свої власні міркування щодо майбутньої ролі СРСР у світовій війні. Спочатку він намагався максимально довго утримувати формальний нейтралітет, очікуючи на виснаження воюючих західноєвропейських держав. Нейтралітет

мав завершитися тріумфальним походом Червоної армії-визволительки в Європу на “допомогу” поневоленим Гітлером народам і встановленням комуністичної форми правління в Центральній та Західній Європі. Однак, до кінця 1940 року, особливо після швидкої поразки Франції, плани радянського керівництва змінилися. Радянський лідер прагнув нанести удар по німецьких військах після початку бойових дій Німеччини проти Великої Британії. Уже 5 травня 1941 року, виступаючи перед випускниками воєнних академій, Й.Сталін наголосив:

“Ми до якогось часу тримали лінію на оборону. А тепер, коли ми нашу армію реконструювали, наситили технікою для сучасного бою, коли ми стали сильнішими, тепер слід перейти від оборони в наступ. Забезпечуючи оборону нашої країни, ми зобов’язані діяти наступальним чином”.

Сталін не лукавив, коли говорив про переоснащення армії. Радянська воєнна економіка розвивалася колосальними темпами. Якщо в 1937 році оборонний бюджет СРСР становив 20,5 млрд крб., то в 1938 – 31,6 млрд крб., 1939 – 44,9 млрд крб., 1940 – 63,4 млрд крб. Ці витрати склали, відповідно, 8,3 %, 12,2 %, 13,6 %, 17,2 % від національного доходу СРСР. Якщо в 1938 році ріст промислового виробництва в СРСР сягнув 11,8 %, то військове виробництво збільшилося на 36,4 % від попереднього року. У 1939 році ріст промислової продукції становив 14,7 %, а військова промисловість зросла на 46,5 %. Загалом у 1938–1940 роках СРСР наростив виробництво озброєння у 2,3 рази.

6 травня 1941 року Сталін зробив загадковий крок – він офіційно очолив радянський уряд, зосереджуючи у своїх руках офіційну владу в компартії і в державі. Намагаючись пояснити крок радянського диктатора, німецький посол фон Шуленбург у таємному донесенні до Берліна наголосив:

“Сталін поставив перед собою у сфері зовнішньої політики завдання колосальної ваги, яке він має намір реалізувати власними зусиллями”.

До певної міри плани Сталіна розкрито у передовій статті газети “Правда” за 6 травня 1941 року:

“За рубежами нашої Батьківщини палає полум’я Другої Імперіалістичної війни. Всі жахи її незчисленних бід ляга-

ють на плечі трудящих. Народи не хочуть війни. Їх погляди звернені в бік країни соціалізму, яка пожинає плоди мирної праці. Вони справедливо бачать у Збройних Силах нашої держави – в Червоній армії та Военно-морському флоті – надійну опору миру... В сьгоднішній складній міжнародній обстановці слід бути готовим до будь-яких несподіванок...”

У цих словах проглядається підготовка громадської думки в СРСР до “визвольного походу” на Захід.

Одразу ж після виступу Сталіна 5 травня 1941 року в Генеральному штабі Червоної армії було розроблено план удару по німецьких військах. В. Молотов згадував, що у травні 1941 року Генеральний штаб запропонував завдати превентивного удару по німецьких військах. Згадані В. Молотовим плани були викладені в спеціальному проекті директиви командування, який підготував Г. Жуков за участю С. Тимошенка та О. Василевського.

“Доповідаю на Ваш розсуд міркування щодо плану стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на випадок війни з Німеччиною та її союзниками.

Сьогодні Німеччина має розгорнутими майже 230 піхотних, 22 танкових, 20 моторизованих, 10 (виправлено: 13) повітряних і 4 кінних дивізій, а всього майже 286 (виправлено: 287) дивізій.

Із них на кордонах з СРСР станом на 13.5.1941 р. зосереджено до 94 (виправлено: 96) піхотних, 13 танкових, 12 моторизованих і 1 кінна дивізія, а всього 132 (виправлено: 120) дивізії.

Передбачається, що Німеччина у разі нападу на СРСР зможе виставити проти нас 144 (виправлено: 137) піхотних, 20 (виправлено: 19) танкових, 18 (виправлено: 15) моторизованих і 1 кінну дивізію (...) Імовірно, союзники Німеччини зможуть виставити проти СРСР: Фінляндія – 15 піхотних дивізій, Румунія – до 25 піхотних дивізій. Зважаючи на те, що Німеччина тепер тримає свою армію відмобілізованою, із розгорнутими тилами, вона має змогу випередити нас у розгортанні і завданні можливого удару.

*Щоб уникнути цього, вважаю за необхідне ні в якому разі не віддавати ініціативи в діях німецькому командуванню, **ВИПЕРЕДИТИ** противника у розгортанні й ата-*

кувати німецьку армію в той момент, коли вона буде перебувати в стадії розгортання... (...) Першою стратегічною метою для військ Червоної армії поставити – розгром головних сил німецької армії, що розгортаються на південь від лінії Брест – Демблін і вихід на 30-й день операції на фронт Остроленка – Оломоуц”.

Документ не був підписаний. В. Молотов у спогадах припускав, що небажання Сталіна давати “добро” на підписання документа було пов’язане з несподіваним перельотом у Британію заступника Гітлера Рудольфа Гесса. 10 травня 1941 року Р. Гесс катапультиувався над територією Шотландії і, як припускали в СРСР, привіз із собою мирні пропозиції від Гітлера для британців. Згадуючи про ці події, В. Молотов відзначав:

“Розвідка НКВС донесла нам, що Гесс від імені Гітлера запропонував Великій Британії укласти мир і взяти участь у воєнному поході проти СРСР... Якби в цей час ми самі розв’язали війну проти Німеччини, рушивши свої війська в Європу, тоді Англія без зволікання вступила б до союзу з Німеччиною... І не тільки Англія. Ми могли опинитися один на один перед обличчям усього капіталістичного світу”.

Після 20 травня 1941 року, коли німецькі війська атакували британців на Криті, Сталін був переконаний, що в Лондоні відкинули мирні пропозиції Р. Гесса, а Гітлер найближчим часом здійснить вторгнення на Британські острови й не відважиться в 1941 році напасти на СРСР, бо для цього пропущено найвдаліший за погодними умовами період року. Московському диктатору здавалося, що події розгортаються за його сценарієм.

До кордону з Німеччиною та Румунією передислоковувалися додаткові війська Червоної армії, розгорталися польові аеродроми, госпітальна база, перевозилися стратегічні запаси, внутрішні війська для охорони тилу і конвоювання військовополонених, формувалися штаби, доставлялися тисячі топографічних карт Польщі, Німеччини, Румунії, у військах поширювалися навіть німецько-російські розмовники. Всі зосереджені сили абсолютно не готувалися до оборони рубежів країни, поводитися безпечно, не очікуючи нападу з боку противника.

Сталін заборонив своїм воєначальникам здійснювати будь-які дії, спрямовані на підготовку оборони. Війська мали концентруватися в лісах, маскуватися від повітряної розвідки противника і готуватися до наступальних операцій, на які наказ, ймовірно, мав надійти після нападу Німеччини на Британію. Однак, лідер нацистської Німеччини інакше оцінював ситуацію. Він вважав, що СРСР є тим чинником, на який Британія розраховує у війні проти Німеччини, а тому до вторгнення на Британські острови вирішив назавжди нейтралізувати непередбачуваного східного сусіда.

3.2. Співвідношення протиборчих сил станом на 22 червня 1941 року. Дислокація ворожих армій уздовж західного кордону СРСР, оперативні плани сторін

Щоб зрозуміти масштаби катастрофи радянських військ у боях 1941 року, слід оцінити співвідношення сил воюючих сторін. А воно було не на користь Німеччини. Радянський Союз на кінець 1930-х років уже був найбільш милітаризованою державою світу. Воєнні асигнування СРСР у 1939 році становили 26 % видаткової частини бюджету або 12,2 % усього національного доходу країни (в Німеччині в тому самому році відповідні показники становили 23 % і 9 %). Однак до 1941 року Збройні сили СРСР були лавиноподібно збільшені завдяки введенню з 1 вересня 1939 року загального військового обов'язку. Витрати на армію у 1941 році зросли до 43 % від видаткової частини бюджету. Особовий склад збільшився з 1 млн 943 тис. у 1939 році до 5 млн 700 тис. у червні 1941 році. Кількість гармат і мінометів збільшилася від 55 тис. 800 у 1939 році до 115 тис. 900 у 1941 році. Чисельність танків була збільшена з 18 тис. 400 до 23 тис. 300. Кількість бойових літаків виросла з 15 тис. 500 до 22 тис. 400. Німецький вермахт на середину 1941 року випереджав Червону армію лише за чисельністю особового складу (8 млн 300 тис. проти 5 млн 700 тис.), але поступався всіма технічними засобами (гармат і мінометів у німців було 88 тис. 300

проти 115 тис. 900, танків і танкеток 5 тис. 700 проти 23 тис. 300 радянських танків, літаків 10 тис. проти 22 тис. 400). Слід зазначити, що Німеччина на червень 1941 року уже провела мобілізацію, а СРСР мобілізацію розпочав тільки з моменту нападу, тобто потенціал збільшення особового складу був колосальним (лише з території України тільки протягом першого року війни було мобілізовано майже 3 млн 200 тис. осіб). Також слід підкреслити, що німецькі Збройні сили на середину 1941 року не мали у своєму розпорядженні жодного важкого танка (в СРСР було 636 важких танків КВ), менше нових середніх танків (439 танків Т-IV проти 1225 радянських танків Т-34) тощо.

Співвідношення Збройних сил протиборчих сторін безпосередньо на кордоні в червні 1941 року виглядало: Радянський Союз у прикордонних округах зосередив 170 дивізій, особовий склад яких налічував 3 млн 488 тис. осіб*, вермахт мав на рубежах з СРСР 153 дивізії з особовим складом 4 млн 50 тис. солдатів і офіцерів**, союзники Німеччини сконцентрували 37 дивізій з чисельністю особового складу 745 тис. осіб***. У артилерії протиборчі сторони на кордонах мали паритет – 47 тис. радянських проти 47 тис. 160 німецьких і 6 тис. 683 союзницьких гармат. У танкових військах на боці Червоної армії була повна перевага – 12 тис. 379 радянським танкам протистояли 3 тис. 266 німецьких танків і танкеток

* 2 млн 718 тис. – у сухопутних військах, 401 тис. – у військово-повітряних силах, 153 тис. – у військах НКВС, 216 тис. – у військово-морському флоті. Слід пам'ятати, що вказані війська належали до “першого стратегічного ешелону” Червоної армії. В той же час на схід від Дніпра розгортався “другий стратегічний ешелон”. До 22 червня 1941 р. з військ “другого стратегічного ешелону” в західні регіони СРСР встигли передислокувати додатково 10 стрілецьких, 4 танкові, 2 механізовані дивізії, які посилили радянське угруповання на кордонах майже на 202 тис. бійців, 2746 гармат, 1763 танки.

** 3 млн 300 тис. – у сухопутних військах і військах ваффен СС, 650 тис. – у військово-повітряних силах, близько 100 тис. – у військово-морському флоті.

*** Найсильнішими союзниками Німеччини на червень 1941 р. були фінські та румунські Збройні сили. Фіни виділили для вторгнення в СРСР 17,5 дивізій чисельністю особового складу 340 тис. 600 осіб, 2047 гармат і мінометів, 307 літаків, 86 танків. Румуни також виділили для нападу 17,5 дивізій чисельністю особового складу 358 тис. 100 осіб, 3255 гармат і мінометів, 423 літаки, 60 танків. З липня 1941 р. до німецьких військ приєдналися угорські війська, організовані у т. зв. “Карпатську групу”, чисельністю 44,5 тис. бійців при 200 гарматах, 100 літаках і 160 танках. До кінця 1941 р. на східний фронт своїх військовослужбовців направила Італія (62 тис. чоловік, 925 гармат, 83 літаки, 61 танк), Словаччина (42 тис. 500 осіб, 246 гармат, 51 літак, 35 танків), Хорватія (1 тис. 600 осіб, 56 літаків).

та 402 танки їхніх союзників. Переконлива перевага була на боці Червоної армії і в авіації – 19 тис. 500 літаків проти 1830 німецьких літаків (з них боєздатними були 1280) і 1020 літаків союзників Німеччини.

Війська противників були зосереджені в таких угрупованнях: Червона армія концентрувалася в Литві (для можливого наступу на територію Східної Пруссії), на Білостоцькому та Львівському “балконах” (для ймовірного наступу, відповідно, в напрямку Варшава-Берлін та Краків-Прага) та в Бессарабії (для ймовірного наступу на Балкано-Дунайський регіон). Німецькі війська зосереджувалися в трьох угрупованнях: група армій “Північ” була сконцентрована у Східній Пруссії та Північно-Східній Польщі для наступу на Прибалтику до Ленінграда (на з’єднання з фінськими військами), група армій “Центр” (найпотужніша) зосереджувалася в центральній частині Польщі для наступу на Москву через Мінськ і Смоленськ, група армій “Південь” концентрувалася на південь від Любліна для наступу на територію України з виходом до Волги та Кавказу. Проти радянського угруповання в Бессарабії було зосереджено румунські війська, посилені 11-ю німецькою армією.

На Південно-Західному фронті (який розгорнули на базі Київського особливого військового округу) співвідношення сил було на користь Червоної армії (58 дивізій проти 36,5 німецьких, 868 тис. червоноармійців проти 730 тис. німецьких вояків, 13 тис. 634 гармати проти 9 тис. 700 німецьких, 4 тис. 204 танки проти 728 у німців, 2 тис. 256 літаків проти 800 ворожих).

На користь радянських військ було співвідношення сил у смузі Південного фронту, розгорнутого в Україні та Молдавії: румунсько-німецька група армій “Антонеску”, розгорнута на кордонах з СРСР, включала три армії (3-тю і 4-ту румунські та 11-ту німецьку) загальною чисельністю особового складу 405 тис. бійців, на озброєнні яких було до 300 танків (головним чином німецьких), до 4 тис. гармат і мінометів (як правило, румунських) і 600 літаків (здебільшого румунських). Їм протистояли п’ять радянських армій (9-а, 12-а, 18-а, 19-а і Приморська) загальною чисельністю понад 500 тис. Осіб, озброєних 1050 танками, 7 тис. гармат, 1270 літаками.

Найбільшою проблемою для німецького командування була колосальна технічна перевага Червоної армії над вермахтом, особливо в танкових військах. Основною ударною силою радянських військ, згідно з тодішньою радянською військовою наукою, мали бути механізовані корпуси (МК), які склалися із двох танкових дивізій, моторизованої дивізії, окремого мотоциклетного полку, батальйону зв'язку, інженерного батальйону, корпусної авіаескадрильї тощо. За штатом у мехкорпусі нараховувалося 1031 танк, однак реально в різних мехкорпусах було від 100 до 1200* танків, що часто переважало німецькі "танкові групи" (які пізніше були перейменовані в танкові армії), котрі налічували від 602 до 968 танків і німецькі танкові корпуси (ТК), у яких було від 250 до 400 танків.

В абсолютних цифрах співвідношення танкових військ вермахту і Червоної армії на східному фронті 22 червня 1941 року виглядало так:

Група армій "Північ"

4-а танкова група

41 ТК, 56 ТК

602 танки

Група армій "Центр"

3-я танкова група

39 ТК, 57 ТК

2-а танкова група

24 ТК, 46 ТК, 47 ТК

1936 танків

Група армій "Південь"

1-а танкова група

3 ТК, 14 ТК, 48 ТК

728 танків

Загалом : 3266 танків

1146 середніх танків

1039 легких танків

1081 танкетка

Північно-Західний фронт

1 МК, 3 МК, 12 МК, 21 МК

2188 танків

Західний фронт

5 МК, 6 МК, 7 МК, 11 МК, 13 МК, 14 МК

4365 танків

Південно-Західний і

Південний фронт

2 МК, 4 МК, 8 МК, 9 МК, 15 МК, 16 МК, 18 МК, 19 МК, 22 МК, 24 МК

5826 танків

Загалом : 12379 танків

В тому числі 1558 найновіших

танків Т-34 і КВ

* 22 лютого 1941 р. було прийнято рішення про розгортання 29 мехкорпусів, на західному кордоні розгорнули 20 мехкорпусів, які мали комплектацію технікою на 50–100 %. Мехкорпуси укомплектовані на 10–15 % технікою були в східних районах СРСР.

Усі перелічені ударні танкові сили Червоної армії були сконцентровані в районах Білостоцького і Львівського виступів (вигинів радянського кордону на захід на 120–170 км, які “врізалися” глибоко в німецьку окупаційну зону Польщі). Якби Червона армія готувалася до оборони на власній території, то танкові сили слід було розташувати у “впадинах”, щоб вони не опинилися в оточенні з перших годин війни. Однак верховне радянське командування визнавало лише наступальну тактику – війну на чужій території, а тому сконцентрувало танкові війська у районах стратегічно не вигідних для оборони, але придатних для стрімкого наступу на захід. Зокрема, в Західній Україні в районі Львова дислокувався потужний 4-й мехкорпус, південніше від нього 8-й мехкорпус, на схід від Львова поблизу Золочева 15-й мехкорпус. Уже до початку війни ці потужні танкові сили охоплювали з флангу і тилу німецьку групу армій “Південь”, яка дислокувалася в районі Любліна і Томашува Любельського. Залишалося лише віддати військам наказ наступати – і вони автоматично замикали в “котлах” німецькі сили, сконцентровані в Польщі. У грудні 1940 року в Москві відбулася нарада вищого командного складу Червоної армії, на якій тодішній начальник Головного автобронетанкового управління Червоної армії генерал Д. Павлов (майбутній командувач Західного фронту) доповідав:

“Танкові корпуси, підтримані масою авіації, вриваються в оборонну смугу противника, ламають його систему протитанкової оборони, попутно б’ють артилерію і йдуть в оперативну глибину. За танковими корпусами рушає вперед зі своїми танками мотопіхота і стрілецькі корпуси... За таких дій ми вважаємо, що, як мінімум, пара танкових корпусів у напрямку головного удару мають нанести нищівний удар протягом декількох годин і охопити всю тактичну глибину на 30–35 км. Це потребує масованого застосування танків і авіації; і це з новими танками можливо...”

У другій половині 1940 – на початку 1941 років, виходячи із переваги у танках, артилерії і авіації, головне командування Червоної армії активно розробляє плани війни

на заході. Сьогодні історикам відома низка документів, у яких містяться плани можливої війни з німцями: Доповідна записка наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної армії в ЦК ВКП(б) і В. М. Молотову “Про основи стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на Заході і Сході” за 16 серпня 1940 року; документ із такою самою назвою за 18 вересня 1940 року; Доповідна записка наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної армії в ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну і В. М. Молотову “Про стратегічне розгортання Збройних Сил СРСР на 1941 рік” від 5 жовтня 1940 року; “Записка начальника штабу Київського Особливого Військового Округу згідно з рішеннями ради Південно-Західного фронту про план розгортання на 1940 р.” за грудень 1940 року; Директива наркома оборони СРСР і начальника Генштабу Червоної армії командувачу військами Західного Особливого Військового Округу на розробку плану оперативного розгортання військ округу, за квітень 1941 року; цитовані вище “Міркування про план стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР на випадок війни з Німеччиною і її союзниками” від 15 травня 1941 року. Усі згадані документи містять плани наступальної війни, у жодному з них не йдеться про стратегічну оборону на своїй території. Бойові дії на власній території не розглядалися навіть як один із можливих сценаріїв розвитку подій. Наприклад, процитуємо згадану “Записка начальника штабу Київського Особливого Військового Округу згідно з рішеннями ради Південно-Західного фронту” про план розгортання на 1940 рік” за грудень 1940 року, яка стосується безпосередньо України:

“... Завдання Південно-Західного фронту:

Найближча стратегічна мета – розгром у взаємодії з лівим крилом Західного фронту збройних сил Німеччини в районах Люблін, Кельце, Радом, Краків і вихід на 30-й день операції на фронт р. Піліца, Пйотркув, Оппельн, Нейштадт...

* Цікаво, що за 6 місяців до війни з німцями вже вживалася формула Південно-Західний, Західний фронт тощо.

Найближче завдання – у взаємодії з 4-ю армією Західного фронту оточити і ліквідувати противника східніше від р. Вісла і на 10-й день операції вийти на р. Вісла і розвинути наступ в напрямку Кельце – Краків.

Справа Західний фронт (штаб у Барановичах) має завдання – ударом лівofлангової 4-ї армії в напрямку Дорогочин, Седлець, Демблін допомагати Південно-Західному фронту в розгромі Люблінського угруповання противника...”

Завершити концентрацію радянських військ у районах зосередження, вказаних в оперативних планах, передбачалося з 1 червня до 10 липня 1941 року. Це означало лише одне – після 10 липня 1941 року Сталін планував розпочати реалізацію своїх планів наступальної війни.

Усвідомлюючи, що Німецькі збройні сили, зосереджені в Польщі, можуть стати легкою здобиччю для Червоної армії у разі її наступу, німецьке командування планувало випередити своїх московських візаві й атакувати першим. Передбачалося, що німецька група армій “Північ” несподіваним ударом, не допустивши остаточного зосередження радянських військ, прорветься через Прибалтику до Ленінграда і з’єднається з фінськими військами, які наступатимуть з півночі; група армій “Центр” несподіваним ударом з району Варшави знищить радянські війська на Білостоцькому виступі, прорветься через Білорусію на Смоленськ і Москву; група армій “Південь” мала прорвати фронт на стику Волині й Галичини і вийти в напрямку до Бердичева, Житомира, Києва і середньої течії Дніпра, потім повернути на південний захід і, наступаючи вздовж Дніпра, відрізати радянські війська на Правобережжі, оточити і знищити їх, після чого форсувати Дніпро і оволодіти промисловими центрами Лівобережжя та Донбасу. Румунські війська й 11-а німецька армія, дислокована в Румунії, мали стримувати Червону армію, а у разі позитивного для німців розвитку подій перейти в наступ і оточити радянський Південний фронт між Дністром, Прутом і Дунаєм.

3.3. Бойові дії на території України в 1941–1942 роках

О 3-й годині 15 хвилин 22 червня 1941 року німецька артилерія та авіація нанесла несподіваний масований удар по радянських військах, розпочалися бойові дії на східному фронті Другої світової війни. У перші години війни бомбардуванню піддалися всі міста в західних областях СРСР, а також Київ, Одеса, Севастополь, Мінськ, Мурманськ, аеродроми, лінії комунікацій, залізничні вузли, склади з боеприпасами тощо. Керівництво СРСР і командування Червоної армії виявилось зовсім не готове до такого розвитку подій. Червона армія, підтягнута до західних кордонів, немов “стиснута пружина” чекала наказу для того, аби “розпрямитись” у бік противника, щоб воювати “малою кров’ю” на “чужій території”, але раптом отримала приголомшуючий удар, від якого “стиснута пружина” почала “кришитися”. Москва в перші години війни ніяк не могла зорієнтуватися в ситуації – віддавала накази “не відкривати вогонь” і “не піддаватися на провокації”. Сталін ніяк не хоті повірити в те, що Гітлер його опередив і наважився атакувати першим. Більшовицький лідер вважав, що мають місце провокації німців, якими планують розладнати плани радянського командування, зірвати терміни початку сталінського наступу, а тому наказував своїм військам не реагувати на німецькі обстріли. Лише до вечора 22 червня 1941 року в Москві остаточно впевнилися, що мають справу не з провокаціями, а з повноцінною війною. Тоді було вирішено реалізовувати плани наступу на захід, розроблені до війни, незважаючи на ту обстановку, що склалася на фронтах. О 21 год. 15 хв 22 червня нарком оборони Тимошенко надіслав командувачам фронтів Директиву № 3, у якій поставив військам завдання на 23–24 червня 1941 року:

“..концентричними, зосередженими ударами військ Північно-Західного і Західного фронтів оточити і ліквідувати сувалківське угруповання противника й до кінця дня 24 червня оволодіти містом Сувалки.

Могутніми концентричними ударами механізованих корпусів, всією авіацією Південно-Західного фронту і інших

військ 5-ї і 6-ї армії оточити і ліквідувати угруповання противника, що наступає в напрямку Володимир-Волинський, Броди. До кінця дня 24 червня оволодіти районом Любліна”.

Такі завдання фронтам зовсім не були “божевільною маячнею” відірваної від життя людини. Тимошенко чудово знав, наскільки могутнім потенціалом володіла Червона армія і саме тому віддав наказ переходити до рішучого наступу з метою оточити, знищити противника і вийти на територію окупованої німцями Польщі для подальшого просування в Європу. Багатократна перевага Червоної армії в техніці теоретично дозволяла втілити в життя наказ командування. Але на практиці події розвивалися зовсім іншим чином.

З перших днів боїв на території України найбільш загрозливе становище спостерігалось на території південної Волині та північної Галичини. За перший день боїв вермахт прорвався на радянську територію на 35–50 км. Основний удар німецької 1-ї танкової групи та 6-ї піхотної армії було спрямовано на “Сокальський кордон” (межу сучасної Львівської та Волинської областей). Радянські війська концентрувалися на південний захід від місця прориву противника на Львівському “балконі”. Якщо на захід від Львова німецькі війська просувалися доволі повільно, подолавши 100 км за тиждень і досягнувши Львова тільки 30 червня 1941 року, то на північний схід від Львова вермахт уже за тиждень боїв вийшов у район старого польсько-радянського кордону, тобто просунувшись на 300 км.

Перший день боїв на Південно-Західному фронті ще не окреслив майбутньої трагедії цієї радянської групи армій. Вперті бої 22 червня зав’язалися в перемишльському укріпленні, де стійку оборону зайняли війська 26-ї армії генерал-лейтенанта Ф. Костенка. Протягом доби вони відбивали спроби штурмових груп 17-ї армії закріпитися на східному березі ріки Сян. Більше того, згідно із довоєнними планами 8-й мехкорпус, за наказом командувача 26-ю армією ввечері 22 червня 1944 року перейшов у наступ, вийшовши до прикордонної річки Сян в районі м. Самбора й очікуючи наказу для переходу на територію противника.

Найважчі бої 22 червня розгорнулися в смузі 6-ї радянської армії генерала І. Музиченка, яка утримувала 170-кіло-

метровий фронт від м. Христинополя (Червоноград) до м. Радимна. Сім німецьких дивізій 17-ї піхотної армії нанесли головний удар на погано захищеному стику Рава-Руського та Перемишльського укріплених районів. Однак до вечора 22 червня 1941 року серйозного просування німецьких військ на Південно-Західному напрямку не спостерігалось. Така обстановка на фронті якраз і дала змогу наркомові оборони Тимошенку цитованою вище Директивою № 3 поставити завдання військам Південно-Західного фронту силами 5-ї та 6-ї армій нанести концентричні удари в напрямку на Люблін, оточити і ліквідувати німецьке угруповання, що наступало на ділянці Володимир-Волинський – Христинопіль.

В ніч з 22 на 23 червня 1941 року в Тернополі відбулася нарада за участю командувача Південно-Західним фронтом генерал-полковника М. Кирпоноса, начальника штабу фронту генерал-лейтенанта М. Пуркаєва, члена Військової ради фронту (комісара фронту) М. Вашугіна, повноважних представників Ставки Верховного головнокомандування – генерала армії, начальника генерального штабу Червоної армії Г. Жукова, першого секретаря ЦККП(б)У М. Хрущова. На цій нараді обговорювався наказ наркома оборони про перехід у наступ на територію противника. Як це не дивно, але начальник штабу фронту Пуркаєв наполягав на тому, що наказ виконати неможливо і вимагав відвести війська за лінію старого польсько-радянського кордону. Завершити протягом декількох днів відмобілізацію автотранспорту із народного господарства, а тоді перейти в наступ. Фронтний комісар Вашугін, навпаки, вимагав негайного виконання наказу і переходу в наступ в напрямку на Люблін. Після важкої дискусії командувач фронту Кирпоніс прийняв “Соломонове рішення”, яке було катастрофічним за тих умов – він не віддав наказ військам про перехід до масштабного наступу на Люблін і не наважився на відхід до старого кордону. Кирпоніс наказав створити два ударні угруповання – північне (в районі Луцька) і південне (в районі Бродів). Ними було заплановано нанести удар в напрямку на м. Сокаль (силами 24 дивізій, з яких 18 були танковими і механізованими і мали на озброєнні близько 4 тис. танків). Частина військ передбачалося перекинути взагалі в район Ковеля на Поліссі, аби прикрити

фланг фронту від можливого прориву німців з території Білорусії. Перед наступом військам Південно-Західного фронту потрібно було підтягнути сили із Львівського “балкону”, тобто перекинути їх з півдня на північ на 150–200 км. Завершити передислокацію планували до 25 червня. Але командування вермахту, не бажаючи поступатися стратегічною ініціативою, 23 червня продовжило наполегливі атаки у прикордонній смузі. Тому замість атаки потужними силами командування фронту зайнялося “латанням дірок”, кидаючи свої війська в бій дивізіями, полками, батальйонами. Під час важких боїв 23–24 червня 1941 року німцям удалося прорвати радянську оборону в районі Володимира-Волинського і захопити містечко, оточивши 124-у радянську дивізію і ліквідувавши її. Негайно у прорив були кинуті 13-а і 14-а німецькі танкові дивізії з 3-го моторизованого корпусу, які форсованим маршем направилися в напрямку Луцька і Дубна. Запеклі бої продовжувалися 23 червня в районі Рава-Руського та Перемишльського укріплених районів. Лише до кінця дня 23 червня німцям удалося прорватися на стику двох вказаних укріплених районів, розбивши 41-у, 97-у і 159-у радянські дивізії. Командування 6-ю радянською армією для ліквідації ворожого прориву ранком 24 червня розпочало контрудар силами 4-го механізованого корпусу в напрямку на м. Немирів. Корпус, яким на той час командував знаменитий в майбутньому генерал А. Власов, до початку війни був одним із найпотужніших у Червоній армії. На його озброєнні перебувало 979 танків (з них 313 нових Т-34 і 143 нових танків КВ), об’єднаних у три танкові дивізії. Однак, не маючи точного уявлення про те, де перебувають німці (які, прорвавши фронт, швидким маршем просувалися на схід) командування корпусу буквально “заганяло” своїх танкістів у трикутнику Немирів – Мостиська – Львів. Звітуючи про цю непродуктивну “погоню” за німецькою піхотою, командир 32-ї танкової дивізії 4-го мехкорпусу полковник Є. Пушкін писав:

“23.06.1941. Дивізія отримала наказ у взаємодії з 8-ю танковою і 81-ю мотострілковою дивізіями оточити і ліквідувати противника в районі Немирова. Не пройшовши і 30 км, вона отримала інше завдання – ліквідувати танки

противника в районі м. Мости Великі. Колону дивізії довелося розвертати по дорозі на 180 градусів. Після прибуття до м. Мостів Великих дивізія танків противника не виявила. О 17 годині отримано новий наказ – ліквідувати авіадесант і 300 танків противника в районі Кам'янки-Струмилової. Дивізія почала виконувати наказ, але й там противника не виявила, в Кам'янці-Струмилової були наші частини. За добу танкові полки дивізії зробили марш 100 км...

24.06.1941. До 1 години ночі дивізія зосередилася в районі Кам'янки-Струмилової. Об 11 годині був отриманий новий наказ до 15 годин 24.06. зосередитися в сусідньому районі із завданням у взаємодію з 8-ю танковою і 81-ю мотострілецькою дивізією ліквідувати противника в районі Ольшина, Хотенець, Млини. (...) Дивізія, здійснюючи марш вулицями Львова, зустрілася із зустрічним потоком бойових машин 8-го мехкорпусу. На вулицях Львова йшли вуличні бої з диверсантами (повстанцями з ОУН, які виступили проти Червоної армії зі зброєю в руках – авт.). З великими труднощами, долаючи вуличні пробки машин, дивізія до 2.00 25.06.1941 р. зосередилася в заданому районі”.

32-а танкова дивізія, а разом з нею і весь 4-й мехкорпус отримував нові завдання ще 25, 26, 27 червня, кружляючи в пошуках противника в трикутнику коло Львова, наїздивши до 400 км за п'ять днів. За цей час, як зізнався у своєму доносенні полковник С. Пушкін, “дивізія бойових дій не вела у зв'язку із відсутністю противника”. Гонитва за німецькими піхотними частинами на танках виглядала як полювання за горобцями із гармати, її ефективність дорівнювала нулю.

Тим часом наприкінці дня 24 червня 1941 року німецькі танкові сили із 1-ї танкової групи Клейста розширили прорив у районі Луцька між 5-ю та 6-ю радянськими арміями до 50 км. Німецькі танкові дивізії націлилися в район Бродів і Дубна з подальшим наміром вийти в напрямку до Житомира.

Намагаючись закрити прорив противника, проти 1-ї танкової армії вермахту було скеровано радянські механізовані корпуси, які передислоковували з-під Львова, плануючи спочатку використати їх для контрнаступу, що мав розпочатися 25 червня. Згідно з новими задумами командування Південно-Західного фронту, 4-й і 15-й радянський мехкорпуси мали

наступати з району м. Бродів до м. Радехова (це невеличке містечко було стратегічно важливим вузлом шосейних і залізничних доріг), перекривши розрив фронту між Рава-Руським і Перемишльським укріпленими районами, а 22-й мехкорпус, посилений 135-ю стрілецькою дивізією та 1-ю протитанковою бригадою, мав зупинити німецькі танки, які прорвалися біля Володимира-Волинського, заклавши розрив фронту між Луцьком і Володимиром-Волинським.

Однак, радянські танкові колони, які пересувалися власним ходом або на залізничних платформах, ставали жертвами ударів ворожої авіації. Прибувши на місце призначення, танки вступали в бій невеликими групами, не концентруючись і не очікуючи підходу пального та боєприпасів. Це призвело до того, що через декілька годин бою радянська техніка застигала нерухомо, вичерпавши пальне й боєприпаси. Описуючи марш на Броди-Радехів, командир батальйону радянських важких танків КВ, який входив до складу 15-го мехкорпусу З. Слісаренко згадував:

“Нам належало пройти 60 кілометрів. Середня швидкість КВ 20–25 кілометрів за годину. Дорога піщана, день спекотний... У таких умовах не рідше ніж через годину роботи двигунів слід було промивати масляні фільтри... Наказ, зрозуміло, ми виконали, але ж якою ціною! Більше половини машин застрягли в дорозі через технічні неполадки. Вислана мною вперед розвідка повернулася з повідомленням, що противника в Бродах і околицях не виявлено. Не встигли ми, як кажуть, дух перевести, як отримуємо новий наказ – негайно повернутися назад до попереднього району оборони, йти в авангарді нашого полку формованим маршем. На підготовку відводилося три години. Що за біс! Я ж іще не встиг підтягнути сюди відсталі дорогою машини! Але ж наказ є наказ. Раненько 26 червня за п'ять кілометрів від Тодорова – команда: “Стоп!”. Новий наказ – йти в авангарді полку в район Радехова, бо там уже два дні ведуть важкі бої з танковою групою Клейста 10-й механізований і 20-й танковий полки нашої дивізії... До моменту підходу нашого 19-го танкового полку наші бойові товариші встигли нанести ворогу відчутні втрати, але й самі ослабнули, а тому змушені були відійти. Отже, нашому полку довелося одному

атакувати гітлерівців. Першим у бій вступив мій батальйон у складі вісімнадцяти КВ: форсований марш Топорів-Броди, Топорів-Радехів тимчасово вивів з ладу інші тринадцять машин”.

Атаки на німецькі протитанкові позиції окремими полками, а то й батальйонами не давали ефекту. Просування вперед протягом 26–29 червня 1941 року було мізерне (лише 2 км), а втрати незрівнянно більшими. Німецьке командування зайняло вигідні позиції для протитанкової оборони, використовуючи вигідний рельєф місцевості, – ріки та болота, у яких застрягала радянська техніка. Дивізії вермахту, які тримали оборону, задіяли всю наявну в себе протитанкову артилерію, зірвавши радянський контрнаступ під Радеховом. На північ від Радехова, на Волині, 22-й радянський мехкорпус атакував 25 червня німецькі позиції в районі Луцька. Зав’язалися зустрічні танкові бої. Вдало маневруючи, 13 і 14 танкові дивізії вермахту зуміли обійти з флангу радянські війська, що наступали, і змусити їх перейти до оборони по річці Стир.

Попри невдачі, командування Південно-Західним фронтом на чолі з М. Кирпоносом намагалося зупинити німецькі війська, кидаючи 26 червня в бій нові сили та резерви, які безперервно атакували противника. Штаб фронту планував ударами 8-го, 15-го, 9-го і 19-го механізованих корпусів атакувати німців на північ і на південь від залізниці Луцьк-Броди, вийти на захід від Луцька і замкнути 1-у німецьку танкову групу в кліщах. Аналізуючи хід боїв в Україні, начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер 26 червня 1941 року відзначив у щоденнику:

“Група армій “Південь” повільно просувається вперед, на жаль, зазнаючи великих втрат. У противника, який діє проти групи армій “Південь”, помічається тверде й енергійне керівництво. Противник весь час підтягує з глибини нові свіжі сили проти нашого танкового клину”.

О 9-й годині ранку 26 червня 1941 року розпочалася чергова спроба оточити німецькі танкові війська. Згадуючи про ці події, майбутній маршал Ротмістров писав:

“Механізовані корпуси Південно-Західного фронту вступили в цю битву після 200–400-кілометрового маршу в

умовах панування в повітрі німецької авіації. Введення в бій цих корпусів здійснювалося без належної організації наступу, без розвідки сил противника і місцевості. Була відсутня авіаційна та артилерійська підтримка. Тому противник міг відбивати атаки наших військ по чергово, маневруючи частиною своїх сил і одночасно продовжуючи наступ на неприкритих нами напрямках”.

Внаслідок того, що радянські польові аеродроми перед початком війни на східному фронті були підтягнуті до кордонів на 10–15 км, німецька артилерія і авіація зуміла в перший день війни знищити понад 1800 радянських літаків, з яких більш ніж 1500 на аеродромах. Частину літаків покидали на аеродромах, піддаючись загальній паніці, німці захоплювали їх цілими й неушкодженими. Радянська протиповітряна оборона спромоглася за перший день війни збити тільки 35 німецьких літаків. До 30 червня 1941 року радянські повітряні сили втратили 3 тис. 150 літаків проти 670 німецьких. Масові втрати радянської авіації призвели до того, що люфтваффе захопило ініціативу в повітрі, наносячи удари по радянських наземних військах і комунікаціях, що спричинило колосальну паніку й втрату керівництва військами у Червоній армії. У зв'язку з цим за два тижні боїв в окремих місцях німці просунулися на 300–400 км на схід.

Через загальний хаос червоноармійці неодноразово просто розбігалися полями й лісами, кидаючи бойову техніку. Зокрема, 28 червня 1941 року в районі Немирова Львівської області німецька піхота оточила і розгромила 81-у мотострілкову радянську дивізію, на озброєнні якої було 270 танків. Вся техніка була покинута, 70 % особового складу “пропало безвісти”, в тому числі командир дивізії полковник Варипаєв, замкомдива полковник Барабанов, начальник штаба дивізії полковник Спасівцев, начальник оперативного і розвідувального відділень дивізії, начальник артилерії дивізії, командир артполку тощо. Подібна ситуація була в інших дивізіях фронту. Зокрема, 29 червня Воєнна рада 6-ї армії так охарактеризувала стан 159-ї і 97 стрілецьких дивізій:

“159-а стрілецька дивізія втратила своє командування, дезорганізована авіацією противника і абсолютно небоєздатна... 97-а стрілецька дивізія понесла значні втрати, втратила командний склад...”.

До 24 червня 1941 року, тобто за два дні війни, “розпалися” 22-й мехкорпус і 27-й стрілецький корпус, які вступили у бої в районі Луцька і Володимира-Волинського. Розпалися через паніку, що охопила командирів і рядовий склад. Генерал Москаленко так описав зустріч із залишками згаданих корпусів 25 червня 1941 року:

“На міст несподівано кинулися тилові підрозділи і артилерія на кінській тязі зі складу частин 27-го стрілецького і 22-го механізованого корпусів. Піддавшись паніці, декількасот осіб, заважаючи один одному, намагалися прорватися на східний берег. Їхні коні ламали ноги між шпалами, вози і гармати збивалися в купу. Утворився затор. А тут ще й німці відкрили вогонь з артилерії по мосту. Почався неймовірний хаос...”

Саме цей хаос і паніка, які охопили гігантську армію, стали основними причинами перемог вермахту в перші тижні війни. Типовий стан радянської оборони подає доповідна записка начальника 90 прикордонного загону, майора Бичковського, складена 5 липня 1941 року на ім'я Начальника Прикордонних військ НКВС, Начальника охорони тилу Південно-західного фронту генерал-майора В. Хоменка:

“Коротко хочу викласти дії з'єднань 5-ї армії за моїми особистими спостереженнями: 1. Після переходу кордону німцями підрозділи 87 Стрілецької дивізії виступили із запізненням на 8–9 годин. Частини укріпрайонів зайняли свої позиції своєчасно і залишалися там до кінця. Подальша їхня доля невідома. 2. Під час всіх боїв 5-у армію абсолютно не підтримувала наша авіація. Німецька авіація безкарно бомбила й, максимально знижуючись, розстрілювала із кулеметів частини Червоної армії. 3. Зенітна артилерія своїх завдань не виконала, стріляли дуже погано, літаків противника збивали надзвичайно мало. Всього-на-всього збито на напрямку Володимир – Луцьк 8–10 літаків. 4. З'єднання 5-ї армії вступили в бій укомплектовані за штатами мирного часу. Багато частин не мали навіть гвинтівок та засобів зв'язку. Ніякої взаємодії між родами військ не було. Так, наприклад, 135-а дивізія 31-го Стрілецького корпусу вела бій з противником, а наша артилерія стріляла абсолютно в іншому напрямку, а інколи й по своїх... 5. У штабах дивізій та

корпусів багато метушні та паніки, розгубленості, як тільки частини вступили в бій з ворогом, зв'язок із полками дивізії втрачали, а корпуси – з дивізіями. 6. Накази воєнної ради армії та корпусів до виконання доходили з великим запізненням на півдоби–добу. Були моменти, коли штаб 5-ї армії вислав накази про наступ, а поки цей наказ приходив, було видано інший – про відхід... 7. Абсолютно не організована робота тилу як у з'єднаннях, так і в самому штабі армії. Боєприпаси на фронт підвозилися з колосальним запізненням. Евакуацію поранених не налагоджено, не визначено пункти евакуації поранених. Харчування армії теж не було налагоджено. Протягом 7–8 днів бійці та командири жили на одних сухарях. 8. Піхота нестійка, як правило, як тільки з'являлися німецькі літаки і 2–3 танки – піхота покидала фронт, при тому насамперед тікали командири із категорії молодших політруків. Я сам особисто зі своїм підрозділом затримував відступаючих і повертав на позиції. 9. У тилкових районах повна чехарда, багато панікерства, а справи немає. Під час бою в районі м. Торчин багато боєприпасів для артилерії було покинуто німцям, які німці успішно використовували по наших військах. 10. На дорогах, які ведуть до фронту, створюються гігантські корки, через що підвезення боєприпасів і пального серйозно запізнюється. На всіх дорогах, починаючи від Володимира й у напрямку до кордону, можна зустріти багато покинутих танків, тракторів, автомашин. Вивіз і ремонт цього майна не організовано”.

Справжнім бичем для Червоної армії в умовах хаосу і паніки стало небажання рядових солдатів захищати сталінський режим і масове дезертирство. 17 липня 1941 року начальник Управління політичної пропаганди Південно-Західного фронту Михайлов доповідав:

“У частинах фронту було багато випадків панічної втечі з поля бою окремих військовослужбовців, груп, підрозділів. Паніку нерідко переносили шкурники і боягузи в інші частини, дезорієнтовуючи вищі штаби про справжній стан справ на фронті, про бойовий і чисельний склад військ, про власні втрати. Неймовірно велика кількість дезертирів. Тільки в одному 6-му стрілецькому корпусі за перші 10 днів війни затримано дезертирів і повернено на фронт 5000 осіб

(тобто 10 % особового складу корпусу – авт.). За деякими даними, загороджувальними загонами затримано за період війни 54 тисячі чоловік, які загубили свої частини і відстали від них, в тому числі 1300 осіб командирського складу...”.

Особливо болісним було дезертирство офіцерів, у тому числі високопоставлених. У своїх мемуарах маршал Рокоссовський згадував такий епізод початку війни:

“24 червня 1941 року в районі Клевани ми зібрали багатох горе-воїнів, серед яких виявилось чимало офіцерів. Більшість цих людей не мали зброї. До нашого сорому, всі вони, в тому числі й офіцери, відпороли знаки відрізнєння. В одній такій групі мою увагу привернув старший чоловік, що сидів під сосною. Своїм виглядом і манерами він не був подібний до солдата. Поряд з ним сиділа молоденька санітарка. Звернувшись до тих, хто сидів, а їх було не менше сотні осіб, я наказав офіцерам підійти до мене. Ніхто не ворухнувся. Підвищивши голос, я повторив наказ вдруге і втретє. У відповідь – мовчанка і нерухомість. Тоді я підійшов до старого оточенця, наказав йому встати і запитав, яке у нього звання. Слово “полковник” він витиснув із себе наскільки байдуже і разом з тим із таким нахабним викликом, що його вигляд і тон буквально розлютили мене. Вихопивши пістолет, я був готовий застрелити його тут же на місці. Апатія і бравада одразу ж зникли з полковника, він упав на коліна і почав благати пощади...”.

За підрахунками сучасних російських вчених до 6 липня 1941 року війська Південно-Західного фронту втратили до 140 тис. дезертирами, 66 тис. пораненими і 25 тис. убитими*. По всьому німецько-радянському фронту за цей час вермахт розгромив 100 радянських дивізій. У прикордонних боях Червона армія втратила 850 тис. бійців (85 тис. убитими, 260 тис.

* Кількість дезертирів із Червоної армії за всю війну оцінюється цифрами 1 млн – 1 млн 200 тис. осіб. Офіційних перебіжчиків, які прийшли до німців зі зброєю в руках за т. зв. перепустками, які розкидалися німцями з літаків над окопами червоноармійців, за всю війну було 40 тис. осіб, тоді як офіційних перебіжчиків з вермахту було ... 29 осіб. З 22 червня до 10 жовтня 1941 р. за вироками військово-польових судів співробітники НКВС розстріляли 10 тис. 201 червоноармійця, звинуваченого у боягузтві. За всю війну трибунали засудили 994 тис. червоноармійців, з яких 157 тис. 593 (понад 15 дивізій) розстріляли! У вермахті за всю війну розстріляли – 7 тис. 810 солдатів і офіцерів.

пораненими і хворими, 515 тис. – полоненими і дезертирами). При цьому вермахт втратив 92 тис. убитими, пораненими і полоненими. Червона армія недорахувалася понад 11 тис. 700 танків (німці – 503), 6 тис. 293 літаки (німці – 807), понад 20 тис. гармат і мінометів (німці – 1806). Гітлерівським військам дісталися стратегічні запаси сировини і важливі військові заводи. У прикордонних боях вермахт захопив на складах і в ешелонах понад 5 млн 400 тис. гвинтівок, 191 тис. кулеметів, мобілізаційні запаси латуні, свинцю, легованої сталі, нафтопродуктів. Зокрема, завдяки трофейним нафтопродуктам вермахт задовольнив третину власних потреб.

Отже, через грубі помилки командування, яке вводило свої війська в бій неорганізовано, видавало суперечливі накази, хаотично “ганяло” танки дорогами Західної України, через паніку і дезертирство особового складу 1400 радянських танків під час Волинської танкової битви не могли розгромити три німецькі танкові дивізії, в яких на озброєнні було 300 танків. Безуспішні радянські танкові атаки припинилися до вечора 26 червня. Незважаючи на те, що 43-й радянській танковій дивізії вдалося пробитися до Дубна, прийшов наказ про відведення військ і перехід фронту до оборони по річках Стир і Соход. Однак це рішення Ставка не підтримала. Москва наказала 27 червня розпочати новий контрнаступ. Виконуючи наказ, Кирпонос розпочав нові атаки на німців о 9-й ранку 27 червня. 8-й мехкорпус отримав завдання вдарити в тил німецьким військам, які наступали на схід і заволодіти містом Дубно, а 15-й мехкорпус мав одночасно прорватися до району м. Берестечка, відрізавши війська 1-ї танкової групи німців від основних сил.

Новий наступ був також не підготовлений. Коли командувач 8 мехкорпусом генерал Д. Рябишев отримав наказ на наступ, його війська були розкидані на різних ділянках фронту, а для збору військ йому відвели 20 хвилин (сам генерал просив добу). Член військової ради фронту, корпусний комісар М. Вашугін відверто заявив Рябишеву, що коли він зі своїми військами візьме до вечора 27 червня Дубно, то отримає нагороду, а якщо не візьме – буде розстрі-

ляний. До вечора 27 червня війська 8-го та 19-го механізованих корпусів увійшли на передмістя Дубно. В місті зав'язався важкий бій. 28 червня німецьке командування підтягло підкріплення і під час боїв 29 червня зуміло оточити 8-й корпус генерала Рябишева, який прийняв самостійне рішення прориватися на південь і покинути Дубно. 19-й і 36-й радянські корпуси цілий день 29 червня марно намагалися прорвати блокаду 8-го корпусу і встановити з ним зв'язок. Атаки не давали очікуваного результату. Танкові дивізії 8-го мехкорпусу втрачали половину техніки на марші. 8-й мехкорпус, пройшовши 500 км по шляхах Галичини, "залишив на дорогах під час маршу до 50 % наявної бойової матеріальної частини".

До 2 липня 1941 року німецькі війська повністю розгромили 8-й, 4-й, 9-й, 15-й, 19-й радянські мехкорпуси і 36-й стрілецький корпус. Волинська танкова битва, що тривала з 25 червня до 3 липня 1941 року, перетворилася на танковий погром, у якому війська Південно-Західного фронту втратили 3 тис. 464 танки із 4 тис. 204. Страшну долю мехкорпусів Південно-Західного фронту показує донесення командувача фронту від 7 липня 1941 року, надане Начальнику Генерального штабу Червоної армії:

"Цілком таємно.

Начальнику Генерального штабу Червоної армії

Доповідаю про стан мехкорпусів:

22-й мехкорпус зосереджено в районі Коростеня (320 км на схід від західного кордону), у нього на озброєнні 340 бойових машин (48 % довоєнної кількості).

15-й мехкорпус зосереджено в районі Березівки (300 км на схід від західного кордону,) має у своєму складі 66 бойових машин (9 % довоєнної кількості).

4-й мехкорпус зосереджено в районі Івниці (360 км на схід від західного кордону), має у своєму розпорядженні 126 бойових машин (13 % довоєнної кількості).

8-й мехкорпус зосереджено в районі Козятини (380 км на схід від західного кордону), має у своєму складі 43 бойові машини (5 % довоєнної кількості).

9-й мехкорпус зосереджено в районі Коростеня (320 км на схід від західного кордону), має на своєму озброєнні 164 бойові машини (52 % довоєнної кількості).

19-й мехкорпус зосереджено в районі Корчівки (270 км на схід від західного кордону), має у своєму складі 66 бойових машин (15 % довоєнної кількості).

В особовому складі всі корпуси за період боїв з 22.06.1941 р. мають втрати близько 25–30 %.

Військова рада фронту вважає доцільним управління механізованими корпусами і танковими дивізіями, корпусні й дивізійні частини, а також танкові полки танкових дивізій і всі тилові установи відвести в район Ніжина, Прилук, Пирятина, Яготина (100–200 км на схід від Дніпра)”.

Однак навіть наведені жахливі цифри не точні. 15 липня 1941 року командування Автобронетанкового управління Південно-Західного фронту доносило, що в 22-му корпусі залишилося 30 танків, а не 340, як про це повідомляв командувач фронту, а в 9-му мехкорпусі – 32 танки, а не 164, як повідомляв М. Кирпоніс. Такі розбіжності в даних свідчать про те, що командування Південно-Західним фронтом цілком не володіло ситуацією, а лише піклувалося про якнайшвидше відведення своїх військ за Дніпро.

Бажання воювати на чужій території відіграло злий жарт із радянським командуванням. Броньовані кулаки, призначені для наступу в Європу, виявилися безсилим у захисті власної країни. Бездарні помилки командування, яке вводило війська в бій дрібними групами, дезертирство і паніка, відсутність зв'язку прирекли танкові війська Червоної армії в 1941 році на безславну поразку. Німці просувалися територією України влітку 1941 року так само швидко, як і під час свого тріумфального маршу на Париж за рік до того. Вермахт втратив на території України до кінця літа 1941 року лише 186 танків. Завдяки перемозі на Волині, німецькі танкові сили вирвалися на оперативний простір і швидко подолали імпровізовану оборону на старому польсько-радянському кордоні. Вже 5–6 липня 1941 року німецькі війська вийшли на оперативний простір на сході за Новоградом-Волинським у напрямку на Житомир. 6 липня 1941 року в столиці України було створено штаб оборони міста. Того ж

дня керівник генштабу сухопутних військ гітлерівської Німеччини Ф. Гальдер занотував у своєму щоденнику:

“До цього часу доволі складно визначити, чи вдасться противнику організувати стійкий та ефективний спротив на укріплених рубежах західніше від Києва, про які ми тепер маємо точні дані аерофотозйомки. Твердість та енергійність російського командування, що проявилися в районі на південь від Пінських боліт, дає змогу очікувати на рішучий спротив”.

Незважаючи на подібні оцінки, німецьке командування вирішило розгорнути потужний наступ у напрямку до Дніпра. 7–8 липня гітлерівські танкові з'єднання прорвали оборону радянських військ, захопили Бердичів і Житомир. У фронті радянських частин утворився 70-кілометровий розрив, через який на Київ рушили німецькі танкові дивізії, які 10 липня 1941 року досягли оборонних рубежів столиці на річці Ірпінь. 11 липня в зовнішньому секторі Київського укріпленого району зав'язалися перші бої за місто.

Слід відзначити велику роль в оборонних боях інженерних укріплень, споруджених киянами. На будівництві укріплень щодня мобілізувалося 160 тис. осіб. Завдяки важкій праці цих людей навколо Києва за короткий час було зведено додатково 230 км протитанкових ровів і ескарпів, побудовано 1650 дзотів та укріплень. Спираючись на потужну оборонну лінію, червоноармійці в кровопролитних боях 11–14 липня 1941 року зуміли зупинити німецькі війська і не дали змоги вермахту “з ходу” заволодіти столицею України.

Ситуацію під Києвом у липні 1941 року майбутній маршал К. Москаленко у своїх спогадах характеризував так:

“Цей наступ німецьких танкових і моторизованих частин, забезпечений надійним прикриттям з повітря і супроводжуваний масовими бомбовими ударами по наших військах, комунікаціях і глибоких тилових об'єктах, створив пряму загрозу захоплення Києва і переправ через Дніпро”.

Описуючи свій стан після отримання інформації про прорив німецьких танків до Київських укріплень, маршал І. Баграмян згадував:

“Прибули в Бровари годині о 9 ранку (11 липня), коли штаб фронту вже трохи встиг обжитися на новому місці. У відділеннях та управліннях йшла напружена робота. Всі були чимось стурбовані. “Що сталося?” – запитав я. “Фашистські танки коло Києва!”. Так, невтішні справи. Ми давно вже знали про прорив фронту, але звістка про появу фашистських танків під Києвом подіяла на нас гнітюче. А як важко буде почути про це мешканцям міста... Адже вони вважали (так воно й було насправді), що останніми днями запеклі бої йшли вдалині від міста, на лінії старих укріпрайонів. І раптом ворог мало не біля порогу їхнього рідного дому...”

Тим часом на південь від місця швидкого просування німецьких танкових військ, на території Галичини та Поділля, Червона армія доволі повільно відступала під тиском німецьких піхотних частин. Щойно 30 червня 1941 року вермахту вдалося вступити до Львова, а 7 липня (коли на волинському напрямку танкові колони німців уже вийшли до Житомира) гітлерівці увійшли до Тернополя. Тиждень продовжувалися бої коло укріпрайонів на старому радянсько-польському кордоні на Поділлі, й тільки 14 липня 1941 року німецькі війська увійшли до Проскурова (Хмельницького), а до кінця липня зайняли територію Вінницької області.

Фронт вигнувся великою дугою – на півночі, в районі Києва, німці дійшли майже до Дніпра, а на півдні Червона армія утримувала південну Київщину та Черкащину. Німецьке командування правильно оцінило перспективи проведення охоплюючого маневру. З-під Білої Церкви і Києва німецькі танкові дивізії розвернулися на 90 градусів на південь і почали наступати вздовж Дніпра в напрямку до Чорного моря.

Радянському командуванню необхідно було вирівнювати лінію оборони. Про це неодноразово повідомляли Москву. Однак Ставка Верховного Головнокомандувача відмовляла, вбачаючи у будь-якому відступному маневрі зраду і дезертирство. Після панічної втечі, хаосу й дезертирства перших тижнів війни Сталін став ще більш підозрілим у ставленні до своїх командувачів і не погоджувався на їхні пропозиції відступати за Дніпро. Натомість Москва розпочала реорганізацію військ. 15 липня 1941 року було ліквідовано механі-

зовані корпуси (власне, ліквідували їхні штаби, бо самих корпусів уже й не було), залишки 6-ї і 12-ї армії, які втратили зв'язок із командування Південно-Західного фронту, перепідпорядкували Південному фронту. Було сформовано три головні командування: Північно-Західного, Західного та Південно-Західного напрямків. Головне командування останнього напрямку об'єднало управління військами Південного та Південно-Західного фронтів. У вищому командуванні фронтами почалася чехарда, пов'язана з перерозподілом сфер відповідальності. Цим скористалися німецькі штабісти, які розробили операцію з оточення радянських військ.

Двома концентричними ударами з півночі та півдня в районі Умані було відрізано майже 200-тисячне радянське угруповання (залишки згадуваних 6-ї і 12-ї армій під командуванням І. Музиченка та П. Понеделіна*). Очевидець тих подій М. Хрущов згадував:

“Ми втратили артилерію і танки, у нас не було кулеметів. Основні наші сили – два механізовані корпуси – були розбиті, головним чином, з повітря. Війська 6-ї і 12-ї армій, коли противник узявся за них, стали відступати неорганізовано. Він весь час тримав їх у півкільці, і вони не мали маневреності. А це – найголовніше для військ. Ці армії, звичайно, не розпалися, вони захищалися і навіть завдавали удари противнику в напрямку Бронниць. Вони відступали південніше Києва в район південніше Умані. Тут їх і оточили...”

Протягом двох тижнів, до 8 серпня 1941 року, дві армії в уманському “котлі” просто “розпались”. Дві армії у складі 7 корпусів, 15 стрілецьких і 5 танкових дивізій припинили будь-який організований спротив. Вермахт захопив до неволі 103 тис. бійців і командирів на чолі з командувачами армій, а також генералами Соколовим, Тонконоговим, Огурцовим, Абранідзе, Прошкіним, заволодів 317 танками (це становило 40 % чисельності всіх німецьких танків, що діяли на території України!), 858 гарматами. Німецькі війська майже без перешкод широким фронтом вийшли до Дніпра протягом 25–

* Генерал П.Понеделін, який потрапив до німецької неволі важко пораненим, після німецького полону і 5 років слідства був 25 серпня 1950 р. засуджений Воєнною колегією Верховного суду СРСР до страти.

30 серпня 1941 року Війська Південного фронту були ізольовані від військ Південно-Західного фронту. На лівому березі Дніпра вермахт захопив плацдарми в районі Кременчука, і майже вся Правобережна Україна опинилася в німецьких руках.

Реакція Сталіна на катастрофу 6-ї та 12-ї армій була неймовірно гострою. Замість того, аби проаналізувати причини оточень значних сил Червоної армії, причини небажання червоноармійців воювати, замість того, щоб докорінно змінити свою політику, вибачитися перед народом за два десятиліття терору і знищення, пообіцяти політичні та економічні свободи, Сталін вдався до улюбленої практики – залякування і терору, які посилювалися з початком війни. Ще до уманської катастрофи, коли Сталін 3 липня 1941 року вперше виступив по радіо перед громадянами СРСР, він наголосив, що

“Необхідно, аби даліше в наших рядах не було місця нитикам і боягузам, дезертирам і панікерам. Ми маємо організувати безпощадну боротьбу з будь-якими дезорганізаторами тилу, дезертирами і панікерами, розповсюджувачами чуток (...) Потрібно негайно передавати суду воєнного трибуналу всіх, хто своїм панікерством і боягузством заважають справі оборони, незважаючи на посади. Червона армія, Червоний флот і всі громадяни СРСР мають відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові за наші міста і села...”

Одразу ж після виступу Сталіна на солдатів і офіцерів, як із рогу достатку, посипалися розстріли і переслідування. 6 липня 1941 року накази про нещадну боротьбу із дезертирами одночасно з'являються за підписами командувачів Південно-Західного і Західного фронтів. Вже у липні 1941 року жертвами драконівських заходів стають командувач Західного фронту генерал армії Павлов, начальник штабу Західного фронту генерал-майор Клімовських, начальник зв'язку Західного фронту генерал-майор Григор'єв, командувач 4-ї армії генерал-майор Коробков, командир 41-го стрілецького корпусу генерал-майор Кособуцький, командир 60-ї гірсько-стрілецької дивізії генерал-майор Шаліков, командир 30-ї стрілецької дивізії генерал-майор Галактіонов, полковий комісар Єлісеєв, полковий комісар Курочкін, інспектор інженер-

них військ Червоної армії майор Уманець, полковник Галинський, полковник Церковніков, підполковник Ляпін, капітан Чураков, майор Димкан і тисячі інших офіцерів. Однак всі зусилля в перші тижні війни були марними. Червона армія продовжувала “розсипатися”. Після чергового “уманського котла” 16 серпня 1941 року побачив світ наказ Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії № 270, у якому командири та червоноармійці, які потрапляли до полону, прирівнювалися до “злісних дезертирів”, а їхні родини мали піддаватися репресіям.

Тоді, як Південно-Західний фронт невпинно котився до своєї катастрофи, на ділянці Південного фронту – в Бессарабії – ситуація була набагато сприятливішою для Червоної армії. Основними наступальними силами на півдні були румунські війська, які, як ми вже вказували у попередньому розділі, радянські військові фахівці у 1940 році вважали непридатними не лише для наступу, а й для тривалої оборони.

22–23 червня 1941 року розпочалися перші зіткнення на ділянці південного фронту. Румунські штурмові групи спробували прорватися через прикордонну річку Прут і захопити плацдарми, але були відбиті військами Червоної армії. Червоноармійці контратакували і зуміли, перейшовши кордон, в окремих місцях на декілька кілометрів вклинитися на румунську територію. Радянська авіація та флот нанесли масовані удари по румунських нафтових родовищах у Плоешті. Щоправда ефективність авіаційних нальотів була слабшою, ніж очікувалося, а румунській протиповітряній обороні вдалося збити декілька десятків радянських бомбардувальників. 26 червня 1941 року румунська авіація нанесла несподівано потужний удар по Чорноморському флоту, вивівши з ладу кораблі “Москва”, “Ворошилов”, “Харків”. 2 липня 1941 року румунська група армій “Антонеску” спільно з 11 німецькою армією розпочала масштабні наступальні операції в напрямках на Могилів-Подільський, Кишинів і Дубоссари. Румунський морський десант форсував Дунай і захопив узбережжя Чорного моря на півдні сучасної Одеської області. 3-тя румунська армія була виділена спеціально для захоплення Буковини й м. Чернівці. Саме військам цієї армії вдалося до 5 липня зайняти Чернівці, а до 9 липня повністю

розгромити 18-ту радянську армію на території Чернівецької області.

Прорив румунських військ на Буковині поставив під загрозу оточення війська всього Південного фронту, які міг обійти противник із північного-заходу. 8 липня 1941 року 11-а німецька армія розсікла радянське військове угруповання в Молдавії й вийшла до Дністра. 12 липня румунські війська захопили місто Бельці. Найбільшою завзятістю відзначалася радянська оборона на південь від Кишинєва. Румунська 4-а армія не зуміла виконати поставленого перед нею завдання. Радянські війська в перших числах липня повністю розгромили 21-у румунську дивізію (яка втратила убитими 9 тис. осіб), а до 15 липня утримували лінію кордону по річці Прут. 15 липня 1941 року румунське командування ввело в бій резервний 54-й німецький корпус і 1-у румунську танкову дивізію. Завдяки цим підкріпленням румунським військам удалося зламати спротив Червоної армії, до 27 липня 1941 року витіснити її з'єднання за Дністер і відновити лінію румунського кордону станом на 1 червня 1940 року.

Протягом першого місяця боїв румунська армія втратила 23 тис. солдатів і офіцерів убитими, однак втрати Південного фронту Червоної армії були набагато серйознішими. Війська фронту втратили до 50 тис. убитими і 80 тис. полоненими. Дійшовши до старих румунсько-радянських кордонів, румунські війська зупинилися. Генштаб румунської армії наполягав на припиненні бойових операцій і відмові від окупації територій, що належали СРСР до 1940 року. Лише за особистим наполяганням Гітлера румунський лідер Антонеску погодився продовжити участь румунської армії у східній кампанії вермахту. Румунські з'єднання отримали наказ наступати на Одесу. 3 серпня 1941 року румуни переправилися через Дністер і силами 4-ї армії почали просуватися в напрямку до Одеси.

Радянська Приморська армія (25-а, 95-а стрілецькі та 2-а кінна дивізії), яка була виділена для захисту міста, відійшла на укріплені позиції біля Одеси. Навколо Одеси спорудили три кільця оборони, Приморську армію посилили 10 тисячами ополченців, двома полками, сформованими із моряків Чорноморського флоту, 54-м стрілецьким полком і

26-м полком військ НКВС. Крім того, до Одеси направили залишки розбитих частин Південного фронту. Отже, чисельність одеського гарнізону було доведено до 86 тис. осіб.

4 серпня 1941 року розпочалася оборона Одеси. До 10 серпня бої йшли на дальніх підступах до міста, але впродовж 11–13 серпня 1941 року військам 5-го корпусу 4-ї румунської армії вдалося прорвати оборону червоноармійців і вийти на схід від Тилигульського лиману, відрізавши таким чином місто від основних сил Південного фронту. Одеса була повністю блокована з суші. Протягом 18–24 серпня 1941 року румуни проводили перший штурм міста. Однак відчайдушні атаки румунів наштовхувалися на грамотну й вперту оборону радянських військ. Під час боїв 18–24 серпня червоноармійцям удалося розбити 1-у румунську танкову дивізію, нанести великих втрат військам 15-ї піхотної дивізії та 1-ї кінної бригади румунів. Ціною надзусиль румунській армії вдалося до кінця дня 24 серпня 1941 року захопити стратегічно важливий населений пункт Фонтанку, з якого можна було вести прямий артилерійський вогонь по одеській набережній і порту. 28 серпня 1941 року румуни розпочали другий штурм Одеси, який завершився невдачею і новими жертвами.

Тим часом німецькі війська витіснили Червону армію за лінію Дніпра в районі Херсона, це дало змогу німецькому командуванню надати румунським союзникам допомогу під час штурму Одеси. На початку вересня 1941 року в розпорядження румунського угруповання було передано один німецький піхотний полк, саперний полк і два артилерійські полки. 9 вересня 1941 року румунсько-німецьке угруповання розпочало третій штурм Одеси. Протягом майже двох тижнів коло Одеси точилися криваві бої, внаслідок яких румунам 21 вересня 1941 року в південному та західному секторах оборони вдалося вийти до головної оборонної лінії, а в східному секторі оборони прорватися до передмістя. Рятуючи становище, радянське командування перекинуло в Одесу морем додатково 157-у стрілецьку дивізію та низку допоміжних частин. 22 вересня 1941 року Червона армія нанесли несподіваний і потужний контрудар у східному секторі оборони міста. Неподалік поселення Григорівка було висаджено од-

ним полком морського десанту, а в тил румунським військам викинуто повітряний десант. На проміжку фронту між Фонтанкою та Гільдендорфом наступ розгорнули дві радянські дивізії. Внаслідок контрудару було завдано важких втрат 5-у румунському корпусу і відкинуто румунські війська від міста на 8–10 км. Однак успіхи під Одесою не врятували ситуації на Південному фронті.

До 20 серпня 1941 року німецькі війська зайняли весь вигин Дніпра від Черкас до Херсона. Крім Кременчуцького плацдарму, німці до кінця серпня 1941 року захопили плацдарми на Лівому березі Дніпра в районі Запоріжжя та Дніпропетровська. 20 вересня 1941 року 11-а німецька армія за підтримки румунських частин розпочала своє форсування Дніпра в районі Херсона і розгорнула наступ у напрямку на Мелітополь, але згодом повернулася на південь і направилася на Крим. Тили німецької армії спробували атакувати радянські війська, зосереджені в районі Запоріжжя, але несподівано самі були атаковані дивізіями вермахту, сконцентрованими на Плацдармах біля Запоріжжя і Дніпропетровська. До кінця вересня 1941 року радянські війська у Приазов'ї були оточені і до 10 жовтня 1941 року полонені німцями (до неволі потрапило 100 тис. осіб, вермахт захопив 212 танків і 672 гармати). Користуючись з того, що радянські війська в районі Азовського моря були нейтралізовані, 11-а німецька армія 29 вересня 1941 року несподівано легко прорвала радянську оборону на Перекопі й увійшли до Криму. 7 жовтня в районі Сімферополя було полонено ще близько 100 тис. червоноармійців, а німецько-румунські війська швидко просувалися на південь півострова. З'явилася загроза втрати головної бази Чорноморського флоту – Севастополя. Враховуючи ці обставини, радянське Верховне головнокомандування віддало наказ про евакуацію Одеси й перевезення військ Приморської армії до Севастополя. З метою відволікти противника, з 2 жовтня 1941 року дві дивізії Приморської армії декілька разів атакувала румунські позиції. Під прикриття цих атак з міста до 16 жовтня було евакуйовано майже 90 тис. військ, 19 танків і бронемашин, майже 400 гармат. 16 жовтня 1941 року до міста увійшли перші частини румунської армії. Одеська оборонна операція завершилася. Під

час боїв за місто румунська армія втратила 19 тис. осіб убитими, 68 тис. пораненими й 11,5 тис. зниклими безвісти. Радянські втрати становили 17 тис. убитими й зниклими безвісти, а 25 тис. пораненими.

До середини жовтня 1941 року німецько-румунські війська швидко заволоділи центральною частиною Кримського півострова і, перетнувши гірський масив, вийшли до Керченського півострова й Севастополя. 16 жовтня 1941 року радянські війська залишили Керч і евакуювалися на Таманський півострів. 16 листопада 1941 року Німецько-румунські війська розпочали облогу Севастополя. 17 грудня 1941 року внаслідок першого масованого штурму міста німецьким і румунським частина вдалося захопити панівні висоти над Балаклавою, що погіршувало становище оборонців морської фортеці. Однак скористатися своїми успіхами вермахту не вдалося. 25–31 грудня 1941 року радянські війська провели Керченсько-Феодосійську наступальну операцію, під час якої зуміли вибити німецькі дивізії з Керчі, Євпаторії, Судака та Феодосії. 29 грудня 1941 року німецьке командування зняло частину військ із облоги Севастополя й провело контрнаступ, під час якого радянський десант було витіснено із Судака, Феодосії та Євпаторії. Червоній армії вдалося закріпитися лише в Керчі, коло якої було створено новий Керченський фронт.

Отже, до кінця 1941 року німці та їхні союзники румуни зуміли повністю оволодіти півднем України. Червона армія утримувала лише Севастополь і частину Керченського півострова в Криму.

На київському напрямку запеклі бої розгорілися між німецькими військами 6-ї армії та червоноармійцями, що обороняли київський укріпрайон (КиУр). Довідавшись, що німці вже під самим Києвом, Й. Сталін 11 липня 1941 року відправив до керівника компартії УРСР і члена Військової ради Південно-Західного фронту М. Хрущова телеграму з відкритими погрозами:

“Одержані достовірні свідчення, що Ви всі, від командувача Південно-Західного фронту до членів Військової ради, настроєні панічно і маєте намір відвести війська на лівий берег Дніпра. Попереджаю Вас, що коли Ви зробите хоч один

крок у бік виведення військ на лівий берег Дніпра, а не буде до останньої можливості захищати райони УРів на правому березі Дніпра, Вас всіх буде жорстоко покарано як боягузів і дезертирів”.

Виправдовуючись від звинувачень, М. Хрущов та М. Кирпоніс 12 липня направили Сталіну телеграму-виправдання, у якій запевнили, що захищатимуть Київ до кінця. Того ж дня, посиливши частини Червоної армії погано підготовленими та легкоозброєними загонами ополченців і винищувальних батальйонів, радянське командування провело низку запеклих контратак на німецькі позиції. Спільними зусиллями регулярних військ і новомобілізованих киян вдалося втягнути вермахт у зтяжні бої під Києвом. Однак ціна цих тактичних успіхів була надзвичайно високою. Ф. Гальдер зафіксував у своєму щоденнику 12 липня 1941 року, що німецькі частини були контратаковані *“з’єднаннями противника, які були поповнені новобранцями, що пройшли 14-денну бойову підготовку. Противник вів уперті масовані контратаки і поніс великі втрати”*. Своєю жертівністю оборонці міста зупинили наступ німецьких танків перед Дніпром на переправі біля села Романівки 13 липня 1941 року Німецький фельдмаршал В. фон Рейханау (командувач 6-ї армії), який планував на марші форсувати Дніпро і увійти до Києва, змушений був визнати:

“Першим похмурим днем 6-ї армії у східній кампанії слід вважати 13 липня, бо в цей день наші танки були зупинені під Києвом”.

Успіхи захисників української столиці відчутно похитнули престиж вермахту. Райхенау заставили зупинитися і відвести війська для перегрупування своїх сил перед веденням подальших боїв.

Після завершення першої активної фази боїв на підступах до Києва в середині липня 1941 року на фронті перед КиУРОм два тижні тривало позиційне протистояння. Тоді ж залишки радянських військ, які сконцентрувалися у Поліській низовині на південь від р. Прип’яті, спробували атакувати німецькі сили з півночі, щоб відкинути їх від Києва. 14 липня 1941 року начальник Генштабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдер занотував у щоденнику:

“Противник здійснив дуже сильну контратаку проти північного крила групи армій “Південь” в районі Звягеля (зараз – Новоград-Волинський), при цьому на окремих ділянках фронту противнику вдалося просунутися вперед. Ця атака змусила нас ввести в бій 25-у моторизовану дивізію і лейбштандарт “Адольф Гітлер”, які знову відкинули противника на північ від шосе Звягіль – Житомир, перерізаного противником”.

15 липня 1941 року війська Червоної армії силою 8 стрілецьких і 1 танкової дивізії намагалися атакувати 6-у армію німців з району Коростеня. Ці контратаки створювали командуванню армії “серйозні незручності”, тому командування німецьких військ перекинуло на північне крило 6-ї армії її основні ударні сили і 18 липня в районі Коростеня зав’язалися запеклі бої. Лише 30 липня 1941 року німцям вдалося відтіснити Коростенське угруповання Червоної армії до Дніпра. Того ж дня, завершивши перегрупування і концентрацію своїх сил, вермахт завдав удару по військах 64-го стрілецького корпусу 26-ї армії, який займав оборону на південь від Київського укріпленого району. Не витримавши натиску потужних сил противника, 175-а стрілецька дивізія і зведений загін генерала П. М. Матикіна після жорстоких боїв відійшли до південної частини Київського укріпленого району, а решта частин корпусу – до Дніпра, на ділянку від Києва до Трипілля.

З 31 липня по 16 серпня 1941 року вермахт проводив генеральний штурм Києва. 31 липня гітлерівці продовжували вести наступ вздовж шосе Васильків – Київ, прагнучи вийти до рубежів південної частини оборони на ділянці від Білогородки до Мриг, і в напрямі на Канів. Німецькі війська намагалися зламати опір частин і з’єднань 26-ї армії і, форсувавши Дніпро в цьому районі, обійти Київ з південного сходу.

1 серпня 1941 року на ділянці Білогородка – Віта-Пощова були зосереджені основні сили 3-го механізованого корпусу німців: дивізія СС, 44, 95, 299-а піхотні дивізії. У своєму складі вони мали кілька артилерійських полків, достатньо велику кількість танків та літаків. О 14-й годині гітлерівці почали наступ у напрямі Юрівка – Гатне – Жу-

ляни. Водночас ворог завдавав удару з району Іванковичі – Ходосівка в напрямі Лісники – Хотів – Пирогів – Мишоловка. Після жорстоких боїв вермахту вдалося вклинитися в передню лінію радянської оборони в районі Віти-Поштової – Мриг. За п'ять днів безперервних боїв частини і з'єднання, які захищали Київ на цій ділянці фронту, зазнали значних втрат і змушені були відійти від Жулян. 4 серпня під Києвом склалося надзвичайно небезпечне становище. Німецькі частини вперто, по декілька разів на день штурмували становища захисників української столиці. 6 серпня німці захопили села Лісники та Гатне.

Коли в перших числах серпня ударна група вермахту намагалася вдертися до Києва з півдня, до бою пліч-о-пліч з воїнами регулярної армії знову стали ополченці столиці. Зокрема, в ніч на 4 серпня першу смугу південного сектора оборони було посилено загонами добровольців Московського, Сталінського та Залізничного районів. Сюди прибули також два ополченські бронепоезди. Про напругу битви, що розгорнулася на цих ділянках Київського укріпрайону, свідчив кількарізний перехід з рук у руки населених пунктів Віта-Поштова, Чабани, Юрівка, Хотів, Гатне, Лісники, Жуляни.

8–10 серпня 1941 року для оборони столиці України було нашвидкуруч створено 37-у армію під командуванням генерала А. Власова, який зарекомендував себе в Києві як найкраще. До складу армії увійшли 147, 175, 206, 284, 295-а стрілецькі дивізії і всі частини Київського укріпленого району. Загальна чисельність захисників міста досягла на той час 87 тис. осіб. На допомогу військам, що відбивали атаки ворога у південному секторі, до 8 батальйонів ополченців, які вже там діяли, було направлено додатково ще 7 батальйонів. Командування поставило перед ополченцями завдання утримувати фронт до прибуття частин 3-го повітрянодесантного корпусу, який за рішенням Військової ради Південно-Західного фронту передавався в розпорядження коменданта Київського укріпленого району. Незважаючи на великі втрати, ополченці зуміли витримати на передовій до прибуття 5, 6 і 212-ї повітрянодесантних бригад. На світанку 9 серпня бригади прибули ешелонами в район Солом'янки, розгорнулися в бойовий порядок і разом з ополченцями

пішли в контратаку. Зав'язалися жорстокі бої, які неодноразово доходили до рукопашних сутичок. За ніч німецькі війська були відкинуті від Деміївки. У боях 11–14 серпня 1941 року частини вермахту були витіснені з сіл Теремки, Мишоловка, Чабани, Новосілки, Гатне, Пирогове. Однак ця тактична перемога була вже запізною. Долю Києва було вирішено в боях далеко на північ та на південь від КиУру.

21 серпня 1941 року Гітлер прийняв рішення відкласти наступ на Москву і заволодіти Києвом, Лівобережною Україною, Кримом, Донбасом, Кавказом і Ленінградом. У відповідній директиві німецьким військам наказувалося:

“Найважливішою метою, яка має бути досягнута ще до настання зими, є не захоплення Москви, а: на півдні – захоплення Криму. Індустріального і вугільного Донецького басейну і порушення підвезення росіянам нафти із Кавказу; на півночі – захоплення Ленінграда і з'єднання з фінськими військами.

Значні сили росіян, які знаходяться перед північним крилом групи армій “Південь”, мають бути ліквідовані ще до того, як вони відступлять за р. Десну та р. Суду.

Тільки за таких умов північне крило групи армій “Південь” буде забезпечене і група армій зможе розгорнути наступ в напрямку на Харків і Ростов.

У зв'язку з цим група армій “Центр”, не переживаючи за майбутні операції, повинна ввести на південному напрямку такі сили, щоб мати змогу ліквідувати російські війська і в той же час мати змогу відбити всі атаки противника на центральній ділянці фронту.

Швидке захоплення Криму має найбільше значення для надійного постачання Німеччини нафтою, яке залишається під загрозою, поки в Криму перебувають потужні військово-повітряні сили росіян.

Умови для успішного наступу групи армій “Центр” і розгрому сил противника, які їй протистоять, можуть бути створені лише тоді, коли російське угруповання, що знаходиться перед групою армій “Південь”, буде цілковито знищене, а група армій “Північ” з'єднається з фінами, замкнувши тісне кільце оточення навколо Ленінграда”.

Тобто, німецький наступ на Москву було зупинено й основні зусилля вермахту планували скерувати на оточення Ленінграда і знищення Південно-західного фронту Червоної армії на території України.

22 серпня 1941 року було видано наказ Верховного командування вермахту про знищення сил противника в районі Києва. 25 серпня 1941 року 2-а армія та 2-а танкова група вермахту тимчасово виділили з групи армій “Центр” для проведення операцій у зоні відповідальності групи армій “Південь”. Ці війська під командуванням Г. Гудеріана протягом двох тижнів зім’яли радянський Брянський фронт (командувач А. Єременко) і 7 вересня 1941 року прорвалися до Конотопа, зайшовши з півночі в тил військам Південно-Західного фронту. Розуміючи, наскільки загрозливою є ситуація, командування Південно-Західного фронту 10 вересня попросило дозвіл на відвід військ на новий рубіж оборони по річці Псел. Однак начальник Генерального штабу Червоної армії Б. Шапошніков після консультацій зі Сталіним заборонив відступ.

Тим часом ситуація для військ Південно-Західного фронту ставала просто катастрофічною. 10 вересня почали наступати війська 1-ї танкової групи і 17-ї армії німців із Кременчуцького плацдарму. 13 вересня 1941 року начальник штабу Південно-Західного фронту генерал В. Тупиков повідомив Ставку і Генеральний штаб про складне становище військ і ще раз попросив дозволу відвести війська фронту від Києва та Дніпра. Однак Сталін оголосив донесення командувачів фронтом “панічним”, звинувативши своїх генералів у боягузстві, й вимагав “вперто битися”. Командувач Південно-Західного фронту М. Кирпоніс і його начальник штабу усвідомлювали, що у разі самочинного відведення військ вони будуть звинувачені у “зраді” й, за прикладом командувача Західним фронтом Павлова, розстріляні. Здача в полон також не віщувала нічого доброго (командування фронту знало про наказ № 270 Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 року, яким полонених оголошували “дезертирами”, а їхні родини репресувалися). Тому керівництво Південно-Західного фронту залишилося разом зі своїми військами на місці, вважаючи за краще загинути на полі бою. А вже

16 вересня 1941 року з'єднання 1-ї та 2-ї танкової груп вермахту зустрілися неподалік містечок Лохвиця та Лубни, перерізавши таким чином комунікації фронту й оточивши майже 900-тисячне угруповання радянських військ. З київського “котла” вдалося вийти лише декільком десяткам тисяч людей (до 20 тис. осіб вивів з оточення командувач 37-ю армією А. Власов). Сотні тисяч загинули або розбіглися лісами та навколишніми селами, 665 тис. здалися в полон німцям. Більшість командирів і бійців Червоної армії в Київському котлі не бажали чинити опір або вириватися на схід, віддаючи перевагу німецькому полону. Така тенденція була відзначена в наказі Ставки Верховного головнокомандування № 001919 від 12 вересня 1941 року. У якому стверджувалося:

“На всіх фронтах наявні численні елементи, які навіть біжать назустріч ворогу і при першій же зустрічі кидають свою зброю і тягнуть за собою інших (...) тоді як кількість стійких командирів і комісарів дуже невелика”.

19 вересня 1941 року німці увійшли до Києва, а 20 вересня в районі урочища Шумейкове коло Лохвиці були оточені залишки 289-ї дивізії, з якими перебував штаб і війська рада Південно-Західного фронту, а також штаб 5-ї армії. Після трьох діб блукання навколишніми лісами й полями, перестрілок з німцями більшість оточених потрапили до полону або загинули. Серед загиблих були командувач фронту М. Кирпоніс, член військової ради фронту М. Бурмистренко, начальник штабу фронту В. Тупиков. Отже, Червона армія втратила гігантське військово-угруповання, 21 генерала, десятки тисяч кадрових офіцерів, масу військового майна. Вермахт захопив 3718 гармат і 884 танки (це більше ніж було танків в усій німецькій групі армій “Південь”!).

Німецькі війська без особливих проблем заволоділи Лівобережною та Слобідською Україною, створивши загрозу оточення військам Південного фронту. 2 жовтня 1941 року 17-а німецька армія і 1-а танкова група розгорнули наступ в напрямку р. Донець, а 6-а армія – в напрямку на Харків, Белгород і Курськ. 17 жовтня 1941 року 1-а танкова група форсувала Донець і 20 жовтня німці захопили Сталіно (зараз – Донецьк), а на півдні просунулися до Таганрога. 24 жовтня передові частини вермахту увійшли до Харкова, а до 2 лис-

топада перетнули сучасний україно-російський кордон і зайняли Белгород та Курськ. На півдні, долаючи осіннє роздоріжжя, німці захопили 21 листопада Ростов-на-Дону, але несподівано потужний контрнаступ радянських військ змусив їх покинути 29 листопада 1941 року це місто і закріпитися на рубежі р. Міус. До кінця грудня 1941 року вермахт зайняв майже всю територію України, лише декілька районів Харківської та Луганської областей, Севастополь і Керч продовжували перебувати в руках Червоної армії. Активні бої на території України стихли.

До кінця осені 1941 року ставало дедалі зрозуміліше, що німецький план блискавичної війни пробуксовує, рівно ж як зазнають невдачі спроби Червоної армії надійно зупинити просування німців уперед. До грудня 1941 року німці та їхні союзники розбили 300 дивізій Червоної армії, захопили до полону 3,9 млн червоноармійців, понад 1 млн 200 тис. загинули (вермахт втратив 300 тис. убитими). Незважаючи на зрив графіка виконання плану “Барбаросса”, німецькі війська отримали колосальні перемоги, до листопада 1941 року вони зайняли стратегічно вигідні позиції неподалік радянської столиці, мали перевагу в людях (в 1,3 раза), гарматах (в 1,9 разів) та літаках (у 2,1 раза). Однак, не зважаючи на вищезазначені переваги, операція “Тайфун”, спрямована на захоплення вермахтом Москви, зазнала невдачі. До початку грудня 1941 року Верховне командування радянських військ зуміло перекинути на фронт 400 новосформованих дивізій, які 5 грудня 1941 року розпочали контрнаступ під Москвою. Протягом грудня 1941 року – січня 1942 року німецькі війська були відкинуті від Москви на 100–200 км на захід. Значною мірою успіху радянських військ сприяли кліматичні умови, до яких вермахт не був підготовлений і колосальні дисциплінарні заходи, запроваджені у Червоній армії, де з кінця вересня 1941 року відповідно до наказу Ставки Верховного Головнокомандування № 001919 у кожній дивізії були сформовані загороджувальні загопи силою одного батальйону, які не давали червоноармійцям шансів на виживання при спробі відступу.

Червона армія розгромила 38 дивізій вермахту, однак не змогла докорінно змінити хід подій. У лютому 1942 року німцям вдалося стабілізувати фронт. У березні й на початку

квітня 1942 року командування вермахту, користуючись роздоріжжям, яке не давало змоги проводити активні бойові операції Червоної армії, вирівнюючи лінію фронту, відвело свої війська ще далі на захід. Отже, в окремих місцях фронт посунувся на 400 км на захід від тієї межі, якої досягнув у грудні 1941 року

Відведення та перегрупування німецьких військ у Кремлі сприйняли як початок катастрофи німецької воєнної машини. Відповідно, Сталін разом зі своїм найближчим оточенням (Тимошенко, Жуков, Хрущов, Ворошилов, Молотов, Будьонний, Мехліс) віддав наказ про підготовку та проведення Червоною армією амбітних наступальних операцій у травні 1942 року. Вважаючи, що основні сили німців згруповані на московському напрямку, радянські генштабісти планували завдати нищівних ударів вермахту на півдні – в Україні. Було розроблено два масштабні плани Керченської та Харківської наступальних операцій. Під час першої передбачалося військами Керченського фронту (командувач генерал Д. Козлов) прорвати німецьку оборону й деблокувати Севастополь з майбутнім вигнанням німців з Криму. Під час другої – планувалося силами військ Південно-Західного (командувач маршал С. Тимошенко) та Південного (командувач генерал Р. Малиновський) фронтів нанести концентричний удар з району Ізюмсько-Барвінківського виступу (південніше від Харкова) в напрямку Дніпропетровська з метою оточити та розгромити німецьку групу армій “Південь”.

Наступ на Керченському півострові готувався під безпосереднім наглядом і керівництвом заступника наркома оборони Л. Мехліса. Слабо орієнтуючись у військових справах, Мехліс віддав наказ про концентрацію великої кількості військ (300 тис. осіб) і техніки на вузькому Керченському фронті. Німецька розвідка одразу ж зрозуміла, що радянське командування готує наступ. Надмірна концентрація військ призвела до того, що несподіваний німецький артобстріл і бомбардування з повітря спричинили великі втрати військам Керченського фронту. Командувач 11-ї німецької армії Е. Манштейн, знявши з облоги Севастополя 7 піхотних і 1 танкову дивізію, 8 травня 1942 року несподівано атакував радянські війська на Керченському півострові. Німці змогли

прорвати фронт, одночасно вони висадили десант у тилу Червоної армії, який дезорганізував систему зв'язку. Уже до 15 травня 1942 року німці взяли Керч і розгромили дві радянські армії (47-му та 51-шу), знищивши 400 літаків і 347 танків. Залишки військ Керченського фронту в паніці тікали на Таманський півострів (вдалося вийти з Криму 110 тисячам бійців і командирів). 11-а німецька армія захопила 100 тис. полонених, 76 тис. червоноармійців загинули в боях і 18 тис. заховалися в Аджимушкайських каменоломнях, сподіваючись на майбутню евакуацію морем на Кавказ. Однак про них “забули” і до кінця жовтня 1942 року румунські й німецькі війська поступово ліквідували всіх аджимушкайських оточенців. Вермахт здобув під час операції великі трофеї – 1113 гармат, 255 танків, 323 літаки.

Завдяки перемозі на Керченському півострові, Е. Манштейн отримав можливість перекинути всі з'єднання 11-ї армії (200 тис. осіб) під Севастополь. З 2 до 7 червня 1942 року німецькі війська здійснювали масований обстріл морської твердині після чого розпочали генеральний штурм міста. 30 червня 1942 року німці увірвалися в південну частину міста. Командування радянських військ поспішно евакуювалося морем, залишивши на загибель 100 тис. захисників Севастополя. Останні бої на півострові Херсонес точилися ще до 4 липня 1942 року. Наслідком цих боїв стала загибель понад 10 і полонення майже 90 тис. бійців і командирів Червоної армії, захоплення німцями 622 гармат, 26 танків і 141 літака. Падіння Севастополя дало змогу німцям вивільнити 11-у армію для операцій на інших фронтах і забезпечувало румунські нафтові родовища від ударів радянської авіації, яка раніше базувалася в місті.

Несприятливими для Червоної армії виявилися і події під Харковом. 12 травня 1942 року війська Південно-Західного й Південного фронтів розпочали наступ в напрямку Дніпропетровська, Полтави і Харкова. В атаку було кинуте 28 стрілецьких дивізій і 20 танкових бригад. Червоноармійцям упродовж 12–13 травня вдалося заглибитися в німецьку оборону на 25–60 км. Однак, захопившись просуванням уперед командування не приділило належної уваги укріпленню власних позицій на флангах атакуючої армії. Військова роз-

відка своєчасно не виявила і не попередила про підтягування німцями значних резервів до місць прориву фронту. 13–16 травня 1942 року наступ вичерпався і перетворився на вперті позиційні бої, а 17 травня 1942 року, армійська група генерала Е. Клейста (1-а танкова і 17-а армії) несподівано нанесла могутній удар із району міста Краматорськ у фланг наступаючому радянському угрупованню з півдня. Одночасно з півночі назустріч військам Клейста почала наступ 6-а німецька армія генерала Ф. Паулюса. 23 травня 1942 року з'єднання Паулюса та Клейста зустрілися в районі містечка Ізюм, завершивши оточення радянського угруповання. Харківська операція стала масштабною поразкою Червоної армії – 240 тис. полонених, 170 тис. убитих, втрачено 2026 гармат і 1249 танків. Лише 22 тис. червоноармійців зуміли вирватися з оточення.

Харківський погром створював сприятливі умови для наступу військ вермахту в напрямку Волги і Кавказу. Упродовж червня–липня 1942 року німецькі та союзні війська відтіснили Південно-Західний і Південний фронти на схід, окупувавши 22 липня 1942 року всю територію України.

Поразки весни–літа 1942 року стали можливими через надмірну впевненість радянського командування і особисто Сталіна в переважаючій силі Червоної армії. Ця самовпевненість вилилася в низький рівень підготовки операцій, ейфорійні настрої у військах. Результатом стали два великі оточення, які знову нагадали про трагічні дні літа–осені 1941 року і деморалізували фронтове командування Червоної армії. Боячись потрапити в нові сталеві “обійми” німців, радянські генерали відмовилися від тактики стаціонарної оборони й застосували тактику оборони з відходом. День-два війська оборонялися на місці, а потім відходили на 5–10 км на схід і там знову займали оборону на декілька днів. Німці тоді назвали таку тактику “війна з допомогою території”.

Нова тактика дозволяла уникнути оточення і втрати великих військових угруповань, однак вона призводила до втрати території й деморалізації військ, які постійно відступали. Обурений новим способом ведення війни, Сталін 28 липня 1942 року підписав зловісний наказ “Ні кроку назад!” за № 227, згідно з яким усі, хто відступав, оголошувалися

зрадниками й мали віддаватися під суд військового трибуналу. На фронті формувалися штрафні батальйони, які комплектувалися з осіб, яких запідозрили у боягузстві, та із засуджених за різні злочини. Такі частини направляли на найнебезпечніші ділянки. Позаду фронтових частин збільшувалася кількість загороджувальних загонів (кожна рота в загороджувальному батальйоні мала складатися з 200 добре озброєних бійців), які отримували наказ “розстрілювати на місці панікерів та боягузів”.

Драконівськими дисциплінарними заходами й колосальними жертвами Червоної армії вдалося зупинити німецькі війська в Сталінграді та передгір’ї Кавказу. 19 листопада 1942 року розпочалася Сталінградська наступальна операція, яка завершилася 2 лютого 1943 року розгромом півмільйонного угруповання ворожих військ. 300 тис. німців і румунів потрапило в оточення. Після двох місяців боїв у котлі 90 тис. з них склали зброю. Під час сталінградського наступу 18 грудня 1942 року війська Південно-Західного фронту повернулися на територію України. 573-й полк 195-ї стрілецької дивізії, 1-ї гвардійської армії зайняв перший населений пункт УРСР – село Півнівку Міловського району Ворошиловградської (зараз – Луганської) області. У боях за цей невеликий населений пункт загинуло 1066 червоноармійців. Усього ж за 1942 рік Червона армія понесла найбільші у своїй історії втрати – 5 млн 888 тис. убитими.

3.4. Бойові дії на території України в січні–жовтні 1943 року

Упродовж січня–лютого 1943 року війська Південно-Західного фронту (командувач – генерал М. Ватутін) у жорстоких боях просунулися на 200–250 км на захід, вийшовши на лінію Красноград – Новомосковськ – Синельникове. Червона армія вела масштабний наступ на фронті шириною 1600 км. У лютому 1943 року вибили німців з Луганська. 12 лютого 1942 року Червона армія вийшла до Червоноармійська Дніпропетровської області, створивши загрозу Дніпропетровську, а 16 лютого 1943 року радянські війська взяли Харків.

Рятуючи свій східний фронт від повної катастрофи, німецьке командування прискореними темпами перекинуло на територію СРСР свіжі резерви. Наприкінці лютого 1943 року вермахту з допомогою 25 свіжих дивізій вдалося стабілізувати фронт у Донбасі. Німці створили два танкові угруповання, які розташували в районі Дніпропетровська та Харкова. На початку березня 1943 року вермахт перейшов у контрнаступ. 16 березня 1943 року радянські війська змушені були залишити Харків, фронт стабілізувався на річці Сіверський Донець.

Попри дошкульну поразку під Харковом, радянські війська протягом зимового наступу 1942–1943 років на окремих ділянках фронту відкинули вермахт на 300–700 км на захід. Водночас німецький контрнаступ у лютому–березні 1943 року свідчив про те, що Німеччина ще володіла достатньою кількістю резервів для здійснення масштабних наступальних операцій і створення стійкої оборони. Протягом квітня–червня 1943 року на території України велися позиційні бої місцевого значення. Протиборчі сторони перегрупували і концентрували свої сили для вирішальної битви.

Німецьке командування мало намір перехопити стратегічну ініціативу у війні на Сході. Для цього воно обрало район так званого Курського виступу, де німці планували ударами з півночі та півдня оточити й ліквідувати велике радянське угруповання. До Курська було підтягнуто 50 дивізій (з них – 16 танкових), 2,7 тис. танків, 10 тис. гармат і мінометів, 2 тис. літаків, 900 тис. солдатів.

Радянська розвідка заволоділа планами німецького наступу, і радянські війська сконцентрувалися на заздалегідь підготовлених 8 рубежах оборони, які мали загальну протяжність 9240 км і глибину 300 км. На Курському виступі зосередили війська Центрального і Воронежського фронтів загальною чисельністю 1,3 млн осіб, на озброєнні яких було 19 тис. гармат і мінометів, 3,4 тис. танків, 2,1 тис. літаків. Крім цього, на схід від Курська радянське командування залишило великий резерв – війська Степового фронту, у яких нараховувалося близько 600 тис. бійців, 3,4 тис. гармат і мінометів, 1551 танк.

За такого співвідношення сил, коли наступаючі німецькі війська мали подолати завчасно підготовані оборонні рубежі

й розбити противника, який більше як удвоє переважав у людській силі, артилерії й танках, результат наступу вермахту вже був зрозумілий. 5 липня 1943 року німецькі танкові клини розпочали синхронний наступ з півночі та з півдня назустріч один одному, однак “загрузли” в глибоко ешелонованій обороні й протягом тижня змогли проснутися лише на 12 та 35 км відповідно. Кульмінацією битви стало 12 липня 1943 року, коли німці кинули в бій усі танкові резерви, які так і не зуміли переламати хід битви у танковому бою поблизу с. Прохорівки. З 13 липня 1943 року в наступ перейшла Червона армія, яка під час кровопролитних боїв зуміла заволодіти 5 серпня 1943 року Орлом. На південь від Курська війська Воронізького та Степового фронтів 3 серпня 1943 року розпочали Харківсько-Білгородську операцію, яка тривала двадцять днів і завершилася взяттям Харкова 23 серпня 1943 року.

Під час Курської битви обидві армії понесли надзвичайно великі втрати – вермахт недорахувався 500 тис. солдатів і офіцерів, втратив 1,5 тис. танків, 3,7 тис. літаків. Червона армія залишила на полі битви майже 900 тис. убитими, 6046 танків, 5244 гармат, 1626 літаків. Добові втрати радянських військ під час Курської битви сягали 12 тис. убитими, 89 танків і 27 літаків.

До кінця вересня 1943 року Червона армія провела на території України Мелітопольську, Донбаську, Чернігово-Прип'ятську операції. Найбільш масштабною і кривавою з них була Донбаська операція, що тривала з 13 серпня до 22 вересня 1943 року. Операція проводилася силами Південно-Західного (командувач генерал Р. Малиновський) і Південного (командувач генерал Ф. Толбухін) фронтів. Незважаючи на понад двократну перевагу над противником у живій силі й танках, п'ятикратну перевагу в артилерії, просування радянських військ наштовхнулося на значні перепони. Вермахт (6-а армія генерала К. Голліта) створив добре укріплені рубежі на річці Міус, які подолали лише завдяки колосальній перевазі в артилерії (реактивні артилерійські установки залпового вогню буквально “переорали” німецькі оборонні рубежі). 18 серпня 1943 року німецьку оборону було прорвано. 8 вересня радянські війська вибили німців з міста Сталіно

(нині – Донецьк), а 22 вересня 1943 року вийшли на рубіж Дніпропетровськ – Мелітополь, досягнувши Дніпра. Втрати Червоної армії в цій операції склали 273,5 тис. убитими і пораненими.

Паралельно з просуванням радянських військ до Дніпра на півдні відбувалося наближення до головної української ріки в середній її течії. Війська Воронізького фронту (командувач – генерал М. Ватутін) через Сумщину, Чернігівщину і Полтавщину вийшли до Дніпра в районі м. Переяслава-Хмельницького. Німецькі війська були відведені за лінію Дніпра й зайняли зручні оборонні рубежі. Червона армія вийшла до Дніпра на 750-кілометровому фронті.

Командування вермахту розробило план довготривалої оборони, відомий під назвою “Вотан”. Він передбачав створення від Балтійського до Чорного моря добре укріпленого “Східного валу”, який мав проходити по лінії Нарва – Псков – Гомель і далі вниз по Дніпру. Цей рубіж, на думку німецького генералітету, мав перегородити шлях Червоної армії на захід. Гітлер навіть оголосив “Східний вал” рубежем райху й заявляв, що Червона армія не подолає його.

Основні сили захисників дніпровської частини “Східного валу” на території України склали війська групи армій “Південь” (командувач – фельдмаршал Е. фон Манштейн). Проти них діяли війська Центрального (командувач генерал К. Рокоссовський), Воронізького (командувач – генерал М. Ватутін), Степового (командувач – генерал І. Конєв), Південно-Західного (командувач – генерал Р. Малиновський) і Південного (командувач – генерал Ф. Толбухін) фронтів. Співвідношення сил було на користь Червоної армії, що наступала: в особовому складі 3 млн проти 1,2 млн німців, в артилерії – 51,2 тис. гармат проти 12,6 тис., у танках – 3 тис. проти 2,1 тис., у літаках – 2,8 тис. проти 2 тис. Радянське військове керівництво вирішило провести наступ через широку річку без зупинки, “на плечах” ворога, що відступав. Битва за Дніпро складалася з двох стратегічних наступальних операцій – Нижньодніпровської та Київської.

Нижньодніпровська наступальна операція тривала з 26 вересня до 20 грудня 1943 року й проводилася військами Степового (з 20 жовтня – 2-го Українського), Південно-

Західного (3-го Українського), Південного (4-го Українського) фронтів. У ході операції німецькі війська були витіснені із Запорізької і Херсонської областей, німецьке угруповання в опинилось у блокаді. На правому березі Дніпра було захоплено гігантський плацдарм (450 км по фронту і 100 км у глибину), який тягнувся від Черкас до Запоріжжя. Однак спроби радянських військ у середині грудня пробитися з цього плацдарму до Криворізького залізничного басейну були зупинені наполегливою обороною вермахту. Під час проведення Нижньодніпровської операції Червона армія зазнала величезних втрат – 754 тис. осіб убитими, що становило 45 % від усіх утрат радянських військ у боях за Україну з серпня до грудня 1943 року.

Надзвичайно складно проходила й Київська наступальна операція, яка тривала з 12 жовтня до 23 грудня 1943 року. Операцію здійснювали війська Воронізького (1-го Українського) фронту. Сталін особисто поставив завдання перед командуванням фронту взяти Київ до чергової річниці більшовицької революції (7 листопада). Спершу планувалося здійснювати наступ на Київ з Букринського плацдарму, який розташовувався південніше міста. Однак гориста місцевість і добре укріплені німецькі позиції перетворили цю спробу на відверту контрпродуктивну “бійню”. 3-тя гвардійська танкова армія (командувач – генерал П. Рибалко), кинута на Букринський плацдарм, не мала маневру у складних рельєфних умовах, а тому не могла дієво використати свого наступального потенціалу.

Утративши на Букринському плацдармі 240 тис. солдатів і офіцерів убитими, радянське командування лише 25 жовтня 1943 року (після місяця безуспішних боїв) віддало наказ залишкам військ здійснювати повторне форсування Дніпра з Букринського плацдарму на схід, а потім знову на захід, щоб перекинути війська на Лютізький плацдарм, який розташовувався на північ від Києва. 3 листопада 1943 року з Лютізького плацдарму почався наступ радянських військ у напрямку Житомирського шосе з метою оточити Київ із заходу. Для швидкого подолання німецької оборони на вузькій ділянці фронту в зоні прориву зосередили по 380 гармат і

мінометів на 1 км фронту. Під шквальним вогнем німецька оборона не витримала і почала руйнуватися. У прорив радянське командування ввело 3-тю гвардійську танкову армію, яка форсованим маршем просувалася до шосе Житомир – Київ.

Німецьке командування, для якого наступ з півночі виявився несподіваним, впродовж 4–5 листопада швидкими темпами евакуювало свої війська з Києва. 6 листопада 1943 року до столиці України вступила Червона армія. 13 листопада радянські війська були вже у Житомирі, відкинувши вермахт на 130 км на захід. Така конфігурація фронту, коли Червона армія з півночі “нависала” над основними силами німців на території України, загрожувала оточенням усьому німецькому армійському угрупованню в Україні. Прагнучи “вирівняти фронт”, командування вермахту перекинуло в Україну додаткові війська з інших ділянок східного фронту, а також з Європи. 14 листопада 1943 року на захід від Житомира німці зосередили 9 танкових, 2 механізовані та 4 піхотні дивізії, якими нанесли контрудар у напрямку Києва. Червона армія перейшла до оборони на київському напрямку. Німці знову захопили Житомир і швидко просувалися в напрямку Києва, долаючи опір радянських військ і осіннє бездоріжжя. Найбільш запеклі танкові баталії розгорнулися в районі Фастова – Брусилова, де протиборчі сторони одноментно кидали в атаку по 300–400 танків. За десять днів кровопролитних боїв вермахт просунувся на 60–80 км на схід, але витіснити Червону армію за Дніпро німці не змогли. Радянські війська, отримавши підкріплення, зуміли зупинити ударне угруповання противника, а 23 грудня 1943 року змусили його перейти до оборони.

Під час Київської операції Червона армія втратила понад 800 тис. солдатів і офіцерів. Отже, у битві за Дніпро радянські війська втратили понад 1,5 млн бійців, 5 тис. танків, 1,5 тис. літаків.

Причин таких невиправдано високих утрат було декілька. По-перше, радянське військове і політичне керівництво прагнуло якнайшвидше форсувати Дніпро, тому армія не мала достатньо часу для підготовки форсування. Практично

відсутніми були плавзасоби, погано навченими й погано озброєними були війська, нашвидкуруч підготованими виявилися командири. Маршал І. Конєв у “Записках командувача фронтом”, виданих ще в радянські часи (1987 р.), відзначав, що під час форсування Дніпра не встигли підвезти понтонних мостів та інших інженерних засобів, що змушувало форсувати водну перепону на “підручних плавзасобах” (дошках, колодах, набитих сіном плащпалатках, саморобних плотах, рибацьких човнах тощо).

“На жаль, практично не було засобів для форсування ріки, не рахуючи декількох надувних човнів. Місцевість степова, лісу немає і, відповідно, немає де взяти допоміжного матеріалу для побудови плотів і мостів. Окрім лози, верби, на березі річки нічого не було. Правда, деякі передбачливі командири дорогою збирали човни, бочки, дошки від зруйнованих хат, і все, звісно, стало в нагоді. Але для армії цього було замало. Ми прийняли рішення: все, що є в найближчих селах (дерев’яні стодоли, двері, дахи, бочки, паркани), використовувати для спорудження плотів”.

Той самий І. Конєв підкреслював, що через нестачу боєприпасів перед форсуванням Дніпра не проводили належної артилерійської підготовки, тобто війська кидали просто на німецькі кулемети. Також маршал зізнавався, що окремі молодші офіцери не були належним чином підготовані для проведення такої складної операції, як форсування широкої водної перепони.

По-друге, якби в Москві думали про збереження життя максимальній кількості солдатів, логічно було б не форсувати Дніпро в середній та нижній течії, а, насамперед, перетнути цю річку в Білорусії, де вона значно вужча. Якби Червона армія восени–взимку 1943 року витіснила вермахт з Білорусії, їй би відкрився прямий шлях на Варшаву та Берлін, що змусило б німецьке командування відвести свої війська з України. Іншою можливістю провести форсування Дніпра з меншими втратами було очікування зими, коли річка вкрилася льодом, що дозволяло б форсувати її значно простіше. До слова, німецьке командування на Україні надзвичайно боялося того, що радянські війська чекатимуть зими, бо вер-

махту не вистачало рухомих резервів для того, аби відбити ймовірні атаки по всій протяжності Дніпра.

Ймовірно, рішення форсувати Дніпро без підготовки було спричинене політичними міркуваннями. Прорив Червоної армії на Правобережну Україну дозволяв Сталіну впливати на ситуацію на Балканах і в акваторії Чорного моря. Сталін боявся, що з висадкою союзників в Італії уможливиться їх рух через Адриатичне море на територію Югославії. Якби події розгорталися таким чином, то англо-американці отримали б шанси за допомогою партизанів Й. Тіто зайняти Югославію. Очевидно, що Болгарія, Румунія та Угорщина моментально вийшли б з війни і були б без бою окуповані англо-американцями. Нарешті, війська союзників могли почати визволяти територію України, що в майбутньому спричинило б появу серйозних політичних проблем для Кремля, враховуючи невизначеність кордонів з Польщею та Румунією і потужний українських національний рух на заході від Дніпра.

По-третє, в бій за Дніпро кидали щойно мобілізованих польовими військкоматами цивільних мешканців, нерідко 15–17-річних юнаків, а також тих червоноармійців, які виходили з оточення або полону і залишалися жити в окупації. Їх відправляли на бійню без військової підготовки, без зброї і обмундирування. Таких людей було зігнано до Дніпра 250 тис. Від них вимагалось “змити кров’ю ганьбу проживання під німцями”. Сталін відверто мстився за антирадянські настрої серед солдатів-українців у 1941 році. Олександр Довженко 28 грудня 1943 року записав у щоденнику:

“Сьогодні В. Шкловський розповів мені, що у боях гине багато мобілізованих на Україні цивільних громадян. Їх звуть, здається, чорносвітниками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. Один генерал дивився на них у бою і плакав, – розповідав мені Віктор”.

Важко назвати подібні дії радянської влади інакше, як злочинами проти людяності, народовбивством українців з політичних міркувань.

3.5. Бойові дії на території України в листопаді 1943 – жовтні 1944 років

На зламі 1943–1944 років командування Червоної армії розробило низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром вермахту на Правобережній та Західній Україні. Планувалося завдати почергових могутніх ударів силами всіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини. Розгорнулась одна з найбільших битв світової війни відома під назвою Дніпровсько-Карпатська, у якій взяли участь понад 4 млн солдатів від обох сторін, майже 46 тис. гармат, 4 тис. літаків і 5 тис. танків.

На території України на захід від Дніпра було проведено 10 самостійних наступальних операцій Червоної армії: Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська, Луцько-Рівненська, Нікопольсько-Криворізька, Пороскурівсько-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Березнегівато-Снігерівська, Одеська та Поліська.

Початком великої битви стала Житомирсько-Бердичівська операція, що здійснювалася силами 1-го Українського фронту (командувач – генерал М. Ватутін) з 24 грудня 1943 року до 14 січня 1944 року проти 4-ї танкової армії німців (командувач – генерал Е. Раусс). Зупинивши контрнаступ німців на завершальному етапі Київської операції, війська 1-го Українського фронту, посилені 1-ю танковою і 18-ю стрілецькою арміями, почали поступово тиснути вермахт на захід уздовж шосе Київ – Житомир і 31 грудня 1943 року вдруге зайняли місто Житомир.

У перших числах січня 1944 року радянські дивізії змінили напрям наступу із західного на південно-західний і 8 січня 1944 року досягли річки Південний Буг у районі Хмільника, залишивши в тилу Бердичів і просунувшись на 100–200 км. Передові радянські танкові частини прорвали оборону німців і вже 10 січня 1944 року увірвалися до важливої залізничної станції Жмеринки, створивши загрозу оточення німецьким силам, які утримували фронт в районі Білої Церкви, Фастова і Черкас.

Намагаючись не допустити оточення головних сил німецької групи армій “Південь”, її командувач фельдмаршал Е. Манштейн стягнув у район Умані та Вінниці додаткові танкові з’єднання вермахту. 11–12 січня 1944 року німці нанесли потужний контрудар по радянських військах, які наступали, із застосуванням значних танкових сил (до 500 танків). Унаслідок контрудару вони змогли витіснити червоноармійців зі Жмеринки і відкинути радянські частини на 30 км на північ. Німці зуміли уникнути повного оточення і стабілізувати фронт. У ході Житомирсько-Бердичівської операції Червона армія втратила близько 100 тис. осіб. Вермахт – 72,5 тис. солдатів і офіцерів.

З 5 до 16 січня 1944 року війська 2-го Українського фронту (командувач – генерал І. Конєв) провели потужний наступ з Кременчуцького плацдарму на захід у напрямку Кіровограда, який увійшов в історію під назвою Кіровоградської операції. 53-тя і 5-а радянські армії під командуванням генералів І. Галаніні та О. Жадова прорвали оборону противника на північ від Кіровограда і зуміли обійти місто з тилу. Розпочалися жорстокі бої за обласний центр. 8 січня 1944 року, прагнучи уникнути оточення, вермахт відступив з міста й до 16 січня був відтиснутий Червоною армією на 40 км на захід від Кіровограда. Вдале проведення Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської операції створили загрозу з флангів угрупованню німецьких військ, яке утримувало території Черкаської та півдня Київської областей. Склалася вигідна оперативна обстановка для проведення операції з оточення значної кількості військ вермахту.

24 січня – 17 лютого 1944 року силами 1-го й 2-го Українського фронтів було здійснено Корсунь-Шевченківську наступальну операцію Червоної армії проти німецької 1-ї танкової та 8-ї піхотної армії, які стримували т. зв. Корсунський виступ. Перед початком операції чисельність радянських військ становила 250 тис. бійців. Німецьке угруповання, що оборонялося на Корсунському виступі, налічувало 170 тис. солдатів і офіцерів. 24 січня в наступ перейшли сили 2-го Українського фронту, а 26 січня – 1-го Українського фронту, які нанесли зустрічні удари по флангах німецького угруповання з півдня та півночі. Командування вермахту поспіхом

перекинуло підкріплення з Кіровоградського напрямку під Корсунь-Шевченківський. У районі Новомиргорода німецькі дивізії завдали потужного контрудару, яким відрізали від основних сил радянські 20-й та 29-й танкові корпуси. 27 січня 1944 року радянське командування ввело в бій свіжі сили, якими деблокувало оточені корпуси, і зайняло місто Шполу. 28 січня 1944 року частини Червоної армії вибили вермахт із Звенигородки. 29 січня 1944 року до Звенигородки з півночі підійшли війська 1-го Українського фронту.

Зустріч військ двох фронтів означала оточення німецького Корсунь-Шевченківського угруповання. В оточенні опинилося 9 піхотних і 1 танкова дивізії вермахту. Чисельність оточених становила 80 тис. осіб, які мали на озброєнні близько 2 тис. гармат і мінометів, 140 танків і самохідних артилерійських установок.

На початку лютого 1944 року німецьке командування створило спеціальну ударну групу військ (8 танкових, 2 піхотні дивізії, 110 тис. солдатів, 940 танків і штурмових гармат) під командуванням генерала Г. Губе, яка мала деблокувати оточені німецькі війська. В ніч з 4 на 5 лютого 1944 року ударна група розпочала атаку військ 1-го фронту в напрямку Виноград – Вотилівка – Косяківка. Одночасно командування вермахту намагалося постачати оточене угруповання продовольством і боєприпасами з допомогою літаків (втративши при цьому 237 авіамашин). Однак, втративши 20 тис. осіб убитими, угруповання генерала Г. Губе не зуміло прорвати радянської оборони і з'єднатися з оточеними військами. 10 лютого 1944 року радянські угруповання почали стискати кільце оточення навколо німецьких військ під Корсунь-Шевченківським. 11 лютого оточені німці здійснили спробу масштабного прориву, але невдало, втративши в боях понад 30 тис. осіб. Ще майже тиждень оточені дивізії вермахту намагалися утримувати фронт, а 16 лютого вони отримали дозвіл від свого командування залишити всі автомобілі та обози і з танками прориватися в напрямку Лисянки до лінії фронту. 17 лютого 1944 року, під прикриттям хурделиці, німці зробили останню відчайдушну спробу вирватися. Вийти з оточення вдалося 7 тисячам осіб, ще 25 тис. загинули, а 18 тис. потрапили до полону. Загалом німецьке Корсунь-Шевчен-

ківське угруповання було знищене. Під час Корсунь-Шевченківської операції вермахт втратив близько 90 тис. убитими і 18 тис. полоненими. Через великі втрати німців Корсунь-Шевченківську операцію часто називають “Сталінградом на Дніпрі”.

Майже одночасно з початком Корсунь-Шевченківської операції в наступ перейшло північне (праве) крило 1-го Українського фронту, розгорнувши Луцько-Рівненську наступальну операцію, що тривала з 27 січня до 11 лютого 1944 року. Головний удар завдала 13-а радянська армія в район Сарн зі зміною напрямку удару на Рівне та Луцьк, а допоміжного удару завдала 60-а армія в напрямку на Шепетівку – Славути. Радянські війська, які наступали, зосередили у своєму складі 19 стрілецький дивізій, 2 кінних і 2 танкових корпуси, 2811 гармат і мінометів, 1400 танків. Їм протистояли 6 піхотних і 4 танкові дивізії вермахту, які мали на озброєнні 900 гармат та мінометів, 249 танків і штурмових гармат.

Першого дня боїв війська 13-ї армії прорвали оборону німців, вийшли на північ від Рівного і перервали комунікації на залізниці Ковель – Рівне. 28 січня 1944 року 24-й і 76-й радянські стрілецькі корпуси прорвалися до Гощі за 25 км на схід від Рівного. Водночас, обійшовши Рівне з півночі, 1-й гвардійський кінний корпус (командувач – генерал В. Баранов) вирвався на оперативний простір у напрямку Луцька. 2 лютого 1944 року радянські кіннотники несподівано для німців увірвалися до Луцька, де захопили 24 армійські склади зі зброєю та боеприпасами, одягом і продовольством. Тоді ж під час кровопролитних боїв 2 лютого частини 24-го і 76-го стрілецьких корпусів змогли вибити німців з Рівного. Отже, Червона армія одночасно витіснила вермахт з двох обласних центрів Північно-Західної України.

10 лютого 1944 року війська 60-ї армії прорвалися до важливого залізничного вузла – Шепетівки. Після запеклих боїв німецький гарнізон міста було знищено 11 лютого 1944 року. Під час Луцько-Рівненської операції Червона армія просунулася на 200–250 км на захід, вибила німців з 2 обласних і 7 районних центрів, зайняла важливі комунікаційні вузли – Сарни, Рівне, Здолбунів, Шепетівку, створила заг-

розу оточення німецьким військам, які утримували територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей України.

Під час згаданих вище операцій Червоної армії німці на півночі України були відтіснені аж на Волинь, тоді як на півдні вони утримували територію від Дніпра (в районі Нікополя) й до Закарпаття. З метою очистити від вермахту економічно важливі райони Кривого Рогу та Нікополя командування Червоної армії розробило Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію, що тривала з 30 січня до 29 лютого 1944 року і здійснювалася силами 3-го і 4-го Українського фронтів. Радянське угруповання налічувало 47 стрілецьких дивізій, танковий та кінний корпуси, 2 механізовані корпуси, 7796 гармат і мінометів, понад тисячу танків, 1,3 тис. літаків. Цим військам протистояли 18 німецьких піхотних дивізій, 4 танкові й 1 моторизована, які мали на озброєнні 400 танків, понад 3 тис. гармат, більше 300 літаків.

Зранку 30 січня 1944 року радянські 37-а та 6-а армії нанесли потужний удар по німецькому угрупованню. Підтягуючи резерви і послідовно вводячи в бій 46-у, 8-у армії та 4-й мехкорпус, радянське командування зуміло до 5 лютого прорвати німецьку оборону й оволодіти селом Апостолове, “розрізавши” позиції німців навпіл. З німецьких дивізій командування вермахту змушене було створювати два окремі угруповання – нікопольське та криворізьке.

Передові частини 46-ї радянської армії обійшли Кривий Ріг із заходу і вийшли на рубіж річки Інгульця, а з'єднання 8-ї радянської армії замкнули оточення навколо нікопольського угруповання противника. До 8 лютого 1944 року німецькі війська у Придніпров'ї було повністю знищено і Червона армія оволоділа Нікополем. Після завершення боїв за Нікополь радянські війська сконцентрувалися навколо оточеного Кривого Рогу і 17 лютого 1944 року, після потужної артпідготовки 37-а та 40-а армії розпочали штурм міста. Після 5 днів кровопролитних і наполегливих боїв вермахт відступив і 22 лютого 1944 року Червона армія здобула важливий промисловий центр.

Протягом січнево-лютневих операцій Червоної армії від німців було очищено територію сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Запо-

різької областей, окремі райони Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Волинської областей. Угрупування вермахту в Криму було практично блоковане.

Німецьке командування покладало великі сподівання на весняне бездоріжжя, яке могло б зупинити безперервне просування радянських військ територією України та дозволило б вермахту отримати час для перепочинку та перегрупування власних сил. Однак у 1944 році погода не врятувала німців від чергових поразок. Після поранення в засідці українських повстанців командувача 1-м Українським фронтом генерала М. Ватутіна 1-й Український фронт очолив відомий своєю жорстокістю і рішучістю маршал Г. Жуков. 4 березня 1944 року він віддав наказ про початок Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, скерувавши війська 1-го Українського фронту із західного на південно-західний напрям.

Операція тривала з 4 березня до 17 квітня 1944 року. Масованим ударом на південь від Шепетівки війська фронту перерізали головну залізничну магістраль регіону – колію Тернопіль – Проскурів. Одночасно було нанесено удари в напрямку Вінниці й Жмеринки (які остаточно були звільнені від німців 21 березня 1944 року). Вперше за роки війни Г. Жуков зосередив для наступу три танкові армії, користуючись з того, що радянські танки завдяки широким гусеницям легко долали весняне бездоріжжя й за таких умов були набагато ефективнішими від своїх німецьких аналогів.

26 березня 1944 року 4-а радянська танкова армія прорвалася до Кам'янця-Подільського з півночі й оволоділа містом. На зустріч з нею зі сходу просувалася 38-ма радянська армія. Війська обох армій зустрілися в районі Хотина, оточивши з'єднання 1-ї німецької танкової армії на північ від Дністра. Однак “намертво” замкнути котел радянським військам не вдалося і 1-а танкова армія противника вирвалася з оточення після важких боїв 7 квітня 1944 року, відійшовши на захід. Радянські війська спробували на марші увірватися на Прикарпаття, але були контратаковані 4-ю німецькою танковою армією і зупинені в передгір'ї Карпат 17 квітня 1944 року. Під час Проскурівсько-Чернівецької операції Червона армія зуміла “розрізати” німецьку групу армій “Південь” на дві частини (переформовані згодом у дві групи армій “Пів-

денна Україна” та “Північна Україна”), зі сторони радянської лінії фронту залишилися такі важливі міста, як Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Тернопіль, Кам’янець-Подільський, Чернівці, Хотин.

Паралельно із Проскурівсько-Чернівецькою операцією війська 1-го Українського фронту своїм північним флангом провели локальну Поліську наступальну операцію (15 березня – 5 квітня 1944 року), під час якої радянські війська форсували річку Стоход і вийшли на лінію Ковель – Ратне, взявши “у підкову” важливий залізничний вузол станцію Ковель.

Практично одночасно з 1-м Українським фронтом 5–6 березня 1944 року в наступ перейшли війська 2-го та 3-го Українського фронтів. Під час Умансько-Ботошанської операції 5–26 березня потужних ударів було завдано по німецьких арміях у південній частині України. Радянські війська послідовно форсували три великі річки – Південний Буг, Дністер і Прут, відкинувши вермахт з території Українського Поділля та Молдавії. 10 березня німецькі війська залишили Умань. 13 березня війська 2-го Українського фронту витіснили частини 8-ї німецької армії з Гайворона й захопили переправи через Південний Буг.

Плани німців створити стійку оборону по лінії Південного Бугу провалилися. Уже 15 березня 1944 року радянські частини переправилися через Буг на фронті 100 км, створивши декілька плацдармів глибиною 20–30 км. 16 березня 1944 року Червона армія перерізала залізницю Жмеринка – Одеса, захопивши залізничний вузол Вапнярку. Боячись оточення, командування вермахту віддало своїм військам наказ терміново відступати на південний захід у напрямку Румунії. 26 березня 1944 року частини 2-го Українського фронту вперше перетнули кордон СРСР з Румунією і підішли до м. Ботошани, неподалік якого на початку квітня 1944 року форсували річку Серет, відкривши собі шлях углиб румунської території. Швидкість, з якою українські фронти подолали дистанцію в 350 кілометрів по весняному бездоріжжю і через великі водні перепони, зробила Умансько-Ботошанську операцію унікальною в історії воєн.

Одночасно війська 3-го Українського фронту провели ще дві операції Березнеговато-Снігерівську (6–18 березня 1944 року) й Одеську (26 березня – 14 квітня 1944 року). Радянські дивізії прорвалися з району Кривого Рогу на південь і 13 березня захопили Херсон, а 23 березня – Миколаїв, остаточно відрізавши німецьке угруповання в Криму від основних сил вермахту. 10 квітня 1944 року німецько-румунські армії були вибиті з Одеси. До 17 квітня 1944 року війська 3-го Українського фронту досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

8 квітня 1944 року в наступ на Кримський півострів перейшли війська 4-го Українського фронту. 17-а німецька армія та румунські з'єднання, які оборонялися в Криму, були атаковані з району Перекопу та Керченського півострова. Чотири німецькі дивізії вели бої на сухопутних ділянках фронту, а шість румунських дивізій разом із кримсько-татарськими добровольчими батальйонами здійснювали берегову охорону морського узбережжя. Уже 10 квітня 1944 року радянські війська змогли перетнути Сиваську затоку з боку Азовського моря і несподівано вийти в тил німецьким військам на Перекопі. Ведучи ар'єргардні бої, німецькі частини почали відступ на південь Криму.

Аналогічно й у районі Керчі німецька оборона протрималася лише два дні, після чого під ударами радянських військ німці почали відступати. Залучити румунські війська до стійкої оборони не вдавалося. Румуни не бажали воювати за Крим тоді, коли на територію їхньої власної держави вже вступила Червона армія. Румунські частини масово здавалися в полон. Німецькі дивізії до 15 квітня 1944 року відступили до Севастополя, у якому очікували на евакуацію. Однак протягом трьох тижнів боїв (до 7 травня 1944 року) німецькому флоту вдалося вивезти тільки частину німецьких і румунських солдатів. 8 травня 1944 року залишки трьох німецьких дивізій були витіснені на мис Херсонес, де вони протрималися ще дві доби, марно очікуючи підходу своїх кораблів. Так само, як два роки перед тим на мисі Херсонес були покинуті напризволяще радянські захисники Севастополя, тепер, у травні 1944 року німецькі солдати не одержали порятунку на цій же території. Під час боїв у

Криму німці та румуни втратили 100 тис. осіб убитими, пораненими і полоненими, а також величезну кількість військового спорядження.

До кінця весни 1944 року з українських земель під контролем вермахту і його союзників залишилися лише незначні території Волині та Волинського Полісся на захід від Луцька і Ковеля, більша частина Галичини, частина Буковини та все Закарпаття. Фронт тягнувся від Прип'яті на схід від Ковеля, на захід від Луцька, на південний схід від Бродів, на захід від Тернополя, перетинав Тернопільську та Станіславівську області аж до Коломиї, потім уздовж Карпатських хребтів на південь від Ботошан до Ясс. Від Ясс фронт повертав на схід до Кишинєва й тягнувся до Дністра, вздовж якого спускався до Чорного моря.

Видима легкість, з якою Червона армія громила вермахт і його союзників на території України взимку–навесні 1944 року, насправді коштувала радянським військам колосальних втрат і напруги всіх сил. Як і в попередні роки постачання військ боеприпасами, продовольством, наметами, ліками залишало бажати кращого. Через швидке просування вперед тили часто відставали, тому інколи доводилося воювати, маючи 5–7 патронів на бійця, до 30 % бойових частин були одягнені у вже ношену уніформу або взагалі в цивільний одяг. Катастрофічно бракувало наметів, через що війська часто ночували у відкритому полі. В результаті до 20 % особового складу було втрачено через хвороби й обмороження. Радянські війська з грудня 1943 до травня 1944 року у боях за Україну втратили близько 3 млн осіб убитими, пораненими та полоненими, 60 % з них були вихідцями з України.

У червні 1944 року основні наступальні операції Червона армія перенесла на Прибалтійську та Білоруську ділянки східного фронту. Однак уже в липні активні бойові дії були знову розгорнуті в Україні. 13 липня – 29 серпня 1944 року на території Галичини силами 1-го Українського фронту (новий командувач – маршал І. Конєв) було здійснено масштабну Львівсько-Сандомирську наступальну операцію проти німецької групи армій “Північна Україна” (командувач – генерал Й. Гарпе). Перед початком наступу радянські війська, виділені для проведення операції, налічували близько 1,4

млн осіб, на озброєнні мали майже 17 тис. гармат і мінометів, 2,5 тис. танків та самохідних артилерійських установок, 3,3 тис. літаків. Німецьке угруповання суттєво поступалося в живій силі та техніці – 900 тис. солдатів, 6,3 тис. гармат і мінометів, 900 танків і штурмових гармат, 700 літаків. Німецьке командування очікувало літній наступ радянських військ на цій ділянці фронту, тому тут було підготовлено три потужні оборонні рубежі.

Початок радянського наступу наштовхнувся на енергійну оборону. Вістря радянського удару було націлене на 13-й німецький корпус, який розташовувався в районі містечка Броди. В складі корпусу воювала 14 піхотна дивізія військ СС “Галичина” створена німцями з допомогою Українського Центрального Комітету із українців дистрикту Галичини. Саме на ділянку фронту, яку утримувала українська дивізія “Галичина”, було спрямовано головний удар радянських армій. 16 липня 1944 року радянським військам вдалося прорвати німецьку оборону на фронті шириною 4 км у районі м. Колтова. Не очікуючи на підхід стрілецьких з’єднань, командувач 3-ї гвардійської танкової армії генерал П. Рибалко на свій страх і ризик ввів у вузький Колтівський коридор танкові з’єднання. 17 липня 1944 року до танків 3-ї армії додали війська 4-ї танкової армії генерала Д. Лелюшенка. Завдяки цьому 18 липня 1944 року радянські війська “розірвали” німецьку оборону на дві частини, просунувшись уперед на 50–80 км. У районі Бродів було оточено 7 німецьких і українську дивізію “Галичину”. До 22 липня 1944 року більшість оточених з’єднань було розбито.

Особливо сильний деморалізуючий вплив на німецькі війська мав замах на Гітлера 20 липня 1944 року. У війська тоді поступив пароль змовників “Валькірія”, що означало – “Гітлер убитий”. Цілі частини почали залишати фронт і самовільно відходити на захід. У німецькій обороні почався хаос. 27 липня 1944 року радянські війська увійшли у Львів, а 29 липня 1944 року перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі найбільшої польської річки. Під час Львівсько-Сандомирської операції вермахт зазнав катастрофічних для себе втрат – до 400 тис. убитими, пораненими і полоненими. Червона армія втратила близько 290 тис. бійців.

Наприкінці липня 1944 року війська 1-го Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німців із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польський Люблін.

На початку серпня 1944 року армії 4-го Українського фронту розгорнули наступ у напрямку Карпат, поступово “вичавлюючи” вермахт із Прикарпаття. 5 серпня 1944 року Червона армія взяла Стрий, 6 серпня – Дрогобич, 7 серпня – Самбір, Борислав, Надвірну, Делятин, Долину. Німецькі й угорські частини, які оборонялися в Прикарпатті, відступили у гори й перекрили основні перевали на Головному Карпатському хребті (Дуклянський, Лупківський, Радошицький, Руський, Татарський, Ужанський, Яблуницький, Вишковський і Верецький), закріпившись на угорській оборонній межі – “Лінії Арпада”.

Перед Червоною армією стояло важке завдання – провратися через карпатські хребти й систему інженерних оборонних укріплень. З метою виходу на Закарпаття радянський генштаб розробив сміливу, але дуже складну Східно-Карпатську наступальну операцію. Прорив мали здійснювати війська 1-го й 4-го Українського фронту (командувачі І. Конев та І. Петров). Для проведення операції було виділено 246 тис. бійців, 5,5 тис. гармат, 322 танки, 1165 літаків. Цих військ було відверто мало для подолання такої складної природної перепони, як Карпатські гори, якщо врахувати, що угорсько-німецьке угруповання складалося із 300 тис. солдатів і мало на озброєнні 3250 гармат, 100 танків і 450 літаків. Радянським військам давало шанси лише те, що головну силу військ за Карпатами складали угорські частини, які мали нижчий рівень боєздатності, ніж німці. Сили супротивника послабив також початок Словацького національного повстання, яке вибухнуло в тилу німецьких та угорських військ 29 серпня 1944 року.

Східно-Карпатська наступальна операція тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 року. На першому етапі операція проводилася здебільшого військами 38-ї армії генерала К. Москаленка. На підготовку до бойових дій військам було дано лише декілька днів. Радянське командування сподівалося синхронізувати свої дії із повсталими у Словаччині

військами. Однак командир Східно-Словацького корпусу відмовився взаємодіяти з Червоною армією. Це дало змогу німцям роззброїти словацьку армію, забезпечити собі спокійний тил і маневрувати резервами на території Словаччини та Закарпаття.

Найжорстокіші бої розгорнулися в районі Дуклянського перевалу в західній частині Лемківщини. Ця територія декілька разів переходив з рук в руки. Інколи радянським військам доводилося навіть оборонятися в оточенні німців та угорців. На початку жовтня 1944 року на штурм Дуклянського перевалу кинули також війська 1-го Чехословацького корпусу, сформованого в СРСР. 6 жовтня 1944 року оборону противника на перевалі було прорвано. Радянські війська і чехословацький корпус вийшли до кордону Словаччини. Подальше просування вперед заблокувалося жахливим осіннім бездоріжжям. Бої в Карпатах були надзвичайно складними: у гористій місцевості техніка була малоефективною, відчувався гострий дефіцит спеціального альпіністського спорядження. Все навантаження лягло на плечі піхоти, яка з важкими боями за два місяці по гористо-лісистій місцевості змогла пройти лише 30–35 км. Війська 1-го Українського фронту так і не змогли досягнути району діяльності словацьких партизанів, а тому 28 жовтня 1944 року змушені були перейти до оборони.

Війська 4-го Українського фронту спільно з 2-м Українським фронтом вели наступ на карпатські хребти як з української, так і з румунської території. 2-ий Український фронт прорвав угорську оборону в районі Дебрецина, що створило загрозу оточення закарпатському угрупованню угорських армій. Це змусило угорське командування відвести війська на придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав змогу військам 4-го Українського фронту перетнути головний Карпатський хребет. З'єднання 18-ї армії і 17-го окремого гвардійського стрілецького корпусу 26 жовтня 1944 року захопили Мукачево, а 27 жовтня – Ужгород. 28 жовтня 1944 року війська 4-го та 1-го Українських фронтів остаточно витіснили угорські та німецькі війська з території сучасної України. Під час Східно-Карпатської наступальної операції Червона армія втратила 126 тис. осіб, Чехословацький кор-

пус – близько 6 тис. Однак, незважаючи на болючі втрати, радянські війська завершили вигнання німців і їхніх союзників з території України, зайняли частину Угорщини, закріпилися в Південній Польщі та Північній Словаччині.

Отже, упродовж 1943–1944 років Червона армія звільнила від німецького вермахту територію сучасної України. Зробила це велетенськими втратами – 3 мільйони червоноармійців полягли у боях на території України. Терор, застосований гітлерівцями на окупованих землях, сприяв посиленню бойового духу в рядах Червоної армії, надія на покращання життя після війни змушувала червоноармійців жертовно воювати, тотальний контроль за армією з боку сталінських спецслужб не дозволяв навіть подумати про можливість висловити незгоду з діями командирів. У 1943–1944 роках у боях за Україну брали участь війська 6-ти радянських фронтів (1, 2, 3, 4 Українських; 1, 2 Білоруських), а також кораблі Чорноморського флоту. Під час проведення наступальних операцій, щодня під час активних боїв на території України гинуло до 60 тис. бійців і командирів Червоної армії, 60–70 % з яких були вихідцями з України. Після завершення боїв на українських землях, щонайменше мільйон мобілізованих в Україні солдатів загинули в Європі. Сьогодні встановлено, що з території України від лютого 1943 до жовтня 1944 року було мобілізовано 3 млн 692 тис. 454 особи, але мобілізація тривала і наприкінці 1944 і в 1945 році. Вчені припускають, що до завершення війни з території України було відмобілізовано ще 350–400 тис. осіб, тобто загальна кількість забраних до лав Червоної армії мешканців України в 1943–1945 роках становить 4 млн – 4 млн 100 тис. осіб.

Під час боїв у Центральній Європі особливо великих втрат Червона армія зазнала під час штурму Кенігсберга, Вісло-Одрської операції, штурму Будапешта і битви біля озера Балатон, битви за Берлін тощо. Лише під час штурму Берліна, до якого було стягнуто колосальні людські і матеріально-технічні ресурси (війська 1 і 2 Білоруського та 1 Українського фронтів, 41 тис. 600 гармат і мінометів, 6 250 танків, 7500 бойових літаків), радянські війська втратили щонайменше 750 тис. осіб убитими й пораненими, 2156

танків, 1220 гармат і мінометів, 527 літаків. Після падіння Берліна 2 травня 1945 року 589 радянських солдатів одержали звання Героя Радянського Союзу, з них – 108 вихідці з України.

Довелося мобілізованим в Україні чоловікам воювати також із японською армією на Далекому Сході у серпні 1945 року. 9 серпня 1945 року Червона армія розв'язала бойові дії проти Японії в Маньчжурії, незважаючи на існуючий між Японією та СРСР договір про ненапад. Радянське угруповання силою 3-х фронтів (Забайкальського, 1 і 2 Далекосхідного), чисельністю 1 млн 750 тис. осіб, на озброєнні в яких було 30 тис. гармат і мінометів, 5 тис. танків і 5 тис. літаків атакувало т. зв. Квантунське угруповання японців (1 млн 300 тис. військовослужбовців, з яких лише 750 тис. японці, а решта – новомобілізовані маньчжурці і монголи, на озброєнні яких було 5 400 гармат і мінометів, 1200 танків, 2 тис. літаків). До 17 серпня 1945 року радянські війська прорвали японську оборону і взяли найбільше місто Маньчжурії Муданьцзянь. З 20 серпня японські війська почали капітулювати. До моменту капітуляції 2 вересня 1945 року японська армія під час боїв у Маньчжурії втратила 84 тис. вбитими і понад 600 тис. полоненими. Червона армія 12 тис. убитими. З них близько 3 тис. були призваними з території України. Саме вони стали останніми солдатами, полеглими на полях битв Другої світової війни.

Розділ 4.

Окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941–1944 рр.)

4.1. Плани керівництва гітлерівської Німеччини щодо майбутнього окупованих українських земель

Прагнення панівних кіл Німеччини до володіння Україною та до економічної експлуатації її природних багатств чітко проявилось ще у XVIII столітті, коли прусський король Фрідріх II у своїй праці “Історія мого часу” вказував, що Україна є найбагатшою частиною Російської імперії, а тому повинна завжди перебувати в полі зору майбутніх прусських володарів, як можливий об’єкт для експансії.

Колоніальні апетити німецької політичної еліти щодо України чітко викристалізувалися вже в середині та другій половині XIX століття, під час Кримської війни 1853–1856 років і франко-пруської війни 1870–1871 років. Близький друг “залізного канцлера” О. Бісмарка філософ Е. Гартман у своїх працях сформулював і обґрунтував необхідність масштабної німецької експансії на Схід і витіснення Російської імперії зі Східної Європи. Він означив межу “життєво необхідного для німців” просування на Сході – лінія Нарви – Азовського моря. Тобто території від Естонії до гирла Дону мали опинитися під політичним і економічним впливом Німецької імперії. Україна в писаннях Е.Гартмана поставала як напівзалежне від Німеччини Київське Королівство на чолі з якоюсь із германських династій.

У 1895 році в Берліні побачила світ книга “Велика Німеччина і Серединна Європа в 1950 році”. У ній пророкувалося створення Великої Німеччини у складі власне Німеччини, Австро-Угорської імперії, Нідерландів, Швейцарії та напівзалежних від Великої Німеччини держав: Сербії, Польщі, країн Прибалтики, Румунії та України. Підставою німецької експансії на Схід була наявність у межах Російської імперії Романових 1 млн 800 тис. німців (560 тис. в Україні, 500 тис. над Волгою, 160 тис. у Прибалтиці тощо). Пангерманісти дивилися на німецьких колоністів на Сході, як на піонерів майбутньої германізації регіону. Вважаючи, що всі німці повинні бути об’єднані в Німецькій імперії або перебувати під її контролем і захистом, пангерманісти розглядали війну з Росією як найближчу життєво необхідну мету.

Викладені вище ідеї пангерманістського руху знаходили чимало прихильників у німецькому суспільстві й виявили достатню живучість, володіючи серцями багатьох німців аж до краху гітлерівської держави. Однак, слід пам’ятати, що верхівка нацистської партії, яка взяла на озброєння теорії пангерманізму, мала різні погляди на способи їхньої реалізації. Частина керівників гітлерівської партії виступала за перетворення в майбутньому окупованих на Сході земель на класичні колонії (із заселенням німцями, нещадною експлуатацією та винищенням і германізацією місцевого населення). Інша частина виступала за формування у Східній Європі комплексу напівзалежних від Німеччини ерзацдержав, які, з одного боку, будуть виконувати роль сировинно-аграрного придатка для німецької економіки та ринку збуту для німецьких промислових товарів, а з іншого – стануть бар’єром для російської експансії на захід і відродження російського імперіалізму в будь-яких формах.

А. Гітлер довгий час не розкривав своїх справжніх задумів щодо територій на Сході і балансував між двома протидіючими течіями у своїй партії. У липні 1940 року він публічно заявляв про створення буферних держав – України, Прибалтики й Білорусії. У грудні 1940 року Гітлер наголосив, що всю територію СРСР слід “*поділити на низку держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди...*”. Через декілька місяців фюрер з такою самою легкістю

говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях. Перед війною Гітлер остаточно схилився до думки про повну колонізацію України, хоча плани колонізації наказав розробляти ще з 1940 року.

Головним провідником ідей створення на Сході Європи “ерзацдержав” був керівник зовнішньополітичного Бюро нацистської партії, прибалтійський німець Альфред Розенберг. Починаючи з 1927 року, він висував найрізноманітніші пропозиції щодо “зміни кордонів” і “раціонального облаштування” на сході континенту. За два з половиною місяці до початку війни проти СРСР, 2 квітня 1941 року, Розенберг підготував меморандум, у якому виносив на розгляд керівництва Німеччини пропозиції щодо майбутнього поділу території СРСР. На його думку, доцільно було створити на Сході національно-географічні одиниці з різним ступенем самоуправління. Під повним німецьким контролем мали перебувати регіони “Велика Росія” і “Російська Середня Азія”. Німецькій колонізації, германізації та включенню до складу Райху мали підлягати Латвія, Литва й Естонія. Автономними утвореннями повинні були стати Білорусія (включно зі Смоленщиною), Україна (включно з Кримом, Вороніжчиною, Курщиною і Брянщиною), Донщина і Кавказька Федерація. На цих територіях мала бути повністю ліквідована стара адміністративна система, економіка всіх регіонів мусила підпорядковуватися Німеччині. До складу новоутворених автономій в Білорусії, Україні й Дону пропонувалося включити області, заселені росіянами, що підтримувало б перманентний міжетнічний конфлікт і не дало б змоги цим державним утворенням у майбутньому зміцнитися й стати повноцінними державами.

Стосовно України в меморандумі Розенберга вказувалося:

“Нашою політичною лінією стосовно цієї області мала б стати підтримка прагнень до національної незалежності аж до потенційного створення власної держави – або власне на Україні, або в поєднанні з Донською областю і Кавказом. Це об’єднання утворило б Чорноморський союз, який мав би постійно загрожувати Москві і прикривати великонімецький життєвий простір зі сходу. В економічному плані ця

область одночасно була б могутньою сировинною і харчовою базою великонімецької імперії”.

7 квітня 1941 року Розенберг подав до канцелярії Гітлера додаток до свого меморандуму. В додатку визначалися німецькі райхскомісари для майбутніх окупованих земель на Сході. Передбачалося, що райхскомісари в Україні на Дону та Кавказі виконуватимуть роль представників Німеччини і “контролерів” за місцевою “автономною” владою. Натомість у Росії повноваження райхскомісара мали бути необмеженими. Для Білорусії та Балтії райхскомісаром передбачалося зробити гауляйтера Льозе, для України штабсляйтера Шікенданца, для Кавказу – державного секретаря Баке, для Дону – Кляггеса, для Росії – Еріка Коха.

Очевидно, що у квітні 1941 року Гітлер вважав пропозиції Розенберга достатньо раціональними, оскільки саме його було призначено 20 квітня 1941 року “уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов’язаними зі східноєвропейськими областями”. Отримавши нові повноваження, А. Розенберг продовжив розвивати свої ідеї. 8 травня 1941 року він видав “Загальні інструкції для всіх райхскомісаріатів окупованих східних територій”, у яких відзначав: “Перед імперським комісаріатом “Остланд”, який включатиме Білорусь, стоятиме завдання підготуватися до майбутнього поступового перетворення його в германізований протекторат для тіснішого зв’язку з Німеччиною. Україна стане незалежною державою у союзі з Німеччиною, а Кавказ із розташованими поряд північними територіями стане федеративною державою із німецьким повноважним представником”. Майбутні кордони напівзалежної від Німеччини “Української держави” мали охоплювати також Курську, Воронежську, Саратовську і Тамбовську області Росії. Її площа мала становити 1,1 млн кв. км із населенням 59,5 млн осіб. Українці в цій державі становили 35 млн осіб, тобто близько 60 % населення, а росіяни – 18 млн, або понад 30 % мешканців, що автоматично створювало б проблеми у повноцінному розвитку цього державного організму.

Переконуючи вище керівництво Німеччини у правоті власних ідей щодо окупованих земель на Сході, Розенберг 20 червня 1941 року у публічному виступі наголосив, що

“російське панування всюди сьогодні домінує в Україні. Звідси постає перед Німеччиною завдання – забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатися як програмна вимога. В яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, – про це говорити сьогодні немає сенсу”. Також керівник німецької “східної політики” наголошував на необхідності пробуджувати національну свідомість українців шляхом відродження української культури, мови, пропагуванням української історії. Розенберг підкреслював, що толерантне ставлення до української культури та надання українцям самоврядування дасть змогу перетворити їх на союзників Німеччини і прихильників німецького домінування в Європі.

Уже на початку німецько-радянської війни, 24 червня 1941 року, А. Розенберг помістив свою статтю в центральній газеті гітлерівської партії “Фьолькшпер Беобахтер” (“Народний оглядач”), у якій підкреслював, що: *“націонал-соціалістична революція і Німецька держава покликані розв’язати дві проблеми на Сході. Одна – знищення більшовизму як ідеї й політичної сили, а друга – розв’язання завдань, що випливають із історії простору й народів СРСР. Треба знайти нове рішення, що, відповідаючи традиціям різних народів, прямувало б, з огляду на цілість Європи, до її загального порятунку”*. Така заява багатьма політичними оглядачами в Німеччині та світі розглядалася як намір створити в майбутньому низку незалежних держав на території СРСР.

На противагу проектам Розенберга, прихильники тотальної колонізації німцями східноєвропейського простору розробляли власне бачення майбутнього регіону. Провідником ідеї перетворення Східної Європи на класичну німецьку колонію став райхсфюрер СС Г. Гімmlер. 28 травня 1940 року він подав Гітлеру доповідну записку, в якій підкреслив, що необхідність майбутнього поділу території СРСР зовсім не означає створення на його території незалежних держав. Гімmlер назвав шкідливою ідею Розенберга про піднесення національної свідомості українців, про відкриття шкіл або університетів для підкорених народів. Зрештою він наголосив на тому, що окуповані землі слід повністю колонізувати.

24 червня 1940 року Гімmlер виклав у письмовому вигляді своє бачення методів колонізації східних просторів. Він передбачав переселення мільйонів німців у східноєвропейський регіон, використання місцевого слов'янського населення як робочої сили з майбутнім його знищенням. Згодом у відомстві Гімmlера було розроблено "Генеральний план Ост"^{*}, який фактично складався із двох планів – короткотермінового й довготермінового. Короткотерміновий план передбачав створення на окупованих землях Сходу Європи імперських комісаріатів, переселення німецьких, голландських і датських колоністів на територію до межі Ленінград – Ладозьке озеро – Валдайська височина – Дніпро (передбачалося спочатку поселити 8–10 млн представників "германських народів"). Місцеве населення повинно було виконувати роль слуг при німецькому "народові панів". Різноманітними спланованими заходами (аборти, алкоголізм, відсутність медичного обслуговування, важка праця, недоїдання тощо) пропонувалося різко зменшити чисельність слов'ян (підірвати "життєву силу унтерменшів"^{**}). Після цього під час реалізації довготермінового плану слід було переселити залишки слов'янського населення на схід від вказаної вище лінії. Поляків і білорусів передбачалося виселити на територію Смоленщини і Підмосков'я, українців планували переселити у район між Дніпром і Волгою. 20–25 % мешканців України передбачалося "германізувати". Переселенню підлягав 31 млн східних слов'ян у першій переселенській хвилі та ще 16–21 млн – у другій. 20–30 млн слов'ян підлягали знищенню. Повністю від місцевого населення мав бути звільнений Крим. Також планувалося ліквідувати 5–6 млн місцевих євреїв. На кінець реалізації "Плану Ост" у Східній Європі

^{*} До сьогодні оригінальний документ, у якому б цілком містився план "Ост", не знайдено. Проте після завершення війни Нюрнберзькому трибуналу було надано доволі цінний документ, який дає змогу певною мірою реконструювати зміст плану "Ост". Йдеться про "Зауваження і пропозиції по генеральному плану "Ост" райхсфюрера військ СС". Цей документ був написаний 27 квітня 1942 г. Е. Ветцелем – начальником відділу колонізації 1-го головного політичного управління "східного міністерства". У своїй праці ми подаємо плани гітлерівської колонізації сходу, спираючись на зазначений документ.

^{**} Нижча людина, неповноцінна людина – у нацистській ідеології: представник негерманської народності.

мало жити до 30 млн германських колоністів (німці, голландці, датчани, шведи та ін.) й до 14 млн слов'ян.

У перші дні війни проти СРСР А. Гітлер намагався приховати свої справжні наміри щодо майбутнього окупованих земель Східної Європи. Він продовжував користуватися риторикою про звільнення народів СРСР “з більшовицького рабства” для “користі всієї Європи”. В одному з виступів Гітлер так охарактеризував ситуацію на Сході:

“У країні, де можна було б і крихтою праці досягти великі зиски, люди мають ледве стільки, що своїм можуть назвати тільки глечик, у якому варять, а живуть у нужденних халупах, занедбані, завошивілі, зледащілі. В радянському “раю” справді існує рабство, найогидніше з усіх, що взагалі на цьому світі існували: мільйони заляканих, поневолених, занедбаних, півживих від голоду людей...”

Однак німецький канцлер так і не розкрив своїх карт щодо майбутнього окупованих земель на Сході. Справжні задуми Гітлера стали втілюватися у життя щойно після того, як німецькі армії вийшли на оперативний простір східніше Смоленська, підішли до Києва та прорвалися у напрямку до Чорного моря. У Берліні вирішили, що війну фактично виграно і поспіхом почали ділити шкуру ще живого ведмедя.

4.2. Адміністративний поділ українських земель, окупованих Німеччиною та її союзниками

Першочергово вся повнота адміністративної влади на окупованих східних територіях належала командуванню збройних сил Німеччини, Угорщини та Румунії. 25 червня 1941 року Гітлер своїм наказом надав командуванню вермахту відповідні повноваження. Про довготермінові плани щодо окупованих земель Гітлер остаточно розговорився тільки на таємній нараді 16 липня 1941 року. У присутності керівників нацистської партії, німецької армії та держави (серед інших на нараді були присутні: М. Борман, Г. Герінг, В. Кейтель, Г. Ламмерс, А. Розенберг) фюрер виступив із

промовою, у якій наголосив, що *“цей великий пиріг (окуповані території СРСР – авт.) слід зручно розкласти для того, щоб могли: по-перше, ним володіти, по-друге, ним керувати, по-третє, його експлуатувати”*. Він підкреслив, що окуповані території повинні стати колоніями і, як будь-які колонії, мають відігравати у політичному сенсі другорядну роль.

Після Гітлера взяв слово Розенберг, який, очевидно, був трохи спантеличений тим, що лідер партії і країни відкинув його власні розробки щодо диференційованого підходу до різних окупованих земель. Розенберг спробував нагадати, що на окупованих територіях логічно було б запровадити різний рівень експлуатації і автономних свобод. Однак йому заперечив Герінг, який стверджував, що насамперед слід нагодувати продовольством із окупованих територій власну країну, а вже потім думати про якісь поступки окупованим народам.

Гітлер під час дискусії цілковито став на бік райхсмаршала авіації. Після цієї дискусії між Розенбергом і Герінгом присутні на нараді обговорили долю України. Гітлер наголосив на необхідності очистити від місцевих мешканців територію Криму та *“австрійської Галичини”*, які мають бути повністю колонізовані німцями й германізовані. Розенберг висловив певні сумніви щодо доцільності виселяти українців із Галичини та Криму, мотивуючи свої міркування можливістю перетворити такими акціями українців на ворогів Німеччини. Однак, всі інші присутні погодилися із позицією Гітлера. Після цього на нараді обговорили проблему територій між Дністром і Південним Бугом, які Гітлер пропонував передати Румунії як винагороду за участь у війні. Проти того, щоб віддавати Румунам важливі з економічного погляду землі із великим портом в Одесі, виступив не тільки Розенберг, а й Герінг. Зрештою, Гітлер заявив, що не обіцяв румунам нічого конкретного, тому домовилися передати межиріччя Дністра й Південного Бугу лише під тимчасове румунське управління з вирішенням остаточної долі цих земель після війни.

Останнім питанням, що обговорювалося на засіданні 16 липня 1941 року, стало питання кадрове. Йшлося про призначення райхскомісарів для окупованих областей. Саме на

цій нараді Гітлер прийняв рішення призначити Еріка Коха райхскомісаром України, а не Росії, як планувалося раніше. Саме жорсткість характеру і непоступливість Коха, на думку Гітлера, мала забезпечити максимально ефективну експлуатацію природних і людських ресурсів нової найбагатшої “колонії німецького райху” – України. Мрії про швидку колонізацію України дали змогу Гітлерові вдатися до фантазування про майбутнє життя німців на нових землях:

“При нашому заселенні російського простору імперський селянин повинен проживати у надзвичайно прекрасних поселеннях. Німецькі установи й чиновники отримують чудесні будівлі, губернатори – палаци. Навколо адміністративних центрів буде збудовано все необхідне для підтримки життя. А навколо міста, на відстані 30–40 кілометрів, ми закладемо кільце дуже красивих сіл, які будуть зв’язані найкращими дорогами. За цими селами почнеться зовсім інший світ, там ми поселим росіян. Хай собі живуть як хочуть. Але володарювати над ними будемо ми. А у разі бунту ми просто скинемо пару бомб на їхні міста – й кінець справі. Один раз на рік натовп киргизів можна привезти в столицю імперії, щоб вони своїми очима побачили потужність і велич її кам’яних статуй... Якби я тільки міг навіяти німецькому народові, що означатиме для нього у майбутньому цей простір!”

У контексті рішень наради від 16 липня 1941 року 17 липня Гітлер видав наказ про запровадження цивільного управління окупованими областями СРСР. Згідно з документом, всі окуповані на сході землі, окрім тих, які мали відійти до Генерального Губернаторства (тобто, української Галичини), підпорядковувалися міністерству окупованих територій Сходу, керівником якого призначили А. Розенберга. Вся територія мала бути поділена на райхскомісаріати (імперські комісаріати), керовані райхскомісарами. Райхскомісаріати мали поділятися на генеральні округи на чолі з генеральними комісарами, а генеральні округи ділилися на звичайні округи, очолювані гаупткомісарами. Гітлер залишав за собою право призначати райхскомісарів і генеральних комісарів. Усіх інших чиновників міг призначати Розенберг.

Фактично на окупованих територіях встановлювалося тривладдя – Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімmlер – за питання безпеки та знищення “небажаних елементів”. Відомства усіх трьох нацистських керівників певною мірою конкурували за рівень впливу, що, на думку Гітлера, мало сприяти ефективності контролю над окупованими землями.

20 серпня 1941 року побачив світ декрет А. Гітлера про створення райхскомісаріату “Україна” (далі – РКУ) та директива Розенберга про адміністративний поділ окупованих українських областей. Первісно передбачалося утворення в РКУ семи генеральних комісаріатів (або генералбецірки), які ділилися на гебітскомісаріати (або крайстебіти). Генеральний комісаріат “Волинь-Поділля” – охоплював території Волинської, Рівненської, північної частини Тернопільської, Кам’янець-Подільської областей, а також південної частини Брестської та Пінської областей Білорусії (етнічні українські землі Пінщини і Берестейщини). До складу комісаріату “Волинь-Поділля” увійшло 24 гебітскомісаріати. Генеральний Комісаріат “Житомир” у складі 29 гебітскомісаріатів займав території Житомирської, північної частини Вінницької областей і південної частини Поліської області сучасної Білорусії. Генеральний Комісаріат “Київ” охоплював сучасні Київську, Черкаську та Полтавську області, поділені на 26 гебітскомісаріатів. Генеральний Комісаріат “Миколаїв” включав центральну і східну частину Миколаївської та Кіровоградську області, мав 14 гебітскомісаріатів. Генеральний Комісаріат “Таврія” охоплював Крим, сучасну Херсонську область та південні райони Запорізької області і складався з 16 гебітскомісаріатів. Генеральний комісаріат “Дніпропетровськ” включав сучасну Дніпропетровську, північну частину Запорізької та Миколаївської областей, налічував 22 гебітскомісаріати. До Генерального Комісаріату “Чернігів” мали належати землі Чернігівської і Сумської областей України, південна частина Гомельської області Білорусії та Орловської області Росії, поділені на 18 гебітскомісаріатів.

Передбачалося, що площа РКУ зростатиме у міру просування фронту на Схід після передачі територій з-під управ-

ління військової адміністрації до цивільної. Однак повністю зайняти територію всіх семи Генеральних Комісаріатів РКУ так і не вдалося. На момент створення РКУ обіймав 71 тисячу кв. км, 15 листопада 1941 року “виріс” до 235 тис. кв. км, а максимальна територія Райхскомісаріату становила 339 тис. 258 кв. км із населенням 16 млн 900 тис. осіб на 1 вересня 1942 року. Реально на цій території існувало тільки шість Генеральних Комісаріатів – “Волинь-Поділля” (центр – Луцьк), “Житомир” (центр – Житомир), “Київ” (центр – Київ), “Миколаїв” (центр – Миколаїв), “Таврія” (центр – Мелітополь), “Дніпропетровськ” (центр – Дніпропетровськ). Генеральний Комісаріат “Чернігів” так ніколи й не було створено.

Резиденцією райхскомісара України Е. Коха було обрано провінційне волинське містечко Рівне. Вибір Рівного за “столицю” РКУ мав певний ідейний, а також прагматичний бік. По-перше, українцям демонстрували презирство до їхньої історичної традиції та до символу їхньої державності Києва, підкреслюючи, що райхскомісаріат “Україна” є поняттям географічним, а не державно-історичним. А, по-друге, резиденція Коха перебувала якнайдалі від фронту у невеликому населеному пункті, який легше було контролювати в плані забезпечення від можливих терактів з боку підпілля. Територія РКУ поділялася на 114 крайсгебітів, які об’єднували 431 район, а також 5 крайсгебітів міського типу (міста – Дніпропетровськ, Київ, Запоріжжя та ін.) і 25 містечок окружного підпорядкування.

Східні області України – Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська) й Сталінська (Донецька) у момент повної окупації німцями території України перебували під управлінням військовою адміністрацією. Військова зона поділялася на три райони: бойових дій, армійські тиліві й прифронтові. У цих районах “вищим територіальним органом влади” оголошувався вермахт. Управління у військовій зоні здійснював спочатку VII адміністративний відділ при штабі командувача військ тилового району, а з кінця 1942 року ці функції було передано адміністративним відділам при штабах груп армій. Роль територіальних органів

військової адміністрації виконували головні польові комендатури (№ 399 “Конотоп” і № 397 “Донець”). Їм підпорядковувалися звичайні польові комендатури, які поділялися на гарнізонні комендатури.

Польова комендатура своєю адміністрацією охоплювала здебільшого 15–20 районів, а гарнізонна комендатура – 4–5 районів. Жорсткість окупаційного режиму у військовій зоні значною мірою залежала від особистих поглядів і переконань керівника тієї чи іншої комендатури. Якщо комендант вважав за доцільне більш лояльно ставитися до місцевого населення, то окупаційний режим у районі його відповідальності був ліберальнішим, якщо комендант був маніакально жорстким, то й режим окупації на підвладних йому територіях був безпощадним.

Територія української Галичини, згідно з декретом Гітлера від 17 липня 1941 року, передавалася до складу Генерального Губернаторства із центром у Кракові як п'ятого округу (дистрикту). Фактично, Галичину об'єднали із окупованими польськими землями, що надзвичайно болісно було сприйнято місцевими українцями, які дивилися на цей акт, як на перший крок у напрямку до передачі Галичини до складу майбутньої маріонеткової польської держави. Однак вони помилялися, адже Галичина, як і більшість польських земель, мала, за задумами нацистів, підлягати германізації.

На території Галичини утворили так званий “Дистрикт Галичина”, який охоплював 48 тис. кв. км із населенням близько 5 млн осіб. Центром Дистрикту став Львів, керівництво регіоном було покладено на О. Вехтера, що безпосередньо підпорядковувався керівнику Генерального Губернаторства Г. Франку. Галичина поділялася на окружні староства (крайзгауптманшафти), які, у свою чергу, поділялися на бецірки (райони) і ландгемайнди (сільські громади). Більші міста регіону прирівнювалися до окружних староств і називалися крайзфрайштадтами (вільні окружні міста). Загалом на території Галичини функціонувало 17 крайзгауптманшафтів і крайзфрайштадтів. Кожен крайзгауптманшафт включав до п'яти бецірків. Населення крайзгауптманшафту коливалося у межах від 120 до 600 тис. осіб. Управління

здійснював крайсгауптман з допомогою повітових комісарів (ландкомісари). Волосні громади (їх було у дистрикті 337) об'єднували від 5 до 15 сіл (8–16 тис. мешканців, яких очолював волосний старшина). Окрему сільську громаду очолював Громадський голова.

Частини українських земель, згідно з німецько-румунською угодою від 19 липня 1941 року, було передано Румунії на постійне (території, забрані від Румунії Радянським Союзом у 1940 р.) або тимчасове управління (території, що розглядалися як плата за участь у війні проти СРСР). Ізмаїльська область УРСР та шість повітів Молдавської РСР, які розташовувалися на західному березі Дністра, утворювали румунське губернаторство “Бессарабія” із центром у Кишиневі. Територія Чернівецької області України та деякі північні повіти Молдавії об'єднувалися із Південною Буковиною в губернаторство “Буковина” (центр – Чернівці), а територія між Дністром та Південним Бугом (Одеська область, західні райони Миколаївської області, південні райони Вінницької області, східні райони Молдавської РСР) виділялися в окремий регіон – губернаторство “Трансністрія” із центром в Одесі (керівник – професор Г. Алексяну). “Трансністрія” охоплювала 100 тис. кв. км, з яких понад 80 % становили українські етнічні землі. Територія всіх трьох губерній поділялася на волості (пласти) і сільські громади (кошуки).

Румунія була надзвичайно стурбована навіть гіпотетичною можливістю появи української держави. 24 липня 1941 року румунський посол у Берліні повідомив німецький уряд про те, що у разі появи на карті світу “майбутня українська держава” може бути надто великою і зі своїми 40 мільйонами населення “чинитиме тиск на Румунію та інші європейські держави”. У зв'язку з цим румуни просили не передавати можливій українській державі Галичину, щоб Румунія мала “прямий зв'язок” із Німеччиною.

З березня 1939 року українське Закарпаття перебувало під окупацією ще одного союзника гітлерівської Німеччини – Угорщини. Для остаточного придушення українського самостійницького руху на Закарпатті угорці встановили там на

три місяці військову адміністрацію (березень–липень 1939 р.), якою керував генерал Бейла Новакович. При генералі Новаковичу були запроваджені посади радника і цивільного комісара. На них призначили українців-мадярофілів – Михайла Демка і священника Юлія Марина.

22 червня 1939 року Державні збори Угорщини прийняли закон “Про з’єднання Підкарпатських територій з угорською державою”. На підставі цього закону з липня 1939 року у Закарпатті почали запроваджувати цивільне управління. Главою адміністрації став спеціально вигаданий для Закарпаття Регентський комісар Підкарпатської території, який підпорядковувався і звітувався безпосередньо регенту М. Горті. На посаду комісара було призначено М. Козмі. В день призначення комісара М. Горті “надихав” його на роботу такими словами:

“Ті, хто агітують проти нашого державного духу, відчуватимуть твій кулак. Ти зараз ідеши туди як регентський комісар, але з перших же хвилин почувай себе як віцекороль”.

Фактично, регентський комісар отримував необмежену владу в економічній, суспільній і гуманітарній сферах життя регіону.

На території Закарпаття було створено три адміністративні одиниці – жупи (Ужанську – центр Ужгород, Березьку – центр Берегове, Мармароську – центр Хуст), межі яких визначав міністр внутрішніх справ. Він призначав керівників жуп і їхніх заступників, але присягу вони складали на вірність регентському комісарові. Жупи поділялися на округи, від 4 до 6 у кожній жупі.

Після смерті регентського комісара М. Козми (7 грудня 1941 р.) цю посаду обійняв доктор права В. Томчані, якого найбільше турбували три проблеми – боротьба з українським рухом, єврейське питання і комуністичні партизани. В. Томчані управляв Закарпаттям до березня 1944 року, коли у зв’язку із наближенням фронту в регіоні знову сформували військову адміністрацію на чолі з урядовим комісаром А.Вінце.

4.3. Економічна експлуатація і соціальна політика гітлерівців та їхніх союзників на окупованій території України

Ще до початку війни з СРСР на зламі 1940–1941 років, як тільки було затверджено план “Барбаросса”, гітлерівці почали розробляти стратегічні плани економічної експлуатації майбутніх окупованих областей Східної Європи. Наприкінці лютого 1941 року було завершено створення Економічного штабу “Ост”, який очолив Г. Герінг. Практичні аспекти реалізації економічної політики на захоплених територіях СРСР райхсмаршал авіації поклав на Г. Томаса. 21 лютого 1941 року Г. Томас видав наказ про створення “Економічного штабу “Ольденбург”, який повинен був розробити детальні механізми господарського керівництва та пограбування окупованих земель. Керівником штабу “Ольденбург” було призначено генерал-лейтенанта В. Шуберта. Штаб передбачив поділити все господарство окупованих областей на три групи: “М” – військова промисловість і транспорт, “Л” – продовольство і сільське господарство, “В” – сировинна і переробна промисловість, лісове господарство і фінансова та банківська сфери.

З метою економічної експлуатації захоплених територій Сходу нацисти створили розгалужений апарат військово-господарської адміністрації. При генерал-квартирмейстерстві головнокомандувача сухопутних військ безпосередньо у районі бойових дій розгорнув роботу “Східний економічний штаб”. На місцях “Східному економічному штабові” підпорядковувалися господарські інспекції, що діяли при кожній армії та господарські команди, які функціонували при охоронних дивізіях. Коли територія передавалася цивільній адміністрації, то, відповідно, в її підпорядкування передавалося також питання економічного визиску. За господарськими командуваннями зберігалися лише повноваження із безпосереднього забезпечення військ продуктами харчування.

Максимально стисло і ємко визначив завдання цивільної адміністрації у сфері економічного пограбування України райхскомісар Ерїх Кох під час виступу перед чиновниками імперського комісаріату:

“Мене знають як жорстокого пса. Тому мене й направили комісаром Німеччини в Україну. Наше завдання полягає в тому, щоб, не звертаючи уваги на почуття, на моральний та майновий стан українців, вичавити з України все. Панове, чекаю від вас абсолютної нещадності щодо туземців, які населяють Україну”.

Накази і розпорядження щодо економічного пограбування України, які віддавалися міністерством окупованих територій Сходу, входили до “Коричневої папки”, яка була складовою “Зеленої папки” Г. Герінга (“Директиви з керівництва економікою у новоокупованих областях Сходу”). Протягом періоду окупації економічна політика зазнавала певного коригування залежно від ситуації на фронті, однак постійним залишався курс на тотальне вивезення всіх основних матеріальних цінностей і ресурсів з території України.

Кінцевою метою економічної політики нацистів в окупованій Україні мало стати її перетворення на “житницю Європи”. Однак місця для українців у цій “житниці” не залишалося. Аналіз директив і наказів імперського міністра промислового і сільського господарства Г. Бакке свідчить про те, що кінцевою метою була організація в Україні масштабного голоду, який призвів би до максимального винищення міського та сільського населення регіону, а відтак відкривав би необмежені можливості для німецької колонізації українських земель. Фактично, основним завданням німецьких окупаційних органів у сфері сільського господарства, яке “червоною ниткою” проходить крізь усі директиви, накази та інструкції господарського апарату, було максимальне вилучення харчових продуктів у місцевого населення та у колективних сільськогосподарських підприємствах. Норми вилучення продуктів залежали не від розмірів урожаю, а лише від потреб німецької армії та цивільного населення Німеччини.

Намагаючись зберегти тотальний контроль над сільським господарством України, нацисти заборонили розділяти колгоспні землі та майно, перейменувавши колгоспи на громадські господарства (громадські господарства (громадські господарства (громадські господарства)). Керівниками цих колективних сільськогосподарських підприємств на рівні районів призначали присланих із Німеччини “фахівців”. Уже на

середину весни 1942 року в Україну прибуло 7 тис. 613 німецьких окружних і районних сільськогосподарських керівників (ландвіршафтфюрерів). У травні 1942 року, під час підготовки вермахту до масштабного наступу на Волгу і Кавказ, на українське село А. Розенбергом обов'язав забезпечити сільськогосподарською сировиною і продуктами харчування всю “південну армію”. Нацисти запланували у травні–червні 1942 року вилучити у селян, обмолотити і вивезти до Німеччини 1,3 млн тонн зерна із врожаю 1941 року (цей урожай селяни зібрали самотужки і розділили між собою у момент проходження фронту). На 1943 рік норми для України зростали. Герінг вимагав, щоб Україна забезпечила продовольством “усю східну армію” і водночас дала для райху не менше 3 млн тонн зернових.

З метою максимально ефективного пограбування українського сільського господарства нацисти вирішили поряд із чиновницьким окупаційним апаратом залучити до пограбування села також і приватні німецькі компанії. Головним приватним гравцем на українському ринку стало “Центральне торговельне товариство “Схід” (“Централь-Ост”), що офіційно займалося заготівлею та збутом сільськогосподарської продукції. За сприяння Г. Герінга та А. Розенберга ця організація отримала державні кредити на суму 300 млн марок і монопольне право на “закупівлю” продукції українського села. “Централь-Ост” заснувала в Україні 11 дочірніх компаній із 130 філіями в усіх регіонах. Товариство поставило під свій контроль 31 тисячу громадських господарств (колгоспів), 1875 державних господарств (радгоспів), 900 МТС, 72 станції рослинництва, 17 насінневих контор.

Завдяки організованому грабунку українського сільськогосподарства Україна перетворилася на основну продовольчу базу гітлерівської Німеччини. У 1942 році поставки з України забезпечили потреби вермахту і райху: у хлібі на 80 %, у м'ясі та м'ясопродуктах – на 83 %, у жирах рослинного й тваринного походження – на 74 %. 16 липня 1943 року, коли третітисячний ешелон із продовольством перетнув межі райхскомісаріату “Україна”, Герінг із задоволенням констатував: “Схід уже сьогодні врятував Німеччину”.

Протягом років окупації з України було забрано 23 млн т зернових і борошна, 2 млн т картоплі, овочів і фруктів, 100 тис. т бобових, 610 тис. т соняшникового насіння, 35 тис. т масла, 4,5 тис. т меду, 155 тис. т цукру, 10 тис. т повидла, 320 млн штук яєць, 5 тис. т бавовни, 7 тис. т вовни, 55 тис. т коноплі та льону, 250 тис. л пива, 70 тис. л спирту, 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 9,3 млн свиней, 7 млн овець і кіз, 59,2 млн штук домашніх птахів, 3,3 млн коней, 6 тис. т риби тощо. З машинно-тракторних станцій України німецькі окупанти та їхні союзники забрали 56 тис. 128 тракторів і 24 тис. 128 комбайнів. Під час відступу німці, румуни та угорці знищили 230 тис. сільськогосподарських споруд, спалили 18 млн гектарів посівів, 114 тис. гектарів садів і виноградників.

Крім централізованого грабунку сільського господарства України, німецькі солдати, жандарми, чиновники щодня грабували українських селян. Зокрема, за роки окупації до Німеччини з України було відправлено 11 млн 600 тис. продовольчих посилок.

Не відставали від німців у грабунку українського села також і румунські окупаційні власті. Допмагаючи Німеччині, румуни із контрольованої ними “Трансністрії” відправили до райху в 1941–1944 роках 10 тис. 154 вагони з продовольством і 275 тис. голів великої рогатої худоби. До самої Румунії було забрано 75 тис. голів великої рогатої худоби, 12 тис. коней, 100 тис. овець, 30 тис. свиней, 300 тис. штук домашньої птиці. Практично всі трактори і комбайни були вивезені з “Трансністрії” до Румунії. За власними румунськими підрахунками вартість вивезеного з України майна становила 948 млрд лей (це при тому, що видаткова частина держбюджету Румунії в 1941–1942 роках складала 160 млрд лей).

Трохи відмінною від політики у сільському господарстві була нацистська політика у сфері промислового виробництва. Передбачаючи повністю “аграризувати” Україну після своєї евентуальної перемоги, гітлерівці на початку війни прагнули повністю знищити її промисловий потенціал. Відтак упродовж перших місяців війни вони не вживали майже жодних заходів, спрямованих на відбудову українських промислових об’єктів, які були зруйновані під час бойових дій або вій-

ськами Червоної армії під час відступу. Більше того, в червні–липні 1941 року значну частину найновішого і найкращого обладнання українських підприємств, яке не було евакуйоване на Схід, демонтували і вивезли до промислових центрів Німеччини та інших європейських держав.

Однак через півтора місяці війни, до початку серпня 1941 року, більш-менш реально мислячим лідерам гітлерівської партії і держави ставало дедалі зрозуміліше, що “бліцкриг” уже провалився (нагадаємо, що первісно німці планували завершити війну проти СРСР за шість тижнів, тобто до кінця липня 1941 р.). Радянський Союз зберіг потужну економічну базу на Уралі, з якою було важко конкурувати німецькій промисловості. Відтак, постало питання про можливе використання української промисловості й кадрового потенціалу українських робітників та інженерів. 5 серпня 1941 року А. Розенберг підписав розпорядження про запровадження системи обов’язкової трудової повинності для всіх мешканців східних окупованих областей. Усі працездатні громадяни у віці від 15 до 65 років мали стати на облік у конторах “бірж праці”. Це дало змогу нацистам отримати реєстр наявних кваліфікованих робітників і фахівців промислового виробництва.

Першочерговим завданням під час поновлення промисловості німецька окупаційна адміністрація вважала запуск енергогенеруючих підприємств (тепло- та гідроелектростанції), що дало змогу подати електроенергію у міста і більш-менш повноцінно функціонувати окупаційному апаратові та німецьким військовим і цивільним інституціям. Так само досить швидко відновлювали роботу різноманітних ремонтних майстерень, у яких здійснювався ремонт німецької військової техніки і поїздів.

Важливими, на думку гітлерівців, були підприємства, задіяні у сфері переробки сільськогосподарської продукції. В Україні було відновлено роботу окремих спиртових заводів і тютюнових фабрик (продукція яких здебільшого спрямовувалася на потреби вермахту), а також цукрових і консервних заводів, шкіргалантерейних підприємств тощо.

З 1942 року німецькі окупанти розпочали новий етап у промисловій політиці. Відчуваючи брак сировинних ресурсів, гітлерівці почали відкривати в Україні підприємства, що

спеціалізувалися на видобуванні стратегічної сировини – марганцю, залізної руди, нафти, вугілля тощо. В результаті організаційних заходів окупаційної влади було відновлено роботу 250 великих промислових підприємств. У Донбасі та Придніпров'ї за роки окупації було виплавлено 1005 тонн сталі чавуну, видобуто 380 тис. тонн залізної руди, 1782 тонни марганцевої руди, у Дрогобицькому нафтовому басейні було видобуто 600 тис. тонн нафти. Однак загалом план відновлення промисловості провалився. Німцям вдалося повністю відновити роботу лише близько 3 % великих промислових підприємств, які працювали до війни. Єдине, що окупанти використали повністю ефективно для своїх потреб, так це захоплені ними під час наступу уже видобуті 2 млн т вугілля, 70 тис. т марганцевого концентрату, 2,4 млн т руди чорних металів, 276 тис. т чавуну і феросплавів, 984 тис. т рейок, 70,5 тис. т прокату, 21 тис. т труб різного діаметра тощо.

Паралельно зі спробами відновлення роботи промислових підприємств в Україні гітлерівці здійснювали масове вивезення обладнання з фабрик і заводів окупованих українських земель. Зокрема, з Маріуполя було забрано 3 тис. вагонів із промисловим устаткуванням, а із Києва – 24 тис. 750 вагонів з індустріальним обладнанням. Загалом з України до Німеччини було вивезено майже 128 тис. електродвигунів, 781 тис. металорізальних верстатів, 19 тис. одиниць ковальсько-пресового обладнання.

Під час відступу з території України вермахт застосував тактику випаленої землі, яка жахливо відбилася на стані промисловості. На руїни перетворилися найбільші заводи і фабрики України – Харківський тракторний завод, що займав площу 183,5 тис. кв. м, Новокраматорський завод площею 275 тис кв. м. Луганський паровозобудівний, Миколаївський суднобудівний заводи були частково вивезені до Німеччини, а все, що залишалось, знищували. Були зруйновані також Харківський завод “Серп і молот”, Запорізький завод “Комунар”, Кіровоградський завод “Червона Зірка” тощо. Під час відступу окупанти вивели з ладу найбільші гідро- й теплоелектростанції: Дніпрогес, Шепетівську, Зуївську, Північно-Донецьку, Дніпродзержинську, Криворізьку,

Одеську, Львівську, Бориславську, Ковельську, Чернівецьку. Було знищено 80 % потужностей хлібопекарної промисловості, 90 % – олійної, 100 % – тютюнової. Все було зроблено, щоб паралізувати транспорт і зв'язок України. Вермахт і союзні йому армії під час відступу знищили 220 тис. км ліній зв'язку, висадили в повітря 5600 залізничних мостів, 712 водонапірних веж, 120 паротягових депо, 1389 станцій гідроколонок, зіпсували або перегнули до Німеччини 6704 паротяги, 181 тисячу вагонів. Окупанти потопили або забрали 327 вантажних суден, 442 пасажирські, 1789 барж, знищили 132 портові господарства.

Важливою складовою економічної експлуатації українських земель гітлерівським окупаційним режимом було вивезення мешканців України на роботи в райх. Затягування війни, а відтак збільшення призовних контингентів у Німеччині дедалі більше загострювало проблему нестачі робочих рук у німецькій економіці. Первісно нацисти намагалися вирішити проблему дефіциту людей за рахунок вербування робітників у Західній і Центральній Європі (Франція, Італія, Голландія, Бельгія, Данія, Чехія, Польща). Однак з кінця 1941 року вони змушені були звернути увагу також на людський потенціал окупованих земель Східної частини європейського континенту.

Після значних втрат вермахту під Москвою й чергового призову німецьких чоловіків до армії гітлерівці розгорнули колосальну пропагандистську кампанію в Україні, Білорусії, Прибалтиці й окупованих областях Росії із закликом до населення добровільно записуватися на роботу до Німеччини. У агітаційних плакатах, піснях, фільмах всіляко розхвалювалося “безхмарне життя в Німеччині”, рекламувалися високі соціальні стандарти, гарні умови праці, можливості оволодіти новими професіями, ознайомитися із високою європейською культурою тощо. Після повернення на батьківщину добровольцям обіцяли встановити високі пенсії, грошові компенсації, надати великі земельні ділянки у приватну власність тощо.

Типовим прикладом агітаційної статті було звернення до мешканців Києва генерал-комісара міста Квітцрау від 11 січня 1942 року, вміщене в газеті “Нове Українське Слово”:

“Українські чоловіки й жінки! Більшовицькі комісари зруйнували ваші фабрики й робочі місця і таким чином позбавили вас платні і хліба. Німеччина дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи. В січні 1942 року перший транспорт поїздів вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете отримувати добре постачання, крім того, в Києві, Здолбунові і Перемишлі – гарячу їжу. В Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви одержуватимете гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, коли ви перебуватимете в Німеччині”.

Безперечно, встояти перед спокусами такого “райського життя” у напівзруйнованій Україні було складно. Крім того, німці створювали штучний ажіотаж навколо виїзду, вказуючи, що для роботи в Німеччині будуть відбиратися лише ті добровольці, хто відзначився на роботах в Україні й лише окремих спеціальностей – будівельників, металургів, гірників тощо. Відтак спочатку справді поїздки на роботу в Німеччину носили добровільний характер. 23 січня 1942 року півтори тисячі робітників-добровольців виїхало з Києва, 1400 – із Рівного, 760 – з Кривого Рогу. Ешелони з добровольцями відправлялися із Києва ще 18 та 27 лютого 1942 року. Однак, уже в кінці лютого з Німеччини почали надходити перші листи від робітників, що виїхали в січні 1942 року. Реальність життя східних робітників (“остарбайтерів”) різко відрізнялася від реклами окупантів, тому потік добровольців різко скоротився. Водночас, у цей самий момент 24 лютого 1942 року міністерство у справах окупованих областей на Сході розпорядилося набрати з України не менше 290 тис. сільськогосподарських і 180 тис. промислових робітників.

Неможливість отримати такого значного контингенту людей добровільним шляхом спричинилася до того, що гітлерівці розпочали насильницьке вивезення мешканців України на роботу до райху. У містах і селах складалися списки молоді, яка мала негайно з’являтися на пункти відправки до Німеччини. Однак така практика не приносила бажаного результату – плани відправки зривалися, а Берлін тим часом постійно нарощував кількісні вимоги щодо збільшення чисельності робочої сили зі Сходу (у березні 1942 року Україна

мала мобілізувати додаткових 100 тис. “остарбайтерів”, у жовтні 1942 року – 250 тис. осіб, у грудні 1942 року від України вимагали ще додаткових 225 тис. робітників, а в травні 1943 року – нових 225 тис. і т. д.).

З весни 1942 року розпочалися масові облави на майбутніх “остарбайтерів” із залученням поліції, жандармерії, охоронних військ, есесівців. У сільській місцевості оточували заздалегідь визначені села, хутори, містечка і забирали всіх юнаків і дівчат, які не встигали сховатися або втекти. Практикували брати заручниками батьків, молодших братів і сестер і тримати їх у в’язницях доти, доки запланований на виїзд молодий чоловік чи дівчина не з’являлися на пункт відправки. У містах, як правило, робили облави в людних місцях (базари, кінотеатри, школи, училища, вищі навчальні заклади, пляжі тощо) і забирали всіх, хто не мав документів про працевлаштування. Е. Кох, обіцяючи виконати плани з “поставки людських контингентів до Німеччини”, наголошував: “Я вижену з цієї країни усіх, аж до останньої людини”. Протягом 1942 року з України вивезли 714 тис. чоловік. Однак із 1943 року методика вивезення стала ще більш жорстокою. Карателі почали спалювати хати тих сімей, з яких молодь не приходила на пункти відправки до Німеччини, або й взагалі спалювали цілі села, змушуючи таким чином багатьох мешканців “добровільно” йти на німецьку каторгу. В окремих селах на роботи було вигнано всіх мешканців у віці від 16 до 50 років. Протягом 1943 року з України було вивезено майже 1 млн 90 тис. осіб, а в 1944 році – ще 600 тис.

Загалом з території України в роки гітлерівської окупації було вивезено 2 млн 400 тис. промислових і сільськогосподарських робітників, що становило 48 % усіх “остарбайтерів”, які походили із території СРСР. Їхня доля в Німеччині складалася по-різному. Найгірше доводилося промисловим робітникам, заробітна платня яких становила щонайбільше третину від зарплати німецького робітника, житлом були бараки в спеціальних таборах праці, їжа складалася із баланди, ерзацкави й ерзацхліба, медичне обслуговування було відсутнє, вихідні давалися нерегулярно. Робітники заводів та фабрик потерпали від надмірно високих норм виробітку, побоїв і знущань з боку німецьких наглядачів. Також

промислові робітники з України часто ставали невинними жертвами бомбових ударів англо-американської авіації, яка знищувала об'єкти німецької воєнної індустрії. Умови життя сільськогосподарських робітників і дівчат, яких забирали до німецьких сімей як домашню прислугу або няньок, цілком залежала від господаря. Якщо родина, у яку потрапляли українці, не була засліплена расовими теоріями нацистів, то життя робітників складалося терпимо, якщо ж навпаки – тоді перебування в Німеччині перетворювалося на земне пекло. Після розгрому Німеччини в Україну повернулося близько 1,8 млн вивезених робітників, 200 тис. відмовилися повертатися й 400 тис. померли або загинули на роботі в райху.

Соціальна політика німецьких окупантів та їхніх союзників в Україні цілковито підпорядковувалася кінцевій меті – “очищенню земель на Сході для майбутнього поселення німецьких колоністів”. Позбавлені будь-яких громадянських прав і соціальних свобод мешканці України були обмежені в праві пересування, праві власності, праві зборів, друку, заснування товариств і організацій тощо.

Реалізуючи курс на безоглядну експлуатацію економічних і людських ресурсів України, гітлерівці абсолютно не переймалися питаннями забезпечення життєвих і соціальних потреб населення України. Єдина категорія людей, яка могла сподіватися на задоволення своїх мінімальних фізіологічних потреб, були співробітники місцевої адміністрації та робітники промислових підприємств. У “Зеленій папці” Г. Герінга містився документ, який визначав норми соціального забезпечення населення, яке працює в німецьких інтересах. Ці норми були, м'яко кажучи, скромними. Єдиним соціальним привілеєм для “аборигенів”, що працювали на німців, була зарплата і продуктовий пайок. Цікаво, що уже під час окупації, гітлерівці поклали вирішення всіх соціальних питань “працюючих” на плечі місцевої української адміністрації та керівників підприємств, які мали надзвичайно обмежені повноваження і скромні фінансові ресурси.

Найбільшою проблемою було функціонування системи соціального забезпечення в містах (у селах її практично не існувало й за сталінського режиму, тому селянам лише до-

велосся пристосовуватися до нових вимог нових господарів, які, подібно до більшовиків, зберегли систему трудовнів у громадських господарствах і запровадили жахливий рівень оподаткування та високі продовольчі контингенти). Уже з перших днів окупації в містах гостро постало питання продовольчого постачання населення. При відступі Червоної армії більшість продовольчих запасів було вивезено на Схід або знищено, частину люди зуміли розібрати по домівках. Однак здобутих продуктів вистачало в кращому разі на декілька тижнів. На порозі зими 1941–1942 років українські міста постали перед примарою голоду, холоду, браку житла і відсутності медичного обслуговування.

Намагаючись використувувати трудовий потенціал міста, гітлерівці змушені були задуматися над проблемами постачання продуктів і нормування їхньої видачі населенню (чого не робилося перші 3–4 місяці окупації). Було запроваджено продовольчі картки. При їхньому “отоваренні” людина отримувала надзвичайно мізерну кількість продуктів. Здебільшого це по 2–3 кілограми борошна або хліба та по 2–3 кілограми картоплі або інших овочів на місяць на людину. В Києві, наприклад, на місяць на одного їдця припадало 2,6 кг хліба (по 53 грами на день). Окрім того, працюючі отримували додатково по 2 кг хліба на місяць і право харчуватися в їдальнях на підприємствах. Загалом, мінімальним рівнем калорійності, який мала отримувати працююча людина за продовольчими картками, було оголошено 850 кілокалорій на день на одну дорослу особу (при фізіологічній потребі 1200–1300 кілокалорій), однак реально калорійність рідко перевищувала 500 кілокалорій.

Така жахлива система забезпечення продуктами була не лише в містах РКУ. Не набагато кращою була ситуація й у військовій зоні окупації. На Донбасі працюючий робітник отримував 1,8 кг хліба на тиждень на себе і 1,2 кг на утримання (по 260 і 170 грамів на день відповідно), 50 і 30 грамів масла на тиждень (по 7 і 4 грами щоденно), 70 і 40 грамів м'яса (10 і 6 грамів щоденно), 2,5 кг та 2,3 кг овочів і картоплі на тиждень (по 350 і 310 грамів щодня), 150 і 100 грамів круп на тиждень (по 21 і 14 грамів щодня).

За таких норм харчового забезпечення цілком очікуваним результатом став голод у великих містах взимку 1941–1942 років. У Харкові щодня від голоду і загострення хронічних хвороб помирало до 500 людей. У таких містах, як Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ і Київ від голоду, холоду та хвороб взимку 1941–1942 років померло щонайменше 300 тис. осіб.

Намагаючись врятуватися від голодної смерті, городяни кинулися на села міняти промислові товари й одяг на продукти харчування. Дороги були забиті втікачами з міст, на узбіччях лежали трупи померлих дітей і стариків. Картина наче у дзеркальному відображенні повторювала 1932–1933 роки, коли селяни в пошуках їжі намагалися дістатися до міст. І так само, як міські мешканці, в своїй більшості байдуже ставилися до голодної смерті села, так само в 1941–1942 роки село не поспішало ділитися останнім із містом, що помирало.

Ситуація із поставками продовольства дещо поліпшилася восени 1942 року після збору чергового врожаю. Тоді ж селяни почали вивозити харчі на міські ринки. Щоправда, ціни були непомірно високими, особливо порівняно із заробітними платами в окупованих містах України. Так, зарплата адміністраторів нижчої та середньої ланки сягала 130–220 крб. на місяць, бухгалтерів і касирів 220–350 крб., заводських інженерів і кваліфікованих робітників 280–450 крб., фахівців із вищою освітою і низових керівників – 400–600 крб., керівників середніх і великих підприємств – 700–800 крб., керівники промислових об'єктів, які працювали безпосередньо на армію, директори науково-дослідних інститутів та інші отримували 800–1500 крб. На зарплатню накладалися прибуткові податки, ставки яких коливалися залежно від розмірів доходів у проміжку від 2 до 20 %.

Отже, кваліфікований робітник міг заробити “на руки” десь 380 крб. на місяць. Із цих грошей він повинен був відрахувати 3 % на обов'язкове медичне страхування, на оплату житла площею 30 кв. метрів потрібно було заплатити близько 40 крб., аванс за воду та каналізацію становив 5 крб., а плата за 1 кубометр води складала 1 крб. плюс 50 копійок за водовідведення. Тобто за водопостачання і водовідведення

родина в середньому сплачувала 30 крб. на місяць. Оплата електроенергії становила 45 крб. на місяць (при ціні 3 крб. за кіловат-годину та при ліміті 15 кіловат-годин на місяць). Тобто після сплати комунальних послуг і медичного страхування із зарплати робітника лишалося карбованців 260. З цих грошей 150 крб. вираховували за малокалорійне харчування на підприємстві. Користування громадським транспортом коштувало (залежно від регіону) 25–50 крб. на місяць. Один візит до перукаря міг обійтися в 2,5 крб.

Ціни на продукти харчування та промислові товари, які продавалися за картковим лімітом (і яких практично неможливо було купити), були такими: один літр молока – 2 крб., 1 кг масла – 27 крб., один літр сметани – 10 крб., один літр олії – 16 крб., 1 кг сиру – 4 крб., 1 кг м'яса свинячого – 10 крб., 1 кг м'яса телячого – 7 крб., 1 кг сала – 20 крб., 1 кг ковбаси – 20 крб., 1 кг домашньої птиці – 4–5 крб., 1 кг смальцю – 9 крб., 1 кг картоплі – 50 копійок, 1 кг моркви – 60 коп., кілограм капусти – 1,7 крб., буряка – 45 коп., цибулі – 1,4 крб., часнику – 3 крб., помідорів – 90 коп., яблук – 2,5 крб. тощо.

Насправді вказані ціни були скоріше уявними, ніж реальними. Товарів на них придбати було практично неможливо навіть за наявності карток. Та й картки отримували лише працюючі, яких у РКУ було 500 тис. осіб (на 5 млн міського населення райхскомісаріату). Основна маса мешканців українських міст змушена була харчуватися з ринку, де цінова картина кардинально відрізнялася від офіційних звітів. На ринку 1 кг хліба коштував 200 крб., 1 кг сала – 6 тис. крб., масла – 5 тис., м'яса – 7 тис. крб., смальцю – 2 тис. крб., одне куряче яйце – 20 крб., а склянка солі – 250 крб. Тому не дивно, що постійне недоїдання, відчуття голоду було нерозривним супутником міських жителів у роки гітлерівської окупації.

Поряд із голодом міста пережили “атаку” епідемічних хвороб. Так, у 1942 році захворюваність висипним тифом зроста порівняно з 1940 року у 75 разів, черевним тифом – у 12 разів, дифтеритом – у 18 разів. Прогресування цих хвороб посилювалося через запровадження системи платної медицини (якою через відсутність грошей місцеві мешканці не

могли користуватися) та часткове знищення існуючих медичних закладів. Відвідання лікаря (попри наявність обов'язкового медичного страхування) коштувало 4 крб. Вартість же одного дня перебування в лікарні становила від 5 до 25 крб. залежно від складності хвороби.

Внаслідок високої смертності від голоду, холоду і хвороб, великого відтоку міського населення в села, виїзду на роботу в Німеччину, масових розстрілів тощо населення українських міст катастрофічно скоротилося – у Києві з майже 900 до 180 тис., у Дніпропетровську з 550 до 187 тис., у Полтаві зі 130 до 90 тис., у Вінниці з 96 до 35 тис. тощо.

4.4. Система безпеки в окупованій Україні. Проблема колабораціонізму

Систему безпеки на окупованих землях СРСР А. Гітлер доручив створювати керівнику СС Г.Гімmlеру і підпорядкованій йому Центральній Службі безпеки райху (РСХА). Ще на початку червня 1941 року між керівництвом поліції безпеки (СП) і служби безпеки (СД), а також командуванням вермахту було досягнуто домовленості про створення спеціальних груп (айнзацгруп), які діятимуть на окупованій території одразу ж після проходження фронту. Загалом було сформовано чотири айнзацгрупи – “А” (для Прибалтики), “Б” (для Білорусії), “Ц” (для північної та центральної частини України), “Д” (для Бессарабії, Південної України, Дону, Кубані та Кавказу). Кожна із груп складалася із чотирьох або п'яти айнзацкоманд і зондеркоманд. Групи налічували 500–1000 осіб, а команди 100–200 осіб. Головне завдання айнзацгруп полягало в гарантуванні т. зв. “політичної безпеки” на окупованих територіях як у зоні бойових дій, так і в тилу. “Спеціалісти” із цих підрозділів мали “очищати” територію від євреїв, комісарів, комуністів, радянських агентів, співробітників НКВС, партизанів, підпільників тощо. Всі накази на знищення “небажаних елементів” повинні були надходити безпосередньо від райхсфюрера СС Г. Гімmlера або керівника Головного управління поліції і безпеки Райху Р. Гейдріха.

Однак, окрім винищення євреїв, комісарів чи комуністів, до поняття “безпеки” в нацистському розумінні цього слова мала належати й безпека військових та цивільних об’єктів, боротьба із підпіллям, стягнення продовольчих контингентів з населення, боротьба з криміналітетом тощо. Відповідно, з моменту встановлення цивільної окупаційної адміністрації в Україні було створено специфічну систему безпеки. Тут діяли відділення німецької державної таємної поліції (гестапо), яка формувалася з німецьких фахівців із залученням місцевих мешканців, здебільшого як агентури. В містах було створено відділки кримінальної поліції (кріпо), у яких поряд із німецькими криміналістами працювали також колишні радянські фахівці (або польські в Західній Україні), які знали місцевий кримінальний світ і часто продовжували виконувати свої фахові обов’язки й у часи окупації.

Для охорони громадського порядку, адміністративних органів, військових об’єктів тощо використовувалися німецька охоронна поліція (шуцполіцай або шупо) та німецька поліція порядку (орднунгсполіцай або орпо). Також до охоронної роботи залучалися надані вермахтом підрозділи польової жандармерії, охоронних дивізій (№ 444, 213, 454, 403), окремих охоронних полків (№ 4, 46, 57) та війська союзників Німеччини – угорців, румунів, словаків, італійців.

Окремо для охорони кордону РКУ із Трансністрією та Генеральним губернаторством використовувалися частини німецьких прикордонних військ. Однак уже восени 1941 року окупаційна влада зіштовхнулася із браком військ та поліції для несення охоронної служби і підтримання елементарного порядку на окупованих територіях. З метою запобігання хаосу та безладдя в окупованій Україні (як і в інших регіонах СРСР) німці почали формувати відповідні служби для підтримки порядку і охорони із місцевого населення та військовополонених.

Спершу було організовано т. зв. службу порядку, що підпорядковувалася німецькій поліції порядку (орпо). Служба порядку не мала сталого обмундирування, використовувала як мундири радянський військовий одяг або цивільне вбрання. Служба порядку (в народі популярно називалася “поліцією”) лише в 1942–1943 роках отримала застарілі зраз-

ки форми загальних СС (які в Німеччині перестали використовувати). Видимою відзнакою “поліції” була біла пов’язка із печаткою німецького військового або поліцейного коменданта. Служба порядку, згідно з німецькими директивами, не мала перевищувати 1 % від кількості мешканців в тому чи іншому населеному пункті. В Україні нараховувалося до 170 тис. співробітників Служби порядку.

Бійцям Служби порядку спершу не видавали зброї (вони мали обмежуватися в своїй роботі дерев’яними палицями). Згодом дозволили озброїти 10 % особового складу, й лише на зламі 1942–1943 років всі службовці отримали радянську трофейну зброю. Паралельно зі Службою порядку в сільській місцевості в 1942 році було створено загони з охорони врожаїв (українська народна самооборона), які мали стерегти врожаї від підпалів з боку радянських диверсантів і підпільників. Ці загони були досить численними і налічували по всій Україні 180 тис. осіб, щоправда не мали озброєння і скоріше нагадували радянські “добровільні народні дружини”. На територіях, підконтрольних румунській адміністрації, функціонувала місцева сільська поліція, яка підпорядковувалася румунській жандармерії. В містах румуни використовували власну державну поліцію і жандармерію.

З метою охорони промислових підприємств німці створювали напіввоєнізовані формування з місцевого населення або колишніх військовополонених – веркшуци, бійці яких носили чорну уніформу й інколи озброювалися радянською трофейною зброєю.

Важливі військові об’єкти, склади, залізниці, мости тощо охороняли спеціально сформовані з місцевого населення та колишніх військовополонених “охоронні підрозділи” (шущманшафт або шума), які підпорядковувалися охоронній поліції (шупо) і формувалися здебільшого в обсязі батальйонів. На території РКУ було сформовано 53 батальйони шущманшафту. Ще 13 батальйонів шума (10 українських і 3 польських) було створено в Дистрикті Галичина, 9 українських охоронних батальйонів організували в Білорусії і Прибалтиці з військовополонених українців. Загалом на службі в 72 українських батальйонах шущманшафту було 35–40 тис. осіб. Окрім того, в Україні було сформовано два батальйони, під-

порядковані СД, залізнична поліція та пожежні частини, які також підпорядковувалися системі охоронної поліції. Загальна кількість усіх українських службовців шупо і СД (шущманшафтбатальйони, батальйони СД, пожежники, залізнична поліція) становила, за підрахунками сучасних українських вчених, 80 тис. осіб.

Поряд з українськими батальйонами шущманшафту в Україні охоронні функції виконували батальйони, створені із росіян, донських та кубанських козаків, литовців, латишів, естонців, азербайджанців, узбеків, волзьких татар, башкирів та інших народів СРСР. В Криму німецька та румунська адміністрація сформувала 8 батальйонів шущманшафту із кримських татар і окрему гірсько-егерську бригаду СС із татар (усього до 15 тис. осіб), яку використовували для боротьби з партизанами.

З проблемою формування поліцейських структур із місцевого населення України та військовополонених червоноармійців пов'язано надзвичайно складне питання колабораціонізму (співробітництва з окупантами). Класично колабораціонізм визначається як співпраця із окупантами громадян окупованої держави. Однак для України ця проблема в роки Другої світової війни набула певних специфічних рис. Українці не мали власної повноцінної державності до війни, далеко не всі вважали себе громадянами СРСР. Мешканці колишньої підпольської або підрумунської України, згідно з міжнародним правом, не могли вважатися громадянами СРСР, бо таке громадянство було надане їм внаслідок анексії Радянським Союзом певних територій, хоча й польське та румунське громадянство українців не приваблювало, бо цими державами українські землі також свого часу були окуповані. Ще більше людей не вважали за доцільне зберігати лояльність до радянського режиму, який у довоєнний період відзначився геноцидними діями проти українського народу. Тому щодо України термін колабораціонізм слід застосовувати із певними застереженнями. На відміну від Польщі, Франції, Голландії, Бельгії, Данії, Греції, Чехії, Росії, в Україні класичного колабораціонізму не існувало. Колабораціонізм українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, грузинів, татар, вірменів чи азербайджанців був колабора-

ціонізмом з радянського погляду, однак, представники перелічених вище національностей, які співпрацювали з німцями або служили їм, не зраджували своїх держав, бо таких не існувало в природі. З іншого боку, частина українців, які пішли на співпрацю з німецьким окупаційним режимом, діяла відверто на шкоду своїм співгромадянам, своїм односельчанам, своїм сусідам, колегам по роботі, співтабірникам у німецькому полоні тощо, брала участь у каральних акціях проти мирного населення, у знищенні єврейських гетто і це є незаперечним фактом. Тому поняття колабораціонізму щодо українців може бути застосоване лише умовно, з цілою низкою застережень. Український колабораціонізм часів німецької окупації можна навіть охарактеризувати швидше як колабораціонізм подібне явище, яке виникло внаслідок бездержавного існування українського народу й було значною мірою спричинене моральною дезорієнтацією населення, здійсненою комуністами й нацистами. Масштаби цього явища в Україні визначалися також жорстокістю окупаційного режиму. Для багатьох учасників німецьких добровільних допоміжних формувань було лише справою особистого виживання і дуже часто не мало жодного політичного чи ідеологічного підґрунтя.

Колабораціонізм в Україні проявився в надзвичайно широкому діапазоні – від побутового рівня до адміністративного й військового співробітництва. Він носив різний характер – добровільної співпраці з нацистами із політичних чи ідеологічних переконань, вимушеної тривалої або вимушеної епізодичної співпраці з гітлерівцями та їхніми союзниками. Найбільш поширеним був побутовий та економічний колабораціонізм. Адже мільйони мешканців окупованої України добровільно або під примусом працювали на промислових об'єктах і в сільському господарстві, розчищали вулиці від завалів і сплачували податки окупаційній владі, надавали свої помешкання для розквартирування військ тощо. Всі ці дії можуть вважатися співпрацею із окупантом, але уникнути такої співпраці, навіть за великого бажання, було майже неможливо.

Поширеним був адміністративний і культурний колабораціонізм. Адже сотні тисяч мешканців України працювали в

органах місцевого самоврядування, створених з дозволу окупантів – від міських управ до сільських староств, працювали за окупації в школах і технікумах, дитячих садках, редакціях газет (в роки окупації в Україні було понад 300 періодичних видань), різноманітних творчих спілках тощо. Частина з цих людей працювала з ідеологічних переконань, інші йшли на співпрацю, намагаючись вижити в жорстких умовах окупаційного режиму.

Існував в Україні і військовий колабораціонізм. Ми вже згадували про українські батальйони шуцманшафту й СД, про Службу порядку й самооборону, про пожежників і вєнізовану охорону залізниць та підприємств. А були ще й українські батальйони “добровільних помічників вермахту” (“гіві”), які в 1943 році формально назвали “Українським Визвольним Військом” (до 80 тис. осіб), були помічники ПВО (близько 10 тис. осіб) і т. п. Найновіші дослідження вказують на те, що лише приблизно третина усіх цих військових формувань створювалася із добровольців, які йшли до них на службу насамперед з метою помститися радянській владі за власні страждання або за страждання своїх рідних чи близьких. Дві третини шуцманів, гіві і т. д. складалися із військовополонених та молоді, яка вибирала поліційну чи військову службу, аби уникнути вивезення на роботу або щоб прогородувати свої родини. Військовополонені часто записувалися “добровольцями”, щоб не померти у таборах від голоду та хвороб. Дехто йшов на службу до німців, дізнаючись про те, що радянське керівництво оголосило всіх полонених червоноармійців зрадниками і дезертирами. Мотивація в усіх була різною, як, зрештою, і поведінка на службі в німців.

Нарешті, слід також пам’ятати, що частина українців, особливо мешканців Західної України та українських політичних емігрантів, намагалися з німецькою допомогою створити великі українські військові з’єднання, які розглядалися як можливий фундамент майбутньої української армії. У квітні 1943 року розпочався набір добровольців до української СС дивізії на території Галичини. Безпрецедентний ентузіазм (понад 80 тис. добровольців) вказував на те, що галицька молодь бачила у вимушеній військовій співпраці з німцями можливість здобути шанс збудувати повноцінну

армію як запоруку майбутньої державності. Очевидно такими ж міркуваннями керувалися українські політичні та військові емігранти, коли в 1945 році на базі дивізії “Галичина” створювали першу українську дивізію української національної армії й почали формувати другу дивізію здебільшого із вихідців з підрадянської України. Зрозуміло, що ці військові з’єднання бачилися уже не в рамках війни Німеччини та СРСР, а у форматі можливої війни проти більшовизму західних демократій.

Як би там не було, слід пам’ятати, що явище колабораціонізму в Україні в роки Другої світової війни надзвичайно складне, багатогранне та багаторівневе. Для кращого його розуміння кожен окремих напрям співробітництва з окупантами слід розглядати індивідуально.

4.5. Культурне і церковне життя України в роки окупації

Перші місяці після нападу Німеччини на СРСР, коли нацистами ще не було сформовано власної окупаційної адміністрації з її всюдисущим апаратом насильства і терору, були ознаменовані стихійним культурним і релігійним відродженням українського населення. По всій території України, зайнятій вермахтом, почали швидко ремонтувати і відкривати школи, у яких з осені 1941 року розпочалося викладання не за радянськими чи німецькими шкільними програмами, а за планами, розробленими самими учителями. Освіта почала набувати чітких національноформувальних рис. Велику увагу в школах почали звертати на вивчення історії України, української мови, літератури (особливо акцентуючи увагу на заборонених в радянські часи авторах). Вчителі-ентузіасти розпочали роботу зі створення нових українських підручників. Велику увагу в школах приділяли вивченню і пропаганді українського співу, зокрема навчаючи дітей патріотичних пісень, заборонених у радянські часи. У більшості шкіл на території України педколективи прийняли рішення здійснювати викладання всіх дисциплін українською мовою.

Величезну роль у справі культурного й національного пробудження українців на початковому етапі війни відіграла українська преса, яку жадібно розкуповувало населення, спрагле за альтернативною до більшовицької думки. Газети виникали в усіх обласних і в багатьох районних центрах. Відомо понад триста назв українських газет, що з'являлися в роки окупації, з них більше ста мали досить пристойні накладки (наприклад, київське “Українське слово” та харківська “Нова Україна” видавалися 50-тисячними накладками). До початку 1942 року в газетах часто друкували оповідання заборонених радянською владою українських письменників, вміщували матеріали про українських державних і військових діячів, розвідки з вітчизняної історії та археології. Газети містили масу викривальних матеріалів про злочини радянської влади – про репресії, голод, колективізацію, масові розстріли тощо.

Територію Центральної, Південної та Східної України швидко вкрила мережа “Просвіт”, яку відродили люди, що були задіяні в цій організації ще в часи української революції і національно-визвольної боротьби 1917–1920 років “Просвіти” сприяли появі сільських і міських “Хат-читалень”, театрів, хорів, творчих аматорських гуртків, спортивних секцій тощо. З допомогою українських політичних емігрантів і активістів із Західної України у колишній підрадянській Україні почали виникати кооперативи, які ставали економічним фундаментом для розгортання української національної і культурницької праці.

У Києві за допомоги національних активістів, прибулих з еміграції, було створено Спільку Українських Письменників, яка видавала популярний літературний журнал “Літаври” і газети “Вісті” й “Український хлібороб”.

Культурне й національне піднесення перших місяців окупації призвело також до стихійного відродження національної символіки. Відкрито використовували блакитно-жовтий прапор, національний герб, на урочистостях виконували гімн “Ще не вмерла Україна”. В українських містах починали масово знищувати пам'ятники більшовизму й перейменовувати назви вулиць і площ, яким повертали старі імена або надавали імена на честь українських національних і

культурних діячів. У середовищі української інтелігенції велися обережні, але активні дискусії з питання форми і змісту майбутньої української державності, з приводу соціальних реформ, земельної реформи і розпуску колгоспів, зміни системи середньої та вищої освіти тощо.

Паралельно із національно-культурним відродженням у перші місяці окупації спостерігалася стрімка відбудова церковного життя і відновлення релігійної свідомості населення. Майже повністю знищена в 1920–1930-х роках церква почала шаленими темпами відновлювати власні структури. Люди почали масово хрестити дітей, брати церковні шлюби, замовляти відправи на могилах померлих родичів тощо. Особливо швидко почала відроджуватися повністю знищена радянською владою Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Структури цієї церкви збереглися свого часу лише на території Західної Волині та Полісся, які в 1920–1930-х роках були під польською окупацією та в еміграції. Відповідно, саме із Західної Волині та еміграції в колишню Радянську Україну почали проникати священники УАПЦ. Главою церкви влітку 1941 року стихійно визнавали Луцького єпископа Полікарпа (Сікорського). Одночасно священники та єпископи Російської Православної Церкви (РПЦ), які опинилися в окупованій німцям Україні, й були відрізані від свого адміністративного центру в Москві влітку 1941 року на Обласному соборі єпископів у Почаївській лаврі прийняли рішення про створення Української Автономної Православної Церкви (УАВПЦ) на чолі з єпископом Олексієм (Громадським) і оголосили про збереження молитовної єдності та формального адміністративного підпорядкування РПЦ. Отже, вже на початку окупації в Україні почали функціонувати дві православні церкви, які часто перебували у конфлікті за паству і церковне майно. Німецька окупаційна влада, як і радянське підпілля, всіма силами цей конфлікт поглиблювали і розпалювали, боячись можливого утворення єдиної помісної української православної церкви.

Період відносного лібералізму в культурному і церковному житті в часи окупації завершився на зламі 1941–1942 років. Швидке піднесення національної свідомості українського населення не на жарт занепокоїло нацистів, які, як

уже згадувалося, мали щодо українських земель зовсім не гуманістичні наміри.

Найперше гітлерівців непокоїла наявність освітньої системи, яка продукувала кадри української національної інтелігенції. Розуміючи, що тільки неосвічений народ, без власної інтелігенції може бути достатньо керованим, нацисти розпочали наступ на українську культуру з української школи і просвітницьких організацій. Згідно з розпорядженням Е. Коха, в Райхскомісаріаті “Україна” було ліквідовано систему середньої освіти, яку замінили чотирикласними народними школами, у яких дітей “аборигенів” учили читати, писати, рахувати і фізично працювати. Всупереч виразним заборонам окупаційної влади, завдяки жертвності вчителів, часом вдавалося зберегти повноцінні середні школи довоєнного зразка. Однак ці “острівці” середньої освіти постійно перебували під жорстким ідеологічним контролем з боку окупаційного апарату.

Вища освіта була повністю ліквідована, інститути й університети зачинені, а їхня матеріально-технічна база та бібліотеки пограбовані. Окрема система освіти була створена для дітей фольксдойче (етнічних німців) у Житомирській, Київській, Запорізькій і Дніпропетровській областях.

Упродовж 1942 року було ліквідовано товариства “Прогрес”, а більшість його керівників репресовано. Перестали діяти українські бібліотеки, театри, хори і спортивні товариства, створені на початку окупації. Молодь, яку масово починають вивозити на роботу до Німеччини, боїться збиратися на культурні заходи, що паралізує українське національне відродження.

Відчуваючи в 1942 році гострий дефіцит кваліфікованої робочої сили на підприємствах, у роботі яких була зацікавлена німецька воєнна економіка, окупанти створюють в Україні мережу професійних навчальних закладів нижчого і середнього рівня підготовки. Утворюється двоступенева система фахового навчання, перший щабель якої утворювали ремісничі й професійні курси, дворічні школи, ремісничі училища і навчальні майстерні, а другий – середні професійні школи, училища й технікуми. Вступати до шкіл другого рівня підготовки могли тільки випускники навчальних

закладів першого рівня підготовки. При цьому слід підкреслити, що німецькі середні фахові школи, технікуми чи училища не давали повноцінної середньої освіти, а носили винятково прикладний характер. У них вивчалися тільки ті дисципліни, які були потрібні для розуміння тієї або іншої “вузької” спеціальності. Наприклад, ветеринарів не вчили літератури, історії або географії, а електриків не навчали біології чи зоології.

Також нацисти створили досить розгалужену мережу вузькофахових курсів з перепідготовки фахівців, які отримали освіту ще до війни. Як правило, ця перепідготовка зводилася до ознайомлення колишніх радянських фахівців із особливостями німецького виробництва, специфікою німецького технічного обладнання тощо. Фактично, гітлерівці готували таким чином фахівців для вивезення на роботу до Райху.

З кінця 1941 – початку 1942 року посилюється ідеологічний контроль окупаційної влади за періодичними виданнями. Українська преса втрачає свій первісний зміст і перетворюється на україномовні рупори нацистської пропаганди. З газетних і журнальних сторінок зникають статті з української історії та літератури. Їм на зміну приходять опуси про “багатівкову дружбу і культурний вплив великого німецького народу на український”. Такі видання, як “Українське слово”, “Вісті”, “Літаври”, “Український хлібороб” взагалі закривають, а співробітників їхніх редакцій репресують.

Драматичні та оперні театри змінюють свої репертуари, зосереджуючись на постановках німецької класики, розбавленої аполітичними виставами чи операми з українського і російського театрального спадку. Основними відвідувачами театрів стають німецькі, італійські, угорські, словацькі та румунські офіцери й солдати, чиновники окупаційної адміністрації. Місцеве населення, налякане облавами в місцях масового скупчення людей з метою набрати робітників до Німеччини, намагається з 1942 року уникати відвідин театрів або кінотеатрів.

Ставлячись до місцевого українського населення як до людей “неповноцінних у всіх відношеннях”, нацисти намагалися позбавити українців їхнього культурного спадку, аби, як підкреслював Е. Кох, у майбутньому німці не знали, що

на підкорених просторах Сходу колись жили люди, які могли створювати мистецькі шедеври. Для систематичного пограбування культурних цінностей ще напередодні та на початку війни в Німеччині було сформовано спеціальні групи фахівців із Пруської бібліотеки та архіву для грабунку українських бібліотек і архівів. Зокрема, зондеркоманда СС Кюнсберга, яка відбирала твори мистецтва за завданням Міністерства закордонних справ Німеччини; науково-дослідне товариство “Спадщина”, яке мало вилучати з українських музеїв, архівів і бібліотек все, пов’язане з роботою німецьких митців; “Оперативний штаб” райхсміністра Розенберга для вивезення культурних цінностей, у якому працювало 350 висококваліфікованих істориків, мистецтвознавців, архівістів, бібліотекарів, наділених необмеженими повноваженнями із вилучення найцінніших музейних експонатів, архівних і бібліотечних одиниць зберігання.

Окрім перелічених груп, діяли дрібніші команди, які вишукували та грабували мистецькі цінності за завданнями Е. Коха, Г. Франка, Г. Герінга й особисто А. Гітлера. До того ж і німецькі офіцери та солдати часто вдавалися до самовільних захоплень “культурних трофеїв” у музеях, бібліотеках і архівах на Сході. Спеціальний штаб для пограбування культурних цінностей в Україні (“Організація 1”) була створена також в Румунії.

Колосального пограбування в роки окупації зазнали музеї Львова, Харкова, Києва, Дніпропетровська та інших міст. Із Львівської картинної галереї вивезено понад 100 найцінніших полотен, 12 ящиків із картинами викрадено з Львівського історичного музею. У Дніпропетровську приміщення історичного музею перетворили на житло для штадткомісара. Внаслідок цього із музею “зникло” 80 найцінніших полотен, унікальна порцеляна, скульптури, старовинні меблі, підсвічники тощо. Все, що не встигли вивезти із музеїв, архівів та бібліотек Дніпропетровська, було 28 вересня 1943 року за наказом генералкомісара спалено. 2507 картини або 80 % експонатів Харківського художнього музею було вивезено до Німеччини. Серед вкраденого полотна В. Боровиковського, Т. Шевченка, О. Кіпренського, І. Айвазовського, М. Ге, І. Рєпіна, І. Шишкіна, А. Куїнджі, О. Мурашка та інших митців.

З того ж музею вкрадено 35 тис. графічних творів, “зникли” колекція творів українського народного мистецтва, середньовічні меблеві гарнітури роботи західноєвропейських майстрів, перські килими, вироби з порцеляни, нефриту і слонової кістки.

Тотальному розграбуванню були піддані київські музеї. У 1942 році Київський музей західного і східного мистецтва пограбували за особистим наказом Е. Коха. Лише для власного помешкання Кох наказав відібрати 15 найвизначніших полотен. Майже всі європейські картини мали бути передані музею мистецтва в Лінці, який створювали за розпорядженням фюрера.

Жахливої шкоди було завдано комплексу музеїв Києво-Печерської лаври. З Лаври була вивезена вся колекція старовинної зброї (4 тис. зразків), оригінальні універсали українських гетьманів, міські акти XV-XVII століть, нумізматична колекція, рукописи і стародруки, збірка гравюр тощо.

Для пограбування фондів Київського історичного музею до міста прибули німецький археолог професор Грімм та історик професор Штампус, які відібрали найцінніші експонати для відправки до Німеччини.

Майже повністю було розграбовано Київський музей російського мистецтва, з якого викрадено понад 1500 найкоштовніших експонатів, серед яких 900 старовинних ікон, полотна Соколова, Айвазовського, Петрова-Водкіна, Флавіцького та інших художників. Більшість цих шедеврів вивезені до Кенігсберга, де, очевидно, загинули під час боїв за місто.

Загалом з українських музеїв було викрадено і вивезено щонайменше 330 тис. найцікавіших експонатів, з яких в Україну після війни повернулися лише десятки.

Паралельно із розграбуванням музеїв нацисти влаштували пограбування і фактичне знищення українських бібліотек і архівів. З кінця 1941 року фонди цих установ було “законсервовано”. Співробітників архівів і бібліотек змусили скласти детальні описи всіх найцінніших одиниць зберігання, після чого для їхнього вивчення прибули німецькі фахівці. Почалося систематичне вивезення до Німеччини найцікавіших з погляду нацистів книжок і документів. Вилу-

чалися насамперед стародруки, цінна наукова література, праці німецьких авторів, видання Академії наук, праці з антропології, фольклору та етнографії, праці з історії єврейства, дослідження з археології України, документальні публікації. Нацисти ретельно відбирали також радянську періодику, журнали, антирелігійні праці, економічні трактати марксистів та іншу подібну літературу, компартійні архіви, які відправляли до спеціального центру з дослідження феномену більшовизму.

Серед найбільш пограбованих бібліотек України виявилася Львівська бібліотека Академії наук, з якої вивезли понад 5 тис. найдавніших рукописів, понад 3 тис. стародруків, більше 2 тис. рідкісних гравюр, всі рукописи Ю. Словацького та А. Міцкевича, колекцію оригінальних малюнків А. Дюрера, всі книги-унікуми XVI століття, книги із королівських книгозбірень тощо. 15 тис. книг було забрано із київської бібліотеки імені Кірова, понад 7 тис. унікальних видань “зникло” із бібліотеки Київського університету, розграбованою виявилася бібліотека імені Короленка в Харкові.

Загалом з українських бібліотек було вивезено понад 50 млн книг і періодичних видань.

Найжахливішою втратою архівного фонду України стало знищення Київського Центрального архіву давніх актів. Цей архів містив найбагатші колекції актових книг, укомплектованих у 500 фондах. Майже повністю було спалено кіно-фото-фоноархів у Києві. Більше 1 млн справ загинуло в Київському обласному архіві. Колосальних збитків зазнали архіви Полтави, Харкова, Дніпропетровська, Донецька. Загалом в Україні безповоротно було знищено 21 млн архівних одиниць збереження.

Нищачи культурний спадок української нації, позбавляючи українців можливості повноцінно навчатися і зберігати документи власної історії, нацисти також сформували своєрідне ставлення до проблеми церковного життя.

Боячись релігійного відродження майже так само сильно, як і відродження національного, гітлерівці вирішили від самого початку ослабити церкву внутрішнім протистоянням і контролювати її повне невтручання в політичні справи. Уже 2 липня 1941 року у своїй директиві щодо церковного життя

в Україні шеф поліції безпеки та СД Гайдріх вказував, що не потрібно обмежувати вплив церкви на населення, але слід контролювати, аби православна церква не втручалася в політику й щоб вона в жодному разі не об'єдналася. Гітлерівці сподівалися, що своїм дозволом на вільне церковно-релігійне життя вони здобудуть прихильність у середовищі українців, отримають ефектний аргумент для пропаганди, а поставивши під контроль церковні структури, зуміють через них впливати на настрої населення.

У листопаді 1941 року Е. Кох видав спеціальні інструкції у справі церкви. В цих інструкціях наказувалося суворіше пильнувати за тим, аби священники не робили політичних заяв, припинити практику висвячення єпископів без згоди німецької адміністрації та намагатися максимально роздрібнити існуючі християнські конфесії, використовуючи особистісні суперечки між єпископами.

Особливе занепокоєння у влади Райхскомісаріату України викликала діяльність УАПЦ. До кінця 1941 року стихійне відродження Автокефальної церкви призвело до відновлення її парафій на більшій частині території України. В лютому 1942 року в Пінську відбувся Собор українських автокефальних єпископів, який оголосив про повне відновлення автокефалії української православної церкви й назвав УАПЦ спадкоємницею знищеної більшовиками церкви, очолюваної митрополитом В. Липківським. У травні 1942 року УАПЦ була офіційно визнана Е. Кохом, а главою Церкви було затверджено Луцького архієпископа Полікарпа (Сікорського). Однак проблемою для німців було те, що серед нововисвячених єпископів та священників УПАЦ була маса колишніх офіцерів армії УНР (загалом в травні–червні 1942 року було висвячено 6 нових єпископів і понад тисячу священників УАПЦ), які використовували церкву для ведення політичної агітації самостійницького напрямку, намагалися під прикриттям церковних структур здійснювати культурне і національне відродження українського народу. Агенти німецької поліції безпеки повсякчас доносили, що проповіді священників УАПЦ щораз більше просякнуті не лише антибільшовицькими, а й антинімецькими висловлюваннями, що автокефалісти агітують населення боротися за самостійність

України. Німці були занепокоєні тим, що автокефалісти, на відміну від автономістів, відправляють Богослужіння українською мовою, чим притягують у свої церкви більше населення, ніж автономісти. З метою відвернення українського населення від автокефалії німецька поліція безпеки активно поширювала тезу про неканонічність УАПЦ.

Однак у жовтні 1942 року в церковному житті окупованої України відбулися події, які викликали недовіру окупантів навіть до спочатку цілком лояльної Автономної церкви. 4 жовтня 1942 року Синод УАвПЦ ухвалив рішення про об'єднання з УАПЦ. 8 жовтня того самого року в Почаєві глава автономістів архієпископ Олексій (Громадський) і глава автокефалістів архієпископ Полікарп (Сікорський) підписали Акт про об'єднання обох церков.

Налякані таким розвитком подій, гітлерівці розгорнули репресії проти церковних ієрархів, священників та особливо активних вірян. На початку 1943 року окупанти заборонили церковним діячам здійснювати будь-які внутрішньоцерковні зміни без згоди з німецькою адміністрацією. Священників і єпископів змусили відмовитися від ідеї створення помісної церкви, їх зобов'язували зачитувати в Церквах усі постанови і акти німецької адміністрації, відправляти Богослужіння за перемогу німецької зброї, вихваляти “Новий порядок” тощо. Під тиском репресій було зачинено половину приходів УАПЦ, а поведінка переляканих священників і єпископів, які погодилися співпрацювати з окупаційною владою, підірвали їхній авторитет в очах населення.

Дещо інакше життя Православної церкви виглядало в зоні румунської окупації. У Трансністрії справу релігійного відродження взяла на себе Румунська Православна Церква. Румунський Патріарх вислав до Одеси “Румунську православну місію”, до складу якої увійшли румунські священники. Намагаючись залучити церкву до антибільшовицької агітації та румунізації населення, окупаційна влада сприяла якнаймасштабнішій розбудові церковних структур. Румуни заборонили діяльність протестанських конфесій, насильно обернувши до православ'я всіх протестантів. Так само румуни заборонили на окупованій ними території діяльність УАПЦ або УАвПЦ, не допускали Богослужіння українською або

церковнослов'янською мовами, наполягаючи на румунськомовних відправах. До Буковини, Південної Бессарабії і Трансністрії скеровувалися румунськомовні священики і румунська релігійна література. Румуни налагодили навчання священиків румунської мови, видавали релігійні газети і журнали румунською та російською мовами. Отже, у зоні румунської окупації церква виконувала роль додаткового пропагандистського інструменту та засобу для прискореної румунізації місцевого населення.

Особливе місце займала Українська Греко-католицька церква (УГКЦ) в Галичині. Очолювана авторитетним митрополитом Андреем (Шептицьким) і, перебуваючи під захистом Ватикану, УГКЦ займала власну позицію в багатьох питаннях суспільного життя регіону. Відносний лібералізм німецького окупаційного життя в дистрикті Галичина, можливість вільного розвитку українських культурних і освітніх закладів, наявність розгалуженого українського самоврядування створювали в діячів Греко-католицької церкви ілюзію щодо можливого позитивного ставлення німців до створення української держави після перемоги над більшовизмом. Відтак, греко-католицьке духовенство, як і більшість населення регіону, вітало прихід німців у 1941 році і впродовж всієї окупації закликала вірян зберігати лояльність і послух щодо влади, сумлінно працювати, сплачувати податки, не втручатися в політику й своєю працею заслужити визнання за українцями права на власну державність у "Новій Європі".

Значною мірою така позитивна настанова щодо німців була зумовлювалася також і тим, що Галичина була колишньою австрійською провінцією, де німецька влада не розглядалась як щось цілком екзотичне й вороже. Гітлерівський райх сприймали як таку саму німецьку державу, що й імперія Габсбургів, і сподівалися на традиційну німецьку порядність, порядок, дисциплінованість і об'єктивність. Згадуючи, що українці в Австрійській імперії були чи не найлояльнішою нацією, за що Відень толерував український культурний і національний рух, українське духовенство Галичини надіялося, що за толерантність нова влада так само віддячить українцям правом відносно вільного розвитку.

Найбільше неприйняття в середовищі греко-католицького клиру викликали жахливі та позбавлені будь-якої здорової логіки німецькі репресії щодо євреїв. Рятуючи від геноциду євреїв, греко-католицькі священики вихрещували або видавали сфальшовані документи про хрещення тисячам євреїв. Митрополит Шептицький за сприяння віруючих переховував у митрополичих палатах у Львові 15 родин єврейських рабинів і 150 єврейських дітей. У греко-католицьких монастирях знайшли притулок 1700 євреїв-утікачів з гетто. Шептицький єдиний із високих церковних ієрархів окупованої Європи в лютому 1942 року звернувся з листом на ім'я райхсфюрера СС Гімmlера із протестом проти геноциду єврейського народу. У листопаді того ж 1942 року митрополит оприлюднив своє архіпастирське послання під назвою “Не убий!”, у якому виступив із засудженням будь-яких репресій проти мирного населення і попередив, що відлучить від церкви будь-якого греко-католика, задіяного в знищенні мирного населення.

Неадекватна поведінка гітлерівців щодо мирного населення змусила Шептицького у листі до папи Пія XII, написаному 29 серпня 1942 року, відверто зізнатися, що на його переконання: *“Німецький режим є на рівні може й вищим, як режим большевицький, лихий, майже диявольський”*, але водночас митрополит Андрей продовжував вірити у можливість виникнення таких політичних умов, коли нацисти змушені будуть піти на поступки українцям і дозволять створити власну державу. Коли у квітні 1943 року німці оголосили набір до української дивізії СС, старий владика вважав за необхідне підтримати акцію набору добровольців, наголошуючи на тому, що майже немає такої ціни, яку не слід було б заплатити за створення власної української армії, вбачаючи в армії єдиний шлях до здобуття незалежної держави.

Розрахунки вищого керівництва УГКЦ на зміну німецької політики щодо питання української державності не справилися, однак лояльний курс церкви не змінився. З кінця 1943 року і впродовж 1944 року лояльність церкви зумовлювалася необхідністю зберегти фізичне виживання українського населення Галичини в момент проходження фронту.

Слід також зазначити, що в період німецької окупації УГКЦ відзначилася на ниві благодійництва. Церква зробила надзвичайно багато стосовно опіки над сиротами, організації допомоги військовополоненим, створенням кас взаємодопомоги для населення тощо.

4.6. Винищення цивільного населення і військовополонених в Україні під час окупації

За роки окупації Україна втратила приблизно 4 млн цивільних громадян, з яких 1,9 млн євреїв (75 % усіх євреїв, знищених на окупованій території СРСР), близько 100 тис. циган, 1,7 млн українців, решта жертв припадає на росіян, поляків, білорусів, болгар, татар, чехів та інші національні групи України. Із 6,2 млн радянських військовополонених гітлерівці знищили 4,3 млн, з яких на території України померло від ран, холоду, голоду, знущань або було вбито 1,8 млн осіб.

Безперечно, що такі колосальні втрати серед мирного населення стали наслідком втілення політичних і расових доктрин нацизму. Звинувачуючи євреїв у “всесвітній змові”, Гітлер прагнув знищити все єврейське населення Європи й землі України, на жаль, не стали тут винятком. Реалізуючи свій власний афоризм про те, що цигани “Народ веселий, але непотрібний”, нацистський вождь прирік на повне винищення ще один “неповноцінний” етнос. Врешті-решт, боячись “біологічної сили” українців та інших слов’ян, які розмножуються “наче кролики”, фюрер поставив за мету “зменшити” слов’янське населення Центральної та Східної Європи до 30 млн осіб.

Намагаючись у зародку задушити будь-який активний чи пасивний опір на окупованих територіях, Гітлер ще до початку війни з СРСР наказував ліквідувати у майбутньому всіх комуністів. А з листопада 1941 року додав до них в Україні ще й їхніх політичних опонентів – націоналістів, які виявилися надто нав’язливими у своєму прагненні державної самостійності для власної Батьківщини.

Першими “під ніж” нацистської каральної машини потрапили євреї та комуністи. Масові страти євреїв спостерігаються вже з перших днів війни. До кінця липня 1941 року німецькі айнзацкоманди вчинили масові розстріли євреїв у Львові, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі, Золочеві, Березанях, Луцьку, Рівному, Дубно, Проскурові, Житомирі й Бердичеві. За перші шість місяців війни на Східному фронті професійні убивці з айнзацгруп “Ц” і “Д”, які оперували на території України, зуміли знищити майже 520 тис. мирних мешканців, з яких понад 400 тис. становили євреї, 50 тис. – комуністи, 10 тис. – цигани, 3 тис. – українські націоналісти, 2 тис. – хворі психіатричних лікарень, а також гомосексуалісти, свідки Іегови, особи, що були носіями інфекційних захворювань та інші категорії громадян. Чи не найбільше розстрілів у перші два місяці війни здійснювала зондеркоманда 4а, яка розпочала свою жахливу “роботу” в Галичині, а потім пройшла через усе Правобережжя до Києва. З початку свого перебування на території України до 6 вересня 1941 року зондеркоманда 4а розстріляла 11328 євреїв у різних містах України. 12 жовтня 1941 року на “рахунок” зондеркоманди 4а, згідно з рапортами її керівників, була 51 тис. розстріляних мирних громадян *“в основному євреїв та в меншій мірі політичних функціонерів, а також саботажників і грабіжників”*. У 1942 році лише члени айнзацгруп “Ц” і “Д” вбили 778 тис. мирних мешканців, у 1943 році – 145 тис. і в 1944 році – 110 тис.

Зловісним символом масових страт мирного населення на початковому етапі німецько-радянської війни стало урочище Бабин Яр у Києві, де лише за два дні (29 і 30 вересня 1941 р.) нацисти розстріляли 33,7 тис. київських євреїв (включно з дітьми та немічними старцями). У 1941 році Бабин Яр являв собою величезне урвище завглибшки до 50 метрів і довжиною понад два кілометри. Його оточували кладовища: Лук’янівське, військове та єврейське, у пониззі, ближче до Куренівки тулилося декілька хат. Невинних людей “звинуватили” у підпалах, які здійснювали радянські диверсанти й вивели на страту. Перші розстріли в Бабиному Яру, за німецькими документами, здійснювали “без жодної

сторонньої допомоги”, зондеркоманда 4а із залученням двох батальйонів (45 і 303) із полку охоронної поліції “Південь”. Протягом усього періоду окупації Києва в Бабиному Яру щовівторка і щоп’ятниці тривали розстріли. Уже 3 листопада 1941 року гітлерівці звітували, що в Києві розстріляно 75 тис. євреїв і 8 тис. політичних в’язнів. Загалом в зловісному Бабиному Яру гітлерівці знищили 150 тис. осіб, з яких 100 тис. київських євреїв, а також комуністів, учасників радянського підпілля, українських націоналістів, військовополонених, втікачів з концтаборів і примусових робіт, звичайних кримінальних злочинців.

Невдовзі подібні до Бабиного Яру “розстрільні місцевості” з’являються також під Харковом, Львовом, Сталіно (Донецьком), Рівним. Зокрема, в Галичині за роки війни було знищено 500 тис. євреїв. У Харкові зловісним місцем страт став Дробицький Яр, де в 1942 році розстріляно 15 тис. євреїв, ще 10 тис. харківських євреїв були вбиті гітлерівцями у Травницькій долині. 54 тис. євреїв Трансністрії розстріляні німецькими каральними загонами і румунськими жандармами в с. Богданівна Миколаївської області наприкінці 1941 – на початку 1942 років. Загалом в Україні відомо 248 місць масових страт мирного населення нацистами.

Уже з початку жовтня 1941 року гітлерівці почали практикувати масштабні розстріли заручників із числа мирного населення. У відповідь на кожну диверсію радянського підпілля в містах стріляли навмання схоплених людей. Зокрема, в Києві у жовтні 1941 року після чергових підпалів будинків радянськими диверсантами було розстріляно 300 заручників, у листопаді – ще 400 і т.д. З розгортанням партизанського руху карателі починають знищувати цілі села, спалюючи або розстрілюючи їхніх мешканців. За роки окупації нацисти, під виглядом боротьби з партизанами, частково або повністю спалили 321 українське село, убивши при цьому 49 тис. 274 мирних мешканців. Найбільш жахливі розправи над українськими селянами були вчинені в селах Кортеліси (убито 2875 осіб), Піски (860 осіб), Козари (4800 осіб), Корюківка (7 тис. мешканців), Копище (3236 осіб) тощо.

У 1943 році, як помсту за дії українських повстанців гітлерівці вбили щонайменше 2 тис. заручників із числа західноукраїнської інтелігенції і до 3 тис. волинських та поліських селян.

Паралельно із розстрілами нацисти вирішили використати в Україні апробовану ще їхніми більшовицькими колегами технологію масового вбивства людей – голод. У листопаді 1941 року на таємній нараді у Східній Пруссії Гітлер прийняв рішення про створення штучного голоду в Україні задля зменшення кількості споживачів сільськогосподарської продукції в регіоні. А вже у грудні німецька окупаційна адміністрація розробила план збільшення обсягу продовольчого постачання райху з України шляхом зменшення чисельності “надлишкових споживачів”, якими, на переконання нацистів, були “євреї і населення українських міст, таких як Київ”. Наслідком реалізації плану було скорочення населення українських міст за роки окупації на 53 %.

Іншими місцями, де здійснювалися масові вбивства мирних громадян, стали німецькі концтабори. В Україні не було зведено дуже великих таборів смерті. Більшість із 180 концтаборів на території України мала від 2 до 10 тис. в'язнів. Щоправда, через жахливі умови утримання й масові страти ці табори мали високу “пропускну спроможність”, оновлюючи свій контингент протягом декількох тижнів або місяців. Одним із найбільших в Україні був Янівський табір поблизу Львова, у якому знайшли свою смерть понад 200 тис. осіб (галицьких євреїв і радянських військовополонених). Комендант табору оберштурмбанфюрер СС Вільгауз визначався особливою жорстокістю і цинізмом, особисто беручи участь у знищенні ув'язнених, у тому числі й дітей.

Весна–літо 1942 року принесла на Україну чергову хвилю антиєврейського терору. Єврейське населення Сходу, Півдня та Центру України було майже повністю винищене (врятуватися від знищення вдалося тільки тим євреям кого, ризикуючи власним життям, рятувало місцеве українське чи російське населення (на сьогодні є 550 українських родин офіційно нагороджених урядом Ізраїля за порятунок євреїв у роки Голокосту), а частково, хто жив у зоні румунської оку-

пації, де репресії проти євреїв не носили такого тотального характеру, як у німецькій окупаційній зоні). Залишки єврейського населення Галичини (близько 278 тис. або третина довоєнної кількості) були зігнані в 50 міських гетто, де протягом 1942–1943 років майже всі вони померли від голоду і хвороб, або були знищені під час ліквідації гетто. Загалом із майже 900 тис. євреїв Галичини і Волині (колишніх підпольських земель) окупацію пережило 140 тис., а з 1,8 млн євреїв підрадянської України та підрумунської України – 660 тис., з яких половина припадала на Буковину, Бессарабію і Трансністрію.

Іншою групою мирного населення, яку знищували нацисти за етнічною ознакою, були українські цигани. Досі точно не встановлено скільки саме циган було розстріляно. Припускають, що цифра страчених гітлерівцями циган в окупованій Україні сягнула 100 тис. осіб.

Окремим рядком серед злочинів нацизму в окупованій Україні вписане безпрецедентне знищення 1,8 млн військовополонених червоноармійців. Загалом за роки війни вермахт узяв у полон 6,2 млн червоноармійців, з яких у неволі загинуло 4,3 млн осіб. Перші три тижні війни вермахт у загальних рисах намагався дотримуватися правил Женевської конвенції (підписаної 1929 р.), яка регламентувала поводження із військовополоненими. Однак 17 липня 1941 року командування німецьких Збройних сил погодилося із вказівками керівництва держави та нацистської партії, які зводилися до того, що ставлення до червоноармійців не може бути таке саме, як до полонених інших армій. Зокрема, наголошувалося, що євреї і комуністи не можуть трактуватися як військовополонені, а тому їх слід відділяти від основної маси бранців і негайно знищувати. Реально під знищення потрапляли євреї, комісари, члени більшовицької партії, призвані до армії радянські державні й партійні чиновники.

До жовтня 1941 року краще ставлення також передбачалося до представників окремих національностей СРСР. Литовці, латиші, естонці, козаки й українці, як народи, що найбільше постраждали від більшовизму, мали відпускатися з неволі для збору врожаю. В заміні від полонених вимагали

підписку про те, що вони більше не воюватимуть проти німецької армії, а, прибувши на місце довоєнного проживання, зареєструються в німецькій комендатурі. Також відпускали військовополонених українців, росіян і білорусів, якщо за них клопотали місцеві мешканці як за своїх родичів. Отже, влітку й на початку осені 1941 року з німецького полону було відпущено щонайменше 320 тис. осіб, більшість з яких були мешканцями України. Ще майже 65 тис. осіб втекли із полону в перші місяці війни (часто через слабку охорону військових бранців під час етапування).

Незважаючи на те, що таборів для утримання військовополонених катастрофічно не вистачало (у червні 1941 року німецьке командування розраховувало на полонення лише 790 тис. червоноармійців, яких мали розташувати у 19 стаціонарних таборах у Польщі та Німеччині), щойно зникла потреба збирати урожай, як нацисти припинили свої “гуманістичні” експерименти. Усі військовополонені мали залишатися у таборах, яких було три типи – дулаг (Durhlagger – пересильний табір), шталаг (Stalager – стаціонарний табір) і офлаг (Ofizirlager – офіцерський табір). Проте до таборів військові бранці потрапляли лише після перебування в армійських збірних пунктах. На початок жовтня 1941 року в Райхсткомісаріаті України функціонувало 10 таборів для солдатів та 1 табір для командирів Червоної армії, у яких зосереджувалося 445 тис. полонених. Протягом жовтня–листопада 1941 року з них померло 33,7 тис. осіб, понад 25 тис. було розстріляно, 210 тис. відправлено в концтабори на Захід. В Україні на початку грудня лишалося 176 тис. військовополонених у таборах і неокреслена кількість в армійських збірних пунктах. Проте невдовзі кількість бранців у таборах і армійських збірних пунктах на території України різко зросла, сюди почали прибувати солдати, полонені на центральному відтинку німецько-радянського фронту під час німецького наступу на Москву.

Хоча німецьке командування не мало поняття, що робити із мільйонними масами полонених (до кінця 1941 року в німецькому полоні опинилося 3 млн 350 тисяч червоноармійців), яких не вивозили у глибокий тил, а утримували у

жахливих умовах (часто під відкритим небом, без харчування і елементарного медичного обслуговування) воно, виконуючи накази Гітлера, не наважилося розпустити ці маси виснажених людей, прирікши їх на смерть взимку 1941–1942 років. За першу воєнну зиму в Україні померло 800 тис. військових бранців. Протягом наступних років померли або були вбиті ще мільйон полонених червоноармійців. Особливо зловісними місцями знищення військових в'язнів стали Дарницький фільтраційний табір і Сирецький, Гоголівський, Бориспільський табори, табори на вулиці Керосинній (сьогодні вулиці Шолуденка) та вулиці Інститутській у Києві, Янівський табір під Львовом, Грослазарет у Слауті, табір у Цумані, два табори в Кременчуці, табір у Ракові біля Проскурова тощо.

Через дарницький фільтраційний табір протягом 1941–1943 років пройшло щонайменше 300 тис. військовополонених, близько 200 тис. із них померли від голоду, знущань або були вбиті охоронцями. У таборі по вулиці Керосинній, де в середньому перебувало по 8 тис. полонених і декілька тисяч київських євреїв, щодня від голоду помирало до 5 осіб (годувати людей починали тільки на шостий день після прибуття до табору, а їжа складалася із миски “баланди” й декількох грамів капусти на день), серед в'язнів поширився канібалізм. Як згадували очевидці: *“дійшло до того, що полонені чекали поки труп охолоне, а потім починали його їсти”*. Аналогічна ситуація була в таборі на вулиці Інститутській, 5, де постійно утримувалося до 3 тис. полонених і декілька сот київських євреїв. У Сирецькому таборі військовополонених заставляли працювати щодня від 4 години ранку до 18 години. Годували мінімальною кількістю їжі, били і знущалися, хворих, які не могли йти на роботу, забивали до смерті або розстрілювали. До 40 тис. в'язнів Сирецького концтабору впродовж 1941–1943 років розстріляли у Бабиному Яру. У Кременчуцьких шталагах 346-А і 346-Б протягом окупації гітлерівці убили 97 тис. військовополонених і цивільних громадян. У містечку Хоролі тієї ж Полтавської області нацисти утримували військовополонених у ямі глиняного кар'єру весь час під відкритим небом. За 1941–1942

роки в “Хорольській ямі” загинуло 57 тис. військовополонених. Майже 35 тис. військовополонених було ліквідовано в таборах на території Білої Церкви. Від 100 до 300 осіб щоденно вмирало в “Гросс-лазареті № 301” містечка Славути сучасної Хмельницької області. Табір для поранених військових бранців перетворився на гігантську братську могилу через те, що пораненим там практично не надавали жодної медичної допомоги. З 1941 року до 1943 року у Славутському таборі вмерло 160 тис. полонених червоноармійців. Крім того, поранені червоноармійці вмирали дорогою до Славутського табору. Лише в листопаді 1942 року у транспортах, що прибули до Славути, було виявлено 494 померлих полонених, які замерзли під час транспортування на відкритих платформах.

65 тис. військовослужбовців знайшли свою смерть у полоні в таборі маленького містечка Ракове неподалік Проскурова (сучасного Хмельницького). У таборах для військовополонених у Харківській області було вбито майже 23 тис. в’язнів. У Львівській області в таборах померло або було убито майже 200 тис. полонених солдатів Червоної армії. 70 тис. військових бранців убили гітлерівці на Сумщині, 10 тис. – на Луганщині, 80 тис. – у Житомирській області, 40 тис. – у Донецькій, до 100 тис. – у Рівненській області тощо.

Найгірше, що від своїх військовополонених відреклася й радянська влада. Всіх утікачів із полону, всіх колишніх полонених зараховували до категорії “зрадників”. Лише протягом 1944 року на території України до лав Червоної армії повторно забрали 142 тис. колишніх полонених і оточенців, а до таборів ГУЛАГу і на розстріл відправили півмільйона осіб за звинуваченнями у міфічній “зраді”.

* * *

Підсумовуючи написане, можна з повним правом констатувати, що основним вектором окупаційної політики гітлерівців і їхніх союзників в Україні була реалізація плану економічного й культурного пограбування українських земель. Кінцевою метою окупації мало стати “очищення”

України від її мешканців шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції українського населення. Українські землі врешті-решт мали бути використані для майбутньої німецької колонізації.

Найбільш яскравим виявом нацистської колонізаторської політики в Україні стало масове знищення мирного населення, військовополонених і руйнування економічних та культурно-історичних підвалин існування українського народу. Гітлерівці та їхні союзники жорстоко придушували не тільки щонайменший спротив, але намагалися не допустити будь-якого вияву української культурної самобутності, релігійної чи політичної самосвідомості.

Розділ 5.

Радянський партизанський рух і комуністичне підпілля

5.1. Формування мережі комуністичного підпілля

Військове протистояння на Східному фронті Другої світової від самого його початку набрало виразних рис війни на винищення. Кожна зі сторін конфлікту не зупинялася перед застосуванням жодних засобів для досягнення військової переваги. При цьому і радянським, і німецьким керівництвом норми міжнародного права нехтувалися і застосовувалися хіба що з метою пропагандистського забезпечення кампанії. Це стосується і обопільно жорстокого ставлення до військовополонених, і спроб розгортання у ворожому тилу підривної діяльності. З радянського боку такі намагання реалізовувалися насамперед через розгортання мережі комуністичного підпілля та через інспірування партизанського руху. З точки зору визначених міжнародними конвенціями “законів і звичаїв війни” такі дії виглядали як цілком незаконні. Вони наражали цивільне населення на жорстокі репресії з боку окупаційної влади і надавали німецькому керівництву зручні приводи для вчинення масових страт.

Відзначимо також, що деякі сучасні дослідники, зокрема О. Гогун, взагалі ставлять під сумнів використання поняття “партизанський рух” щодо діяльності радянських партизанських загонів. Очевидно, що деякі з подібних формувань виникли як наслідок ідеологічно вмотивованої ініціативи щирих радянських патріотів. Однак у цілому радянські партизанські загоны являли собою не повстанські формування, а

диверсійні підрозділи, створені з ініціативи силових структур радянської держави і цілком підпорядковані центральному командуванню. Вони керувалися та постачалися з-за лінії фронту і їхня діяльність обумовлювалася не позицією й інтересами населення, а наказами центрального керівництва.

Відповідно до постанови ЦК ВКП (б) “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ”, прийнятої 18 липня 1941 року, очолити всі дії проти ворога на окупованій території мали підпільні партійні структури. Постанова Центрального Комітету вимагала *“розгорнути мережу наших більшовицьких підпільних організацій на захопленій території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів”*. Підпільні партійні організації повинні були створювати партизанські загони і групи, спрямовувати їх діяльність, вести політичну роботу серед населення. ЦК ВКП(б) зобов’язував партійні організації прифронтових областей спрямувати для роботи в підпіллі *“найбільш стійких комуністів”*. Відповідальність за розгортання такої роботи покладалася особисто на перших секретарів партійних комітетів.

Перші спроби організації партійного підпілля на окупованій території виявилися провальними. Через розгубленість і паніку перших днів війни в Волинській, Рівненській, Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Станіславівській, Чернівецькій та в західних районах Вінницької і Кам’янець-Подільської областей партійного підпілля до окупації цих областей сформувати не вдалося взагалі. Тільки в липні 1941 року ЦК КП(б)У здійснило спробу повернути до західних областей України деяких місцевих партійних працівників, що втекли з районів, яким загрожувала окупація. З їх числа формувалися підпільні комітети і перекидалися через лінію фронту. Упродовж липня–вересня 1941 року в західні і Чернівецьку області було перекинуто через лінію фронту 233 організатори підпілля. Переважна більшість з них була ліквідована німцями чи націоналістами, або не виявляла жодних ознак діяльності. Окремі комуністи знову самоправно повернулися в радянський тил.

У дуже складних умовах відбувалися підготовчі роботи до переходу на нелегальне становище також у Житомирській, Кіровоградській, Миколаївській і Одеській областях.

Хоча за офіційними даними в усіх цих областях встигли сформувані підпільні обласні та районні партійні комітети, а кількість підпільних місцевих осередків обраховувалось сотнями, в реальності далі призначення керівництва обкомів і райкомів справа не просунулася. Більш того, значна частина партійних працівників, призначених для роботи у підпіллі, втікала при наближенні ворога, залишаючи рештки підпільних структур без явок, зв'язкових, коштів і запасів продовольства.

На решті території УРСР підготовка до роботи в підпіллі була більш тривалою. Спеціальна оперативна група ЦК КП(б)У, створена 30 червня 1941 року для підготовки партійних організацій до роботи в підпіллі, на той час вже встигла розгорнути роботу. До складу групи увійшли в основному працівники апарату ЦК КП(б)У, до компетенції яких входила робота з партійним кадрами. Під керівництвом цієї групи відбувалося перш за все комплектування підпільних партійних органів.

Ключова роль у структурі комуністичного партійного підпілля на окупованій території відводилася підпільним обкомам. Зазвичай до складу обкомів призначали 3–5 осіб із числа місцевих партійних керівників. Окрім першого секретаря, до складу обкомів входило кілька територіальних секретарів. Вони мали керувати підпіллям і відповідати за розгортання боротьби проти окупантів на певній території. У разі провалу першого секретаря, хтось із територіальних секретарів мав очолити обком. Подібним був принцип комплектування міськкомів і райкомів партії. В деяких областях поряд з основними призначалися також запасні партійні комітети.

На практиці, однак, планованої стрункої партійної ієрархії комітетів і груп дотриматися було складно. Інколи замість обласних, районних і міських комітетів виникали окружками, партійні центри, ревкоми, трійки, міжрайонні комітети. Нерідко створенням та роботою комуністичного підпілля керували партійні організатори й уповноважені ЦК КП(б)У, які направлялися на окуповану територію.

У тих випадках, коли існуюча структура підпільних партійних комітетів базувалася на партизанських загонах,

перший секретар підпільного обкому КП(б)У, як правило, очолював обласний штаб партизанського руху, був командиром або комісаром партизанського з'єднання. Територіальні секретарі і члени обкому були командирами, комісарами, начальниками штабів партизанських загонів і з'єднань або займали інші керівні посади в обласних штабах партизанського руху. Секретарі підпільних райкомів КП(б)У найчастіше були командирами і комісарами партизанських загонів. Вони підтримували зв'язок з підпільними осередками у населених пунктах, скеровували їхню роботу, забезпечували пропагандистською літературою, зброєю, грошима. У такий спосіб функціонувало комуністичне підпілля у Сумській, Чернігівській, Київській, Житомирській, Полтавській, Кам'янець-Подільській, Рівненській, Волинській областях.

При організації партійного підпілля ЦК КП(б)У орієнтував місцеві партійні комітети на широке використання для роботи в підпіллі комуністів, які мали досвід підпільної боротьби в дореволюційний час та в роки громадянської війни. Оскільки внаслідок “кадрової революції” 1930-х років таких комуністів майже не залишилося, довелося згадати також про членів КПЗУ, які мали відповідний досвід, працюючи на теренах міжвоєнної Речі Посполитої. Незважаючи на колишні “політичні помилки”, досвід західноукраїнських комуністів видавався особливо цінним, коли йшлося про організацію підпілля в Галичині й на Волині – найбільш проблемних для організації комуністичного руху Опору в регіонах.

Насправді переважна більшість комуністів, яких залишали на окупованій території, не мали жодного досвіду нелегальної роботи. Підпільні партійні органи комплектувалися переважно з числа працівників партійно-державного апарату, які зайняли керівні посади після сталінських чисток 1930-х років: секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії, завідувачів відділами та інших працівників обкомів, керівних працівників виконкомів обласних і районних рад, секретарів парткомів та керівників промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, навчальних закладів.

Незважаючи на те, що згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року відповідальність за створення партійного підпілля покладалася особисто на перших секретарів

обкомів, найвище обласне керівництво, як правило, вирушало до тилу, залишаючи на окупованій території працівників середньої і низової ланки. Згідно з одним із таємних на той час документів ЦК КП(б)У, станом на початок 1942 року секретарями підпільних обкомів працювали лише четверо з тих, хто до війни перебував на посадах секретарів обласних комітетів партії.

ЦК КП(б)У намагався організувати підготовку кадрів для роботи в підпіллі у спеціальних школах, створених у Києві, Харкові, Полтаві, Ворошиловграді, Сумах. Згідно зі звітними документами, ці школи впродовж кількох місяців 1941 року підготували 4,5 тис. організаторів підпілля і фахівців партизанської боротьби. Однак навряд чи 3–5 денні курси могли насправді дати знання і навички, необхідні для роботи в тилу противника.

Обкоми та райкоми компартії лівобережних областей зазвичай встигали ґрунтовніше підготувати підпільні комітети до роботи в підпіллі. Окрім розв'язання кадрових питань, готувалася також матеріально-технічна база – створювалися запаси зброї, боєприпасів, продовольства, технічних засобів пропаганди. Ретельність підготовки не давала жодних гарантій ефективної роботи створюваних підпільних органів. Успіх насамперед залежав від особистих якостей місцевих керівників та правильного підбору виконавців. Якщо на Чернігівщині, попри втечу багатьох місцевих партійних керівників, для підпільної роботи в тилу ворога все ж залишилася принаймні частина керівного ядра довоєнного обкому на чолі з М. Попудренком і С. Коротковим, то в сусідній Сумщині керівництво партійного підпілля втекло при наближенні німецьких військ, залишивши партизанські загони, які формувалися в області, без зв'язку і засобів до існування. Те саме відбувалося в Запорізькій, Сталінській та інших областях.

Особливо ретельно вибудовувалася підпільна партійна мережа в столиці. У Києві були сформовані основний і запасний міськкоми партії, 9 райкомів і 37 організацій, які нараховували 646 осіб. Широка мережа підпільних організацій була сформована також у Дніпропетровській, Харківській, Полтавській областях. На Донбасі – регіоні, якому поряд зі столицею УРСР радянське керівництво надавало особливого

значення, підготовкою до роботи в підпіллі керувала спеціальна організаторська група ЦК ВКП(б) на чолі з Є. Ярославським. Результати такої підготовки і в одному, і в іншому випадку виявилися плачевними. У Києві партійне підпілля було розгромлене вже наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 року. На Донбасі з числа керівних працівників, призначених для роботи в підпіллі, на окупованій території затрималися одиниці.

По лінії ЦК ЛКСМУ в низці областей також було створено підпільні комсомольські організації і залишені комсомольці для участі в партизанських загонах і для зв'язку з ними. До жовтня 1941 року в лівобережних областях України було підготовлено 193 підпільні комсомольські організації, у яких нараховувалося 650 комсомольців. Ще 418 членів ЛКСМУ залишили для зв'язку. Підпільні обласні комітети комсомолу були створені в Сумській, Полтавській, Чернігівській, Дніпропетровській і Харківській областях. Відповідна робота велася також у Сталінській і Ворошиловградській областях.

В офіційних виданнях радянської доби вказувалося, що в період від червня до жовтня 1941 року було створено 23 підпільні обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів, 4316 підпільних організацій і груп, які налічували в своєму складі понад 26 тис. комуністів. Ще близько 3 тис. осіб входило до складу комсомольських підпільних організацій, створених у 1941 – першій половині 1942 років. У таємній на той час довідці ЦК КП(б)У про організацію підпільних партійних організацій і партизанських загонів на території УРСР станом на 10 жовтня 1941 року називаються суттєво відмінні цифри – 5,5 тис. комуністів та близько 1 тис. комсомольців. Зважаючи на безлад і паніку перших тижнів війни, останні цифри є більш вірогідними.

Переважна більшість учасників комуністичного підпілля, залишених на окупованій території, загинула, була ув'язнена чи зреклася подальшої боротьби вже в перші місяці війни. У період з вересня 1941 до липня 1942 року було розгромлено партійне підпілля в Києві, обласні та значна частина районних комітетів у Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Кіровоградській, Полтавській областях, в окупо-

ваній частині Донбасу. За короткий час німецьким спецслужбам вдалося ліквідувати майже всі централізовано створені комуністами підпільні організації. Було заарештовано і знищено десятки керівників підпільних комітетів, тисячі членів низових партійних осередків. На місце загиблих ЦК КП(б) перекидав через лінію фронту нових організаторів підпілля. Усього впродовж 1942 року ЦК КП(б)У направив в окуповані області України 123 уповноважених ЦК КП(б)У, секретарів підпільних обкомів партії, партійних організаторів, а також 44 керівних комсомольських працівників. Більшість з них розділили долю попередників.

“Основною причиною арештів і провалів у діяльності підпільних організацій, – йшлося у звіті Харківського обкому, – були зрада й порушення конспірації”. За допомогою комуністів, які погодилися співпрацювати з окупаційною владою, були розгромлені підпільні організації в Києві, Дніпропетровську, Вінниці, Миколаєві, Полтаві, Ніжині, Одесі, Сталіно та інших містах. Увесь склад партійного підпілля області включно з усіма керівниками підпільних райкомів видав секретар Запорізького підпільного обкому КП(б)У. Через зраду одного зі співробітників міському КП(б)У Ворошиловграда було розгромлено обласний партизанський загін на чолі з секретарем підпільного обкому партії І. Яковенком.

Нерідко сприяння у виявленні підпільників окупаційній владі надавало місцеве населення. За даними історика А. Чайковського, до літа 1942 року продовжували діяти лише 10 % створеного підпілля. На кінець листопада 1942 року активно діяли і мали зв'язок з ЦК КП(б) лише два підпільні обкоми компартії – Чернігівський і Сумський.

На той час на території України діяли й інші підпільні партійні організації. Відомо, зокрема, про активну роботу Житомирського підпільного обкому КП(б)У, про функціонування окремих партійних комітетів в Києві, Одесі, Харкові, Павлограді, Горлівці та інших містах. Зокрема, до числа діючих станом на кінець 1942 – початок 1943 років радянська історіографія зараховувала також Ворошиловградський, Сталінський, Дніпропетровський, Одеський, Харківський, Кіровоградський і Київський підпільні обкоми партії. Однак зде-

більшого діяльність таких комітетів не завдавала серйозних клопотів окупаційній адміністрації. Через відсутність надійного зв'язку з радянським командуванням вони не могли оперативно передавати розвідувальну інформацію. Для масштабних диверсій не вистачало зброї і вибухівки. Діючи в глибокому підпіллі, комуністичні організації взагалі мало чим себе проявляли. Найбільше, на що зазвичай були спроможні такі групи, був випуск кількох листівок, які мали засвідчити існування хоча б якогось опору окупації і повинні були піднімати моральний дух прорадянськи налаштованої частини населення.

Проблеми зі зв'язком були одним з найбільш "вузьких місць" в управлінні партизанськими загонами та підпільними організаціями. Основним засобом передачі даних була відправка зв'язкових. У 1942 році тільки ЦК КП(б)У направив на окуповану територію 55 своїх зв'язкових. Однак такий спосіб зв'язку забирав багато часу і був пов'язаний з небезпекою захоплення кур'єрів ворогом. Радіозв'язок налагодити не вдавалося. Підпільні групи та партизанські загони не були забезпечені передавачами. Постійною проблемою для радянських радистів була заміна елементів живлення. Загалом у перший рік війни навіть серед партизанських формувань України радіозв'язок з радянським командуванням мали тільки близько 1,4 % загонів. Партиї ж комітети часто не мали й простих радіоприймачів.

Участь у роботі підпільних організацій була пов'язана із щохвилинним ризиком для життя і вимагала великої особистої мужності. У другій половині 1941 – у 1942 роках надходили повідомлення про вчинення підпільниками актів саботажу та диверсій у Миколаєві, Києві, Конотопі та інших містах. Однак такі акції на початковому етапі війни не мали масового характеру, а шкода, яка завдавалася в такий спосіб окупантам, була непорівнянною з втратами серед підпільників. Тільки в Києві впродовж 1941–1943 років загинуло 617 учасників підпілля, саботажників та інших противників німецького окупаційного режиму.

Окрім створеної централізовано мережі комуністичного підпілля, в Україні діяли також підпільні групи, які виникали спонтанно. Учасниками таких груп були прорадян-

ськи налаштовані громадяни, не обов'язково з числа комуністів, які відчували моральний обов'язок чинити опір окупантам і готові були свідомо ризикувати життям заради власних ідеалів. У переважній більшості до складу таких груп входила прокомуністично налаштована молодь, інколи підлітки чи майже діти (відомо навіть про участь 11 річних дітей).

Найбільш відомим прикладом такої організації була "Молода гвардія", прославлена в однойменному романі А. Фадєєва. Коли керівники партійного підпілля, залишені в Краснодарі, втекли разом з коштами, призначеними для забезпечення підпільників, а ті, хто залишився, взагалі не виявляли жодної активності (про це, звісно, не йдеться у романі), місцеві патріоти-комсомольці об'єдналися в групу для боротьби з окупантами. Відомо також про діяльність інших комсомольських підпільних груп у різних містах України: у Ніжині (керівник – Я. Батюк), Малині (П. Тараскін і Н. Сосніна), Полтаві (Л. Убийвовк), Кривому Розі (М. Решетняк).

Реалії існування подібних груп були далекими від ідеального образу, тиражованого радянською мистецькою пропагандою після війни. Наприклад, за свідченнями одного з учасників "Молодої гвардії", деякі герої-молодогвардійці включно з лідером організації (за версією А. Фадєєва) О. Кошовим були не тільки підпільниками, а ще й злодіями і спекулянтами. Кошового заарештували не внаслідок зради, а цілком випадково, під час спроби перепродати вкрадені з німецької вантажівки продукти.

Здебільшого діяльність подібних груп була мало ефективною. Окрім суцільної імпровізації та особистої відваги, їм зазвичай нічого було протиставити професійним діям німецької контррозвідки. Через відсутність в учасників таких груп будь-яких навичок конспірації вони рідко діяли протягом тривалого часу і зазвичай гинули впродовж декількох тижнів після створення.

Власну підпільну мережу формували радянські органи держбезпеки та внутрішніх справ. НКВС і (або) НКДБ могли просто залишати перед відступом підготовлену в мирний час агентурно-освідомчу мережу, окремих агентів. Серед найбільш відомих на сьогодні розвідувально-терористичних груп, залишених органами держбезпеки, були групи І. Кудрі в

Києві, В. Лягіна в Миколаєві, В. Молодцова (Бадаєва) в Одесі. Деякі з таких груп з часом ставали центрами створення великих партизанських формувань.

Перебуваючи на окупованій території, спецгрупи органів держбезпеки не лише вели розвідувальну діяльність, й продовжували роботу за своєю основною спеціалізацією – вели боротьбу з “внутрішнім ворогом”. Вони зазвичай уникали бойової діяльності, концентруючись, окрім розвідки, на терорі проти представників окупаційної адміністрації – німців та їх місцевих посібників.

Усього в період відступу частин Червоної армії на схід (1941–1942 рр.) структурами НКВС-НКДБ було залишено на окупованій території понад 12 тис. агентів. Ще близько 4 тис. осіб у перший період війни було перекинуто через лінію фронту. Втрати серед цієї агентури, яка була краще законспірована, були меншими, ніж серед партійного підпілля. Але за відсутності надійного зв’язку з командуванням ефективність її роботи була також не надто високою.

5.2. Становлення радянського партизанського руху (1941–1942 рр.)

Напередодні німецько-радянської війни термін “партизанщина” в СРСР вживався виключно у негативному значенні, як синонім неорганізованості і безладу. Стрімке просування німецьких військ змусило партійно-державне керівництво СРСР змінити свої погляди на роль і значення партизанських методів боротьби в протидії агресії. Саме організаційні зусилля владних органів радянської держави відіграли ключову роль у розгортанні комуністичного руху Опору на окупованій території.

Перші підготовчі кроки в напрямку розгортання “малої війни” були зроблені радянським керівництвом у перші ж тижні війни. Вже 29 червня 1941 року партійним організаціям прифронтової смуги була направлена Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б), основний зміст якої був пізніше викла-

дений у виступі Сталіна 3 липня 1941 року. Один з пунктів Директиви містив вимогу “у зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони й диверсійні групи для боротьби із частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської боротьби скрізь і всюди, для знищення мостів, доріг, псування телефонного й телеграфного зв'язку, підпалу складів тощо”. Директива вимагала створювати “нестерпні умови для ворога і всіх його посібників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи”.

В Україні оперативна група ЦК КП(б)У, яка мала займатися організацією мережі партійного підпілля, формуванням партизанських загонів, добором та підготовкою кадрів для роботи за лінією фронту була створена 30 червня 1941 року. Рішення про створення такого органу було ухвалене за результатами спільної наради Політбюро ЦК КП(б)У з працівниками апарату ЦК, РНК УРСР та НКВС. До складу групи увійшли здебільшого співробітники ЦК КП(б)У, які займалися добором, обліком та переміщенням партійних кадрів. Групу очолив секретар ЦК КП(б)У М. Співак. Загальне керівництво організацією боротьби в тилу ворога мали здійснювати члени Політбюро і секретарі ЦК КП(б)У М. Бурмистенко (друга особа в республіканській партійній організації) і Д. Коротченко.

Компартійні органи діяли в тісному контакті зі структурами НКВС-НКДБ, які мали виконувати основну технічну роботу з організації боротьби на окупованій території. Вже 5 липня 1941 року було створено Особливу групу при НКВС СРСР, завданнями якої були:

“Розробка і проведення розвідувально-диверсійних операцій проти Німеччини і її сателітів; організація підпілля і партизанської війни; створення нелегальних агентурних мереж на окупованій території; керівництво передачею спеціальних радіоіграм німецькій розвідці з метою дезінформації супротивника”.

Керівником групи був призначений П. Судоплатов – відомий радянський розвідник і терорист, організатор вбивств Є. Коновальця і Л. Троцького. П. Судоплатов очолював також Штаб НКВС СРСР з боротьби з парашутними

десантами противника. Після низки реорганізацій Особлива група була перетворена на самостійне 4-е (т. зв. партизанське) управління НКВС СРСР. З 14 квітня 1943 року, коли з НКВС було виділено народний комісаріат держбезпеки, 4-е управління було включено до складу НКДБ СРСР.

У прифронтових республіках та областях з цією ж метою 24 серпня 1941 року були утворені 4-ті відділи НКВС-УНКВС з організації винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп у тилу супротивника й керівництву їх бойовою й оперативною діяльністю. Пізніше в УРСР і БРСР також були створені власні 4-ті управління НКВС. Згідно з наказом НКВС СРСР перед 4-ми відділами ставилися такі завдання:

“Щоденний контроль за формуванням винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп, керівництво їх бойовою діяльністю; налагодження зв'язку з винищувальними батальйонами, які перейшли на положення партизанських загонів, а також з існуючими партизанськими загонами і диверсійними групами, які перебувають у тилу супротивника; організація агентурної і військової розвідки районів можливих дій партизанських загонів і диверсійних груп; розвідка тилу супротивника і місць можливої переправи партизанських загонів; забезпечення партизанських формувань зброєю і боєприпасами для ведення бойових дій, а також продовольством, одягом та іншим спорядженням”.

В Україні 4-те управління очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач. Окрім підзвітності відповідному управлінню союзного наркомату, 4-е управління НКВС УРСР підпорядковувалося також вищим органам влади в республіці – Раднаркому УРСР та перш за все ЦК КП(б)У.

Незалежно від органів НКВС-НКДБ партизанські загоны формували також армійські структури – спеціальні підрозділи при політуправліннях і особливі відділи, розвідувальні відділи фронтів і армій. Перша з подібних структур була утворена 10 липня 1941 року рішенням Військової ради Південного фронту, яке передбачало створення при розвідвідділі фронту позаштатного відділення з організації диверсійно-пар-

тизанських загонів. 27 липня 1941 року з вимогою негайно розпочати формування і закидання на зайняту противником територію дрібних диверсійно-партизанських загонів і груп звернулися до начальників штабів фронтів діючої армії Генеральний штаб і Головного розвідувального управління РСЧА.

Серед армійських структур найбільшу активність в організації збройної боротьби за лінією фронту намагалися виявляти політоргани. Згідно з директивою Головного політичного управління Червоної армії від 19 серпня 1941 року для цього створювалися спеціальні 8-і відділи політуправлень фронтів і відповідні відділення політвідділів армій з роботи серед частин Червоної армії і партизанських загонів. Директива вимагала від політпрацівників налагодити постійний зв'язок з військовими частинами, які продовжували боротьбу в оточенні, та з партизанськими загонами, керувати партійно-політичною роботою серед населення й у партизанських загонах на окупованій території.

У практичну площину організація партизанських загонів перейшла на початку липня 1941 року. У зв'язку з різким погіршенням ситуації на фронті, що загрожувало втратою Правобережної України, за дорученням ЦК КП(б)У заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач і начальник оперативної групи НКВС генерал-майор Петров у терміновому порядку розпочали формування партизанських полків та диверсійних груп з числа працівників органів внутрішніх справ.

Перший з відомих на сьогодні партизанських загонів був сформований НКВС і розвідвідділом Південно-Західного фронту 11–12 липня 1941 року зі співробітників НКВС. У складі загону було понад 40 бійців. Очолював його капітан Демченко. Діяльність цього загону була нетривалою. Вже у першій декаді серпня 1941 року він був розбитий німцями і розпався. Упродовж 18–24 липня 1941 року було також завершено формування 1-го (командир О. Чехов) і 2-го (командир – В. Щедрін) партизанських полків НКВС у складі 10 батальйонів кожний (усього понад 2 тис. осіб).

Бойове завдання, одержане цими підрозділами від командування Південно-Західного фронту, вимагало дезоргані-

зувати тил ворога шляхом активної партизанської боротьби. Планувалося також формування ще одного – третього партизанського полку, але воно не було завершено. Формувалися також і дрібніші партизанські загони та диверсійні групи за участю співробітників НКВС та добровольців з числа цивільних осіб, як правило комуністів і комсомольців.

Перші партизанські загони, які створювалися влітку–восени 1941 року, були швидше військовими підрозділами, які діяли у відриві від основних сил діючої армії. Вони одержували завдання здійснювати рейди в найближчому тилу супротивника, намагаючись внести максимальну дезорганізацію в управління військами. Переважно вони склалися із співробітників органів внутрішніх справ. Деяко пізніше, коли до створення партизанських формувань долучилися місцеві партійні комітети, до складу загонів, які перекидалися за лінію фронту або залишалися на окупованій території, входили насамперед представники партійного та комсомольського активу. Подібний склад мали також і винищувальні батальйони, які використовувалися у якості партизанських загонів, якщо місцевість, у якій вони були сформовані, потрапляла під контроль ворожих військ.

У липні–серпні 1941 року основним центром організації партизанського руху був Київ. Упродовж зазначеного періоду в столиці України, окрім 1-го і 2-го партизанських полків, було створено ще 11 партизанських загонів. Загальна чисельність цих формувань становила понад 4 тис. осіб. Ще 24 загони загальною чисельністю понад 1,5 тис. осіб було сформовано в районах Київської області. Крім того, у район Києва для участі в обороні столиці Радянської України прибували партизанські загони з Донбасу, Харкова, Полтави. Разом із загонами, що формувалися в Києві, ці загони мали діяти на Правобережжі в найближчому тилу вермахту.

Крім Київщини, робота з організації партизанських загонів і диверсійних груп велася в Чернігівській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській областях. У кожній області були організовані триденні курси з підготовки партизан. Здебільшого ЦК КП(б)У орієнтував обласні комітети на формування невеликих партизанських загонів – чисельністю 5–10, максимум 25 осіб. До 1 жовтня 1941 року

в окупованих на той час областях УРСР було створено 738 партизанських загонів та 191 диверсійна група, у яких нараховувалось 27631 осіб. Близько 50–60 % з них становили комуністи і комсомольці.

Перші бойові акції, сформованих в Україні партизанських загонів були здійснені наприкінці липня – у серпні 1941 року в період оборони Києва. Серед найбільших формувань, що діяли в цей час у полосі Південно-Західного фронту, були два партизанські полки НКВС: донбаський загін, яким командував І. Боровик, київський партизанський загін “Перемога або смерть” під командуванням С. Осечкіна. Ці загони здійснили кілька успішних сутичок із дрібними німецькими частинами, але свого основного призначення вони не виконали, швидко втратили боєздатність і розпадалися.

Найбільш показовим у цьому плані були полки НКВС. Вони розпочали бойову діяльність наприкінці липня 1941 року. 1-й партизанський полк діяв на Житомирщині, 2-й – на Київщині, в районі Корсунь-Шевченківського. Слабка підготовка командного складу, відсутність засобів радіозв’язку (полкові радіостанції дуже швидко вийшли з ладу) не давали змоги здійснювати оперативне керівництво громіздкою структурою полку. Проте найголовнішою проблемою було те, що партизанам довелося діяти в незнайомій місцевості і без підтримки, часто і з протидією, місцевого населення. Зрештою голод і хвороби підточували боєздатність цих формувань швидше, ніж бойові втрати та нестача озброєння. Переважна більшість загонів, задіяних в операції з оборони Києва, або загинули в “київському котлі”, або відійшли до лісових масивів Білорусії та Росії. Рештки розгромлених у районах Олевська та Черкас полків НКВС були остаточно знищені у грудні 1941 року.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1941 року, відповідно до просування німецьких військ на схід, до боротьби партизанськими методами мали переходити винищувальні батальйони Придніпров’я та Півдня України. Усього в 10 східних та центральних областях УРСР станом на 15 серпня 1941 року на базі винищувальних батальйонів було сформовано 66 партизанських загонів та 800 груп для допомоги партизанам чисельністю 14390 осіб.

У своїй переважній більшості ці формування виявилися небоєздатними. Наприклад, з 9 загонів чисельністю 900 осіб, які Дніпропетровський обком залишив на правому березі Дніпра, жоден не закріпився у відведеному йому районі. На лівому березі після відступу Червоної армії активність виявляв лише загін Нікопольського району під командуванням Ф. Рижикова. В інших областях ситуація з організацією партизанських формувань виявилася аналогічною.

Розгублена і деморалізована радянська партійна і державна бюрократія, з числа представників якої переважно формувалися партизанські загоны в перші місяці війни, не лише виявилася неспроможною “очолити всенародну боротьбу” на окупованій території, як того вимагало вище радянське керівництво, й у масі своїй відмовлялася брати в ній участь. Формально партизанські загоны формувалися на добровільній основі. Однак кожен з тих, кого залишали на окупованій території для участі в партизанській війні, розумів, що відмова буде сприйнята керівництвом як дезертирство.

Після переходу лінії фронту партизанські загоны, як правило, розпадалися. Нерідко командири партизанських загонів і місцеві партійні керівники дезертирували першими. Частина з їх учасників поверталася до радянського тилу, інша частина розходилася по домівках. Деякі партизани здавалися в полон. Лише одиниці з тих сотень партизанських загонів, які згідно з радянською звітністю числилися створеними, змогли розпочати бойову діяльність. Усього станом на 1 березня 1942 року різними радянськими установами було організовано і залишено на окупованій території або перекинуто через лінію фронту близько 2,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп загальною чисельністю понад 30 тис. осіб. При цьому відомості про діяльність надійшли лише від 141 загону і групи.

У вересні–грудні 1941 року основними осередками партизанської активності були лісисті північні райони Чернігівської, Сумської, Київської та Житомирської областей, лісовий масив південно-західніше Черкас, болотиста місцевість у пониззі Дніпра поблизу Нікополя, невеликі лісові масиви Полтавщини. Окремі партизанські формування діяли також у найближчому тилу німецьких військ. До партизан-

ських загонів у цей час приєднувалися переважно радянські військовослужбовці, які не змогли вирватися з оточення, а також представники місцевого “партійно-господарського активу”. Як відзначив історик В. Кучер, для більшості з них участь у партизанському русі була швидше виявом боротьби за самозбереження, ніж цілеспрямованою боротьбою проти окупантів.

Більшість з цих осередків опору були без особливих зусиль придушені окупаційними військами вже до кінця 1941 року. Решта, за рідкісними виключеннями, або розпалися, або були знищені, або вийшли з території України до лісових масивів Білорусі і Росії. Загалом зима 1941–1942 років стала важким випробуванням для решток загонів, залишених на окупованій території. Практично повністю припинили існування загони, які дислокувалися в степових районах України. Серед небагатьох прикладів успішних бойових акцій радянських партизанських загонів взимку 1941–1942 років – діяльність партизанського загону І. Копьонкіна на Полтавщині, а також перші бойові акції найвідоміших у майбутньому партизанських формувань України – Путивльського партизанського загону під командуванням С. Ковпака та Чернігівського обласного партизанського загону під командуванням О. Федорова і М. Попудренка. Деяку активність виявляли також партизанські формування у найближчому тилу вермахту. Вони діяли як диверсійні групи – переходили лінію фронту, вчиняли напади на дрібні німецькі підрозділи, штаби, здобували розвіддані і поверталися до розташування радянських військ.

Певне пожвавлення партизанського руху відбулося навесні 1942 року. Зведення Південного і Південно-Західного фронтів повідомляли про активізацію діяльності партизанських загонів, які наносили “більш відчутні удари німецьким військам”. На територію України у квітні–травні 1942 року розповсюдили свою діяльність партизанські загони, які дислокувалися в Брянських лісах. Серед них були і загони, що відійшли з України – С. Ковпака (750 осіб), О. Сабурова (200 осіб), І. Боровика (110 осіб), С. Гнибиди (250 осіб), Л. Іванова (450 осіб).

У цей час були також сформовані перші партизанські з'єднання – групи партизанських загонів, об'єднані під єдиним керівництвом. Першим з них стало партизанське з'єднання на чолі з О. Сабуровим. Його організаційне оформлення відбулося 30 травня 1942 року. Пізніше, 28 липня 1942 року, у районі Рейментарівських лісів на Чернігівщині було створене з'єднання під командуванням О. Федорова. 22 серпня 1942 року на базі Путивльського об'єднаного загону оформилося партизанське з'єднання Сумської області на чолі з С. Ковпаком. Практика формування партизанських з'єднань дозволяла значно підняти боєздатність партизанських формувань і розширити коло доступних для виконання бойових завдань.

Окрім північних районів Лівобережжя, які були на той час основними центрами партизанської активності, діяльність окремих партизанських загонів навесні–влітку 1942 року фіксувалася також на Полтавщині, в дніпровських плавнях у районі Нікополя та в лісових масивах на півдні Київщини. За німецькими даними, із січня по червень 1942 року на всій території України на схід від Дніпра було відмічено 258 диверсійних актів радянських партизанів і 107 проведених ними боїв з підрозділами окупаційних військ. Деякі з цих акцій були доволі дошкульними для окупаційної влади. Очевидно, однак, що за своїми масштабами “мала війна” у тилу німецьких військ на той час ще не стала вагомим чинником військового протистояння на Східному фронті.

Загальну чисельність партизанських формувань України в цей період точно визначити складно. За даними НКВС СРСР на 1 травня 1942 року, в Україні діяло 37 партизанських загонів з 1918 учасниками. Існували також партизанські загоны, які не мали зв'язку з радянським командуванням. Однак здебільшого подібні формування не виявляли особливої активності, намагаючись не зайве наражати на небезпеку ні себе, ні свої сім'ї. Окрім засідок на поодиноких німецьких вояків та дрібних диверсій, такі загоны нічим себе більше не проявили. Для багатьох їх учасників перебування у партизанах стало лише можливістю у відносній безпеці і ситості перебути окупацію.

Саме про такі формування повідомлялося у звіті ЦК КП(б)У “Про стан партизанського руху в Україні за період з 1 жовтня 1942 року до 1 квітня 1943 р.”. У цьому документі, зокрема, йшлося про те, що при звільненні території України від німецьких окупантів виявлено значну кількість дрібних партизанських загонів і груп у 15–35 осіб (майже у кожному районі), які розвивали свою активну діяльність, головним чином, при наближенні фронтів і в момент заняття населених пунктів Червоною армією. Зв’язок ці загони мали тільки з партизанськими групами найближчих районів.

Важкі наслідки для розвитку радянського руху Опору в Україні мали поразки Червоної армії під час весняно-літньої кампанії 1942 року. Поразка і оточення радянських військ під Харковом спричинилися до різкого спаду партизанської активності в Україні. Багато загонів, які діяли в прифронтовій смузі, потрапили в оточення разом з частинами Червоної армії. Серед них був і загін одного з найбільш здібних партизанських командирів І. Копьонкіна, який потрапив у полон і був закатований німцями. Інші загони або вийшли за лінію фронту, або розпалися. Вихід фронту за межі України не дозволяв ні перекидати нові загони, ні організувати постачання існуючих. Дуже важкими були психологічні наслідки розгромних поразок Червоної армії. Події на фронті породжували зневіру навіть серед активних прибічників радянської влади, позбавляючи їх стимулів до продовження боротьби.

Станом на 26 червня 1942 року радянське командування мало радіозв’язок лише з 22 загонами (3310 бійців), які діяли у північних районах Лівобережної України. Фактично до кінця 1942 року партизанський рух як явище існував лише у двох областях тодішньої УРСР: Сумській і Чернігівській, у північно-східній частині республіки. Відомий партизанський командир М. Наумов згадував:

“Бої тоді точилися під Сталінградом. В партизани ніхто не йшов... Коли за місяць прийде до загону одна людина з оточення – це вже добре. Доводилося застосовувати примусову мобілізацію у партизани, загрожувати в разі відмови розстрілом”.

У цілому перші спроби налагодити партизанську боротьбу в тилу ворога зазнали невдачі. В повоєнний час, в руслі сформульованих радянською державною пропагандою пояснень причини військової катастрофи, якої зазнала Червона армія на початку війни з Німеччиною, радянськими спецслужбами були висунуті також і відповідні пояснення причини провалу радянського руху Опору в перші місяці війни. Ці пояснення впливають на дослідників і сьогодні. Йшлося насамперед про знищення внаслідок сталінських репресій спеціально підготовлених до ведення партизанської війни кадрів, ліквідацію партизанських баз тощо.

З огляду сьогоднішніх знань щодо справжніх причин низької боєздатності радянських військ, очевидно існує потреба у спеціальному дослідженні масштабів репресій проти “партизанських кадрів” та їхнього впливу на дієздатність радянських спецслужб. З таких позицій важко також пояснити, чому Червона армія, кадрове і технічне забезпечення якої перебували в центрі уваги радянського керівництва зазнала поразок, а партизанський рух, коли б не недалекоглядне нехтування підготовкою до партизанської війни з боку Сталіна, мав бути успішним.

Причини кризового стану радянського руху Опору на окупованій території, як і причини поразок Червоної армії, слід шукати швидше в царині масової психології і політичних настроїв. Вирішальним чинником, який визначив провал комуністичного руху Опору в Україні на початковому етапі війни стала політична позиція більшості населення. У перші місяці війни в Україні занадто мало знайшлося людей, готових свідомо ризикувати своїм життям, захищаючи надзвичайно непопулярний комуністичний режим. Більшість українського населення або займала вичікувальну позицію, або демонструвала неприкриту ворожість до радянського режиму. Як повідомлялося в одному з німецьких донесень від 22 серпня 1941 року:

“Закинуті десантом російські (тобто радянські, – авт.) партизани не мають жодного впливу на населення. Скрізь, де вони з’являються, українці їх схоплюють і передають німцям”.

Аналогічні настрої фіксувалися німецькою адміністрацією й у 1942 році:

“Генеральний округ “Миколаїв”, оперативне зведення за травень 1942 р.

А) Сільське населення. Можна вважати, що спокій і порядок забезпечені. Аграрна реформа, про яку було оголошено на початку квітня, була сприйнята добре(...) Злочинні елементи з Москви – чи то агенти, чи то бандити – майже зовсім не знаходять підтримки у місцевого населення. Воно бачить у поверненні совєтів свій кінець. Випадки, які мали місце у Феодосії, де були вбиті сотні українців за те, що вони працювали на німців, ще не стерлися з пам'яті. Правда, трудові елементи ще сьогодні займають вичікувальну позицію. Однак, не тому, що вони проти нас, а тільки тому, що вони бояться, що в один прекрасний день повернуться сталінські загони і почнуть жорстоко мстити(...).

Б) Міське населення. Настрої і позиція міського населення, головним чином, задовільні. Воно мириться із відносно бідним харчуванням та іншими обмеженнями. Часто можна почути слова: “Ми краще ще два роки проживемо впроголодь, ніж зовсім умремо з голоду після повернення комуністів”. У містах також практично не видно комуністичних прагнень і підбурюючої діяльності(...).”

Згадуючи про події початкового періоду війни, навіть секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко пізніше змушений був визнати, що:

“абсолютна більшість цивільного населення України не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними засобами прилаштуватися до окупаційного режиму”.

Несприятливими для розгортання партизанської війни були також природні умови на більшій частині території України. Професійно діяли німецькі контррозвідальні органи, яким досить легко вдавалося зупиняти будь-які спроби радянського керівництва розвивати партизанський рух в тилу німецьких військ, використовуючи при цьому розгалужену агентурну мережу і спираючись або на активне сприяння, або на демонстративну байдужість більшості місцевого населення.

5.3. Війна на знищення: карально-репресивний апарат окупаційної влади в боротьбі проти комуністичного підпілля і партизанського руху

Партизанська війна від самого її початку набула винятково жорсткого характеру. Ще до початку бойових дій директивні документи німецького командування орієнтували війська на *“безцеремонну і енергійну протидію всім більшовицьким підбурювачам, партизанам, саботажникам, євреям”* і вимагала *“повного усунення будь-якого активного і пасивного опору”*.

Щодо методів, якими передбачалося здійснювати “усунення” опору, 13 травня 1941 року був виданий наказ верховного командування вермахту *“Про застосування військової юрисдикції в районі “Барбаросса”*. Цей наказ відміняв обов’язкове застосування воєнно-кримінальних законів до військовослужбовців, винних у грабунках, вбивствах і насильствах над цивільним населенням і військовополоненими, і передавав накладення покарання на розсуд безпосередніх начальників і командирів. У відповідь на будь-які прояви опору населення, *“коли обставини не дозволяють швидко визначити окремих винуватців”*, наказ дозволяв застосування колективних розправ проти населених пунктів, з яких *вермахт “був підступно або по-зрадницькому атакований”*. Наказ передбачав застосування воєнно-судових процедур тільки у разі, коли вчинені злочини були *“ознаками того, що військам загрожує здичавіння”*.

Цей наказ був невдовзі відмінений, а деякі генерали, намагаючись протидіяти падінню дисципліни і “здичавінню військ”, відмовлялися його виконувати. Попри таку протидію, подібні розпорядження сприяли формуванню у військах атмосфери безкарності і були одними з основних причин варваризації війни на Східному фронті. Тим більше, що надалі політика вищого німецького керівництва щодо населення окупованих територій залишалася незмінною. Директива ОКВ № 33 під назвою *“Продовження воєнних операцій на Сході”*, схвалена Гітлером 19 липня 1941 року, визначала ос-

новним засобом для підтримання порядку на окупованій території застосування терору, здатного відбити в населення всяке бажання чинити опір.

Окрім армійського командування, подібні інструкції одержували також спеціальні карально-репресивні органи, до безпосередньої компетенції яких належало приведення до покори населення окупованих територій та силовий супровід запровадження “нового порядку”. Зокрема, 2 липня 1941 року начальник поліції безпеки і СД Р. Гейдріх розіслав листа до найвищих керівників СС і поліції, у якому заявив, що ліквідація радянської політичної системи вимагає знищення представників радянського правлячого класу – комуністичних функціонерів усіх рівнів, радянських працівників, пропагандистів, саботажників, учасників підпілля, усіх, хто незгодний з окупаційним “новим порядком”.

Перший за роки війни спеціальний наказ про придушення “комуністичного повстанського руху” був виданий 16 вересня 1941 року начальником штабу Верховного головнокомандування Німеччини фельдмаршалом В. Кейтелем. У наказі констатовалося, що з початком війни на окупованій території *“повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух”*, форми якого наростають від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців *“до відкритих повстань і широкої війни силами банд”*. На той час наказ носив швидше превентивний характер і мав на меті придушити в зародку в перспективі небезпечно для “німецького керівництва” явище. Посилаючись на вказівки Гітлера, начальник штабу ОКВ зажадав від своїх підлеглих *“скрізь вдаватися до найсуворіших заходів для придушення в найкоротші строки цього руху”*.

Надалі, в ході розгортання комуністичного руху Опору, німецьке командування видавало дедалі більше різних приписів для придушення партизанського руху і комуністичного підпілля. Найголовнішими серед них були: “Інструкція з боротьби проти партизанів” від 25 жовтня 1941 року головнокомандуючого ОКХ фельдмаршала В. фон Бравхича, циркуляр “Щодо втихомирення в Україні” від 28 червня 1942 року командуючого групою армій “Південь”, “Настанови з боротьби проти банд на Сході” від 11 листопада 1942 року началь-

ника штабу ОКВ В. Кейтеля, директива ОКВ “Щодо боротьби проти партизанів” від 27 квітня 1943 року тощо. Ці документи, вбираючи набутий досвід протипартизанської боротьби, ставали дедалі детальнішими. Однак, основний акцент, який робився на застосуванні терору, як основного методу реагування на розгортання протидії окупаційному режимові, залишався незмінним.

“Невблаганну рішучість” щодо “бандитів та їх помічників” вимагала виявляти, зокрема, “Настанова з боротьби проти банд на Сході”, що стала доповненням до статуту сухопутних військ Вермахту. “Якщо не передбачається залучення полонених до боротьби з бандами..., – йшлося у цьому документі, – їх треба вішати чи розстрілювати на місці...”. На застосуванні жорстоких репресивних заходів робився акцент також і в затверджених начальником штабу оперативного керівництва ОКВ Німеччини А. Йодлем 11 листопада 1942 року “Бойових вказівках для боротьби з партизанами на Сході”. Всі учасники партизанського руху та особи, які їм надавали допомогу, підлягали розстрілу чи повішенню.

Широко застосовувана окупантами система кругової поруки перетворювала кожного жителя окупованої території на потенційну жертву колективної відповідальності. Серед найбільш характерних прикладів подібних методів – директива командувача групою армій “Південь” “Про втихомирення в Україні”, яка підтверджувала чинність наказу Гітлера про знищення у відповідь на вбивство кожного німця “десять росіян”.

Поширеною формою репресивних заходів, здійснюваних окупантами, було спалення сіл, в окремих випадках – разом із жителями. Здебільшого подібні акції провокувалися діями радянських партизанів. З 335 випадків знищення окупантами населених пунктів в Україні – 217 припадає на територію Житомирської, Сумської та Чернігівської областей, у яких радянський партизанський рух був поширений найбільше. Деякі сучасні дослідники висловлюють припущення, що провокування подібних розправ, які використовувалися радянською пропагандою для розпалювання ненависті до німців серед цивільного населення й у Червоній армії, було чи не основним завданням партизанського руху в тилу німецьких

військ. Подібні гіпотези, хоча і є цілком вірогідними, однак на сьогодні не мають документального підтвердження щодо території України.

В Україні першим селом, спаленим окупантами, стало село Баранівка на Полтавщині. Під час цієї акції 10 заручників з числа мешканців села було розстріляно. Найбільш масові розправи над цивільним населенням, звинуваченим у співпраці з партизанами, було вчинено в селі Кортеліси на Волині (загинуло 2875 осіб), у селі Копище на Житомирщині (3236 вбитих), у селі Козари на Чернігівщині (4800 загиблих) і в місті Корюківка (було вбито чи спалено живцем 7 тис. мешканців містечка). Сьогодні відомо про 321 випадок знищення окупантами населених пунктів в Україні. Внаслідок цих акцій загинуло 49 тис. 274 особи. У переважній більшості це були мирні мешканці, які не мали жодного стосунку до партизанського руху. Подібні розправи не мали жодної військової доцільності, оскільки для командування радянського партизанського руху втрати серед цивільного населення ніколи не були стримуючим чинником для діяльності партизанських загонів. Більше того, подібні вияви невмотивованої жорстокості лише розпалювали ненависть до окупантів і не залишали для тисяч людей, яких позбавляли даху над головою, іншого шляху, окрім участі в партизанських загонах.

До участі в придушенні радянського руху Опору була задіяна розгалужена система різних військово-поліцейських установ. У їх діяльності, однак, упродовж усього періоду окупації спостерігалися неузгодженість і конкуренція повноважень. У прифронтовій зоні, в межах юрисдикції військової адміністрації, за безпеку відповідали коменданти армійських тилових районів, яким підпорядковувалися охоронні частини, тиліві й гарнізонні комендатури, та командувачі охоронними військами тилових районів груп армій.

У 1941–1943 роках бойовий склад оперативного тилового району групи армій “Південь” включав 5 охоронних і польових дивізій (серед яких одна угорська і одна італійська), 5 польових комендатур, 2 охоронних батальйони та інші підрозділи. На території райхскомісаріату “Україна” в розпорядженні командуючого німецькими окупаційними військами було ще 2 резервні і 3 охоронні дивізії.

Переважно резервні й охоронні частини дислокувалися вздовж залізниць і шосейних доріг. Поза межами великих населених пунктів і на віддалі 30–50 км від магістралей, що жили фронт, військових частин майже не було. Крім того, всі війська, які виділялися для охорони тилу, і за рівнем підготовки, і за озброєнням значно поступалися армійським частинам. Оскільки військ на фронті з перших днів війни хронічно не вистачало, німецьке командування постійно залучало до фронтових операцій найбільш боєздатні підрозділи тилкових частин. Для боротьби з партизанами регулярні німецькі частини залучалися дуже рідко. Зазвичай з цією метою використовувалися угорські, словацькі і румунські війська, а також різноманітні “добровольчі” формування, набрані з місцевого українського, білоруського і російського населення. Рівень боєздатності таких військ характеризує рапорт командира 44-го угорського полку за результатами участі в протипартизанській операції:

“Партизани сильно обстрілювали нас. 16 солдатів залишилися без гвинтівок. Була гармата і велика кількість снарядів. Гармата не стріляла, а коли стали повертатися назад – снаряди зникли. Солдати під час допиту зізналися, куди вони поділи снаряди. Солдатам воювати тут не можна, оскільки вони не знають місцевості. Багато солдатів загинуло і поранено. Партизани вбитих і поранених не мають”.

Поліцейська охорона на всій окупованій території покладалася насамперед на підрозділи поліції безпеки і СД, загальне керівництво діяльністю яких в Україні здійснював вищий командир СС і поліції регіону “Росія–Південь”. Розшуковою роботою, зокрема виявленням і ліквідацією підпільних організацій та розвідувальних резидентур, займалася також таємна політична поліція – гестапо. До боротьби проти партизанів залучалася спеціальні різновиди німецької поліції (охоронна і порядку), жандармерія, а також українська допоміжна поліція. В оперативних тилкових районах вермахту діяли групи таємної польової поліції (ГФП), які в районах своєї діяльності виконували функції гестапо.

Участь у боротьбі проти радянського руху Опору брали також підрозділи військової розвідки – абверу. Вони зай-

малися розбудовою мережі інформаторів, радіорозвідкою, збором інформації про партизанські формування та засиланням власної агентури до партизанського середовища. У березні 1942 року при штабі “Валлі”, який здійснював загальне керівництво всіма підрозділами абвера на Східному фронті, був сформований “Зондерштаб-Р” (Росія), одним з головних завдань якого було ведення контрпартизанської боротьби. Три з його “розвідувально-резидентських областей” дислокувалися в Україні.

Ще в період підготовки до нападу на СРСР різні підрозділи РСХА здійснювали приготування до нейтралізації елементів, які мали становити найбільшу загрозу для утвердження “нового порядку”. Насамперед збиралася інформація про партійних і радянських функціонерів та інших представників радянського правлячого класу. З цією метою складалися “Німецька розшукова книга”, “Особлива розшукова книга для СРСР”, “Довідковий лист виявлення місць проживання”. Таку інформацію здобували агентурним шляхом, з початком війни – від місцевих колаборантів.

Багато комуністів, включно з членами партії, які обіймали до війни керівні посади, добровільно чи з примусу переходили на службу до німців. Вони залучалися до німецької агентурної мережі, працювали в органах окупаційної адміністрації. Як повідомляв 23 листопада 1943 року нарком держбезпеки УРСР у доповідній записці на ім'я М. Хрущова, *“німецькі розвідувальні, контррозвідувальні і каральні органи... масово вербують агентуру з числа комуністів і комсомольців, які з різних причин залишалися в тилу ворога або потрапили туди зі спеціальними завданнями”*.

Новітні дослідження цієї проблеми показують, що частка радянського партактиву в поліційних формуваннях на окупованій території України становила близько третини. В абсолютних цифрах серед радянської адміністративної еліти було більше колабораціоністів, ніж учасників радянського руху Опору.

Із завербованих комуністів німці часто створювали фіктивні підпільні організації і партизанські загони, які використовувалися для провокації і виявлення радянського підпілля та місць дислокації радянських партизанських загонів.

Діяльність таких формувань стала одним з найбільш ефективних методів боротьби з радянським підпіллям та партизанським рухом.

Військові підрозділи і сили СС, які залучалися для виконання охоронних функцій, були порівняно незначними. Вони не вели систематичної боротьби проти партизанського руху. Епізодично, найчастіше у відповідь на посилення партизанської активності, здійснювалися більш-менш масштабні протипартизанські акції. Однак і в цьому разі підрозділи СС не прагнули вдаватися до активних дій безпосередньо проти партизанських формувань, часто обмежуючись винищенням беззбройних “партизанських посібників”. Радянські “народні месники” подібним акціям не перешкоджали і також намагались уникати небезпечних для себе сутичок з карателями.

В основному безпеку окупаційного режиму в Україні підтримували силами української поліції. Надалі відповідно до зростання сили радянських партизанських формувань німецькому командуванню доводилося залучати для охорони тилу додаткові підрозділи. Однак німецькі війська зосереджувалися насамперед на охороні комунікацій, тоді, як цілі райони на півночі України переходили під цілковитий контроль партизанів. Подальше розширення зони партизанської активності стримувалося не стільки діями окупаційних військ, скільки пасивністю самих партизанів, несприятливими для партизанської війни особливостями ландшафту в південних і центральних районах України та позицією населення. Показово, що в румунській зоні окупації, у якій влада забезпечила для населення прийнятний рівень матеріальних статків та не вдавалися, подібно до німців, до невмотивованої жорстокості у відносинах з населенням, радянський партизанський рух був практично відсутній. При цьому на території Трансністрії окупаційна адміністрація змогла взагалі обійтися без створення української допоміжної поліції. Ситуацію цілком контролювали румунська поліція, жандармерія та спецслужба – “Сигуранца”.

Перша протипартизанська кампанія на окупованій території України здійснювалася впродовж жовтня–грудня 1941 року. За цей час дивізії охорони тилу вермахту і підрозділи СС провели 10 каральних акцій проти партизанів. Під час

“умиротворення” сили польової поліції оперативного тилу групи армій “Південь” стратили 2388 осіб, яких кваліфікували як партизанів, диверсантів, шпигунів. Понад 6,5 тис. осіб було відправлено до таборів військовополонених.

Головнокомандувач групи армій “Південь” генерал Райхенау, доповідаючи про здобутий під час цих операцій досвід, у своєму донесенні в Берлін від 16 грудня 1941 року писав, що “успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів”. Він відзначав, що особливий страх у населення викликало повішання, і рекомендував у майбутньому за потреби вдаватися до таких заходів.

Масові страти партизанів і цивільного населення, звинуваченого у сприянні “більшовицьким бандам”, супроводжували антипартизанські акції і надалі. Тільки впродовж березня–червня 1942 року в оперативному тилу групи армій “Південь” було розстріляно ще близько 2 тис. партизанів, шпигунів і диверсантів. Лише у 1943 році за розпорядженням Гітлера більшу кількість рядових бійців партизанських загонів, захоплених у полон, почали відправляти до концтаборів з метою їх подальшого трудового використання. Але керівні кадри партизанських формувань, їх партійний прошарок, як і раніше, підлягали знищенню.

Смертна кара найчастіше застосовувалась щодо членів комуністичного підпілля, розвідувальних і диверсійних груп. Нерідко до заарештованих учасників підпільних організацій застосовувалися тортури. Загалом, за оцінками деяких сучасних дослідників, лише впродовж 1941–1942 років на території України було страчено або відправлено до таборів смерті близько 30 тис. учасників комуністичного підпілля.

Окрім акцій, спрямованих безпосередньо проти учасників радянського руху Опору, окупанти застосовували також дії превентивного характеру, перевіряли на благонадійність тисячі людей. Зокрема, підрозділами таємної польової поліції в оперативному тилу району групи армій “Південь” тільки за період з жовтня 1941 року до серпня 1942 року перевірили 300 тис. осіб. Із них 32 тис. було заарештовано, з яких майже 19 тис. осіб ув’язнили до концтаборів, 7634 особи розстріляли.

Партизани відповідали на терор окупантів не меншою жорстокістю. Захоплені в полон солдати і офіцери німецької армії знищувалися. Траплялося також застосування тортур – інколи з метою залякування супротивника, інколи – з метою одержання необхідної інформації. Нерідко причиною катувань був звичайний садизм. За повідомленням одного з кореспондентів газети “Правда”, німецькі полонені жили максимум три години. Полоненому чинили допит, а потім розстрілювали. Загальна кількість німецьких полонених, страчених партизанами, невідома. Інколи число страчених сягало кілька десятків осіб, хоча випадки взяття в полон значної кількості ворожих військовослужбовців були рідкістю.

Щодо полонених інших національностей – угорців, словаків, італійців, румунів, які, як правило, не виявляли особливого завзяття у боротьбі з партизанами і за своїми бойовими якостями значно поступалися німцям, поголовне знищення не практикувалося. Частина з них розстрілювали, частину відпускали на волю, а деяких приймали до складу партизанських загонів.

5.4. Органи керівництва радянським партизанським рухом і комуністичним підпіллям

Серед основних чинників, які стримували зростання радянського руху Опору в Україні, більшість сучасних дослідників схильні бачити недоліки в організації управління збройною боротьбою на окупованій території. Зазвичай відзначається зволікання зі створенням централізованої мережі керівництва партизанським рухом.

Єдиного керівництва партизанські загони, які діяли на території України, в перші місяці війни дійсно не мали. Партизанські формування фактично були підпорядковані одночасно кільком інстанціям: легальним і нелегальним партійним комітетам, військовим радам фронтів, розвідувальним органам Червоної армії, спеціальним відділам Наркомату внутрішніх справ.

Спроби подолати таке різноголосся тривалий час успіху не мали. Оперативна група ЦК КП(б)У, створена 30 червня 1941 року для координації кроків з організації партизанських загонів, диверсійних груп та партійного підпілля, діяла до вересня 1941 року. Після евакуації Києва вона практично припинила своє існування. 1 листопада 1941 року, при Військовій раді Південно-Західного фронту з ініціативи першого секретаря ЦК КП(б)У і одночасно члена цієї ради М. Хрущова було утворено нову Оперативну групу з керівництва партизанським рухом і організації партійного і комсомольського підпілля.

Серед іншого на групу покладалися завдання щодо організації партизанських загонів і частин народного ополчення в межах фронту, керівництва партизанським рухом. Окрім працівників ЦК КП(б)У, в роботі Оперативної групи брали участь також військові фахівці з підривної справи, озброєння, технічного постачання і розвідки. Однак група і надалі залишалася лише одним з органів, який займався організацією збройної боротьби на окупованій території. Формально поза сферою інтересів Оперативної групи залишалася територія, що перебувала в смузі Південного фронту.

На власний розсуд діяли органи держбезпеки, зокрема 4-е управління НКВС-НКДБ УРСР. Координація їхніх дій з діяльністю військових та партійних структур на той час була майже відсутня. Підпільна мережа, створювана НКВС та партійними комітетами, через проблеми із зв'язком була практично некерованою, а ефективність її діяльності на початковому етапі війни була дуже невисокою.

Протягом першого року війни між партійними, армійськими структурами й органами держбезпеки велась напружена міжвідомча боротьба за контроль над керівництвом партизанським рухом. За таких умов, кожен з учасників цього суперництва по-різному розставляв пріоритети зафронтової боротьби.

Партійне керівництво опікувалось розгортанням партизанської боротьби із залученням широких верств населення під керівництвом партійного підпілля на всій окупованій території. Однак партійний апарат мав обмежені технічні можливості для озброєння і оснащення, перекидання через

лінію фронту, підтримання зв'язку та організації постачання партизанських загонів і підпільних груп. Окрім закликів до населення окупованих областей з боку ЦК КП(б)У чинити опір окупантам, партійні структури самотужки більш нічого зробити не могли.

Армійське командування намагалося використати партизанські загоны насамперед з метою підтримати фронтові операції. Пасивність і низька боєздатність партизанських формувань викликали постійне роздратування армійського командування. Армійські політоргани, хоча самі в організації партизанського руху досягли ще менших успіхів, у своїх звітах і доповідях постійно нарікали на вади в організації і керівництві партизанським рухом з боку органів внутрішніх справ, вимагали його централізації.

Органи НКВС-НКДБ пріоритетним завданням вважали організацію диверсійно-терористичної і розвідувальної роботи, спираючись на спеціально підготовлені для такої діяльності кадри. Вони у свою чергу критикували армійські органи за некомпетентність в організації партизанських форм боротьби, повідомляючи керівництво держави про випадки перехоплення партизанів одними органами в других, постановку їм суперечливих завдань, відмову військових рад армій і фронтів у виділенні літаків, засобів радіозв'язку.

Вище радянське керівництво напередодні весняно-літньої кампанії 1942 року занадто оптимістично оцінювало можливості Червоної армії і не надавало особливого значення проблемам організації партизанського руху. Організація підривної діяльності та терору в тилу ворога належала в СРСР до "природних" прерогатив НКВС, і Москва не бачила необхідності у створенні жодних міжвідомчих структур. Навесні 1942 року було ухвалене принципове рішення про передачу всіх партизанських загонів у підпорядкування відповідних структур НКВС. В Україні впродовж квітня 1942 року, згідно з наказом наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка, 4-е управління НКВС мало прийняти від політорганів Південно-Західного і Південного фронтів усі партизанські загоны, які перебували у них на зв'язку.

Поразки, яких зазнала Червона армія у травні 1942 року, та поновлення стратегічного наступу вермахту змусили

радянське керівництво шукати додаткових можливостей для стримування наступальної активності ворога. За таких обставин проблема розширення бойової і диверсійної діяльності партизанів і підпільників потрапила до числа пріоритетних.

З метою об'єднання керівництва і розвитку партизанського руху 30 травня 1942 року рішенням Державного Комітету Оборони при Ставці Верховного Головнокомандування Збройних Сил СРСР був створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з першим секретарем ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренком. У підпорядкуванні ЦШПР перебували фронтові штаби для безпосереднього керівництва діями партизанів у зоні відповідальності конкретних фронтів. При Військовій раді Південно-Західного напрямку організувався Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач.

Центральні штаби створювались як міжвідомчі органи, які мали об'єднати зусилля НКВС, армійських структур і партапарату з організації партизанського руху та підпорядкувати діяльність партизанських загонів потребам діючої армії. До складу керівництва УШПР, окрім Т. Строкача, який представляв НКВС, увійшли начальник розвідувального відділу Південно-Західного напрямку І. Виноградов, секретар ЦК КП(б)У з кадрових питань М. Співак та інші співробітники цих відомств.

Завдяки створенню штабів партизанського руху складалася система управління, за якої завдання партизанським формуванням та підпільним партійним органам, звідки б вони не виходили – від партійних органів, партизанського штабу, фронтового чи армійського командування, – передавалися тільки через штаб партизанського руху. Це мало виключити дублювання та суперечності в постановці завдань.

16 червня 1942 року на виконання постанови ДКО було видано наказ наркома оборони СРСР Й. Сталіна про формування штабів партизанського руху, в тому числі УШПР. 29 травня 1942 року, у зв'язку з ліквідацією командування і Військової ради Південно-Західного напрямку, постановою ДКО УШПР був перетворений на республіканський штаб партизанського руху, головним об'єктом діяльності якого була

окупована територія УРСР. До зони відповідальності штабу входили прифронтові смуги Південно-Західного і Південного фронтів, а також територія Західної України, Криму і Молдавської РСР. Невдовзі, однак, Крим був виведений з підпорядкування УШПР. 7 липня 1942 року всі партизанські загони України, які до цього були підпорядковані НКВС УРСР, перейшли у відання УШПР.

Після переходу питань організації партизанської війни на окупованій території до відання республіканського штабу, союзні і республіканські органи НКВС-НКДБ сконцентрувалися на перекиданні до ворожого тилу резидентур, агентів, диверсійно-розвідувальних, а з 1943 року й оперативно-чекістських груп і спецзагонів. Основними сферами їх діяльності були: одержання політично значимою розвідувальної інформації (зокрема, й щодо діяльності колабораціоністських і антирадянських організацій – насамперед, українських націоналістів), розширення агентурної мережі, контррозвідувальні заходи, терор проти представників офіцерського складу німецької армії, працівників розвідувально-каральних органів і держaparату противника, членів нацистської партії, а також проти їх пособників. Партизанські загони, які формувалися навколо спецгруп органів держбезпеки (їх загальна чисельність оцінюється в 4 тис. осіб), використовувалися в основному для забезпечення реалізації їх основних завдань. У німецькому тилу також оперували окремі партизанські групи, підпорядковані армійським розвідувальним органам. Найвідомішими серед них є загони А. Бринського і К. Гнідаша. Їх основним завданням було налагодження агентурної і військової розвідки.

Український штаб партизанського руху був підпорядкований ЦК КП(б), хоча і залишався в оперативному зв'язку з ЦШПР. Саме ЦК КП(б)У затверджував розроблені штабом оперативні плани розвитку партизанського руху, плани бойових дій окремих партизанських з'єднань, затверджував склади оперативних груп і обласних штабів партизанського руху, які створювалися за лінією фронту. Посади начальника УШПР, його заступників, начальників відділів і їх старших помічників, начальників спецкіл штабу входили до номенклатури ЦК КП(б)У.

Офіційно діяльність УШПР розпочалася 20 червня 1942 року, коли було затверджено його склад у кількості 21 особи. Більшість керівних посад у штабі посіли працівники НКВС. З 63 працівників штабу у червні 1942 року 31 був співробітником органів внутрішніх справ. Крім співробітників НКВС, штати УШПР поповнювалися також за рахунок армійських кадрів. Деяких керівних працівників до складу штабу направив ЦК КП(б)У. 26 листопада 1942 року за рішенням ДКО відбулося розширення штату УШПР (до 88 одиниць) та певна внутрішня реорганізація. Укомплектування кадрами відділів і підрозділів УШПР в основному завершилося лише наприкінці 1942 року.

Структури, які були джерелами комплектування кадрового складу УШПР, не завжди спрямовували на роботу з організації партизанського руху кращих своїх співробітників. Насамперед це стосувалося армійських структур, які зберігали вельми скептичне ставлення до бойових якостей партизанських формувань. Для партійних функціонерів, навпаки, після витіснення з території України Червоної армії організація боротьби на окупованій території стала основним пріоритетом їх діяльності. Безпосередню участь в організації і керівництві партизанським рухом брали провідні керівники КП(б)У М. Хрущов і Д. Коротченко. Останній навіть побував на окупованій території з інспекцією партизанських загонів.

Однак безпосередньо у складі УШПР працювали партійні і радянські функціонери здебільшого другого і третього ешелону – заступник завідувача відділом кадрів ЦК КП(б)У Л. Дрожжин (очолював відділ з підготовки партизанських кадрів), заступник голови правління Укоопспілки С. Маліков та заступник наркома промисловості будівельних матеріалів О. Шинкарьов (відділ матеріально-технічного постачання). Заступниками начальника УШПР були також секретар ЦК КП(б)У з електропромисловості і електростанцій П. Мацуй (зі зв'язку) і нарком комунального господарства УРСР І. Табулевич (з матеріально-технічного постачання).

Структура штабу з часу його створення неодноразово зазнавала змін. Спочатку він складався з командування, п'яти відділів (оперативного, розвідувально-інформаційного, зв'язку, підготовки партизанських кадрів, матеріально-тех-

нічного постачання) та трьох відділень (фінансового, загальносекретного, шифрувального) і комендатури. На середину 1943 року структура УШПР мала вже 13 відділів, а штатна чисельність штабу на той час досягла 143 одиниць.

Окремими підрозділами при штабі були – центральний радіовузол (Головрація), база постачання і автобаза, евакогоспіталь, госпіталь-санаторій і готель. При штабі також діяли школи підготовки партизанських кадрів: Саратовська школа радистів і школа особливого призначення, яка готувала мінерів та інші категорії фахівців.

Формування УШПР розпочалося у Ворошиловграді. Після витіснення радянських військ з території України штаб упродовж липня–серпня 1942 року перебував “на колесах”, сім разів змінюючи місце перебування. У вересні 1942 року штаб дислокувався у Саратові, де в цей час знаходився і ЦК КП(б)У. 8 жовтня 1942 року штаб був переведений до Москви, де перебував до осені 1943 року. У листопаді–грудні 1943 року, після звільнення Донбасу і Лівобережної України, УШПР перебазувався в Україну – спочатку до Харкова, потім до Києва. Після звільнення території України від німецької окупації УШПР ще деякий час керував діями українських партизанських загонів, відряджених на території Чехословаччини й Угорщини. 23 грудня 1944 року було ухвалено постанову ЦК КП(б)У про розформування УШПР з 1 січня 1945 року.

На виконання стратегічних завдань, визначених вищими партійними органами, ДКО та ЦШПР, УШПР розробляв заходи стосовно розвитку партизанського руху, складав оперативні плани бойової і диверсійної діяльності партизанських формувань, керував діями партизанських з’єднань і загонів, створював нові та переформовував діючі партизанські угруповання, керував розвідувальною діяльністю в тилу ворога, організовував матеріально-технічне постачання партизанських загонів, забезпечував радіозв’язок з ними.

На УШПР покладалося також керівництво підготовкою партизанських кадрів, добір кандидатів на командні посади в партизанському русі, узагальнення досвіду збройної боротьби в тилу противника, фінансове забезпечення учасників партизанського руху, ведення обліку партизанських з’єднань, підготовка нагородних матеріалів.

З метою контролю за виконанням планів розвитку партизанського руху і надання допомоги місцевим партизанським командирам УШПР практикував відрядження своїх працівників у партизанські загони і з'єднання. Більшість з керівників штабу впродовж війни хоча б один раз перетинали лінію фронту. Траплялося, однак, що самі представники штабу потребували не меншого контролю, аніж партизанські командири.

Начальник УШПР Т. Строкач мав також своїх інформаторів у з'єднаннях і загонах, якими зазвичай були заступники командирів з розвідки і працівники радіовузлів. Від цих інформаторів до штабу надходили повідомлення про морально-політичний стан з'єднань і загонів, поведінку командного складу і партизанів тощо. Інформацію про ситуацію в партизанських загонах штаб отримував також від керівників обласних штабів партизанського руху, підпільних органів КП(б)У, поранених партизанів, яких вивозили до радянського тилу, від командирів інших партизанських формувань, які часто повідомляли компрометуючі дані про своїх колег з сусідніх загонів і з'єднань.

Нерідко штаб у своїй діяльності направляв на факти саботажу або навіть відвертої непокори партизанських ватажків, які хворобливо реагували на спроби командування посилити контроль за їх діяльністю, протидіяли деяким ініціативам, спрямованим на реорганізацію партизанського руху, погоджувалися далеко не з усіма кадровими перестановками. Нерідко вони виявляли також невдоволення характером бойових завдань, що ставилися перед ними штабом. Неспроможність організувати своєчасне забезпечення потреб партизанського руху озброєнням та боеприпасами також викликали роздратування партизанів. У середовищі партизанських ватажків існувала думка, що штабні працівники відірвані від партизанського руху, мало знають справжній стан справ, не докладають зусиль для забезпечення партизанських потреб в озброєнні, вибухівці та іншому спорядженні. Серед причин провалів у роботі штабу сучасні дослідники виділяють також нестачу у його складі працівників, які б знали на українській специфіці. За станом на липень 1943 року зі 125 співробітників штабу українців було лише 41 (росіян – 60, євреїв –

13, білорусів – 3). В інших підрозділах штабу пропорції були подібні.

Попри всі недоліки, керівництву штабу до початку 1943 року все ж вдалося виробити дієву систему взаємодії як із загонами, так і з іншими радянськими установами й організаціями, причетними до керівництва партизанським рухом. Крім того, більш надійним став зв'язок керівних органів партизанського руху з основними з'єднаннями й загонами України.

Паралельно з організаційним становленням УШПР відбувалося формування системи підпорядкованих йому спеціальних органів керівництва партизанським рухом. До неї увійшли представництва штабу при військових радах фронтів і обласні штаби партизанського руху.

Основним функціональним призначенням фронтів органів УШПР було забезпечення оперативно-тактичної взаємодії партизанів з військами Червоної армії. Першими фронтівними представництвами УШПР були оперативні групи, які діяли в червні–вересні 1942 року при військових радах спочатку Південного і Південно-Західного, а згодом Брянського, Воронезького, Сталінградського і Північнокавказького фронтів. За своїм складом (пересічно до складу групи входили начальник, старший оперуповноважений і шофер) оперативні групи були неспроможні повноцінно виконувати жодних функцій, окрім інформаційних.

У вересні 1942 року постановою ДКО при військових радах фронтів були створені фронтівні представництва ЦШПР з ширшими штатами і більшими функціональними можливостями. З виходом фронту на територію України на початку 1943 року ці представництва, разом з підпорядкованими їм партизанськими загонами, диверсійними і розвідувальними групами були передані в розпорядження УШПР.

У системі УШПР у підпорядкуванні фронтівних представництв перебували загони, що діяли в найближчому оперативному тилу противника в смузі дій відповідного фронту. Партизанські загони, які оперували в глибині окупованої території, діяли під безпосереднім керівництвом УШПР.

Фронтівні представництва чотирьох Українських фронтів діяли як своєрідні філіали УШПР з подібними завданнями і

організаційною структурою. На фронтові штаби партизанського руху покладалися завдання організації і засилання партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп у ворожий тил, встановлення взаємодії партизанів з частинами Червоної армії та підтримання зв'язку з діючими партизанськими формуваннями, забезпечення їх зброєю, боєприпасами та іншими видами спорядження, одержання розвіданих і передача їх військовим радам фронтів і УШПР, проведення систематичної роботи з деморалізації допоміжних формувань противника, набраних з місцевого населення.

За 1942–1945 роки представництва УШПР перекинули через лінію фронту 355 партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп загальною чисельністю 3,6 тис. осіб. На їх базі за рахунок місцевого населення були розгорнуті значні партизанські сили. Загальна чисельність партизанських формувань, які у 1942–1945 роках підпорядковувались фронтовим органам УШПР, становила близько 59 тис. осіб.

Обласні штаби були територіальним органами Українського штабу партизанського руху. Їх головними завданнями, визначеними у спеціальній інструкції УШПР, були: залучення до партизанського руху місцевого населення і створення нових партизанських загонів, підтримання зв'язку з діючими партизанськими формуваннями, визначення місць дислокації партизанських загонів і з'єднань, постановка їм оперативних завдань і організація їх взаємодії, матеріально-технічне забезпечення партизанських загонів за рахунок місцевих ресурсів і трофеїв, організація розвідувальної справи, а також проведення політико-виховної роботи серед місцевого населення.

Ідея створення об'єднаного керівництва партизанським рухом у межах окремої області вперше була реалізована на Чернігівщині ще восени 1941 року з ініціативи місцевого секретаря підпільного обкому компартії О. Федорова. Восени 1942 року УШПР розпочав перекидання на окуповану територію обласних оперативних груп для організації збройної боротьби і централізованого керівництва діями партизанських загонів. Саме на базі таких груп, із залученням командирів і комісарів місцевих партизанських загонів, з санкції підпільного ЦК КП(б)У розпочалося створення обласних

штабів з керівництва партизанським рухом. У грудні 1942 – січні 1943 років такі штаби були створені в Житомирській, Київській, Сумській, а у квітні–червні 1943 та січні 1944 років – у Рівненській, Кам’янець-Подільській і Вінницькій областях. В інших областях обласних штабів створити не було змоги.

Як правило, обласні партизанські штаби діяли на базі найбільших партизанських формувань області. До їх складу обов’язково входили керівники підпільних обкомів компартії, а начальники обласних штабів підпорядковувалися не лише УШПР, а й безпосередньо ЦК КП(б)У. Створення таких структур мало на меті не лише координацію бойових акцій партизанських загонів, а й встановлення тіснішого партійного контролю над мало керованими партизанськими ватажками.

На практиці створення обласних штабів тільки ускладнило і без того непрості стосунки між командирами різних загонів та між командирами і партійними функціонерами. Останні намагалися втручатися не лише в політичні, а й у військові аспекти партизанської боротьби. До цього дуже ревно ставилися бойові командири. Для залагодження конфліктів, які виникали на цьому ґрунті, нерідко доводилося залучати вищих керівників української компартії, керівництво Українського і Центрального штабів партизанського руху.

Загалом Український штаб партизанського руху та його фронтові і територіальні представництва відіграли важливу роль в організації радянського Руху Опору. Вважається, що централізація керівництва партизанським рухом на окупованій території дозволяла раціональніше використовувати наявні людські й матеріальні ресурси, об’єднувати діяльність окремих партизанських формувань у рамках єдиних оперативних планів, узгоджувати дії партизанів з фронтовими операціями.

Разом з тим жодні адміністративні структури неспроможні були штучно інспірувати розгортання руху Опору. Влітку 1942 року, окрім розпачливих закликів до партизанів активізувати їх діяльність і допомогти Червоній армії, що відкочувалася на Схід, УШПР для розвитку партизанського

руху міг зробити небагато. До осені 1942 року радянського партизанського руху на території на захід від Дніпра і на південь від Десни практично не існувало. Лише після того, як для цього визріли необхідні політичні і соціально-психологічні умови, а збройні формування, що боролися проти окупаційного режиму під радянським прапором, почали користуватися масовою підтримкою, діяльність УШПР почала давати реальні плоди.

Керівництво комуністичним підпіллям з перших днів війни перебувало в безпосередньому віданні ЦК КП(б)У. Кадровими питаннями та проблемами матеріально-технічного забезпечення підпільних організацій займалися спеціальні Оперативні групи, які створювалися з ініціативи ЦК КП(б)У 30 червня та 1 листопада 1941 року. На чолі групи, створеної 30 листопада 1941 року при Військовій раді Південно-Західного фронту, залишився секретар ЦК КП(б)У з кадрів М. Співак. Заступником начальника групи було призначено А. Зленка – завідувача оргінструкторським відділом ЦК. До складу групи увійшли також співробітники відділу кадрів і оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У, а також секретар ЦК ЛКСМУ з кадрів М. Кузнецов.

На оперативну групу, окрім функцій, пов'язаних з організацією партизанського руху, покладалися завдання щодо переведення місцевих партійних і комсомольських організацій на підпільне становище. Група займалася питаннями екіпірування людей, які направлялися у ворожий тил, підготовкою явок, паролів, фіктивних німецьких документів. До її функцій входило також матеріально-технічне оснащення підпільних організацій. У реалізації заходів, спрямованих на розширення мережі підпілля і партизанських формувань, ця структура спиралася на допомогу спеціальної групи НКВС УРСР на чолі з Т. Строкачем.

Після створення УШПР Оперативна група була ліквідована, а її керівники, М. Співак та А. Зленко, разом з деякими іншими співробітниками увійшли до складу штабу. В їх руках зосереджувалися всі питання, пов'язані з функціонуванням партійних підпільних організацій. Керівництво комуністичним підпіллям вони надалі здійснювали, використовуючи технічний апарат УШПР.

2 жовтня 1942 року з метою “покращення партійного керівництва партизанським рухом на окупованій території України, посилення зв’язків з підпільними партійними комітетами і організаціями” Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про створення нелегального ЦК КП(б)У у складі 17 осіб (постійний ЦК, обраний на останньому передвоєнному XV з’їзді республіканської парторганізації складався із 71 члена та 48 кандидатів у члени ЦК, більшість з яких на осінь 1942 року перебували в діючій армії або були задіяні на господарській роботі в радянському тилу і не могли брати безпосередньої участі в організації руху Опору в Україні).

До складу нелегального ЦК, окрім членів постійного Центрального Комітету, були кооптовані кілька партизанських командирів і керівників партійного підпілля. До складу цього тимчасового органу увійшли всі члени Політбюро ЦК КП(б)У (М. Гречуха, Л. Корнієць, Д. Коротченко) за виключенням М. Хрущова. Керівник української парторганізації на той час був членом Військової ради найважливішого Сталінградського фронту і до складу нелегального ЦК не увійшов. Однак він намагався постійно тримати під своїм контролем роботу вищих партійних органів України.

Центральний партійно-державний апарат репрезентували також М. Співак, А. Зленко, В. Сергієнко (нарком внутрішніх справ УРСР), В. Старченко (перший заступник голови Раднаркому УРСР). З місцевих партійних чиновників до складу ЦК увійшли секретарі довоєнних обкомів І. Сиромолотний, А. Гаєвий, В. Бегма. Діючі партизанські формування та підпільні партійні комітети представляли П. Куманьок, С. Руднев, О. Сабуров, О. Федоров. До складу нелегального ЦК увійшли також начальник УШПР Т. Строкач та перший секретар ЦК ЛКСМУ Я. Хоменко.

Чіткого розмежування повноважень між основним і нелегальним ЦК не існувало. Хоча вважається, що нелегальний ЦК підпорядковувався основному, але в реальності рішення обох органів, незалежно від їх формального оформлення, приймалися одним і тим самим вузьким колом вищих керівників. Засідання нелегального ЦК, як правило, проходили у неповному складі, найчастіше під головуванням Л. Корнійця – довіреної особи М. Хрущова, який разом з Т. Строкачем були

головними провідниками впливу першого секретаря ЦК КП(б)У. Члени ЦК, що перебували на окупованій території на засідання не запрошувались. Утворення нелегального ЦК лише спрощувало бюрократичні процедури реалізації ухвалених рішень, дозволяло встановити тісніші ділові контакти між вищим партійним керівництвом та партійними працівниками і партизанським ватажками на місцях, дозволяло посилити контроль за діями останніх. З міркувань конспірації у зверненнях до населення та в діловому листуванні слово “нелегальний” ніколи не згадувалось.

Насамперед на нелегальний ЦК покладалося завдання “очолити партизанський рух на Україні і перетворити його на всенародний рух проти німецьких окупантів”. До сфери безпосередньої компетенції нелегального ЦК належало керівництво партійним підпіллям. У своїй діяльності цей орган спирався на апарат постійного Центрального Комітету. Провідну роль у його структурі стали відігравати оргінструкторський відділ, відділи кадрів, агітації і пропаганди, тоді, як галузеві відділи були гранично скорочені. 8 січня 1943 року рішенням нелегального ЦК КП(б)У в оргінструкторському відділі було створено два нові сектори – підпільних партійних організацій і спецтехніки, а 30 квітня 1943 року при відділі пропаганди і агітації була організована спеціальна група для роботи серед партизанів і населення тимчасово окупованих районів України.

У своїй першій “програмній” постанові “Про розвиток партизанського руху на Україні” (ухваленій 5 жовтня 1942 року, тобто більше, ніж за місяць до першого офіційного засідання новоствореного органу) нелегальний ЦК КП(б)У привертая увагу підпільних партійних комітетів на необхідність зміцнення партійного керівництва партизанським рухом, розширення і зміцнення зв’язку підпільних партійних організацій з партизанськими формуваннями, організаціями і групами партійного підпілля, розвиток партизанської боротьби у великих промислових центрах, активізації роботи в партизанських формуваннях і серед населення окупованих територій.

Перед підпільниками ставилося завдання поряд з нелегальними формами боротьби використовувати будь-які мож-

ливості легальної діяльності. Просочуватись у кооперативні, просвітницькі, релігійні об'єднання, поліційні формування, окупаційну адміністрацію. Особлива увага керівників партійного підпілля була звернена на активізацію бойових дій на комунікаціях ворога.

Для організації комуністичного підпілля в областях, де була слабка мережа партійних комітетів або взагалі не було підпільних обкомів партії, вирішили створити оперативні групи по 3–5 осіб з подальшим їх перекиданням через лінію фронту. На ці групи, які пізніше стали називатися організаційними групами ЦК КП(б)У, окрім керівництва діяльністю партизанських формувань, покладалися завдання: встановлювати зв'язки з існуючими підпільними організаціями, створювати нову мережу комуністичного підпілля. Як правило, на базі таких оперативних груп створювалися підпільні партійні органи.

На середину 1943 року, коли на звільненій від окупації території УРСР почали відновлюватися статутні партійні органи і до числа пріоритетних завдань діяльності ЦК КП(б)У поверталися господарські питання, було ухвалене рішення про ліквідацію нелегального ЦК. 29 червня 1943 року ЦК ВКП(б) скасував своє рішення про створення нелегального ЦК КП(б)У. Надалі керівництво підпіллям і партизанським рухом здійснювалося статутним Центральним Комітетом.

5.5. Активізація радянського партизанського руху (1943–1944 рр.)

Злам у розвитку партизанського руху в Україні відбувся наприкінці 1942 – на початку 1943 років, щойно після поразки німецьких військ під Сталінградом. У цей час організаційні зусилля радянських партійних і державних органів, спрямовані на розширення руху Опору, почали знаходити, якщо не підтримку, то принаймні дружній нейтралітет значної частини населення.

До таких змін у настроях українців спричинилося кілька обставин. Насамперед, до кінця 1942 року цілком очевид-

ною стала марність сподівань на відміну новою владою колгоспів і повернення до одноосібного господарювання. Хоча сільське населення, особливо прифронтових регіонів, відчуло за часи окупації певне полегшення у своєму матеріальному становищі, але принизливе ставлення з боку німців, які демонстрували свою зневагу до місцевого населення, що ґрунтувалася на переконанні у расовій і культурній вищості німців, викликали загальну відразу українців.

Гостре невдоволення викликали також примусові набори робочої сили, що до кінця 1942 року або вже зачепили десятки тисяч українських сімей, або становили безпосередню загрозу, яка кожного дня могла бути реалізована. Молоді люди, які переховувалися від примусового вивезення до Німеччини, склали природне джерело поповнення для партизанських загонів. Загалом окупаційному режимові знадобилося досить мало часу, щоб переконати переважну більшість українського населення, що може існувати влада, гірша за радянську. За таких обставин, кількість людей, які були готові боротися з окупантами росло з кожним днем. Важливою психологічною передумовою для поширення руху Опору стало поступове руйнування міфу про непереможність німецької армії. Сталінград остаточно зруйнував цей міф і надав боротьбі проти окупантів цілком осяжної перспективи.

Більш осмисленими з кінця 1942 року стали і радянські зусилля, спрямовані на дезорганізацію ворожого запілля. Централізація керівництва партизанським рухом, посилення уваги до нього з боку вищого радянського керівництва позитивно позначилися на боєздатності партизанських формувань і давали змогу ефективніше використовувати нові можливості для розвитку руху Опору.

Важливу роль у розвитку радянського партизанського руху відіграла нарада, яка проходила в Москві наприкінці серпня – на початку вересня 1942 року за участю Й. Сталіна та провідних партизанських ватажків Росії, Білорусії та України. В Україні на той час радянський партизанський рух існував лише в північних районах Лівобережної України. Причому навіть у цьому регіоні партизанські загоны не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій. Після дрібних вилазок на територію північних

областей українського Лівобережжя вони часто відходили до важкодоступних лісових масивів Росії і Білорусії. Ці формування були погано озброєні і не мали централізованого постачання.

За результатами наради було внесено корективи в управління партизанським рухом та вжито заходів для налагодження їх кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Безпосереднім наслідком московської наради було також ухвалення рішення про переведення деяких партизанських формувань на територію Правобережної України. В Україні виконання завдання про “перетворення партизанського руху на всенародний”, викладеного в наказі наркома оборони СРСР від 5 вересня 1942 року, вимагало поширення партизанського руху на нові території.

З цією метою ЦК КП(б)У і УШПР розпочали переправляти на окуповану територію оперативні групи організаторів партизанського руху. 26 жовтня 1942 року в рейд на територію Правобережжя вийшли найбільш боєздатні на той час партизанські з'єднання О. Сабурова і С. Ковпака. Цей рейд, відомий як “Сталінський”, розкрив повну незахищеність глибокого німецького тилу. На шляху партизанських з'єднань, які за місяць пройшли понад 800 км територіями Сумської, Чернігівської, Гомельської, Поліської, Київської і Житомирської областей, не виявилось військ, здатних чинити серйозний опір партизанам. Це стало повною несподіванкою як для самих партизанів, так і для радянського командування. Рейд також показав суттєві зміни у настроях українського населення, яке тепер демонструвало дружнє ставлення до радянських партизанів і сприяло в здійсненні бойових операцій.

Досягнуті перші успіхи дозволяли з оптимізмом дивитися в майбутнє. Хоча на середину листопада 1942 року в розпорядженні УШПР було лише близько 5 тис. бійців, об'єднаних у 38 партизанських формувань, план дій партизанських загонів України на зимовий період 1942/1943 років, затверджений нелегальним ЦК КП(б)У 12–13 листопада 1942 року, передбачав широке розповсюдження партизанського руху територією України. План передбачав переправлення на територію 15 областей УРСР обласних оперативних груп ЦК КП(б)У і УШПР, 80 груп організаторів партизан-

ських загонів, інструкторів мінно-підривної справи. Загалом передбачалося перекинути у ворожий тил 1,2 тис. осіб і 346 т вантажів.

Діючі партизанські формування також одержували завдання розширювати зону своєї бойової активності. Деякі з них (зокрема, загони І. Шушпанова і О. Федорова) перекидалися з Сумщини і Чернігівщини на територію Правобережжя. Саме Правобережна Україна з кінця 1942 року ставала основним районом концентрації партизанських сил. Насамперед, активність партизанів відзначалася на території українсько-білоруського Полісся. Значні партизанські сили сконцентрувалися, зокрема, у т. зв. Мокрому трикутнику – заболоченій місцевості між Прип'яттю і Дніпром.

Зростала бойова ефективність партизанських формувань. У цей час радянські партизани почали нападати на досить великі населені пункти, у яких розміщувалися значні охоронні сили. У січні 1943 року з'єднання О. Сабурова захопило містечко Столин у Білорусії, яке стало першим значним населеним пунктом, місцем перебування німецького гебітскомісара, захопленим партизанами України. Почастішали також диверсії на ворожих комунікаціях. Німецькі джерела фіксували ознаки запровадження єдиного керівництва діяльністю великих партизанських формувань, які починали діяти скоординовано, відповідно до єдиного плану.

Швидко росла і чисельність партизанських формувань. Розширювали свій склад діючі партизанські загони. Нові загони виростили завдяки діяльності перекинутих на окуповану територію оперативних груп. Серед найуспішніших була обласна оперативна група по Житомирській області, очолювана С. Маликовим. За період з 11 листопада 1942 року до 1 квітня 1943 року вона домоглася створення партизанського з'єднання у складі 5 загонів чисельністю понад 730 бійців. Така ж група по Рівненській області на чолі з В. Бегмою об'єднала під своїм керівництвом 6 загонів чисельністю понад 1 тис. бійців. Загалом уже до 1 січня 1943 року кількість партизанських загонів, які перебували на зв'язку з УШПР, зросла до 60 одиниць, а їхня чисельність збільшилася з 5 до 9,2 тис. бійців. Станом на 1 квітня 1943 року, згідно з даними УШПР, в Україні діяло вже 74 загони і з'єднання загальною чисельністю 15 тис. бійців.

Разом з тим інформація М. Хрущова на ім'я Сталіна про те, що в Україні “масовим партизанським рухом охоплені 12 північних областей”, на той час була перебільшенням. 15 тис. організованих партизанів, навіть з урахуванням досить непевної цифри в 50 тис. партизанського резерву, було недостатньо для таких висновків. Крім того, серед 74 загонів, що перебували на зв'язку з УШПР, дійсно боєздатними формуваннями, які могли виконувати поставлені перед ними завдання, були лише шість – С. Ковпака, С. Маликова, О. Сабурова, О. Федорова, М. Наумова, І. Шушпанова – Я. Мельника.

Загалом, до весни 1943 року в повному обсязі реалізувати намічені оперативним планом заходи не змогли. Замість 80 запланованих груп організаторів партизанського руху через лінію фронту були перенаправлені лише 29. Диверсійна діяльність на комунікаціях ворога здійснювалася в таких обсягах, які не могли завдати відчутної шкоди стратегічним перевезенням вермахту. Найважливіші шляхи сполучень, які в Україні проходили південніше лісистих районів, у яких концентрувалися партизанські сили, перебували поза сферою досяжності. Спроби радянського керівництва поширити зону партизанської активності на південні області виявилися невдалими.

Показовим у цьому плані був “Степовий” рейд з'єднання М. Наумова, який розпочався у лютому 1943 року. Завдання прорватися до південних районів Сумщини було успішно виконане. Однак спроба прорватися на Кіровоградщину завершилася невдачею. Загін М. Наумова, хоча і дістався з боями до території Одеської області, але його просування окупованою територією було подібне швидше до втечі від переслідування, аніж до наступальної бойової операції. На початку квітня 1943 року рештки загону потрапили на територію Білорусії.

За визнанням центральних органів керівництва партизанським рухом, його розвиток в Україні стримувався нестачею зброї і боєприпасів, а також несприятливими для ведення партизанської боротьби природними умовами на півдні і в центрі республіки, розвинутою мережею шляхів сполучень, що дозволяла швидко реагувати на появу партизанських загонів.

Невисокою залишалася також і активність населення. Для більшості українців радянська влада видавалася не надто привабливою альтернативою нацистському режимові. *“Звичайно, народ змінився в порівнянні з 1941–1942 роками, говорив на одній з нарад партизанських командирів комісар Сумського з’єднання С. Руднев. – Він став ближчим радянській владі, але сам зброю не бере і не піднімається на активну боротьбу з німцями”*. Були також регіони, насамперед це стосувалося Галичини, де переважна більшість населення була цілком вороже налаштована до радянської влади. Оцінюючи перспективи розвитку партизанського руху на території Тернопільської та Львівської областей, заступник начальника УШПР І. Старинов писав, що радянським учасникам руху Опору в цьому регіоні буде діяти важче, ніж на території Німеччини.

Попри всі ці обставини радянське керівництво вимагало поширення партизанської активності на нові регіони та закликала партизанів залучати населення окупованих територій до “активної визвольної боротьби”. 7 квітня 1943 року ЦК КП(б)У затвердив оперативний план бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 року. 26 квітня 1943 року цей план був затверджений Політбюро ЦК ВКП(б). Одночасно ДКО ухвалив постанову “Про забезпечення заходів щодо розвитку партизанського руху на Україні”, яка серед іншого передбачала значне покращення матеріально-технічного постачання партизанських формувань.

Центральне місце в оперативному плані відводилося “нанесенню противнику більш відчутних ударів по його комунікаціях у західній і південно-західній частині України, посиленню партизанського руху в цих областях”. Для цього передбачалося перебазувати у Вінницьку, Кам’янець-Подільську, Дрогобицьку, Львівську, Станіславівську, Чернівецьку області радянські партизанські формування з території Полісся. Планувалося також переправити в ці області оперативні групи ЦК КП(б)У і УШПР. Крім того, командири партизанських з’єднань також повинні були направити на територію Волинської, Тернопільської, Станіславівської, Ізмаїльської, Полтавської областей та на територію Молдавії власні групи організаторів партизанських загонів. Ще 31 ор-

ганізаторську групу передбачалося направити у прифронтові області. Виконання цього завдання покладалося на фронтові штаби партизанського руху.

Подальші події засвідчили цілковиту нереальність цих планів. Насамперед, партизани зіткнулися з посиленням протидії з боку окупаційних військ. У період підготовки літнього наступу німецьке командування вдалося до спроб придушити партизанський рух, прагнучи забезпечити свої комунікації, найважливіші з яких проходили територією України. 27 квітня 1943 року було видано новий наказ ставки ОКВ про боротьбу проти партизанів. Відповідно до наказу, в першій половині травня були атаковані партизанські формування, які базувалися вздовж адміністративного кордону України і Білорусії. Наприкінці червня розпочався масований наступ у районі Сарн і Коростеня, де в той час зосереджувалася більшість партизанських формувань Правобережжя. Частина з них встигла вийти з небезпечного району, інші зазнали важких втрат і змушені були відступити на територію Білорусії.

Ще більших втрат зазнали партизанські формування Сумщини і Чернігівщини. Під час наступу окупаційних військ у районі Брянських лісів були розбиті партизанські загони Сумщини під командуванням М. Бойка, С. Гнибиди, П. Логвина, К. Горюнова та інших командирів. Загальні втрати партизанів склали близько 4,5 тис. осіб. Значних втрат зазнало також Чернігівське партизанське з'єднання. Серед загиблих був і командир з'єднання М. Попудренко.

Попри успіхи, досягнуті під час літнього наступу, противник не зміг повністю знищити партизанські сили в Україні. 8 липня 1943 року штаб оперативного керівництва ОКВ Німеччини змушений був відмовитися від спроб досягнути повного “замирення східних районів” через нестачу сил, які можна було використати для реалізації цього завдання. Однак надалі, в міру скорочення довжини лінії фронту та зменшення оперативної глибини тилкових районів, насиченість німецького тилу військами постійно зростала. Росла і чисельність сил, які спрямовувались на охорону ключових комунікацій в Україні.

Відчувши посилення протидії, партизанські всіляко зволікали з початком виконання бойових завдань. Для того, щоб змусити партизанських ватажків перейти до активних бойових дій, знадобилася особиста присутність у партизанських формуваннях керівників ЦК і УШПР. У квітні–липні 1943 року на окупованій території побували секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко і група керівників УШПР на чолі з Т. Строкачем. Попри всі зусилля радянського командування, переважна більшість партизанських командирів до літа 1943 року поводитися пасивно.

Найбільший опір викликали вимоги виходу на територію західноукраїнських областей. У зв'язку траплялися навіть випадки прямої відмови виконувати наказ. З усіх партизанських командирів у рейд на територію Західної України погодився вийти тільки командир Сумського партизанського з'єднання С. Ковпак.

Знаменитий Карпатський рейд Сумського з'єднання розпочався 12 червня 1943 року. З важкими боями з'єднання пробилося на територію Станіславівської області. Кілька разів ковпаківцям довелося проривати кільце оточення. Проте виконати своє основне завдання – втриматися на території Прикарпаття – з'єднання С. Ковпака не змогло. Знищивши важке озброєння і розділившись на дрібні групи, радянські партизани змушені були прориватися до місць своєї постійної дислокації на Житомирщині.

Вищим керівництвом партизанського руху Карпатський рейд, який тривав понад 100 днів, був розцінений як найбільшкучіший з усіх рейдів, які здійснювали партизани України. Однак реальні результати цього рейду були досить скромними. Ціною важких втрат (під час рейду загинуло 600 партизанів – близько третини особового складу з'єднання), ковпаківці спромоглися завдати незначних втрат нафтовій промисловості регіону, здійснили ряд диверсій на залізниці (було підірвано 19 ешелонів, 47 залізничних і шосейних мостів).

Важливішим було політичне значення рейду. Радянські партизани вперше за роки війни змогли засвідчити радянську присутність у регіоні, продемонстрували свою високу боєздатність. Однак в цілому рейд показав, що західноукраїн-

ські терени були недоступні для тривалого перебування радянських партизанських формувань.

Невдалими були й інші спроби вивести партизанські формування за межі лісових районів на півночі України. Партизанське з'єднання Я. Мельника, яке отримало наказ прорватися на територію Вінницької області, потрапило в оточення і, розділившись на групи, змушене було прориватися на територію Полісся. З 668 бійців з'єднання втрати склали 219 осіб. Ще 200 осіб вважалися такими, що відірвалися від своїх загонів, а потім повернулися в лави. Подібні результати мав також і рейд М. Наумова, який одержав завдання організувати бойову і диверсійну діяльність у південній частині Житомирської і Київської областей, а також на півночі Кіровоградщини. До середини вересня 1943 року з'єднання, хоча і зросло чисельно, однак вийти за межі лісової зони Житомирської і Київської областей було неспроможним. Інші, менш боєдатні партизанські формування, які також отримали завдання вийти в степові і лісостепові райони України, де проходили основні комунікації ворога, навіть не здійснювали спроб виконати поставлені завдання.

Не мали особливого успіху також і спроби фронтових представництв УШПР поширити партизанський рух у прифронтових областях. Через високі втрати УШПР на початку червня 1943 року наказав припинити десантування груп організаторів у незнайому місцевість. Пропонувалося переправляти такі загоны тільки на бази діючих партизанських формувань. У вже існуючих партизанських загонах і диверсійних групах, які перебували на зв'язку з фронтовими штабами партизанського руху, втрати також були дуже великими. Серед загонів, що діяли у смузі Південно-Західного і Південного фронтів, втрати особового складу становили 25 і 45 % відповідно.

Не виправдали сподівань ні масштаби, ні ефективність диверсійної діяльності радянських партизанів в Україні. Заклики, вимоги і накази ЦК КП(б)У і УШПР негайно розпочати розгортання диверсійних дій на комунікаціях ворога починаючи з кінця квітня 1943 року регулярно надходили до партизанських командирів. Значно покращилося напередодні

битви під Курськом забезпечення партизанів мінно-підривною засобами. Однак наміри радянського командування з допомогою партизанів зірвати стратегічні перевезення вермахту і завадити його підготовці до літнього наступу були провалені.

Певне поживлення диверсійної діяльності партизанів відбулося лише в липні 1943 року. За цей місяць було підірвано 148 ешелонів і 4 бронепотягів, тоді як у квітні–червні 1943 року – 196 ешелонів. Згідно звіту про діяльність партизанських загонів України за 1942–1944 роки, який очевидно містив уточнені дані, у липні було знищено 359 ворожих ешелонів, а всього за період весняно-літньої кампанії партизани України підірвали 713 поїздів. Повідомлення німецьких військових установ свідчили про значно менші масштаби партизанських диверсій. Наприклад, за даними командування оперативного тилу групи армій “Південь”, у червні 1943 року було зафіксовано 11 диверсій на залізницях і 11 випадків пошкодження ліній зв’язку. У зведенні за серпень повідомлялося про 34 диверсії на залізницях.

Навіть якщо вірити статистиці УШПР, число вчинених партизанами диверсій у порівнянні з масштабами німецьких військових перевезень територією України виглядають не надто переконливо. Так, у період підготовки літнього наступу вермахту залізничними магістралями України тільки у бік фронту проходило понад 90 ешелонів щодня. Відповідно, за період з 1 квітня до 1 серпня 1943 року партизани знищили або пошкодили не більше 3 % поїздів, які направлялися через територію України.

Дошкульнішими для німців були руйнування транспортної інфраструктури – підриив мостів, руйнування залізничних колій тощо. Серед найбільш вдалих акцій подібного штибу був підриив, здійснений під час Карпатського рейду з’єднанням С. Ковпака залізничного мосту через р. Гніздечна, по якому щодобово проходило до 70 ешелонів. Однак завдяки розвиненій залізничній мережі республіки, противнику зазвичай вдавалося організувати рух альтернативними маршрутами на час, необхідний для ремонту.

З виконанням цього завдання, як правило, не виникало особливих проблем, оскільки в Україні зона партизанської активності не поширювалася за межі найбільш безпечних північних районів республіки. Траплялися випадки, коли партизанські групи записувалися в чергу на диверсії на залізницях у цьому районі, тоді як залізниці південних районів Правобережжя працювали вільно. Крім того, наказ ЦШПР “Про партизанську рейкову війну на комунікаціях ворога”, який передбачав перенесення всієї ваги диверсійної діяльності партизанів з підриву ешелонів на знищення залізничних колій, партизани України фактично проігнорували. За даними ЦШПР при Ставці ВГК, у ході виконання операції “Рейкова війна” станом на 16 вересня 1943 року партизани України підірвали 7 тис. рейок, тоді як їх білоруські колеги – 133 тис., а до кінця листопада – 210 тис.

Зростання чисельності партизанських формувань в Україні у весняно-літній період 1943 року також було нижчим за очікуване. Хоча приплив добровольців продовжував зростати, однак тема примусової мобілізації до партизанських загонів зберігала актуальність для радянського партизанського руху. Всього станом на 1 серпня 1943 року УШПР мав на постійному зв'язку 116 загонів і 31 партизанську групу, які нараховували близько 25 тис. бійців. За рахунок притоку добровольців було створено 42 нові загани.

Почасти причиною повільного зростання чисельності партизанських сил були важкі втрати, завдані каральними акціями окупаційних військ. Іншою причиною вважається нестача зброї. Начальники обласних штабів повідомляли, що молодь щоденно десятками йде до партизанів, однак нових бійців нічим озброювати. В багатьох загонах 30–60 % особового складу взагалі не мали зброї. Проте центральне командування брало на себе лише забезпечення мінно-підривними засобами і відмовлялося постачати зброю в надії підштовхнути партизанських командирів до більш активної бойової діяльності. Вважалося, що партизани мають усім необхідним забезпечуватися за рахунок ворога. Однак партизанські командири ігнорували неодноразові нагадування про це, виправдовуючи поганим озброєнням відсутність бойової активності.

Слід відзначити, що в плані централізованого постачання партизанський рух в Україні перебував у найсприятливішій ситуації. За підрахунками історика А. Чайковського, загальна кількість стрілецької зброї, одержаної партизанами України з радянського тилу, складала лише 33 % озброєння, яке отримали білоруські партизани лише у 1943 році. Слід відзначити, що на середину 1943 року з усіх партизанів, що діяли на території СРСР, частка партизанських формувань України складала лише 15,7%. Вище радянське керівництво було взагалі доволі скептично налаштоване щодо перспектив розвитку партизанського руху в Україні. В середовищі радянської еліти поширені були уявлення про “зраду” українцями радянської влади і їх загальну нелояльність до комуністичного режиму.

Дійсно масовим процес поповнення партизанських загонів добровольцями став восени 1943 року, коли доля окупаційного режиму в Україні була вже вирішеною. В цей час до партизанського руху масово долучалися співробітники окупаційної адміністрації, поліцаї, солдати охоронних батальйонів. Інколи з цих людей створювалися окремі підрозділи. Але основним джерелом поповнення партизанських загонів була молодь призовного віку, яка з різних причин залишилася на окупованій території. Загалом станом на 1 січня 1944 року у підпорядкуванні УШПР налічувалося 29 партизанських з’єднань (170 загонів) і 41 окремий партизанський загін, у складі яких перебувало, за різними даними, від 43 до 47,7 тис. бійців. Ще 15,5 тис. бійців перебувало у складі 76 загонів, які в жовтні–грудні 1943 року опинилися в радянському тилу і були розформовані.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1943 року, коли радянські війська в основному завершили звільнення Лівобережної України і Донбасу й вийшли на рубіж Дніпра, відкривалися можливості для налагодження оперативно-тактичної взаємодії зростаючих партизанських сил з частинами Червоної армії. Під час визволення Лівобережжя УШПР вжив заходів для передислокації партизанських загонів фронтових штабів на правий берег Дніпра. Аналогічні завдання одержали також партизани Чернігівщини. В період

битви за Дніпро УШПР намагався мобілізувати всі наявні сили на допомогу Червоній армії. 13 жовтня 1943 року штаб закликав командирів з'єднань і загонів Правобережної України “примусити всіх партизанів воювати всіма можливими засобами”, не розраховувати на отримання запасів зброї з радянського тилу.

Значні партизанські сили були задіяні під час звільнення Києва. Партизани допомагали Червоній армії оволодіти переправами через Дніпро, Прип'ять і Десну. Всього партизани України захопили, організували і утримували 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті. Ці переправи відіграли важливу роль у захопленні плацдармів і в подальших наступальних діях радянських військ. Планувалося також використати партизанські загони безпосередньо для наступу на Київ. З цією метою були сформовані дві ударні партизанські групи на чолі з М.Наумовим і О. Сабуровим. Ці групи мали завдання, наступаючи з заходу, “увірватися до Києва раніше Червоної армії”. Однак підійти до міста ближче ніж на 50 км жодна з груп не змогла.

Беручи участь у фронтових операціях разом з Червоною армією, найбоєздатніші партизанські з'єднання захоплювали досить великі населені пункти і утримували їх до приходу радянських військ. Інколи спільно з частинами Червоної армії партизани брали участь в обороні зайнятих рубежів. Наприклад, з'єднанням О. Сабурова був захоплений Овруч, з'єднанням М. Наумова – райцентр Ємільчине, з'єднання Я. Мельника захопило райцентри Мархлевськ та Лугини. Партизани також брали участь у звільненні важливого залізничного вузла – станції і міста Знам'янка.

До кінця 1943 року цілі райони на півночі Житомирської, Рівненської, Волинської областей перебували під повним контролем радянських партизанів. “Партизанські краї”, в яких ще до приходу Червоної армії була відновлена радянська влада, ставали базами для поповнення партизанських загонів та для їх матеріально-технічного постачання. На території цих районів розміщувалися аеродроми, на які доставлялися вантажі з радянського тилу.

Усього в 1943 році партизани здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури і куці поліції, 24 штаби військових і

тилових підрозділів та частин противника, на 19 залізничних станцій, оволоділи 21 районним центром. Активнішою стала також диверсійна діяльність радянських партизанів, на чому постійно наполягало центральне керівництво партизанським рухом. Наприкінці 1943 – на початку 1944 років залізничні магістралі, що пролягали на півночі України, не працювали по кілька днів, а подекуди були заблоковані повністю внаслідок підривів ешелонів, руйнування мостів та залізничних колій. Об'єктами найпотужніших ударів були ділянки залізниць Ковель – Сарни, Сарни – Коростень, Шепетівка – Бердичів, Ковель – Брест. Усього за період з 1 жовтня 1943 року до 1 січня 1944 року партизани України підірвали 884 ешелонів противника.

Надалі, у зв'язку з просуванням Червоної армії, перед партизанами України була повторно поставлена задача виходу в Західні і Південно-Західні області республіки та на територію Молдавії. Згідно з ухваленим 17 січня 1944 року оперативним планом бойових дій партизанів України на січень–березень 1944 року, ставилося завдання всебічно розвивати і активізувати партизанський рух в нових районах, насамперед, у західних областях, залучати до партизанського руху ширші маси населення, посилити диверсійну діяльність на комунікаціях, домогтися зриву оперативно-стратегічних перевезень противника, здійснювати напади на вузлові станції тощо. У плані також зверталася увага на необхідність боротьби з ОУН та УПА.

Виконання цих завдань ускладнювалося цілим рядом обставин. Завдяки скороченню загальної довжини лінії фронту і зменшенням глибини оперативного тилу німецьке командування змогло забезпечити значно більшу щільність військ і суттєво зміцнити тиліві гарнізони, посилити охорону комунікацій.

Небезпечним супротивником радянських партизанів були також загони УПА. Українські націоналісти намагалися не допустити радянських партизанів на територію Західної України. Сутички радянських партизанів з формуваннями українських націоналістів точилися в основному на Волині вздовж лінії Сарни – Ковель – Коростень. Загалом, ворожим

залишалося також ставлення до радянських партизанів більшості українського населення регіону.

За таких обставин будь-які спроби радянського командування поширити зону партизанської активності на західноукраїнські терени були приречені на невдачу. Багато командирів взагалі відмовлялися вирушати в рейди на Західну Україну. Навіть у Сумському з'єднанні, яке після відкликання С. Ковпака до Києва очолив П. Вершигора, дійшло до висловлення відкритої непокори. Всі спроби найбільш боєздатних формувань – П. Вершигори, якому завдяки надзвичайним заходам вдалося “навести лад” у з'єднанні, М. Наумова, М. Шукаєва, вийти до різних районів Західної України, завершилися невдачею. У кращому разі змогли пройти рейдами територією західних областей і вийти на територію Польщі чи Словаччини.

У 1944 році регіонами найбільшої партизанської активності були Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, частина Тернопільської областей, а також Вінниччина, куди напередодні приходу частин Червоної армії змогло прорватися з'єднання Я. Мельника. Основними формами оперативного використання партизанських загонів у цей період стали рейди в західному і південно-західному напрямку до кордонів УРСР, операції проти гарнізонів противника, диверсії на транспортних комунікаціях, взаємодія з наступаючими частинами Червоної армії. Партизанські формування, зокрема, взяли активну участь у проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції Червоної армії.

Водночас просування частин Червоної армії в зону основної партизанської активності, яке створило умови для масового переходу партизанських формувань за лінію фронту, призвело до помітного падіння дисципліни в партизанських формуваннях. Часто з наближенням Червоної армії єдиною метою партизанських командирів ставав якнайшвидший вихід до радянського тилу. В окремих випадках рух партизанських формувань на схід нагадував безладну втечу.

Колони партизанів, що рухалися в різних напрямках, перемішувалися між собою, загромождали шляхи, створюючи перепони армійським підрозділам. За повідомленням

одного з армійських офіцерів, великі валки партизанських загонів з гуртами худоби нагадували “купців дикої країни”. Подекуди вони грабували населення, по змозі обмінювали у військових за харчі зброю та боеприпаси. 4 березня 1944 року УШПР змушений був повідомити всім партизанським командирам, що загони, які вийдуть у радянський тил, будуть передаватися Червоній армії, а їх командири будуть притягатися до відповідальності. Заборонялося під будь-яким приводом переходити лінію фронту і було наказано йти у ворожий тил та бити ворога до повного звільнення радянської території. Всього станом на 1 квітня 1944 року загони і з'єднання, підпорядковані УШПР, нараховували 31 тис. бійців, але з них лише близько 9 тис. діяли у ворожому тилу.

Частина партизанських загонів, яка опинялася в радянському тилу, була розформована. На базі великих партизанських формувань УШПР з лютого 1944 року розпочав формування дрібніший, більш маневрених загонів, які могли б діяти у ворожому тилу за умови більшої щільності оборони та тилових підрозділів. Головним їх завданням були диверсійні дії на комунікаціях противника в областях, які до цього перебували поза сферою партизанської активності. Однак і цим формуванням не вдалося пробитися у визначені для них райони Галичини. Безуспішними виявилися також спроби УШПР вивести партизанські загони з України на територію Молдавії.

У середині серпня 1944 року, коли після завершення Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1-го Українського фронту було в основному завершено звільнення території України, більшість діючих на той час партизанських формувань опинилася в тилу Червоної армії. 10–15 серпня 1944 року УШПР почав розформовувати підпорядковані йому партизанські загони, за виключенням кількох найбільш боездатних, які продовжили бойову діяльність за кордоном. 3,7 тис. осіб були звільнені з партизанських лав, у тому числі 1,3 тис. були передані військовим частинам. На цьому бойова діяльність партизанських формувань в Україні була фактично завершена.

5.6. Внутрішній устрій та основні форми діяльності радянських партизанських формувань

За весь період свого існування радянські партизанські формування в Україні не мали сталого і уніфікованої структури. На початковому етапі розвитку партизанського руху деякі загони формувалися за зразком армійських частин. Окремі з них досягали чисельності в 1 тис. осіб, мали у своєму складі кілька батальйонів. Однак чисельність більшості партизанських загонів не перевищувала 30–50 осіб.

Надалі у створенні партизанських формувань було більше стихійності. Але оскільки у формуванні переважної більшості з них брали участь військовослужбовці Червоної армії та (або) офіцери НКВС-НКДБ, вони намагалися, по змозі, наслідувати організаційні принципи функціонування армійських підрозділів. Як правило, у складі кожного загону, окрім командира, був комісар і начальник штабу. Більші формування поділялися на батальйони, роти, взводи і відділення. У великих партизанських з'єднаннях при штабі також створювалися розвідувальні відділи, диверсійні групи та інші спеціальні підрозділи. На відміну від частин Червоної армії, інститут політичних комісарів у партизанських загонах не відмінявся. Вважалося, що партизани, які знаходилися у ворожому оточенні, перебували в особливо небезпечній політичній ситуації.

Певні зміни в організаційній структурі деяких формувань відбулися наприкінці 1943 – на початку 1944 років. Окремі партизанські з'єднання були перетворені за армійським зразком на партизанські дивізії. Першим з таких формувань в Україні стала Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса під командуванням С. Маликова, створена 14 грудня 1943 року. У лютому 1944 року на базі Сумського з'єднання, яким на той час командував П. Вершигора, була сформована 1-ша Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака. В інших з'єднаннях реорганізація не просунулася далі перетворення окремих загонів на батальйони.

Партизанські з'єднання, у складі яких під єдиним керівництвом об'єднувалося кілька партизанських загонів,

складали основну бойову силу радянського партизанського руху в Україні. Вони мали на озброєнні гармати і міномети, були забезпечені зв'язком, мали у своєму розпорядженні спеціально підготовлених мінерів-підричників. Усього, за даними УШПР, на території України в 1941–1944 роках діяло 48 партизанських з'єднань, дивізій, бригад, які об'єднували 227 загонів. Хоча питома вага цих формувань складала лише 11 % від загальної кількості бойових одиниць, які стояли на обліку в штабі, проте в їх лавах нараховувалася понад 51 % усіх облікованих партизанів.

Основну масу партизанських формувань України становили загони з нечисленним особовим складом, які базувалися на віддалі від основних комунікацій та ворожих гарнізонів і дуже рідко залишали місця свого розташування. В переважній більшості ці загони були пасивні і небоездатні. Деякі командири партизанських з'єднань зневажливо називали такі загони “сімейними”. Навіть після встановлення зв'язку з радянським командуванням, їх командири ігнорували будь-які накази про активізацію бойової діяльності, намагаючись не наражати на небезпеку ні себе, ні свої сім'ї, якими обростали подібні формування. В більшості випадків, діяльність подібних загонів була обтяжливішою для місцевого населення, яке змушене було їх утримувати, аніж для окупантів.

Під час централізованого формування партизанських загонів їх особовий склад намагалися добирати з осіб, чия політична благонадійність не викликала сумнівів, насамперед з комуністів. На окупованій території партизанські загони у 1941–1942 роках також поповнювалися, перш за все, за рахунок представників радянського партгоспактиву та червоноармійців, які потрапили в оточення.

Надалі, в міру розширення партизанського руху, питома вага комуністів і комсомольців у складі партизанських загонів знизилася. Із загального числа облікованих партизанів частка комуністів і комсомольців складала близько 16 і 19 % відповідно. У 1942–1944 роках партизанські формування поповнювалися за рахунок вихідців з різних прошарків населення з різним політичним минулим. Основну масу бійців партизанських загонів складали насильно мобілізовані селяни призовного віку. Іншими джерелами поповнення загонів і

з'єднань були оточенці і колишні військовополонені, що були звільнені чи втекли з місць утримання, добровольці з числа місцевого населення, кадри, які засилалися через лінію фронту. Значну частину особового складу партизанських загонів, особливо в 1943–1944 роках, складали перебіжчики – колишні поліцаї і співробітники окупаційної адміністрації. Водночас основним “цементуючим елементом” партизанських формувань як і раніше були комуністичні і радянські функціонери різних рівнів, співробітники радянських спецслужб та військовослужбовці Червоної армії.

Основні форми діяльності партизанських формувань були визначені рядом директивних документів радянського партійно-державного і військового керівництва. Найважливішими серед них були постанова ДКО про створення штабів партизанського руху від 30 травня 1942 року і наказ наркома оборони СРСР “Про завдання партизанського руху” від 5 вересня 1942 року.

Постанова ДКО одним з основних завдань партизанського руху визначила дезорганізацію ворожого запілля. З цією метою партизани мали зосередити свої зусилля, перш за все, на виведенні з ладу транспортних комунікацій ворога. Це мало порушити постачання частин вермахту, які наступали, та ускладнити для німецького командування маневр резервами. Від партизанських загонів вимагалось також знищувати лінії зв'язку, склади боєприпасів, матеріальну частину на аеродромах, штаби та інші військові установи ворога. Важливим завданням партизанських формувань визначалось забезпечення радянських військ розвідувальною інформацією.

Наказ наркома оборони здебільшого повторював основні положення постанови ДКО, дещо їх конкретизуючи. Пріоритетним завданням для партизанських формувань визначалось руйнування комунікацій противника. Крім того, партизанам було наказано нападати на штаби і гарнізони противника, знищувати представників окупаційної адміністрації, вести розвідку, знищувати склади, промислові підприємства та об'єкти життєзабезпечення, вести політичну роботу серед населення.

Конкретними формами диверсійної діяльності на ворожих комунікаціях згідно з цим наказом мали бути: влаштування залізничних катастроф, руйнування мостів, станційних споруд, розстріл з гармат і ПТР паровозів, вагонів, цистерн на станціях і роз'їздах, а також тих, що вціліли після підривів ешелонів; нищення всіх споруд на шосейних і ґрунтових шляхах, розгром транспорту, який підвозить боєприпаси і пальне.

Транспортна інфраструктура України загалом не була зручною мішенню для диверсійної діяльності. Більшість ключових залізничних магістралей в Україні проходила поза зоною партизанської активності, що обмежувалася смугою лісів на півночі України. Для партизанів диверсійні дії на комунікаціях противника були однією з найбільш складних і ризикованих форм бойової діяльності. Диверсійні групи партизанів чисельністю переважно 10–20 бійців виходили на завдання з бази своїх загонів на відстань 30–40 км і діяли упродовж 8–10 діб. Під час виконання бойових завдань існувала постійна загроза наразитися на відсіч з боку охоронних підрозділів супротивника, які, особливо з 1943 року, ретельно охороняли найважливіші залізничні шляхи. Для цього в деяких місцях навіть було вирубано лісові насадження вздовж залізничного полотна на відстані до 300 м, встановлено постійну охорону на мостах і переїздах. У західних областях України ще більшу небезпеку для радянських диверсантів становили формування українських націоналістів. Виконання таких завдань вимагало не лише відповідних знань і навичок, а й значної фізичної витривалості й особистої мужності.

Як правило, в найбільших партизанських формуваннях здійсненню диверсійних акцій займалися диверсійні спецслужби, структурними підрозділами яких були диверсійні групи, взводи, роти, а інколи навіть диверсійні батальйони. Кадри мінерів-підричників готувалися централізовано – спеціальною школою УШПР, а також у відповідних школах найбільших партизанських з'єднань.

Основні зусилля радянських підричників були спрямовані на влаштування залізничних катастроф, хоча значно більші перепони для постачання ворожих військ створювало

руйнування транспортної інфраструктури, зокрема руйнування мостів. Радянське командування намагалося переорієнтувати диверсійну діяльність партизанів у такому напрямку, однак провадило це без особливого успіху. Зокрема, партизани України фактично проігнорували наказ ЦШПР “Про рейкову війну”.

Вважається, що основним фактором, який стримував розширення диверсійної активності радянських партизанів була нестача мінно-підричних засобів. У більш-менш задовільній кількості постачання вибухівки партизанським загонам з радянського тилу було налагоджене лише з літа 1943 року. Водночас, через пасивність і низьку боєздатність більшості партизанських формувань, далеко не всі наявні можливості для дій проти транспортної інфраструктури противника були використані.

Пік диверсійної активності радянських партизанів припав на 1943 рік. В цей час, згідно з даними УШПР, було підірвано 3688 ешелонів, 38 бронепоездів, висаджено в повітря 382 залізничні мости, тоді як за 1941–1942 роки – 255, 1, 126 відповідно. Переважна більшість з вчинених партизанами диверсій на залізницях припала на період з липня по жовтень 1943 року, тобто на час, коли відбувалися вирішальні бої на Східному фронті. Німецькі джерела цього періоду фіксують значну стурбованість німецького командування подібною динамікою і, як правило, містять перестороги щодо можливих важких наслідків для забезпечення військ у разі невжиття відповідних заходів.

Оцінюючи результативність диверсійної діяльності партизанських загонів України, слід брати до уваги, що з загальної кількості підірваних партизанами ворожих ешелонів лише близько 15 % падали з насипу (власне, були “пущені під укіс”), 40 % зійшли з рейок, а в решті випадків зазнавали пошкоджень лише вагони. Людські жертви та матеріальні втрати в таких випадках були мінімальними, а рух на пошкоджених ділянках залізниць швидко відновлювався.

Найбільш поширеною формою бойової діяльності партизанських формувань були напади на ворожі гарнізони і дрібні військові та поліційні частини чи окремих військовослужбовців і співробітників поліції. Якщо в перші півтора роки

війни партизани рідко вдавалися до значних наступальних операцій із захопленням населених пунктів чи залізних вузлів, діючи переважно вночі і нападаючи на малозахищені об'єкти, то з кінця 1942 – початку 1943 років партизанський рух перетворюється на помітний фактор у військовому протистоянні на Східному фронті. Всього за роки війни партизанами України було розгромлено 411 гарнізонів, комендатур, куштів поліції і штабів, захоплено з боєм 139 районних центрів, селищ міського типу, залізничних станцій.

У період наступу радянських військ партизанські формування активно взаємодіяли з частинами Червоної армії і використовувалися для підтримки фронтових операцій. Партизанські загони, діючи у найближчому тилу німецьких військ, руйнували комунікації, захоплювали й утримували до приходу фронтових частин населені пункти і залізничні вузли. Радянське командування відзначало “їх здатність самостійно і разом з частинами Червоної армії здійснювати серйозні й великі за масштабами військові операції”.

Важливою формою оперативного використання партизанських з'єднань були рейди. За даними УШПР, партизанські формування у 1942–1943 роках здійснили 17 рейдів на відстань від 200 до 4 тис. км. Зокрема, на початку 1943 року з'єднання під командуванням О. Федорова, І. Шушпанова і Я. Мельника здійснили рейди на Правобережжя України. З'єднання під командуванням М. Наумова під час “степового” рейду за два місяці пройшло з боями територію восьми областей. Значний резонанс мав рейд у Карпати з'єднання С. Ковпака (червень–вересень 1943 року).

Подібні акції дозволяли поширити радянську військову присутність на регіони, де комуністичний рух Опору був недостатньо розвинений, залучати до активної боротьби нові партизанські кадри. *“Рейди [партизанів] дають позитивні результати й у тому сенсі, що сіють страх серед нестійких елементів — українців і росіян, які мешкають на окупованій території і хотіли б піти на змову, проте бояться розправи з боку наших загонів, – заявляв на засіданні УШПР 3 квітня 1943 року Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов”.*

Налагодження розвідувальної діяльності в партизанських загонах проходило важко. Тривалий час не могли відпо-

відні органи створити активно діючу розвідувальну мережу, спроможну оперативно забезпечувати командування цінною розвідувальною інформацією. Причинами цього були нестача відповідних фахівців, обмежена зона дії партизанських формувань, відсутність достатньої уваги до розвідувальної діяльності з боку партизанських командирів. Основним джерелом розвідувальної інформації для радянського командування до кінця війни залишалися спеціальні розвідувальні та розвідувально-диверсійні групи радянських спецслужб та військової розвідки.

Активнішою агентурно-розвідувальна робота в партизанських формуваннях, що діяли в системі УШПР, стала з середини 1943 року. На той час значно покращилося забезпечення партизанських з'єднань засобами радіозв'язку, активно велась підготовка та перекидання до партизанських загонів спеціалістів з розвідувальної роботи.

Уніфікованої структури розвідувальних органів у партизанських формуваннях не існувало. Як правило, розвідувальною діяльністю керував заступник командира загону з розвідки. Часто ці посади обіймали направлені з радянського тилу співробітники НКВС-НКГБ. Оперативні частини, особливі відділи, розвідувальні групи партизанських загонів і з'єднань здійснювали військову та агентурну розвідку. Агентурна мережа, як правило, складалася з резидентів, яким підпорядковувалися агенти-розвідники, а також агентів, завербованих серед місцевого населення, співробітників окупаційної адміністрації, націоналістичних формувань. Усього, за даними УШПР, в системі партизанської розвідки мережа агентів нараховувала 1182 особи. За 1942–1944 роки від партизанських загонів України надійшло 3625 розвідувальних повідомлень, які характеризували різні аспекти військової, політичної і економічної діяльності супротивника.

Розвідувальні органи здійснювали також контррозвідувальне забезпечення партизанських формувань. До їх компетенції належали: попередження проникнення ворожої агентури в партизанські формування, її виявлення і ліквідація, виявлення і ліквідація “ворожого елемента” – старост, поліцейських, націоналістів та інших ворогів радянського режиму в районах постійної і тимчасової дислокації партизан-

ських формувань, ведення розкладницької роботи у ворожих частинах, організація терактів проти представників німецької окупаційної влади та їх посібників. До завдань партизанської контррозвідки належали також боротьба з дезертирством, мародерством, виявлення політично нестійких партизанів.

У своїй діяльності контррозвідувальні органи спиралися на значну внутрішню агентуру. Наприклад, у з'єднанні Д. Ніколайчика при загальній чисельності близько 1000 бійців внутрішня агентура складалася з 11 резидентів, 15 агентів і 150 інформаторів. Загальна чисельність внутрішньої агентури партизанських загонів і з'єднань України нараховувала близько 2 тис. осіб.

Загалом, число людей, знищених партизанською контррозвідкою, було доволі значним. Наприклад, у з'єднанні І. Шитова було розстріляно 53 особи, у з'єднанні Д. Ніколайчика – 50 осіб (10 провокаторів, 19 колишніх поліцейських, 7 шпигунів, 5 власовців, 4 націоналісти, 4 за антирадянську агітацію, 11 інших, в тому числі дезертирів). Більшість з них, очевидно, дійсно були ворожими агентами. Однак багато людей, як зі складу бійців партизанських загонів, такі і з місцевого населення, були страчені без достатніх підстав або лише через сумніви в політичній благонадійності.

Виконання партизанськими формуваннями каральних функцій було санкціоноване радянським керівництвом. Вимоги створювати у захоплених районах “нестерпні умови для ворога й усіх його пособників, переслідувати й знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи” містилися і в Директиві РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року, і в наказі наркома оборони СРСР “Про завдання партизанського руху”. 30 листопада 1941 року НКВС УРСР видав спеціальну “Вказівку про заходи з ліквідації фашистської адміністрації на тимчасово окупованій супротивником території Української РСР”, яка вимагала залучення до винищення колаборантів партизанів, створення спеціальних терористичних груп та використання з цією метою існуючої агентури.

Одним з перших масштабних проявів партизанського терору був рейд партизанського загону ім. С. Будьонного під командуванням І. Копьонкіна по території Полтавської і

Харківської областей у вересні 1941 – лютому 1942 років. За словами самого командира загону, партизани повсюди здійснювали розстріли старост, інших “громадян, лояльно налаштованих до німецької влади”, а також червоноармійців-оточенців, які не хотіли йти з партизанами.

Водночас, партизанський терор був ініціативою не лише центрального керівництва. Показово, що з приходом Червоної армії самосудні розправи радянських партизанів і підпільників над “пособниками фашистів” часто випереджали репресії державних каральних органів і нерідко набували значно жорстокіших форм. За оцінкою сучасних дослідників, знищені партизанами “поліцейські, старости, зрадники батьківщини” (за термінологією партизанських звітів) склали не менше половини всіх втрат, завданих партизанами за весь період війни противникам радянського режиму.

Партизанський терор мав виразні регіональні особливості. На Сході України навіть для безпосередніх учасників німецької адміністрації колабораціонізм був, насамперед, стратегією самозбереження і, як правило, не був пов’язаний з відстоюванням тих чи інших ідеологічних цінностей. Не дивно, що наприкінці війни співробітники окупаційної адміністрації та поліцаї масово поповнювали партизанські формування та співробітничали з радянським підпіллям.

На Західній Україні окрім окупаційних військ радянським партизанам протистояли конкурентні політико-ідеологічні угруповання, які користувалися широкою підтримкою населення. Протистояння радянських партизанів і українських націоналістів відразу набуло особливо безкомпромисного характеру. Партизанські акції нерідко супроводжувалися спаленням сіл та масовими вбивствами мирного населення. Оскільки за весь період війни радянські партизани не змогли розповсюдити своєї військової присутності на територію Галичини, найбільше від терору радянських “народних месників” постраждало українське населення Волині, яке співчувало націоналістам.

Складними були відносини партизанів і з населенням, яке не виявляло лояльності до військово-політичних супротивників радянського режиму. З одного боку, розчарування німецькою політикою об’єктивно підштовхувало українців до

підтримки радянської влади, і в 1943 році цілком очевидними були зміни на краще у їх ставленні до комуністичного партизанського руху. Ці зміни проявилися і в зростанні притоку добровольців, і в покращенні постачання партизанських загонів. Наприклад, у з'єднанні С. Малікова, одному з найбільших в Україні, добовий раціон партизанів складався із 700–800 г хліба, 200–250 г м'яса, 50 г жирів, 1 кг овочів, 100 г круп.

З іншого боку, “господарські операції” партизанів нерідко здійснювалися в надто обтяжливих обсягах. Оскільки постачання партизанських формувань за рахунок трофеїв, захоплених у ворога, було пов'язане із значним ризиком і не могло бути регулярним, майже весь тягар забезпечення партизанських формувань лягав на місцеве населення. Інколи “господарські операції” партизанів виливалися у відвертий грабунки, який супроводжувався актами насильства (у радянських джерелах щодо такого роду дій часто використовується термін “мародерство”). Характерною є радіограма, передана до УШПР радистами з'єднання Л. Іванова (яке вважалось цілком боєздатним) 26 квітня 1944 року:

“Мародерство досягло вищих меж і населення вважає нас безжальними бандитами. Зараз з'єднання майже безпечно для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, озлоблюючи населення проти радянських партизанів”.

У партизанських формуваннях, які перебували на значній відстані від керівних і контролюючих центрів, контроль за діями рядового та командного складу взагалі був завданням, набагато складнішим, ніж у частинах регулярної армії. В багатьох партизанських загонах панувала сваволя командирів, які, часто без суду і слідства, на власний розсуд виносили смертні вироки десяткам людей. Брутальна лайка, рукоприкладство чи самосудні страти були звичними засобами підтримки дисципліни, навіть у найбільш боєздатних з'єднаннях. Траплялися випадки, коли рядові партизани застосовували насильство у відповідь.

Серед інших “тіньових” сторін життя партизанських загонів сучасні дослідники відзначають сексуальну розбещеність, численні випадки згвалтувань, які чинилися партиза-

нами в українських селах під час здійснення бойових чи господарських операцій. Джерела фіксують також надзвичайне розповсюдження пиятики серед радянських партизанів, а також супутні явища – неробство, саботаж наказів командування, розбій, внутрішні конфлікти. Особливості партизанського повсякдення відверто описав у своєму щоденнику М. Попудренко:

“31.01.1942. В загоні з’явився спирт. Група на чолі з товаришем Яном привезла спирт із села Софіївки – 2500 літрів. Якщо давати по 50 грамів, то цього вистачить на 2 місяці. А якщо будуть пити так, як сьогодні, то через декілька днів його не буде. Сьогодні всі були п’яні...01.02.1942. Розстріляли Кожедуба за те, що будучи п’яним зробив два постріли і цим підняв тривогу в таборі. Зробили дуже правильно”.*

Траплялися, як відзначили дослідники О. Гогун та А. Кентій, і були досить частими індивідуальні інтриги і усередині загонів – на побутовому, особистому ґрунті і між різними загонами. Доходило до бійок, узяття в заручники представниками одних з’єднань бійців інших з’єднань, перестрілок між загонами, убивств одних бійців іншими, “підсиджування” комісарами командирів і навпаки. В основі таких конфліктів було складне переплетіння відомчих і особистих мотивів.

Радянські партизанські формування та підпільні партійні комітети, які діяли на базі цих формувань, фактично репрезентували комуністичний режим у місцях їх постійної чи тимчасової дислокації. Окрім виконання каральних функцій та збору інформації про будь-які випадки співпраці радянських громадян з окупантами, радянські підпільники і партизани виконували також агітаційну і пропагандивну роботу, здійснювали політичне інформування населення. Вже восени 1942 року видавалося до десятка партизанських газет накладом від 500 до 2 тис. примірників кожна. Найбільш оперативним засобом спілкування з населенням були листочки.

* Чисельність загону М. Попудренка станом на травень 1942 р. складала 600 осіб. У січні–лютому 1942 р. загін, очевидно, був менш чисельний.

Суттєву роль дії партизанів відігравали в реалізації тактики “випаленої землі”. До початку 1943 року руйнування господарських об’єктів було основним видом диверсійної діяльності радянських партизанів. Усього, згідно з даними УШПР, за 1941–1944 роки підпорядкованими штабові партизанськими загонами було знищено 409 промислових підприємств, 59 електростанцій, 42 водокачки, 915 складів. Партизанами і підпільниками були знищені також сотні сепараторних пунктів, млинів, шкіл та інших об’єктів, значна кількість продовольства та іншого майна. На думку деяких дослідників, подібні дії радянської сторони, окрім прагнення завдати максимальних матеріальних збитків супротивнику, переслідували й іншу мету – шляхом дезорганізації економічного життя окупованої території сприяти радикалізації настроїв населення і його залученню до партизанської й підпільної боротьби.

Після звільнення території України від німецької окупації окремі партизанські формування були перекинуті за межі республіки і діяли на території Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини. Деякі формування, зокрема 1-а Українська партизанська дивізія П. Вершигори, були направлені на боротьбу з українськими націоналістами.

5.7. Комуністичне підпілля в період активізації радянського руху Опору (1943–1944 рр.)

Зростання партизанського руху дозволило пожвавити діяльність комуністичного підпілля, яке після провалів 1941–1942 років фактично довелося створювати заново. За підрахунками радянських істориків, до початку звільнення України від окупації на її території діяло 10 підпільних обкомів, близько 100 підпільних окружкомів, міськкомів і райкомів, більше 1300 організацій і груп. Переважна більшість цих груп, якщо вони дійсно існували, не мали зв’язку з “Великою землею” і майже нічим себе не виявляли.

З метою розширення мережі партійного підпілля, нелегальний ЦК КП(б)У формував оперативні групи по 3–5 осіб, насамперед, зі складу партійних функціонерів і радянських службовців, перекидав їх через лінію фронту. Ці групи пізніше стали називатися організаційними групами ЦК КП(б)У. Спочатку до складу таких груп призначалися працівники низової ланки партійного апарату, що викликало нарікання з боку УШПР. Після особистого втручання М. Хрущова чільні партійні функціонери включно з членами підпільного ЦК КП(б)У також змушені були вирушати за лінію фронту.

Як правило, на базі організаторських груп створювалися підпільні партійні органи. Вони діяли на базі того чи іншого партизанського загону чи з'єднання, визначеного УШПР за погодженням Центрального Комітету. Після перекидання у ворожий тил організаторська група під прикриттям партизанських формувань вирушала у визначений для неї район дислокації. Після закріплення на території зазвичай відбувалося формування обласного підпільного партійного комітету, який намагався розбудувувати мережу низових ланок партійного підпілля.

Показовою тут була діяльність організаторської групи на чолі з колишнім секретарем Рівненського обкому партії, членом нелегального ЦК В. Бегмою. 19 грудня 1942 року було ухвалене рішення про її формування. На початку січня 1943 року група була доставлена літаком на базу з'єднання С. Ковпака, а потім переправлена в розташування з'єднання О. Сабурова. 15 січня, за вказівкою ЦК КП(б)У, з цього з'єднання було виділено партизанський загін “За Батьківщину” (командир – І.Федоров, комісар – Л. Кизя). Під прикриттям цього загону організаторська група вирушила на Рівненщину, де 17 лютого 1943 року в с. Озерськ Висоцького району був створений Рівненський підпільний обком КП(б)У на чолі з В. Бегмою – перший підпільний обком у західних областях України. У ході розгортання радянського Руху Опору, нові партизанські загони, що з'являлися в області, ставали базою для створення підпільних райкомів КП(б)У. Загалом, рішеннями Рівненського обкому було сформовано 9 підпільних райкомів КП(б)У і 8 райкомів ЛКСМУ. До літа 1943 року в області діяло вже 165 партійних організацій і груп.

Більшість підпільних обкомів та райкомів КП(б)У після листопада 1942 року знаходилися в партизанських формуваннях. Вони намагалися встановити зв'язок з діючими групами та розширити мережу партійного підпілля в місцях своєї постійної і тимчасової дислокації. Однак до кінця окупації переважна більшість комуністів, що перебували в межах області, входили до партійних організацій партизанських загонів.

Найбільш активно робота над формуванням мережі комуністичного підпілля велася партизанським командирами, які були за сумісництвом керівниками підпільних партійних комітетів. Керівництво ЦК КП(б)У за приклад іншим командирам ставило В. Бегму та С. Малікова – керівників Рівненського і Житомирського підпільних обкомів. Інші партизанські ватажки не виявляли такої активності, але в регіонах своєї дислокації зазвичай намагалися підтримувати підпільні групи, одержуючи від них розвідувальну інформацію. Водночас, про жодне підпорядкування районним, міським чи обласним комітетам, які діяли поза межами загону чи з'єднання, зазвичай не йшлося.

Паралельно з розгортанням мережі партійних комітетів на окупованій території, радянське керівництво також намагалось активізувати відновлення централізованої мережі організацій комсомолу. Лише навесні і влітку 1943 року на окуповану територію було перекинуто 126 комсомольських функціонерів. Їх зусиллями було організовано 7 обласних і 36 районних комітетів ЛКСМУ, яким були підпорядковані 141 комсомольська організація. Формування мережі комсомольських комітетів у цей період відбувалося у спосіб, подібний до формування партійного підпілля.

Окрім партійних органів, 4-е управління НКВС-НКДБ УРСР також продовжувало засилати в тил супротивника власні резидентури, диверсійно-розвідувальні, оперативні групи та спецзагони. Загальна чисельність загонів і груп, підпорядкованих НКВС-НКДБ УРСР, в 1943–1945 роках складала майже 4 тис. осіб. Саме резидентури і диверсійно-розвідувальні групи НКВС-НКДБ, а не партійні комітети і групи, в роки війни складали найбільш дієздатну частину комуністичного підпілля в Україні.

Загалом, до середини літа 1943 року успіхи в розвитку мережі підпільних партійних організацій на окупованій території були безсумнівними. Розширилася територія, охоплена діяльністю партійних комітетів, зросла загальна кількість комуністів, які вели боротьбу проти окупації. Перебуваючи у складі партизанських формувань, партійні комітети мали змогу контролювати і спрямовувати розвиток партизанського руху, могли активніше впливати на населення, щоправда, переважно у місцях дислокації партизанських загонів.

Під час інспекційної поїздки до партизанських з'єднань у червні–липні 1943 року секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко узяв участь у засіданнях Житомирського, Рівненського, Волинського, Кам'янець-Подільського і Вінницького обкомів. Цей перелік включає всі діючі на той час обласні партійні комітети, з якими ЦК підтримував зв'язок. Чернігівський і Сумський обкоми влітку 1943 року були розгромлені окупантами. Однак невдовзі і їх діяльність була відновлена.

Тоді ж, за зверненням Д. Коротченка, зі складу партизанських з'єднань були відряджені зв'язкові до Київської, Дніпропетровської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської та інших областей з надією встановити контакт з підпільними групами і партизанськими загонами, які гіпотетично могли існувати в цих регіонах. Проте аж до звільнення цих областей від окупації намагання радянського керівництва встановити надійний зв'язок з підпільними групами в населених пунктах поза межами зони партизанської активності було марним.

У своїй діяльності підпільні комітети і групи цих регіонів здебільшого обмежувалися пропагандою та спробами організувати акти саботажу і диверсії. Інколи присутність "більшовицьких агентів" могла викликати занепокоєння і навіть знервованість окупаційної адміністрації, але реальної загрози для влади окупантів вони не становили. Тільки безпосередньо перед приходом Червоної армії в окремих містах (Павлограді, Слов'яносербську, Горлівці) підпільники намагалися організувати збройні повстання, однак без особливого успіху. Участь у таких виступах брали члени підпільних груп та навколишніх партизанських загонів, а також деякі співробітники німецьких допоміжних підрозділів з числа

місцевих жителів. Виглядало так, що і ті, й інші намагалися спокутувати перед радянською владою, що поверталася, свою діяльність, або бездіяльність у період окупації.

У своїй пропагандистській роботі підпільні групи переважно намагалися виступати в ролі своєрідних ретрансляторів повідомлень і закликів, які надходили від радянського керівництва. Приймаючи радіопередачі, одержуючи інформацію через зв'язкових чи за допомогою листівок та газет, які скидалися з радянських літаків, підпільники намагалися поширити одержані повідомлення серед населення. Основною формою поширення інформації було розповсюдження листівок. Лише в окремих випадках такі прокламації виготовлялися типографським способом накладом у кількості примірників. Навіть у 1941 році, щойно після відступу Червоної армії, тільки 7 підпільних комітетів мали у своєму розпорядженні портативні типографії і ще 22 – розмножували листівки на друкарських машинках чи роторах. В інших випадках готувалися рукописні листівки у мізерній кількості.

Основний зміст радянської пропаганди, адресованої українському населенню окупованих територій, зводився до закликів чинити опір окупантам та до намагання переконати людей в неминучості падіння окупаційного режиму і поверненні радянської влади. Важливим пропагандистським завданням для підпільних організацій на всій території України була також протидія поширенню впливів українського націоналізму, який незмінно трактувався як колабораціоністський і зрадницький. Судячи зі змісту пропагандистських акцій підпільників Дніпропетровська чи Донбасу, це завдання в роки війни було актуальним і для Сходу України.

Учасники підпілля вчиняли також акти саботажу. Відомо про доволі дошкульні для німців акції на залізниці, диверсії і саботаж на підприємствах, які окупаційна влада намагалася ввести в дію, зокрема в Харкові, Дніпродзержинську, Маріуполі та інших містах. Водночас, твердження радянської історіографії про організовану підпільними партійними комітетами масову кампанію саботажу і відмову від роботи на користь окупантів переважної більшості робітників і інженерно-технічних працівників навряд чи справедливі. Жителі радянських міст зазвичай погоджувалися на будь-

який заробіток, щоб врятувати свої сім'ї від голоду. Зрозуміло, що за тих норм оплати, які практикувалися новою адміністрацією заводів і фабрик та за принизливого становлення працюючих, очікувати на пробудження трудового ентузіазму не доводилося. Однак, низький рівень трудової дисципліни та високий рівень браку і аварійності на виробництві, на які покликалися радянські вчені, спостерігалися і за попереднього режиму. На селі населення у більшості своїй також змушене було виконувати звичні ще з радянських часів повинності в збережених новою владою колгоспах. При цьому, як і до війни, основним пріоритетом залишалася робота на власних присадибних ділянках, продукцію з яких намагалися приховувати. Як і за радянської влади, селяни намагалися уникати оподаткування і докладання зайвих трудових зусиль на колгоспних полях, що, втім, навряд чи може бути поставлене у заслугу радянським підпільникам.

Комуністичне підпілля намагалося також протидіяти вивезенню робочої сили з України для роботи в галузях німецької економіки. Серед форм протидії найбільш поширеними були: агітація з роз'ясненням реальних перспектив для оstarбайтерів у Німеччині, донесення до населення повідомлень про плановані примусові з боку окупантів мобілізації, інформація про які одержувалася від агентури, що працювала в органах окупаційної адміністрації, підробка документів, які давали право на звільнення від мобілізації, видача лікарями, що співпрацювали з комуністичним підпіллям, фіктивних довідок. Деякі лікарі при цьому діяли без жодних зв'язків із підпіллям, з власної ініціативи допомагаючи співвітчизникам, яким загрожувала примусова відправка до Німеччини.

До пріоритетів у діяльності партійного підпілля належала розвідка. Радянське керівництво орієнтувало низові партійні комітети на широке використання агентів, які мали проникати до місцевих адміністративних установ, йти на службу в поліцію, влаштовуватися на заводи, в депо, в заклади зв'язку, аеродроми, бази, склади та інші установи, що обслуговували армію чи місцеву німецьку адміністрацію. Пізніше, вже після визволення, радянські органи держбезпеки будуть ретельно перевіряти кожен такий випадок,

виокремлюючи справжніх “колабораціоністів”. Та нерідко траплялися випадки, коли за звинуваченнями в зраді були покарані учасники радянського Руху Опору, яким не вдавалося довести справжніх мотивів свого співробітництва з окупантами.

Ефективність самостійної розвідувальної діяльності комуністичного підпілля була невисокою. Через відсутність технічних засобів зв'язку вони не могли передавати розвідувальну інформацію радянському командуванню. Тільки партійні групи, що діяли у прифронтовій смузі, мали змогу більш-менш оперативно надсилати повідомлення через зв'язкових. В інших випадках інформація, яка доносилася зв'язковими, зазвичай втрачала свою актуальність.

Основними постачальниками розвідувальної інформації для радянського командування в роки війни були розвідувально-організаційні групи фронтових партизанських штабів та спеціальні розвідувальні і розвідувально-диверсійні групи, які перекидалися на окуповану територію Наркоматом внутрішніх справ і Головним розвідувальним управлінням Генерального штабу Червоної армії. Тільки влітку і восени 1942 року до ворожого тилу було направлено два партизанські загони і шість розвідувальних груп загальною чисельністю 300 осіб. Взимку і навесні 1943 року у тил ворога було направлено ще 18 розвідувально-диверсійних груп. Деякі з них перетворилося на великі партизанські формування. Серед них були групи, очолювані Д. Медведєвим, А. Бринським, К. Гнедашем, Є. Мірковським, які зажили слави найбільш успішних радянських розвідувально-диверсійних формувань за весь період війни. На відміну від партійних комітетів, такі групи були спеціально-підготовлені і забезпечені всім необхідним для роботи в тилу ворога. У своїй діяльності вони спиралися на допомогу діючого партійного підпілля, передавали командуванню розвідувальну інформацію, здобуту радянськими агентами, які працювали в різних німецьких установах.

Деякі підпільні організації створювали озброєні бойові групи. Відомо про створення таких груп в Дніпродзержинську, Сталіно, Горлівці, Артемівську, Макіївці. Однак здебільшого диверсії на транспорті, збройні напади на військовослужбовців вермахту, допоміжних підрозділів і поліції,

співробітників окупаційної адміністрації здійснювали вишколені НКВС диверсійні групи. Найвідомішим прикладом діяльності таких груп була організація серії вбивств чільних співробітників адміністрації райхскомісаріату “Україна”, здійснених радянським розвідником Н. Кузнецовим.

Терористичні акції підпільників через застосування окупантами практики колективної відповідальності і заручництва тягли за собою численні жертви серед мирного населення. Хоча відповідальність за ці жертви лежить на окупантах, моральна оцінка партизанських акцій залишається проблемою. Учасники радянського підпілля, жертвуючи життями інших людей, так само ризикували власними. В уявленнях учасників радянського Руху Опору вигнання окупантів і перемога у війні були завданнями, досягнення яких варте було будь-яких жертв. Можливо, для перемоги у війні подібна рішуча затятість була єдиним способом поведінки. Водночас, реальна ефективність терористичних дій підпільників у більшості випадків не співвідносилася з тією ціною, яку змушені були сплатити тисячі ні в чому неповинних людей.

Загалом, за підрахунками радянських істориків, у період найвищого піднесення радянського Руху Опору наприкінці 1943 року на території України активно діяли 15 обласних, 150 окружних, міських і районних комітетів партії, понад 1200 організацій і груп комуністичного підпілля. Всього, за офіційними даними, учасниками комуністичного підпілля в Україні в роки війни стали 100 тис. радянських громадян, переважно комуністів і комсомольців.

У сучасних істориків ці цифри викликають серйозні сумніви. Багато таких організацій існували суто номінально, деякі “з’явилися” вже після визволення. Кожен комуніст, який з тих чи інших причин залишився на окупованій території, після визволення мав довести свою особисту участь у боротьбі проти окупантів. В іншому разі практично неминучим було виключення його з партії, а інколи й тяжчі покарання. Під час чистки, яка відбувалася в звільнених областях України, з партії було виключено понад половину всіх комуністів, які пережили окупацію – близько 60 тис. осіб. Зрозуміло, за таких обставин будь-яке порушення встановлених окупантами правил представлялося як участь у підіривній діяльності.

Після війни перебільшення масштабів комуністичного Руху Опору набуло також важливого політичного значення. Саме у відповідь на замовлення тодішнього керівництва республіки українські радянські історики, подібно до цілком довільної цифри учасників партизанського руху, вивели також відповідні показники й щодо учасників підпілля. Уточнення цієї цифри потребує додаткових досліджень.

5.8. Радянський Рух Опору в балансі сил протиборчих сторін в Україні

Точно оцінити результативність бойової і диверсійної діяльності радянських партизанів надзвичайно складно. Сучасні дослідники сходяться на тому, що статистика втрат, завданих партизанами України окупаційним військам та адміністрації, яку використовувала офіційна радянська історіографія – 500 тис. знищених військовослужбовців, 1566 танків, 211 літаків тощо, є багатократно завищеною. Ця статистика ґрунтується на оперативних звітах партизанських формувань. У багатьох випадках такі звіти містили приписки, які значно спотворювали реальні результати діяльності партизанських загонів і з'єднань.

В оцінці масштабів приписок думки вчених розходяться. Українські історики А. Кентій і А. Лозицький вважають, що втрати, завдані партизанами окупаційним військам в Україні, могли скласти 100–150 тис. осіб. Згідно з оцінками американського історика Дж. Армстронга, який послуговувався переважно німецькими документами, на всій окупованій території СРСР від рук червоних партизанів загинуло від 30 до 45 тис. військовослужбовців і поліцейських, з яких половина припадає на німців. Російський дослідник О. Гогун оцінює втрати, завдані партизанами НКВС УРСР–УШПР німцям, їх союзникам і колабораціоністам, в 10 тис. осіб убитими (від половини до двох третин з них склали громадяни СРСР, перш за все – українці) і приблизно стільки ж – пораненими. Останні цифри є найбільш вірогідними, а для їх уточнення необхідні подальші дослідження.

Важко також точно визначити втрати самих партизанів у боях з окупантами. За оцінками деяких сучасних дослідників, втрати партизанів могли скласти від 24 до 60 тис.

осіб. Проте, за відомостями відділу кадрів групи ЦК КП(б)У по розрахунку з партизанами, із 175400 учасників партизанського руху загинуло, померло або пропало безвісти 13956 осіб, тобто близько 8 %. Зважаючи на те, що більшість партизанських формувань не відзначалася особливою бойовою активністю, така кількість втрат виглядає цілком вірогідною. Показово, що в найбільш боездатних формуваннях втрати, за даними комісії, були значно вищими. Зокрема, в з'єднанні Ковпака – Вершигори – близько 25 %. Однак і в цьому випадку рівень втрат серед партизанів був значно меншим, ніж втрати у фронтових частинах Червоної армії. В цьому, серед іншого, крилася причина, загалом зневажливого ставлення кадрових військових до бойових звершень учасників партизанського руху.

З усіх видів бойової діяльності партизанів, найбільш ретельно радянським командуванням відстежувались диверсії на залізницях. Згідно з підсумковими даними УШПР, партизани України підірвали 4959 ешелонів. Така кількість залізничних катастроф могла завдати доволі значних втрат військам супротивника. Водночас, ці показники слід оцінювати в порівнянні з загальними обсягами військових перевезень територією України. Навіть на піку своєї активності партизанські формування України підривали не більше 3 % військових ешелонів, що проходили української територією.

Загалом, партизани не змогли навіть на короткий час паралізувати військово-стратегічні перевезення вермахту в Україні, хоча в певні моменти створювали суттєві перепони для ритмічної роботи транспортної інфраструктури окупантів. Однак неспроможність радянських партизанів поширити зону своєї діяльності на регіони, де проходили найважливіші транспортні магістралі, дозволяли противнику успішно розв'язувати транспортні проблеми.

Важливішим за прямі втрати, завдані партизанами супротивнику, було створення потенційних загроз у тилу, які змушували відтягувати для охорони транспортних комунікацій і населених пунктів значні військові сили. Важливим був також морально-психологічний ефект від радянської присутності. Неспроможність організувати безпеку тилу деморалізуюче впливала на окупаційні війська, підривала авторитет німецької влади серед населення і створювала підґрунтя для опору окупаційному режимові.

Загалом, всупереч твердженням офіційної радянської історіографії, комуністичний Рух Опору в Україні не став масовим явищем. За підрахунками групи ЦК КП(б)У з розрахунків з партизанами, яка була створена після розформування УШПР, в лавах учасників партизанського руху було 175 400 осіб, з них за списками 4-го Управління НКВС УРСР і партійних органів – 33049, з обліку УШПР – 142351. Слід також взяти до уваги, що не всі партизани, які пройшли за обліковими документами, брали участь у бойових діях. Багато “мертвих душ” числилося в загонах, створених у 1941–1942 роках. Більшість цих загонів розпалася, так і не розпочавши свою діяльність. Численні приписки допускали також командири реально діючих загонів у надії на покращення забезпечення та інші винагороди за активне нарощування партизанських сил. Існували, щоправда, й такі партизанські загони, які взагалі не мали зв'язку з радянським командуванням. Однак чи можна взагалі зараховувати всіх учасників подібних формувань до радянського партизанського руху, є питанням дискусійним.

Загалом, за оцінками сучасних учених, через радянські партизанські загони пройшло не більше, ніж 180–200 тис. осіб. Показник не надто високий, особливо, якщо взяти до уваги значну кількість чоловіків призовного віку, які з різних причин були залишені чи залишилися на окупованій території в період відступу Червоної армії. Звертає на себе увагу також недопредставленість етнічних українців у радянському партизанському русі. Складаючи 75 % населення, українці становили лише близько половини учасників радянського партизанського руху.

Загалом пасивна позиція українського населення стає ще очевиднішою на тлі яскравого виключення – Західної України, де існував масовий національно-визвольний рух. Знекровлене й деморалізоване двома десятиліттями радянського терору українське населення у своїй більшості не мало ні змоги, ні стимулів для активної участі в подіях Другої світової війни, тим більше, що геостратегічні реалії тієї війни пропонували Україні дуже небагатий політичний вибір.

Розділ 6.

Український визвольний рух у роки Другої світової війни

6.1. Український визвольний рух напередодні та на початку Другої світової війни

Після поразки у боротьбі за державну незалежність у 1917–1921 роках український визвольний рух у міжвоєнній Європі був представлений декількома ідеологічно протидіючими течіями: середовищем екзильного уряду УНР, гетьманськими колами та націоналістичними угрупованнями. Однак, якщо демократам-уенерівцям і монархістам-гетьманцям не вдалося досягнути серйозного впливу на позаеміграційні кола українського суспільства, націоналістам, які репрезентували принципово нову для України ідеологію, доволі швидко вдалося оволодіти серцями і душами західноукраїнської молоді, яка під польською окупацією почувалася упереслідженою і другосортною, а тому готовою до негайних та рішучих дій проти Польщі. Під впливом поразок і краху авторитету соціалістично-демократичних лідерів Української революції молоде покоління українців на захід від радянського кордону шукає в націоналізмі ідеології, яка покаже новий, вірний шлях до здобуття втраченої державності. Переживши у дитячі роки народження українських республік, їхню героїчну боротьбу і трагедію поразок, молоді люди, яким у другій половині 1920-х років виповнювалося 17–20 років, під впливом своїх переживань та під тиском реалій принизливого життя в умовах польської окупації перетворюються на палких прихильників націоналізму, на покоління революційних романтиків, які не визнають жодних перепон на шляху своєї боротьби.

Саме на молодь робить ставку лідер Української Військової Організації (УВО) полковник Євген Коновалець, який наприкінці 1920-х років починає на базі дрібних українських націоналістичних груп формувати нову організацію. З 28 січня до 3 лютого 1929 року у Відні відбувся I Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН), на який прибули представники молодіжних націоналістичних груп і УВО. Всього 30 делегатів і гостей. Збір прийняв програмні й статутні документи, які проголошували утворення ОУН, а також обрав керівний центр Організації – Провід Українських Націоналістів, який очолив Є. Коновалець.

Новостворена ОУН принципово відрізнялася від існуючих у міжвоєнній Польщі українських політичних партій і організацій. Вона відкинула будь-яку співпрацю з урядом і взагалі легальну діяльність, розбудовуючи свої структури в підпіллі. Націоналісти не вдавалися в деталі того, якою має бути майбутня Українська держава, а головний наголос робили на вихованні нової людини, нового українця – здатного боротися і жертвувати собою заради створення самостійної і соборної України. Значною мірою ОУН нагадувала сербські революційні організації, які існували ще до Першої світової війни. Таємна присяга, таємні “обряди”, власна морально-етична платформа. Від ОУН із її утаємниченістю віяло певною релігійною містикою (власні “Десять заповідей українського націоналіста”, “12 прикмет націоналіста”, “44 правила життя українського націоналіста”), яка, наче магніт, притягувала широкі кола західноукраїнської молоді. На всі складні питання, які ставило перед молодіжною людиною життя, націоналізм давав одну дуже просту і водночас сповнену глибокого змісту відповідь – щоб чогось досягнути, потрібно дисциплінувати себе, жертвувати собою заради поставленої мети і боротися.

Український націоналізм пропагував культ дії (чину), культ сили (духовно-моральної і фізичної), культ смерті заради вищих ідеалів, культ героїв. Захоплена новими ідеями західноукраїнська молодь активно включається у вир боротьби, ОУН проникає у всі українські структури Західноукраїнського регіону – в кооперативи і “Просвіти”, спортивні товариства і школи. Кожне село, кожен клас в українській школі чи гімназії був охоплений впливом націоналізму.

У першій половині 1930-х років націоналісти зосереджують свою боротьбу проти Польщі, але з другої половини 1930-х років керівник ОУН Є. Коновалець робить спробу розповсюдити діяльність структур українського визвольного руху на територію підрадянської України. Активізація оунівців у східному напрямку серйозно занепокоїла більшовицькі спецслужби. У Кремлі було прийняте рішення ліквідувати Коновальця. В Радянській Україні створили фіктивну “антирадянську” організацію “під патронатом” НКВС, через яку зв’язалися із закордонними структурами ОУН. Для контактів із Проводом ОУН під виглядом “зв’язкового” від антикомуністичного підпілля з України в Європу прибув співробітник НКВС П. Судоплатов. Він справив позитивне враження на керівництво націоналістичного руху, тому саме з його допомогою в Кремлі було вирішено убити Є. Коновальця. Під час чергової зустрічі з головою Проводу Українських Націоналістів 23 травня 1938 року в Роттердамі П. Судоплатов передав йому пакунок з вибухівкою, замаскований під коробку подарункових цукерок з України. О 12 годині дня прямо на центральній вулиці голландського міста лідера ОУН розшматував надзвичайно потужний вибух. Український націоналістичний рух опинився без свого керівника і засновника якраз напередодні важливих історичних подій, у які невдовзі поринула Європа.

Після смерті Є. Коновальця в ОУН розпочалася дискусія з приводу того, хто має зайняти місце покійного “Вождя”. Серед представників Крайової ексекютиви (виконавчого органу) ОУН в Західній Україні домінувало переконання, що новим лідером Організації повинен стати засуджений у 1935 році до довічного ув’язнення Степан Бандера, як людина, що продемонструвала особисту відвагу й фанатичну відданість справі визволення України. Для цього на території Польщі українське націоналістичне підпілля розпочало роботу з підготовки втечі С. Бандери із в’язниці. Однак добро на здійснення “операції” не дали члени закордонного Проводу ОУН, які боялися того, щоб “втеча” не виявилася підлаштованою польською поліцією провокацією з метою застрелити Бандеру “при спробі втечі”. Водноч, еміграційна частина ОУН в Європі не вважала за можливе обрати лідером націоналістичного

руху молодого 29-річного Бандеру, схилиючись до кандидатури давнього соратника покійного Є. Коновальця по Корпусу Січових Стрільців полковника Андрія Мельника. Постать Мельника, натомість, не викликала захоплення у крайовиків у зв'язку з тим, що ветеран визвольних змагань 1917–1920 років уже давно відійшов від політичного життя і революційної боротьби, вів приватне життя інженера лісового господарства у маєтках митрополита Андрея Шептицького. Все ж, не зважаючи на позицію крайового керівництва, спираючись на заяву члена ПУН Ярослава Барановського про те, що Є. Коновалець залишив йому усний заповіт, щоб у разі його смерті керівником ОУН став А. Мельник, колишній полковник Січових Стрільців 11 жовтня 1938 року склав присягу як Провідник ПУН. Лідером ОУН його затвердили на Другому (Римському) Великому Зборі ОУН у серпні 1939 року.

Осінь 1938 року поставила перед ОУН нові випробування та завдання. 8 жовтня 1938 року створюється автономна республіка Карпатської України в складі федеративної Чехословаччини. Поява широкої української автономії за Карпатами викликає вибух ентузіазму серед українців Польщі. В Галичині та на Волині відбуваються масові українські демонстрації на підтримку автономії. Тисячі добровольців, членів ОУН нелегально пробираються через кордон аби допомогти закарпатським братам будувати українську державність. 2 листопада 1938 року т. зв. Віденський арбітраж передає сусідній Угорщині південь Карпатської України з містами Ужгород і Мукачеве та стратегічно важливою залізницею. Столиця автономії переноситься до містечка Хуст. Керівник Карпато-Української республіки Августин Волошин оголошує 9 листопада 1938 року про формування воєнізованої організації оборони Карпатської України “Карпатської Січі”. Завдяки напливу добровольців-оунівців “Січ” вдалося перетворити на зародок майбутньої армії. М. Колодзінський (“Гузар”), З. Косак (“Тарнавський”), Р. Шухевич (“Щука”), І. Бутковський (“Гуцул”), Ю. Лопатинський (“Калина”), О. Гасин (“Лицар”), О. Карачевський (“Свобода”) – провідні члени Крайової Екзекутиви ОУН в Західній Україні, які стали творцями-організаторами “Карпатської Січі”. Уже до кінця 1938 року чисельний склад “Січі” налічував 6 тис. бій-

ців, щоправда, погано озброєних, але готових до захисту суверенітету карпатського краю.

14 березня 1939 року Німеччина окупувала Чехію. Уряд Карпатської України оголосив про повну незалежність своєї держави і попросив у Німеччини надати Республіці захист, подібно до того, який отримала незалежна Словаччина. Однак у Гітлера були інші плани. Незалежна Карпатська Республіка стояла на шляху його зближення з СРСР і не дозволяла повністю втягнути у свою орбіту Будапешт. Тому німецький канцлер цинічно порекомендував Августину Волошину підкоритися угорським військам, які мають зайняти територію Закарпаття. 15 березня 1939 року 50-тисячна угорська армія перейшла кордон Карпатської України, однак неподалик Хуста наштовхнулася на відчайдушний опір карпатських січовиків. Користуючись чисельною і технічною перевагою, мадяри протягом тижня повністю розбили відділи “Січі”, залишки оборонців маленької української держави відступили на територію Румунії.

Події в Карпатській Україні викликали непорозуміння між членами ОУН із Західної України та керівниками ОУН з Європи. Крайовики звинувачували ПУН у надто слабкій дипломатичній, фінансовій та військовій підтримці молодого української держави, відсутності чіткого плану дій у несподівано сприятливій для українського державотворення ситуації.

Польська держава не приховувала свого задоволення з приводу окупації Закарпаття Угорщиною і встановлення спільного державного кордону між двома країнами. Зловтіха поляків щодо поразки українців породили вибух масових конфліктів між західноукраїнською та польською молоддю. Польська поліція вдалася до масових арештів українських активістів у березні–квітні 1939 року. Серед арештованих було 80 керівників ОУН в Західній Україні. Відповіддю оунівців стала ще більша радикалізація щодо польської окупаційної влади. Як свідчила польська поліція, влітку 1939 року у Бережанському, Підгаєцькому та Стрийському повітах “поодинокий поліцейський не може увійти до села”. У серпні 1939 року крайовий керівник ОУН в Західній Україні Володимир Тимчій (“Лопатинський”) фактично розпочинає формування антипольських партизанських загонів. 8–9 тис. членів

ОУН були готові підняти повстання проти польської влади. На таку нагоду довелося чекати недовго.

1 вересня 1939 року Німеччина розпочала війну проти Польщі. Члени ОУН, які нічого не знали про таємні домовленості між Москвою і Берліном від 23 серпня 1939 року щодо західноукраїнських земель, розцінювали початок війни як шанс для здобуття власної державності. 10 вересня 1939 року, коли польська армія на фронтах уже понесла важкі втрати, а передові частини вермахту прорвалися далеко на Схід, оунівці розпочали власні локальні повстання з метою захоплення зброї і встановлення української влади в очищених від польської адміністрації місцевостях. Ці виступи тривали до 23 вересня 1939 року. Українці оволоділи місцевостями навколо Стрия, Миколаєва, Підгайців, Бережан, Жидачева, Луцька, Сарн тощо. Українські повстання відбулися в 183 місцевостях Західної України, в них взяли активну збройну участь 7772 члени ОУН, які змогли захопити 1 танк, 8 літаків, 23 важкі і 80 легких кулеметів, 3757 гвинтівок, 3445 пістолетів, 25 автомобілів. Повстанці полонили 3610 польських військовослужбовців, убили 796, поранили 37 польських жовнірів. Однак це повстання не призвело навіть до короткотривалого проголошення самостійності. Вже 17 вересня 1939 року розпочалася радянська окупація Західної України, надіям націоналістів на відновлення української державності не судилося бути реалізованими.

Крах Польської держави дозволив вийти з ув'язнення крайовими лідерам ОУН на чолі з С. Бандерою, які до кінця жовтня 1939 року перейшли через німецько-радянську демаркаційну лінію і обрали місцем свого перебування близьке до нового кордону польське місто Краків. Упродовж 1939–1940 років між звільненими з тюрем членами ОУН із Західної України та еміграційними колами Організації розгорівся конфлікт, офіційним приводом до якого були суперечки навколо тактики боротьби в наявних історичних умовах, але насправді фактичний розлам ОУН відбувся у площині – молодь–старші, крайовики–емігранти. Віковий і територіальний конфлікт в лавах ОУН, який підігрівався радянською та німецькою агентурою, призвів до утворення в 1940 році двох ОУН, званих популярно ОУН-мельниківців

(ОУН(М)) і ОУН-бандерівців (ОУН(Б)). За Бандерою та створеним ним Революційним Проводом ОУН пішла абсолютна більшість оунівських структур на території Західної України, що дозволило бандерівцям бути активнішими від своїх суперників і відігравати головну роль у подіях, які розгорнулися в Україні протягом найближчих десятиліть. З 1940 року ОУН(Б) включається в активну збройну боротьбу проти СРСР, яка завершиться тільки у далекому 1960-му.

Вересень 1939 року кардинально змінив геополітичні конфігурації у Центрально-Східній Європі. Перед націоналістами виникли цілком нові стратегічні й тактичні завдання. Відкрився практично невідомий раніше фронт антирадянської боротьби.

Незважаючи на доволі несподівану для націоналістів окупацію Західної України Червоною армією, для ОУН зустріч із реаліями радянського життя не стала смертельною, хоча подібного “рандеву” не пережила жодна інша західноукраїнська партія чи організація.

Попри вихід декількох тисяч членів ОУН до німецького Генерального Губернаторства й початкову розгубленість керівництва Організації, на території УРСР залишилося декілька десятків тисяч членів і активних прихильників ОУН. Оцінюючи ситуацію як сприятливу для розгортання широкомасштабної антирадянської боротьби, закордонні оунівські центри на зламі 1939–1940 років розпочали приготування до збройного повстання в Україні.

З початком підготовчої діяльності ОУН означилася чітка тенденція до розмежування поглядів на ймовірні успіхи цього задуму між давніми еміграційним членами ОУН та колишніми політв'язнями й крайовиками. Емігранти, очолювані ПУНом, не бачили можливості проведення ефективного збройного виступу, вважаючи його марною тратою людських сил і життів. На противагу давнім емігрантам молоді й радикально налаштовані оунівці-крайовики та звільнені з тюрем після падіння Польщі колишні керівники Крайової екзекутиви на західноукраїнських землях вважали позицію ПУНу аморфною, неревольюційною та шкідливою. Вони вимагали від найвищого керівництва Організації негайно розробити й вислати в Україну детальні інструкції для організації пов-

стання. Оунівська молодь надміру оптимістично вважала, що повстання в Україні реально може захитати основи радянської влади (принаймні в західноукраїнському регіоні), засвідчить перед світовим співтовариством волю народу до незалежності, а, головне, створить нестабільну ситуацію на східних рубежах Третього райху, змусивши Берлін втрутитися в ці події та розв'язати війну проти СРСР, навіть у тому випадку, якщо керівництво Німеччини не має таких планів. Молоді радикали бачили необхідність розгортання організаційної роботи у чотирьох напрямках – підготовка й проведення повстання в УРСР, створення націоналістичних військових частин за кордоном, загальний вишкіл оунівців у Генеральному Губернаторстві та забезпечення повстанців в Україні кадрами, планами, інструкціями, картами, посібниками тощо.

Аналіз подій засвідчує, що члени ОУН, які залишилися в підрадянській Україні, доволі швидко пристосувалися до реалій соціалістичного життя і навіть намагалися скористатися окремими “перевагами”, які надавала націоналістичному підпіллю радянська західноукраїнського регіону. Зокрема, націоналісти почали вкорінюватися в органи державної влади (чого не вдавалося зробити за часів польського панування). В одній лише Станіславівській області енкаведисти згодом викрили 156 оунівців у владних структурах. Член Львівського окружного проводу ОУН О. Луцький навіть обирався делегатом Народних Зборів Західної України, а потім працював в одному із райвиконкомів Станіславівської області. Оунівці заповнили комсомольські лави так, що окремі комсомольські організації майже повністю склалися з “юнацтва” ОУН.

Водночас націоналісти здійснювали доволі масштабні бойові операції, вони діяли агресивно та рішуче. Використовуючи захоплену у вересні 1939 року польську зброю, оунівці здійснили в жовтні–листопаді того ж року локальні виступи в Кременецькому, Вишневецькому, Бережанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському й Жидачівському повітах.

Намагаючись координувати і посилити антирадянські збройні виступи, краківський осередок ОУН, очолюваний

С. Бандерою, не очікуючи схвалення з боку А. Мельника, першими днями грудня 1939 року вислав до УРСР спецкур'єра В. Глуха з інструкціями та наказами для Львівського окружного проводу ОУН. Бандера вимагав провести мобілізацію членів ОУН на західноукраїнських землях, зібрати всю наявну зброю, повністю відновити організаційну сітку, призначити всіх низових керівників, очистити ОУН від політично ненадійних елементів, бути в повній бойовій готовності. Однак листи не дійшли до адресата – зв'язковий потрапив на кордоні до рук НКВС. Захоплення кур'єра з поштою від краківського керівного центру та наступні болючі удари по організаційній мережі ще більше загострили конфлікт між ПУНОм і опозиціонерами, очолюваними С. Бандерою. Лідери ПУНу, не рахуючись із думкою більшості членів Крайової екзекутиви, видали в січні 1940 року директиву, якою зобов'язували низові ланки ОУН утримуватися від активних дій, очікуючи, в умовах глибокої конспірації, початку війни між Німеччиною та СРСР.

У відповідь С. Бандера разом зі своїми прихильниками створив 10 лютого 1940 року окремий Революційний Провід ОУН. Зібрані в Кракові 27 провідників Крайової екзекутиви, одноставно підтримали ідею створення Революційного Проводу й визнали своїм лідером С. Бандеру.

Утворення окремого керівного осередку дозволило молодим революціонерам реалізовувати власну тактику боротьби. Ще на початку січня 1940 року С. Бандера вирішив суттєво посилити кадрами оунівське підпілля в УРСР. З цією метою з найкраще військово вишколених і навчених нелегальній роботі людей формували ударні (за тогочасною оунівською термінологією “пробоеві”) групи чи відділи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали очолити підпілля, створити повстанські та диверсійні загони. Планувалося, що новоприбулі кадри стануть організаторами штабів національного повстання на Галичині та Волині. Вони повинні були у двомісячний термін освоїти територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, з'ясувати настрої місцевого населення, його симпатії до ОУН і ставлення до можливої зміни існуючого більшовицького ладу. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до

середини травня 1940 року, після чого, у повній бойовій готовності, будуть очікувати на сигнал від Револьюційного Проводу. Однак реальна ситуація в Україні була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН(Б).

24 березня 1940 року у Львові, на конспіративній квартирі, відбулася нарада найавторитетніших членів ОУН(Б) в Україні. На зібранні було відновлено Крайову Екзекутиву в складі восьми осіб. Її лідерами стали: О. Грицак (“Талайда”) – керівник, С. Новицький (“Вій”) – заступник керівника та військовий референт, С. Ніклевич (“Вірчин”) – організаційний референт. Також до складу Екзекутиви увійшли В. Гринів, Д. Мирон, Я. Горбовий, О. Максимів, М. Мацьків.

Занепокоєні помітною активізацією ОУН(Б) радянські спецслужби провели масові арешти всіх запідозрених у причетності до підпілля. До тюрем потрапило 658 оунівців, з них – шестеро членів КЕ, члени обласних і районних проводів, керівник Львівського міського проводу.

Щоб залякати підпілля, а разом з ним усе українське населення регіону, слідчі НКВС відібрали серед арештованих 11 керівників Організації для спеціального публічного суду. Націоналістів судили 29 жовтня 1940 року у Львові. 10 осіб засудили до страти. Вирок виконали 20 лютого 1941 року.

Однак, незважаючи на дошкульність ударів, рани, завдані ОУН(Б), не стали смертельними для націоналістичного підпілля. На початку травня 1940 року в Західній Україні було відновлено КЕ та всі обласні проводи. Чергову Екзекутиву організували Д. Мирон і Л. Зацний, які обійняли посади, відповідно, керівника Крайової Екзекутиви і його заступника. Також до відновленої структури увійшли: О. Максимів (організаційний референт), К. Березовський (референт пропаганди), М. Матвійчук (референт розвідки), М. Думанський (заступник референта розвідки), В. Ковалюк (референт жіночої мережі ОУН), Л. Шевчик (референт зв'язку).

Брутальна політика більшовицького терору не залякала, а навпаки підштовхнула молодь до лав ОУН(Б). У травні–липні 1940 року Організація поповнилася новим активом, а її чисельність в окремих областях Західної України зросла в 6–7 разів.

Кінець серпня та початок вересня 1940 року стали черговим періодом важких випробовувань для націоналістичного підпілля. Наприкінці серпня до рук НКВС потрапив зв'язковий від краківського Революційного Проводу Т. Мельник, у якого знайшли доволі детальні військові інструкції для Крайової Екзекутиви. Вивчивши захоплені документи, слідчі з радянських органів держбезпеки дійшли висновку про те, що ОУН(Б) готує загальне повстання на осінь 1940 року. Їхні припущення підтвердилися після затримання "інспектора" від бандерівського Проводу, який об'їжджав регіон з перевіркою бойової готовності низових оунівських структур. Затриманий "Максим" під час допитів зламався і розшифрував знайдені при ньому записи, в яких вказувалися місця розташування таємних складів зі зброєю й амуніцією.

Наявність точних оперативних даних дозволила сталінським карателям провести чергову масову атаку на підпілля ОУН. Оперативні співробітники НКВС розкрили 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час їх ліквідації було арештовано 1108 підпільників. У ході облав енкаведисти захопили 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв та інше військове майно.

Оунівці під час затримання чинили шалений опір спецгрупам НКВС. За це чекісти охарактеризували їх як доволі серйозних супротивників:

"Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані й досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством".

Але, як і попереднього разу, масштабні арешти не змогли поламати всієї організаційної структури ОУН(Б), про її розмах і рівень проникнення в суспільство НКВС не мало повної інформації. Відомство Л. Берії отримало оперативні дані лише про тисячу нелегалів-оунівців, на яких з вересня 1940 року оголосили розшук. Інші ж десятки тисяч членів і симпатиків Організації залишалися невідомими для радянських правоохоронних органів. Хоча, з іншого боку, репресії осені 1940 року, безперечно, дуже серйозно нашкодили керівництву ОУН(Б) в Україні. Було захоплено 107 провідників різного рівня, зокрема трьох членів Крайової Екзекутиви.

Революційний провід у світлі останніх подій віддав наказ посилити конспірацію, відсторонити від роботи й організаційних зв'язків усіх, хто перебував у “полі зору НКВС”, усіх нелегалів перекинути до Генерального губернаторства, а роботу здійснювати лише легалізованими членами Організації, дотримуватись абсолютної конспірації.

В останні дні жовтня 1940 року провідні оунівці, зібравшись на конспіративній квартирі у Львові, реанімували Крайову Екзекутиву, яку знову очолив Д. Мирон. До її складу ввійшли: К. Цмоц – заступник провідника, О. Луцький – керівник Станіславівської обласної організації ОУН(Б), І. Климів – лідер ОУН(Б) на Волині, Ю. Гуляк – провідник Тернопільської обласної організації ОУН(Б). Структура Організації почала відновлюватися. Однак і цього разу процес поновлення підпільної мережі тривав недовго. Наприкінці грудня 1940 року чекісти, бажаючи використати зимову пору й незавершеність реорганізації, розпочали операцію “з остаточної ліквідації оунівського підпілля”. Це була перша подібна акція, згодом, у післявоєнний час, енкаведисти провели ще з десятків “остаточних ліквідацій”, доки в 1960 році таки досягли поставленої мети.

Тим часом, взимку 1940–1941 років найдошкульніші удари спецслужб були спрямовані проти Львівської, Станіславівської, Дрогобицької обласних і Володимир-Волинської окружної організацій. Лише протягом двох діб, 21–22 грудня 1940 року, каральними органами було арештовано 996 бандерівців (у Львівській області – 520 осіб, у Станіславівській – 235, у Тернопільській – 133, 108 – на Волині).

Намагаючись уникнути смертельних ударів з боку спецслужб, оунівці-нелегали почали здійснювати численні спроби прорватися через радянський кордон. Протягом зими 1940–1941 років відділи підпільників зробили понад сто спроб зі зброєю в руках протаранити “залізний заслон” над Бугом і Сяном. Вісімдесят шість з них були зареєстровані прикордонниками. Траплялися випадки, коли ударні групи складались зі 120–170 бойовиків. У разі, коли нелегалам не вдавалося “тихо” перетнути кордон або несподівано й швидко прорватися, тривалі бої із заздалегідь підготовленими прикордонниками, як правило, були невдалими для націоналістів. Тоді на

німецький чи угорський бік кордону проходило не більше третини від особового складу групи.

У той час, коли по містах, селах, лісах і горах Західної України чекісти “полювали” на націоналістів-нелегалів, уже арештованих бандерівців судили з усією суворістю “соціалістичної законності” на показових судилищах. Так, 15–19 січня 1941 року у Львові відбувся “Процес 59-ти”, який мав надзвичайно широкий громадський резонанс і через мужню поведінку підсудних, і через неймовірно жорстокі вироки. Сорока двом підсудним виголосили присуд – “смертна кара”, сімнадцять “отримали” по 10 років каторги і по 5 років заслання. Щойно після клопотання голови Народних зборів Західної України, депутата Верховної ради СРСР академіка К. Студинського, Президія Верховної ради СРСР замінила жінкам розстріл на десятилітнє ув’язнення.

Минуло неповних чотири місяці, й 7 травня 1941 року в Дрогобичі розпочався новий, цього разу ще більший, процес над 62-ма оунівцями. За результатами суду 30 націоналістів було покарано смертю, 24-м підпільникам судилося на 10 років “прописатися” в сталінських концтаборах, справи решти 8-ми осіб відправили на додаткове розслідування. Згодом Президія Верховної ради СРСР пом’якшила драконівські вироки – смерть тепер чекала на 26 підсудних (чотирьом в’язням, серед яких троє жінок, було збережене життя), 13-и арештантам підтвердили їхні десятирічні вироки, а 19 осіб засудили на терміни від 7 до 8,5 років.

Не встигло висохнути чорнило на судових паперах “справи шістдесяти двох”, як у тому ж Дрогобичі 12–13 травня відбувся суд над 39-ма українськими націоналістами. Його підсумок – 22 розстріли, 8 десятирічних і 4 п’ятирічних табірних терміни, а також п’ять довічних заслань до Казахстану.

Матеріали цих великих антиоунівських процесів, серед усього іншого, містять багато цікавої інформації про підготовку націоналістами збройного повстання. З обвинувачувальних документів дізнаємося, що на 1 вересня 1940 року Львівській Крайовій екзекутиві підпорядковувалися 5500 бойовиків, які готувалися до повстання, опрацьовувалися конкретні плани дій під час виступу, готувалася матеріально-

технічна й кадрова база повстання. Розроблялися детальні мобілізаційні плани для всіх найнижчих ланок Організації. Розвідка ОУН(Б) збрала цінну й достовірну інформацію про військові частини противника, їхнє озброєння, важливі господарські об'єкти, державні установи, біографії командирів. Крім того, націоналістичне підпілля Львова створило т. зв. сеніорат – майбутній тимчасовий уряд повсталогої України. До його складу включили відомих політиків, учених, адміністраторів, які мали б стати фундаментом господарського та адміністративного апарату звільнених від більшовиків областей України. Повстання й проголошення незалежності України мало відбутись у вересні–жовтні 1940 року.

З актів звинувачення дізнаємося, що ОУН(Б) посилила й організаційно упорядкувала націоналістичні групи Буковини і Бессарабії, що студенти-оунівці спеціально відправлялися на навчання до східних областей УРСР, де створювали організаційні осередки. На західноукраїнських землях Крайова ексекютива отримала завдання РП об'єднати в спільний анти-більшовицький фронт усіх колишніх членів українських політичних партій – від клерикалів до соціал-демократів.

Незважаючи на великі успіхи НКВС у боротьбі з ОУН(Б), підпілля наприкінці 1940 року не було повністю знищене. Чекісти, усвідомлюючи своє безсилля, організовували масові публічні судилища зі смертними вирокми з метою залякати діючих нелегалів, спонукати їх до “виходу з гри”, а також з метою деморалізувати та стероризувати місцеве населення. Однак ефект виявився протилежним – підпільники, черговий раз переконавшись у тому, що від “робітничо-селянської влади” для них вирок один – смерть, ще більше радикалізувалися, а в очах громадян краю авторитет ОУН тільки зріс.

Зима 1940–1941 років об'єктивно сприяла пожвавленню діяльності націоналістів у Генеральному Губернаторстві. Сотні оунівців, які проривалися через кордон з УРСР, не сиділи склавши руки. Вони проходили інтенсивний військовий вишкіл, отримували нові завдання, інструкції, плани, готувалися до підривної та партизанської війни.

Українська етнічна територія в зоні німецької окупації була вкрита густою мережею найрізноманітніших військових

курсів і вишколів, які відвідувалися, майже без винятку, всіма членами революційної ОУН, включно із самим С. Бандерою.

Для рядових націоналістів влаштовувалися курси, на яких вивчалися окремі елементи військової та ідеологічної підготовки – муштра, зброезнавство, оборона від газової атаки, надання першої медичної допомоги, орієнтування на місцевості за компасом, топографія, склад та організація армії, ідеологія українського націоналізму. Тих молодих людей, які виявляли виняткові здібності до навчання та організаторської справи, відбирали на спеціальні курси в Кракові, де слухачам давалися ґрунтовні знання з усіх військових дисциплін, ідеології націоналізму, геополітики, підпільної організаційної діяльності, пропаганди, розвідки й контррозвідки, системи державного управління в СРСР, структури радянських органів безпеки та Червоної армії, криміналістики, проведення допитів, поліцейної служби, фотографування, японської боротьби (карате). Окремі штабні курси діяли в Кракові для оунівців, які мали військові звання. Програма таких вишколів будувалася за зразком відомих націоналістам програм підготовки офіцерів в іноземних арміях.

На весну 1941 року з території Генерального Губернаторства в Україну знову перекидаються добре вишколені провідні кадри ОУН(Б) для підготовки повстання. За перші чотири місяці 1941 року активність націоналістичного підпілля різко зросла. Нелегалами було здійснено 65 убивств і замахів на представників радянського адміністративного апарату, керівників НКВС, розповсюджено сотні найменувань листівок, посилено саботаж. Підскочила активність референтури та відділів розвідки – в кожному районі працювало від 5 до 20 оунівських розвідників, які збирали й передавали районному керівництву інформацію про частини Червоної армії, внутрішніх військ НКВС, їхнє озброєння, дислокацію, командний та рядовий склад, місця помешкання сімей командирів, військові об'єкти, можливості диверсії на них тощо. На той час також припадає посилення контррозвідувальної діяльності оунівської Служби Безпеки (СБ), яка викриває агентуру НКВС, а також здійснює чистку в лавах Організації. До травня 1941 року підпільна мережа ОУН(Б) була повністю

відновлена. Вона складалася зі станиць (первісних ланок в одному населеному пункті), районів (співпадали з адміністративними районами), надрайонів (включали 3–5 районів), обласних проводів і Крайової Екзекутиви. Усіх оунівців було приведено до присяги на вірність Україні та Організації.

Після проведення в березні–квітні 1941 року в Кракові Другого Великого Збору ОУН(Б) й розробки відповідних інструкцій для підпілля, дії оунівських груп в УРСР стали ще більш наполегливими та цілеспрямованими. Протягом квітня 1941 року від рук націоналістів загинули 38 більшовицьких функціонерів, здійснено десятки диверсій на транспорті, промислових і сільськогосподарських об'єктах. Війська НКВС у квітні–травні 1941 року вели виснажливі та малоефективні бої з повстанськими групами в Козівському районі Тернопільської області та в Монастириському районі Дрогобицької області.

Ситуація була настільки напруженою, що нарком держбезпеки УРСР П. Мешик у доповідній записці М. Хрущову від 15 квітня 1941 року називав ОУН “серйозною силою”, яка добре озброєна і поповнює свої склади. Він вказував, що Революційний провід бандерівської ОУН, “не очікуючи війни вже тепер розгорнув активну протидію заходам радянської влади”. Наголошуючи на непоодиноких фактах вбивства оунівцями радянського партактиву, П. Мешик просив дозволу на виселення з краю сімей оунівців, куркулів, репресованих. М. Хрущов “благословив” переселенську акцію. З кінця травня 1941 року війська НКВС СРСР провели операцію “з вилучення сімей нелегалів, для переселення їх у віддалені райони Радянського Союзу”.

Зрештою, протягом березня–червня 1941 року радянські спецслужби зуміли ліквідувати 38 оунівських повстансько-диверсійних груп, в яких налічувалося 273 учасники. Однак це була лише “верхівка айсберга”. ОУН(Б) зуміла вистояти в боротьбі з НКВС, на момент початку німецько-радянської війни вона була доволі масовою і розгалуженою підпільною структурою, налічуючи 20 тис. членів (не рахуючи активних прихильників), об'єднаних у 3300 низових організаціях (станіцях). З них 2190 станиць припадало на Галичину, 950 – на Волинь, 160 – на Буковину, Бессарабію і Наддніпрянську

Україну. З початком бойових дій на Східному фронті ОУН вдалася до масштабної реалізації плану антирадянського повстання.

Повстання літа 1941 року очолив тодішній Крайовий провідник ОУН Іван Климів (“Легенда”). Усі члени ОУН на початку червня 1941 року були приділені до різних партизанських загонів та груп, кожен з них знав, як він повинен діяти на початку повстання, хто його командир, від кого одержувати зброю, де розташовані місця збору тощо. Оунівці-нелегали перед початком війни здебільшого концентрувались у різних за величиною підпільних таборах, розміщених у тяжко доступній місцевості. Частина членів Організації, які працювали в радянських органах влади, на підприємствах і в установах, отримували індивідуальні завдання, пов’язані із саботажем, поширенням паніки й антирадянською агітацією.

Збройні виступи повстанських груп (згідно із задумом керівництва ОУН) починалися біля західного кордону й хвилиночки відкочувалися на схід, ідучи перед німецько-радянським фронтом. Така тактика дозволяла повсталим завдавати найбільш болючих ударів у безпосередньому тилу Червоної армії, що було важливим з огляду на співвідношення сил, а також сприяла збереженню неушкодженості власних загонів, які через декілька днів опинялися з німецького боку фронту.

Першими розпочали збройний виступ підпільники у Львівській, Дрогобицькій, Волинській і Рівненській областях. 22 червня 1941 року почалося повстання в районі Сокалая, Поздимира й Радехова на півночі Львівської області. Того ж дня загін із 200 бійців-підпільників озброєний гвинтівками, кулеметами та ручними гранатами захопив містечко Лопатин, у якому тримало оборону 30 бійців внутрішніх військ НКВС та 50 міліціонерів. У ході бою троє оборонців загинуло, а інші відступили. Райцентр 16 годин перебував у руках повстанців. 23 червня їх вибили за допомогою частин Червоної армії. Відірвавшись від переслідувачів, партизани перейшли на територію сусідньої Волинської області й 25 червня зайняли райцентр Берестечко, який утримували більше доби до підходу німців.

23 червня 1941 року почався виступ повстанців Перемишлянського району Львівської області. У лісах біля міс-

течка Перемишлян дислокувався бойовий відділ оунівців, особовий склад якого налічував 87 бійців. Так само, 23 червня в лісових масивах поблизу містечка Винники (тепер фактично східне передмістя Львова) оперував загін бандерівців, особовий склад якого налічував 40 бійців. Із заздалегідь підготовленого табору вони здійснювали свої напади на колони відступаючих радянських військ і після короткочасного обстрілу червоноармійців з автоматичної зброї відходили до лісу, де займали обладнані оборонні позиції.

24 червня 1941 року повстання спалахнуло одночасно у Львові, Луцьку, Перемишлі, Перемишлянах, Вербі, а також у Самбірському, Мостиському, Городоцькому, Рудківському, Бібрському, Жовківському, Яворівському районах Дрогобицької і Львівської областей. До вечора того ж дня бандерівці захопили містечко Вербу – райцентр Рівненської області.

Упродовж 24–28 червня 1941 року інтенсивні сутички між оунівцями та відступаючими радянськими військами точилися у Львові. Бої з повстанцями не припинялися цілодобово, їх вели підрозділи Червоної армії, міліцейські патрулі та бійці 233 полку конвойних військ НКВС. Прагнучи вберегти своїх солдатів від несподіваних обстрілів, радянська комендатура Львова видала наказ усім мешканцям центральної частини міста тримати зачиненими вікна, що виходять на головні вулиці та площі. Також заборонялося з'являтися біля вікон. По всіх відчинених вікнах війська, без попередження, відкривали прицільний вогонь. Львовом роз'їжджали вантажні автомобілі, заповнені солдатами, які тримали гвинтівки, націлені до вікон та на горища. Незважаючи на такі безпрецедентні заходи безпеки, підпільники продовжували обстрілювати війська в різних районах міста. Згодом навіть чиновники німецької окупаційної адміністрації змушені були визнати, що у Львові українці звели з Червоною армією вуличні бої, “застреливши кілька сот червоних урядовців та вояків”.

25–27 червня 1941 року українські націоналісти захопили населені пункти Купновичі, Ляшки, Костільники та Мокряни Рудківського району Львівської області. До приходу вермахту майже весь район контролювався оунівцями.

Вранці 29 червня 1941 року повстанський загін із 70 бійців захопив містечко Старий Самбір Дрогобицької області. До 30 червня 1941 року повстанські загони ОУН(Б), які налічували понад 100 осіб, очистили від радянської адміністрації Жовківський і Бібрський райони Львівської області.

Запеклі зіткнення з відступаючими відділами Червоної армії та військ НКВС зав'язалися в червні–липні 1941 року на Волині. Так, у місті Дубно вуличні бої тривали три доби, в Луцьку діяв загін із 300 підпільників. Активні повстанські виступи на Волині були зафіксовані на Костопільщині, Деражненщині, коло Володимира-Волинського, Кременця, Вишнівця тощо.

З кінця червня 1941 року значну активність продемонстрували повстанці Тернопільщини. Так, районний провідник ОУН(Б) на Зборівщині Г. Христинюк (“Харко”) в с. Висипівці організував повстанський відділ чисельністю 86 бійців. Партизани планували напасти на тернопільську тюрму, щоб звільнити арештованих політв'язнів. Однак 27 червня відділ націоналістів було оточено військами НКВС (які, між іншим, мали на озброєнні бронетехніку) у невеличкому лісі поблизу с. Воробіївки Зборівського району. Бій у лісі тривав понад десять годин. Під час бою загинув командир повстанського загону та 21 рядовий боєць. Решта, розсіявшись, вийшла з оточення малими групами. Великі бандерівські загони на Тернопіллі діяли в Козівському, Тербовлянському, Підгаєцькому, Бережанському, Збаразькому, Чортківському, Буцацькому районах. У самому Тернополі та навколо обласного центру оперували загони повстанців чисельністю до 600 осіб.

На Станіславщині (сучасна Івано-Франківська область) бійці повстанських загонів в останні дні червня заволоділи містами Косів і Долина. Організувавшись у “полк Українського війська”, вони провели прочісування довколишніх територій і роззброєння дезорганізованих груп червоноармійців. У перші дні липня 1941 року націоналістичні повстанці, очолювані районним провідником ОУН(Б) Т. Банахом, визволили від радянської адміністрації цілий Калуський повіт, сформувавши в ньому воєнізовану повітову охорону. Діяльність партизансько-повстанських груп зафіксована також у Галицькому, Снятинському, Тлумацькому, Городенків-

ському, та Рогатинському та Богородчанському районах області. До Станіславова групи партизанів із околиць міста ввійшли 1 липня 1941 року після відступу останніх частин Червоної армії. В руках українців обласний центр перебував дві доби, доки 3 липня його зайняли угорці.

Партизанські загони самооборони й комітети оборони виникли в перші дні війни по селах Буковини. Більші повстанські групи діяли лише у гірських околицях містечка Вижниці та села Розтоки, де на перевалах націоналісти мали інтенсивні перестрілки з радянськими військами. Унаслідок цих боїв оунівці втратили 7 товаришів убитими й 17 пораненими.

Приблизно від 7–8 липня 1941 року прослідковується чітка тенденція до зміни характеру повстансько-партизанського руху. Якщо в перші два тижні війни він здебільшого носив наступальний, атакуючий характер, то на межі другого й третього тижнів партизанські загони поступово перетворюються на самооборонну структуру, яка займається охороною населених пунктів від залишків Червоної армії та численних ватаг дезертирів.

Повстання літа 1941 року не набуло свого критичного розмаху у зв'язку із швидким відступом Червоної армії з території Західної України. Однак воно продемонструвало потужність і силу націоналістичного руху, його рішучість у боротьбі за досягнення кінцевої мети – створення української держави. Повстанці одразу ж після проходження фронту зуміли встановити українську владу в 187 (з 200) районах західноукраїнських областей, в 26 районах Правобережної України, створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславові та Луцьку. Внаслідок повстання в перші тижні війни оунівцям вдалося опанувати п'яту частину території тодішньої УРСР, створивши на ній органи українського самоврядування. У боях із радянськими військами, які відступали, оунівці захопили 15 тис. гвинтівок і 7 тис. кулеметів, десятки тисяч гранат і сотні тисяч набоїв. На полях битв оунівцями було зібрано ще десятки тисяч одиниць зброї і сотні тисяч набоїв. Цей арсенал уже через півтора роки буде використано при створенні перших з'єднань Української Повстанської Армії.

6.2. Акт 30 червня 1941 року – спроба відновити українську державність

У травні–червні 1941 року українські самостійницькі кола очікували на початок неминучої війни між Німеччиною та СРСР. Військові приготування обох сторін були настільки масштабними та очевидними, що близькість війни не викликала сумнівів у людей, що слідкували за розвитком ситуації в регіоні.

Цілком зрозуміло, що націоналісти з обох відламів ОУН очікували, що війна принесе швидку поразку і розвал Радянського Союзу, а це, своїм робом, дозволить реалізувати ідею української державності. Щоправда, більш поміркована еміграційна ОУН(М) сподівалася переконати Німеччину у необхідності створити велику й союзну з райхом Українську державу, а більш радикальна бандерівська ОУН не стільки переконувала, скільки намагалася доконаними фактами змусити Берлін визнати за українцями право на самостійність. Різниця в підходах до питання державності чітко прослідковується в “Меморандумах”, які керівники обох ОУН спрямували до Гітлера перед початком війни. 14 квітня 1941 року Провід ОУН(М) передав свій меморандум відповідним німецьким інстанціям. 23 червня 1941 року свій меморандум до імперської канцелярії передала також і бандерівська ОУН.

У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є “відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем”. Передбачалося, що формою державного правління буде: *“обумовлена з одного боку відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку широким становим і муніципальним самоврядуванням”*. Мельниківці передбачали розширити кордони майбутньої держави до Волги і Каспійського моря, що, на їхню думку, дозволило б *“у цих кордонах творити базу для закритої в собі географічно і продуктивної економічно, стабільної на далеке майбутнє політично і обороноздатної держави. Вона включає в себе майже всі компактно заселені українцями*

території, на яких українці складають понад 70 % усього населення”.

Обґрунтувавши необхідність “розширених кордонів” для України, лідери ПУН наприкінці свого меморандуму спробували стисло викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної української держави. Підсумовуючи ці думки, неважко помітити, що керівництво ОУН(М) фактично було готове поступитися значною частиною економічного суверенітету України на користь Німеччини.

Загалом, коли читаєте документ, то складається враження, що його писали люди, які щиро прагнули здобути незалежність для своєї Батьківщини, однак не бачили жодної реальної можливості зробити це самотужки, розраховуючи лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені “визволителями” в особі “великого німецького райху”, який взамін отримає значні економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою. Загадкою лишається те, чому гітлерівці мали б слухати невелику емігрантську групу тоді, коли вони могли самі безроздільно керувати захопленими територіями без будь-яких, навіть найменших, поступок суверенітетом.

Зовсім іншим за формою та змістом був меморандум написаний 15 червня 1941 року групою провідних членів ОУН(Б) під керівництвом С. Бандери і переданий В. Стахівом до райхсканцелярії 23 червня 1941 року. Одразу слід відзначити, що в середині 1941 року було небагато сміливців, які наважувалися розмовляти з гітлерівцями у такому повчальному тоні, як це зроблено в бандерівському меморандумі, тому хоча б через це документ вартий того, щоб на нього звернути пильну увагу.

Вражають уже перші рядки документа, що починається з безжальної критики нацистських концепцій та рецептів вирішення “української проблеми”:

“Серед численних німецьких політичних поглядів на вирішення українського питання, а також серед різних концепцій, які стосуються німецької політики, що повинна початися з цього питання, не можна знайти нічого, що визначало б значення окремих компонентів цієї загальної

проблеми у її цілому обсязі і правильно оцінювало б внутрішні українські фактори. При цьому навіть недооцінюються такі моменти, які також, з точки зору Німеччини, можуть бути дуже важливими для майбутніх німецько-українських стосунків. Така позиція, недооцінка всіх внутрішніх українських факторів, може призвести до невірної німецької політичної лінії щодо України, що у свою чергу, може стати причиною неправильної тактики Німецького Райху у вирішенні української проблеми”.

Подальший текст преамбули меморандуму взагалі подібний до закамouflьованої дипломатичними фразами погрози. Наприклад, кажучи про реальність підстав для співпраці між Німеччиною та Україною, наголошується, що:

“Такий союз може бути, якщо будуть поважатися життєві інтереси обох (тут і далі підкреслення наші – авт.) народів... Неправильно заведена політика може привести до небажаних наслідків для стосунків обох народів, які пізніше буде важко подолати”.

Хто міг тоді наважитися згадувати перед нацистами про “життєві інтереси” свого народу чи погрожувати Гітлерові “небажаними наслідками”?!

В основу своїх стосунків з Німеччиною бандерівці поставили не ідеологічні постулати чи якісь геополітичні міркування, а лише “ставлення Німеччини до української держави...”. Цілком усвідомлюючи, що “меморандуми не здатні зупинити хід історії”, бандерівці попередили гітлерівців, що несприятливе для України вирішення східного питання “причинило б велику шкоду й Німеччині”. Вони особисто закликали Гітлера до проведення відповідальної політики:

“Цей хід думок має таку доказову силу, що відповідальний політик не повинен би не звертати на нього своєї уваги”.

Після завершення преамбули вся друга частина меморандуму присвячена стислому викладу історії боротьби українського народу за державність. Третя частина бандерівського меморандуму знову починається завуальованими погрозами, які “червоною ниткою” проходять через текст усього документа:

“Навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами. Німеччина ж шукає на Сході не тільки економічний простір, який відомий як сировинна база, а й переслідує політичні цілі, відображені у понятті нового європейського порядку. Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим...”

З цього абзацу чітко видно, що лідери ОУН(Б) не схвалювали варіант перетворення України на сировинний придаток для райху чи Європи, а вимагали від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності України. Бандерівці наголошували на тому, що сила українського національно-визвольного руху настільки потужна, що навіть більшовики змушені були погодитися з існуванням Української Радянської Республіки, яка незважаючи на свою фіктивність, визнавалася оунівцями як

“великий крок вперед у порівнянні з передвоєнним часом, коли в тодішній царській Росії навіть слова Україна, українець, український були забороненими”.

Укладачі бандерівського меморандуму наголошували на тому, що стосовно українців не можна застосовувати жодних примусових методів:

“Через 20-літню ворожу настороженість до режиму в українській національній душі зродилися елементи, які виявляються по відношенню до кожного примусового режиму, коли не приймаються до уваги українські національні вимоги. Слід завжди виходити з того, що Україна в плані національному й територіальному повинна вирішувати великі завдання. Правильне рішення матиме вирішальне економічне і стратегічне значення. Лише від позиції українського народу залежатиме, чи Україна стане доповненням реорганізованої Європи, чи вогнищем небезпек (...) Після 20-літнього більшовицького примусового режиму український народ у всіх питаннях своєї свободи став дуже чутливий, така душевна позиція не лише зрозуміла, але її слід враховувати, якщо хочеться знайти серед українців друзів і союзників”.

Четвертий розділ меморандуму присвячений поясненню того важливого значення, яке матиме українська держава в економічній системі нової Європи, а також у допомозі іншим народам СРСР у боротьбі з комунізмом. Підсумовуючи свої роздуми у цьому розділі, автори зазначають:

“Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий розвиток. Тільки Українська держава могла б зберігати такий новий лад”.

Далі укладачі меморандуму аналізують майбутні господарські стосунки між Німеччиною та Україною. Вони напрощуд відверто заявляють, що свідомі того, що Німеччина прагне “приєднання України до європейської континентальної системи, головним чином з економічних причин”, однак тут же підкреслюють, що *“Пересунення економічного центру до Берліна при збереженні централізованої господарської системи і без забезпечення самостійності української економіки не може задовольнити Україну у її прагненні до економічної співпраці з Європою. Висновок: Українська незалежна держава мусить бути економічно самостійною для того, щоб стати складовою частиною європейського економічного простору”.*

Так само безкомпромісно націоналісти з бандерівського табору вимагали збереження за Україною права на власну повноцінну армію, як гаранта рівноправного українсько-німецького союзу.

Нарешті, завершується меморандум також не зовсім властивими для мови дипломатів натяками і погрозами:

“Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. З 1938 року в Європі виникло дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення тому, що шляхом її вирішення будуть здійснені корінні зміни у політичній та економічній структурі європейського континенту і підняті питання міжконтинентального значення. Та не тільки від остаточного вирішення проблеми залежить подальший хід німецько-українських стосунків, але і від методів, які будуть застосовувані вже на початках. (...)

Українець також, яким його створили останні двадцять років, повний рішучості створити підвалини, які б забезпечили національний розвиток в незалежній державі. З цією рішучістю повинна рахуватися кожна держава, яка переслідуючи власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі.

Організація Українських Націоналістів, яка впродовж багатьох років веде здорову частину українського народу в революційній боротьбі за державну незалежність України і виховує увесь український народ для цього завдання, готова вести цю боротьбу до здійснення свого національного ідеалу”.

Як бачимо, меморандум ОУН(Б) кардинально відрізняється від аналогічного мельниківського документа. Він рясно всіяний доволі відвертими погрозами, ультимативними рекомендаціями і повчаннями на адресу керівництва Німеччини. Його основну думку можна сформулювати одним реченням – майбутнє українсько-німецьких стосунків цілковито залежить від того, наскільки точно гітлерівці будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як загалом поставляться до ідеї створення не лише формально, але й фактично суверенної української держави.

Відповідно, виявити це ставлення нових окупантів до ідеї самостійності України міг тільки наявний акт проголошення цієї самостійності. Намір виголосити у Львові незалежницьку декларацію, очевидно, зародився в часи проведення Краківського Великого збору ОУН(Б) у березні–квітні 1941 року. Існування в інструкції “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” (складеній у травні 1941 р.) чорнового варіанту тексту Акта проголошення української держави є вагомим свідченням того, що акція у Львові готувалася не тільки без згоди нацистів, а й у глибокій конспірації, бо гітлерівські спецслужби, майже за два повні передвоєнні місяці не зуміли дізнатися про таємні плани ОУН(Б), а тому події 30 червня 1941 року стали для них “громом серед ясного неба”.

Очевидно, ще до війни бандерівці передбачали, що їм будуть робити закиди в “перевищенні своїх повноважень” і нелегітимності Акта відновлення державної незалежності. Тому, намагаючись забезпечити максимальну легітимність

діям похідної групи Я. Стецька, на яку було покладено завдання проголосити відновлення самостійності у Львові, керівництво ОУН(Б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові, який об'єднав представників більшості емігрантських організацій і своєю декларацією від 14 червня 1941 року “благословив” людей зі спеціальної похідної групи Я. Стецька на проголошення історичного Акта. Принагідно зауважимо, що в умовах війни організувати “більш легітимне”, з юридичної точки зору, проголошення незалежності було абсолютно нереально. Окрім того, подібним революційним шляхом реалізації права нації на самовизначення неодноразово послуговувалися національно-визвольні організації в різних куточках світу, й це не є підставою для того, щоб ставити під сумнів повноцінності створених таким чином держав.

Раненько 30 червня 1941 року до Львова, який уже залишили частини Червоної армії та внутрішніх військ НКВС, увійшла похідна група, що складалася з провідних діячів ОУН(Б) і очолювалася безпосередньо заступником С. Бандери – Я. Стецьком. Протягом дня члени групи провели у Львові переговори з низкою провідних діячів українського політичного руху довоєнного часу й запросили лідерів української спільноти міста на збори до будинку товариства “Просвіта”. Збори розпочалися о 18-й годині. Саме на них було виголошено “Акт відновлення української державності” й створення тимчасового уряду – Державного правління, яке мало в майбутньому передати владу створеному в Києві легітимному урядові.

Важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході доволі часто свідомо упускався. Йдеться про два абзаци, у яких проголошується майбутня тісна співпраця з “Велико-Німеччиною”, що “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі” та про “союзну німецьку армію”. На підставі цих згадок про Гітлера, його райх і армію, робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівський колабораціонізм тощо. Пояснюючи вміщені в документі слова, один із чільних учасників тих подій В. Кук через шістьдесят років писав:

“Кожна політично грамотна людина, вникнувши в зміст цього абзацу, може зробити лише один висновок: ново-повстаюча Українська Держава буде співпрацювати з Німеччиною тільки за умов визнання німецьким урядом Української Держави. Для того й проголошувалася Українська Держава, власне створювався уряд, щоб Україна могла на рівних правах вести переговори, укладати союзи, провадити спільну війну проти своїх національних ворогів. Це цілком нормальна політика вільного суверенного народу”.

На наш погляд, таке тлумачення подій є дещо спрощеним. Очевидно для того, щоб задекларувати повноправність нової української держави та її уряду, достатньо було загальними словами вказати на те, що “Україна підтримуватиме союзні стосунки лише з тими країнами, які визнають її повний суверенітет на всій етнічній території й вестимуть спільно з українським народом визвольну війну проти його історичних ворогів...” і т. д., і т. п., або навіть скористатися словами з постанов Другого (Краківського) Великого збору про те, що ОУН “вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та утворенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави”. Для цього зовсім не потрібно було конкретизувати, про яку союзну державу й армію йдеться.

На нашу думку, поява знаменитого третього пункту Акта, якого не було у первісній редакції документа від травня 1941 року, насамперед, зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Можна припустити, що первісний задум проголошення відновлення суверенітету України передбачав несподіване захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля і сформованого оунівцями разом із німецькою військовою розвідкою батальйону “Нахтігаль” ще до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани в умовах бойових дій не вийшло. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові, чисельність яких до вечора 30 червня невпинно зростала, змусила Я. Стецька вдатися до своєрідного дипломатичного реверансу – згадавши про Велико-Німеччину, Гітлера і вермахт. Розвиток подальших подій, пов’язаний з арештами лідерів ОУН(Б), ліквіда-

цією Українського Державного Правління та нижчих ланок української адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм чи навіть узгодженість позицій з нацистами не йшлося, а всі згадки про Німеччину в Акті від 30 червня 1941 року були лише дипломатичною фразеологією, яка не знайшла свого втілення у реальному житті і не врятувала націоналістів від гітлерівських репресій.

Розібравшись із ситуацією, у Берліні прийняли рішення розпочати арешти “українських узурпаторів”. 5 липня 1941 року в Кракові було затримано С. Бандеру, якого після декількох допитів відправили в Берлін, де спочатку утримували під домашнім арештом, а згодом перевели до Концтабору Заксенхаузен. Протягом 5–7 липня в тому ж таки Кракові гестапо арештовує цілу низку діячів Українського Національного Комітату, який “благословив” групу Стецька на проголошення незалежницького Акта.

8 липня 1941 року керівники бандерівської ОУН у Львові (Я. Стецько, І. Климів, Л. Ребет, І. Равлик, М. Лебедь, Я. Старух та ін.) зібрались на нараду, на якій вирішили у зв’язку з арештом С.Бандери поступово переводити розконспірованих членів ОУН на нелегальне становище, водночас намагатися закріпитися в місцевих адміністраціях і якнайдовше утримувати роботу Державного Правління у Львові. Однак уже наступного дня – 9 липня 1941 року – Я. Стецько разом зі своїм помічником Р. Ільницьким був взятий під варту гестапівцями. Після допиту у Львові Стецька переправили до Кракова, а потім – до Берліну. Українське державне будівництво протривало протягом тижня й було безжально розчавлене німецьким чоботом. Командування німецької армії отримало з Берліна суворі директиви:

“Прагнення українців встановити політичну незалежність у розумінні Української національної держави та створення української армії повинні бути припинені в зоні бойових дій. Військові органи влади не повинні пояснювати українцям своє ставлення до цього питання”.

З 11 липня 1941 року німецькі окупанти заборонили будь-яку політичну діяльність українським організаціям, а також заборонили проводити політичні маніфестації на підтримку Акта 30 червня 1941 року.

17 липня 1941 року з Берліна в окуповані області України надійшла директива з наказом затримувати членів похідних груп ОУН, які, йдучи за лінією фронту, продовжували проголошувати Акт незалежності й створювати українську адміністрацію. Того ж самого дня у Львові та інших містах Західної України були зачинені офіційні видання ОУН(Б). На допитах у Берліні Бандера та Стецько відмовлялися виступити із заявою про скасування Акта 30 червня. І ще далі, 21 липня 1941 року політичне бюро ОУН(Б) в Берліні опублікувало меморандум, у якому ставило акцент на тому, що проголошення самостійницької декларації вже стало “історичним фактом”.

На жаль, упертість лідерів ОУН у справі відстоювання суверенних прав українців не врятувала окуповану німцями Україну від розшматування між різними адміністративно-територіальними одиницями, створеними гітлерівцями, а оунівських активістів – від подальших репресій з боку нових “господарів” української землі.

9 серпня 1941 року гестапо арештувало ще одного провідного діяча ОУН(Б), одного з головних ідеологів націоналізму С. Ленкавського, який невдовзі опинився в концтаборі Аушвіц. Тоді ж німецькі спецслужби констатували серйозне невдоволення німецькою політикою з боку українського населення Галичини та підвищену активність ОУН на Волині.

12 серпня 1941 року німецькі органи держбезпеки отримали інформацію про те, що спеціальна похідна група оунівців на чолі з В. Куком, яка мала завдання проголосити незалежність у Києві, продовжує свою діяльність у селах та містечках під Києвом. Групу В. Кука виявили й арештували 31 серпня 1941 року.

Упродовж серпня 1941 року німецькі донесення з окупованої території України рясніють повідомленнями про те, що “група Бандери” розгорнула антинімецьку пропаганду під гаслами: “Геть чужоземну владу! Хай живе Степан Бандера!” Незважаючи на заборони німецької влади і репресії, оунівці продовжували проголошувати незалежницький Акт у містах і селах Західної та Правобережної України, проводячи несанкціоновані мітинги і збори громадян. 5 вересня 1941 року нацисти заарештували 80 % вищого керівного складу

ОУН, однак націоналістичні похідні групи, спрямовані на Схід, продовжували далі діяти автономно. Їхня активність за Збручем була настільки потужною, а ситуація в Україні була такою конфронтаційною, що німецьке СД 12 вересня 1941 року дійшло висновку, що після остаточного опанування регіону було б бажано з колишньої підрадянської України

“висилити всіх західних українців, оскільки їхню діяльність треба розглядати як шкідливу з будь-якого погляду”.

15 вересня 1941 року німецька поліція безпеки здійснила чергові масові арешти серед українського націоналістичного активу на всій підконтрольній німцям території України та в еміграції. За ґратами опинилися майже 2 тис. оунівців. Націоналісти остаточно повертаються до тактики підпільної боротьби, а нацисти посилюють проти них свій терор. 19 вересня 1941 року під час арешту член ОУН застрелив офіцера СД Міхаеля Сендегу. Відповіддю стала страта 50 арештованих оунівців та заручників, серед яких був член Українського Державного Правління А. П'ясецький.

Залишки керівників ОУН, які перебували на свободі, зібралися на свою першу підпільну конференцію під німецькою окупацією. На ній було остаточно вирішено повернутися до підпільних форм боротьби, максимально розширити організаційну мережу за рахунок Наддніпрянської України, активізувати антинімецьку пропаганду і готувати повстання проти німців, яке слід розпочати після остаточної перемоги Німеччини у війні з СРСР і направлення основних німецьких сил на Захід для війни з Британією.

У жовтні 1941 року німецькі спецслужби констатували посилення пропаганди “руху Бандери” на території Райхскомісаріату України. Масові арешти оунівців здійснюються в Черкасах, Миколаєві, Херсоні на зламі жовтня–листопада 1941 року. Але особливо дошкульних ударів по бандерівській ОУН німецькі каральні органи завдали з кінця листопада 1941 року. 25 листопада 1941 року до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано наказ, у якому вказувалося:

“Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери

повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники”.

Через брак документів і утаємниченість страт досі важко встановити точну кількість націоналістів, арештованих і розстріляних у контексті виконання цитованого вище наказу. Очевидним, однак, лишається те, що з кінця 1941 року ОУН(Б) остаточно перейшла із категорії ситуативних союзників до категорії ворогів нової гітлерівської імперії.

Подібно до бандерівської ОУН представники мельниківців також підготували і на початку німецько-радянської війни вислали на схід власні похідні групи, які прагнули організувати українську адміністрацію на зайнятій вермахтом території. Користуючись тим, що бандерівці вступили в конфлікт з німецькими спецслужбами з початку липня 1941 року й притягнули до себе їхню основну увагу, мельниківці зуміли проникнути у захоплений 19 вересня 1941 року Київ, який на декілька місяців став центром діяльності ОУН(М) в Україні. 5 жовтня 1941 року в Києві за ініціативи мельниківців було скликано Установчі збори зі 130 найвизначніших представників української інтелігенції столиці. На зборах було прийнято рішення про створення Української Національної Ради (УНРади) на чолі з професором М. Величківським. Збори також прийняли “Декларацію УНРади” і “Відозву до Українського народу”. В обох документах висловлювалися сподівання на відновлення Української держави і висилалися вітання Голові ПУН А. Мельнику. Рада взяла на себе обов’язок представляти український народ перед німецькими окупаційними властями, а також розпочала формування українського самоврядування в Києві. Вже до середини жовтня 1941 року УНРада сформувала Київську міську управу на чолі з професором О. Оглоблином. Мельниківці зайняли ключові посади в самоуправлінні Києва, Чернігова, Житомира, Харкова. Користуючись тим, що німці розгорнули репресії проти бандерівців і дивилися на мельниківську ОУН, як на більш поміркований і лояльний до Німеччини рух, прихильники полковника А. Мельника розгорнули широку пропагандистську і видавничу діяльність.

Початком кінця легальної діяльності ОУН(М) стала організована ними в листопаді 1941 року акція відзначення

20-річчя трагедії в Базарі. Відзначаючи роковини розстрілу більшовиками в м. Базарі учасників Другого зимового походу армії УНР, мельниківці зібрали 40-тисячну українську демонстрацію. Налякані таким розмахом національного руху в колишній підрадянській Україні німці вже 20 листопада 1941 року заборонили діяльність УНРади, а в січніМлютому 1942 року заарештували і розстріляли в Бабиному Яру майже весь мельниківський актив Києва і Наддніпрянщини – І. Рогач, Я. Оршан, О. Теліга, М. Теліга, І. Кошик, І. Ірлявський, І. Яковенко та ін. Загалом за першу половину 1942 року в Бабиному Яру розстріляли 621 члена ОУН(Б) і ОУН(М).

Зазнавши такого потужного удару, вцілілі керівники мельниківської Організації до кінця 1942 року поступово перевели своїх членів у підпілля та перейшли на анти-німецькі позиції.

6.3. Перші оунівські “армії” та “Поліська Січ” отамана Бульби

Перші спроби організувати українську армію на початку німецько-радянської війни здійснили оунівці. Відразу ж після проголошення самостійності вони спробували створити перші частини революційних збройних сил. Уже першого липня 1941 року у Львові та його околицях було розповсюджено звернення Крайового провідника ОУН(Б) на Матірних¹ українських землях І. Климова (підписані псевдонімом лейтенант “Євген Легенда”) із закликами до створення Української Національної Революційної Армії (УНРА).

Для революційної збройної сили визначилися й цілком конкретні та доволі об’ємні завдання, які загалом подібні до завдань, що виконують армійські частини в більшості країн світу.

“Збройна боротьба з окупаційними московськими військами, очищення всієї української землі від ворожих сил, оборона Української Держави і її кордонів, безпека життя, праці і майна всіх громадян Української Держави”.

¹ материнських

У зверненні І. Климів («Легенди») також розкриваються деякі механізми й шляхи формування УНРА:

“Наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися Командуванню Української Національної Революційної Армії та передати в її дальше розпорядження все військове майно і засоби. Дальше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконують цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників Держави. Спіймані зі зброєю в руках будуть розстріляні на місці”.

Як бачимо, головним методом і шляхом формування Революційної армії мала стати реорганізація за усталеним військовим зразком усіх стихійно створених партизансько-повстанських відділів. Також І. Климів наказував створити «Центр українських повітряних військ та Центр української панцирної зброї», до яких мали добровільно прийти всі українські танкісти і льотчики. Очевидно, що для створення авіації та бронетанкових військ майбутньої української армії оунівці, насамперед, сподівалися використати колишню радянську техніку та командирів-червоноармійців українського походження. Однак для цього потрібно було принаймні отримати дозвіл від командування вермахту на використання покинутого більшовиками армійського майна та на звільнення українців із таборів для військовополонених. Але німці не лише не сприяли оунівцям у втіленні цього завдання, а й навпаки, всіляко перешкоджали їм, роззброюючи вже сформовані оунівські відділи.

У місцях, де не передбачалася постійна дислокація революційних збройних сил, наказувалося створювати «Допоміжні органи оборони України», до складу яких мусили ввійти відділи Української Національної Оборони «Січові стрільці», організовані з громадян, не придатних до військової служби (підлітки та чоловіки похилого віку), які б виконували функції народного ополчення (охоронна служба, боротьба з диверсантами, парашутистами тощо).

Важливим документом, який також стосується формування УНРА, є військовий статут, виданий головним командуванням Революційної армії. Датований документ 11 липня

1941 року, надрукований у Львові. Головна увага в ньому приділяється організації піхотних відділів, зокрема, вказується, що кожен піхотний відділ повинен мати: “комендантів, зв’язок, відділ вогню, відділ штикового удару, відділ постачання”. Всі піхотні частини зобов’язувалися пройти належний військовий вишкіл, подбати про отримання однакової форми та озброєння.

Найбільші досягнення у формуванні УНРА мала Волинь, де керівником ОУН(Б) був енергійний підпільник В. Робітницький. Завдяки йому було сформовано сотню української армії у м. Вишнівець, яка 27 липня 1941 року присягнула на вірність Україні та Державному правлінню. Відділи УНРА організувалися в містечках Корець, Гоща, Межиріччя, Олександрія, Клевень, Тучин, Берестечко. 9 липня 1941 року було створено відділ УНРА в Кременці, який організував збір зброї та здійснював охорону громадян від безконтрольних груп червоноармійців (оточенців, дезертирів тощо). З 12 липня в містечку почалася добровільна реєстрація рядового, сержантського й офіцерського складу майбутньої української армії. Протягом лише двох днів зареєструвалося 117 осіб, серед яких – 18 старшин і підстаршин.

Є детальні відомості про створення в м. Рівному “Першого Куреня Українського Війська ім. Холодного Яру”. Після врочистої присяги його бійців 27 липня 1941 року на центральній площі міста було посвячено прапор частини (синьо-жовте полотнище, на одному боці якого було зображено Тризуб, а на другому поміщено напис: “Воля Україні, або смерть”). Для казарми керівництво куреня пристосувало один з міських будинків, до якого завезли достатню кількість зброї, боєприпасів, одягу, білизни, ковдр і харчів. Солдатам, які носили цивільне вбрання, пошили однакові військові шапки “мазепинки”. Особовий склад куреня налічував 480 бійців (чотири сотні по 120 осіб у кожній), які проходили активну військову підготовку за курсом молодших офіцерів (підстаршин). Командував куренем комендант “Остап” (С. Качинський – в майбутньому один з перших командирів УПА). Зі спогадів очевидців дізнаємося також про існування куреня УНРА у Луцьку. На жаль, невдовзі німці реорганізували частину у т. зв. господарчий курінь, відділивши від неї дві сотні

охоронної поліції. Щоправда, ці збройні формування продовжували перебувати під сильним ідеологічним впливом ОУН(Б), а новий командир господарчого куреня “Рубашенко” (С. Коваль) підтримував тісні організаційні контакти з відповідними структурами націоналістичного підпілля, що дозволило йому 20 березня 1943 року, арештувавши німецьких офіцерів, вивести 520 своїх підлеглих до с. Журавичі, передавши таким чином батальйон у підпорядкування Головного командування УПА.

Подібно до Волині, активне творення відділів і частин української армії розпочалося й на Прикарпатті. У м. Косові з оунівських партизанських груп було організовано цілий полк УНРА, який зумів упорядкувати адміністрацію в районі, не допускаючи деякий час на його територію угорських окупаційних частин.

Загалом, на Станіславщині до створення української армії підійшли дуже ретельно. В обласному центрі сформували спеціальну військову команду, яка 7 липня 1941 року видала розпорядження про реєстрацію всіх військово-службовців української національності – старшин у віці до 60 років, а підстаршин у віці до 50 років. У Станіславі реєстрацію проводили протягом 3-х днів (9–11 липня) в приміщенні Обласної військової команди. У селах та містечках області створювалися спеціальні реєстраційні комітети, які протягом 8–9 липня мали здійснити реєстрацію всіх військових на ввіреній їм території і до 14 липня 1941 року передати списки до Станіслава в Обласну військову команду. Реєстрація повинна була здійснюватися на підставі відповідних документів або зі слів реєстрованого (при наявності 3-х свідків, що підтверджували правдивість сказаного).

Незначні відділи УНРА (чисельністю до 100 бійців) виникли в липні–серпні 1941 року у містечках Зборів, Броди, Збараж, Тереховля, Журавня, Заліщики, Радивилів. Німецькі розвідзведення, подані до штабу 17-ї армії 30 червня 1941 року, також підтверджують інформацію про виникнення повсюдно на території Західної України “української самооборони”. Очевидно, що командуванню УНРА вдалось організувати близько 4 тис. солдатів, які були готові виконувати поставлені перед ними завдання. Хоча це, звісно, було

зовсім не те, на що розраховувало керівництво ОУН(Б). Крім того, німецьке військове командування дуже різко негативно сприйняло військовотворчі ініціативи українських націоналістів, вбачаючи у них загрозу власному пануванню в Україні, німецька жандармерія всюди роззброювала українські відділи. Намагаючись зберегти свої військові формування, бандерівці спробували наприкінці літа 1941 року замаскувати їх під відділи Української народної міліції (УНМ). Завдяки існуванню УНМ, бандерівцям до вересня 1941 року вдавалося утримувати від повної ліквідації власні збройні загоны, які формально несли службу охорони громадського порядку до створення в Україні окупаційної поліції під німецьким командуванням. З розпуском УНМ частина прихильників ОУН із рядів міліції перейшла на нелегальне становище (ставши наприкінці 1942 року тим “матеріалом”, з якого формувалися перші загоны повстанців-націоналістів), інша частина, за наказом керівників ОУН(Б), проникнула в лави створюваної німцями української допоміжної поліції, намагаючись поставити ці формування під свій ідеологічний контроль.

Однак, незважаючи на те, що саме бандерівська ОУН на початку німецько-радянської війни здійснила спробу створити українську армію, а згодом з цією організацією тісно буде пов'язана УПА, вперше абревіатуру УПА в роки Другої світової війни використали не оунівці, а їхні ідеологічні конкуренти. Відродити Повстанську Армію через двадцять років після її створення генералом УНР Юрієм Тютюнником поставив собі за завдання прихильник Державного Центру УНР в екзилі, уродженець Волині Тарас Боровець, який став широко відомий за псевдонімом, запозиченим у Гоголівського героя Бульби.

Тарас Боровець ще в міжвоєнний період мав контакти з представниками еміграційного уряду Української Народної Республіки, за українську діяльність був ув'язнений у польському концтаборі Береза Картузька. Вереснева кампанія 1939 року застала його на території центральної Польщі. Після встановлення німецько-радянського кордону Т. Боровець деякий час мешкав у Варшаві. Очевидно, за наказом екзильного уряду УНР, він в 1940 році нелегально перейшов кордон

і опинився на території УРСР, де, згідно з вказівками уенерівських міністрів, мав створювати антибільшовицький партизанський рух. У перші дні німецько-радянської війни Т. Боровцю разом із групою однодумців вдалося роззброїти червону міліцію в районному центрі Сарни Рівненської області й оволодіти містечком. З приходом до Сарн німецької армії Т. Боровець був призначений комендантом поліції Сарненського округу. 8 серпня 1941 року енергійний комендант Сарненської поліції звернув увагу німецького командування на той факт, що в районі Прип'ятських боліт сконцентрувалися великі групи радянських оточенців, які не складають зброю і живуть грабунком місцевого населення. Для боротьби з цими групами “здичавілих” солдатів Боровець отримав дозвіл створити з українців групу в одну тисячу бійців і очистити районі Полісся від залишків Червоної армії. Для озброєння групи було видано трофейні радянські гвинтівки та кулемети. Боровець доволі швидко набрав не тисячу, а близько 3 тис. добровольців, які без особливих проблем зуміли розбити і виловити оточенців. Уже до кінця серпня 1941 року Боровцю вдалося опанувати доволі великі простори в трикутнику між Пінськом і Сарнами і Олевськом. Саме до Олевська отаман переніс штаб своєї організації, яку він назвав “Поліською Січчю”. Користуючись тим, що німці не надсилали в контрольований ним район своєї адміністрації, Т. Боровець, який почав себе іменувати “отаманом Бульбою”, створив власну адміністрацію за зразком адміністрації УНР. Творення адміністрації проходило під гаслом:

“Ми хочемо вільної України, без німців, без поляків, без росіян!”

Таке автономне життя частини Полісся тривало до листопада 1941 року, коли нацисти згадали про існування в їхньому тилу непідконтрольної “республіки”. Бульбі запропонували підкоритися німецькій цивільній адміністрації Райхскомісаріату “України”. Амбітний отаман відкинув принизливі пропозиції і 16 листопада 1941 року розпустив свою “Поліську Січ”, перейшовши на нелегальне становище. Наприкінці листопада – на початку грудня 1941 року Т. Боровець починає формувати власний партизанський загін на базі колишніх поліських січовиків. У грудні 1941 року він

офіційно називає свої нечисленні відділи Українською Повстанською Армією. Загони отамана Бульби на зламі 1941–1942 років не проявляли особливої збройної активності, натомість здійснювали доволі успішні пропагандистські акції, які надзвичайно швидко зробили ім'я отамана Бульби і аббревіатуру УПА популярними в масах поліського населення. Тому не дивно, що саме цю назву перехопили в Бульби-Борвця націоналісти, коли сформували власну партизанську армію.

6.4. Український визвольний рух в 1942 році. Формування УПА, її структура і чисельність

1942 рік став багато в чому вирішальним і для ходу Другої світової війни загалом, і для долі українського визвольного руху зокрема. Події на фронтах на зламі 1941–1942 років продемонстрували, що війна набуває затяжного характеру, а офіційне приєднання до антигітлерівської коаліції США остаточно поховало сподівання держав Осі на можливість досягнення переможного результату у протистоянні з Альянтами. Що менше залишалось шансів на загальну перемогу, то більше зусиль гітлерівська Німеччина намагалася сконцентрувати для досягнення перемоги на своєму Східному фронті, розглядаючи такий успіх як добру нагоду створити надійну сировинну базу, яка б дозволила успішно продовжити і почесно завершити війну з англо-американцями.

Напруження всіх зусиль гітлерівського райху та його союзників в останній переможний для вермахту 1942 рік привели до скачкоподібного, вибухового посилення експлуатації окупованих територій Європи й особливої бруталізації окупаційного режиму в Центральній і Східній частинах європейського континенту.

Настрої населення в окупованій німцями Україні починають швидко змінюватися. Зникає загальна атмосфера початкової стриманості чи навіть лояльності значної частини українців до нових господарів регіону. Нацисти остаточно скидають маску “визволителів” від більшовицької тиранії.

За умов існування режиму, котрий навіть про людське око перестав маскувати свою злочинність і демонстрував відверте презирство до українських національних інтересів, перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, з усією гостротою постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла хоча б найменшою мірою гарантувати досягнення їхніх власних політичних прагнень і сподівань.

Вироблення нової політичної лінії в умовах тотальної війни та жорстокої окупації було завданням колосальної ваги та складності, яке вимагало прораховувати всі можливі наслідки, зважувати всі найдрібніші аргументи.

Найпершою дилемою при виборі моделі поведінки українських національних сил у 1942 році став пошук формули можливого оптимального поєднання протистояння брутальній окупаційній політиці Німеччини та її сателітів з намаганням не надто зашкодити боротьбі вермахту на протирадянському фронті. Лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що закривати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але з іншого боку – свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала одна єдина думка про можливість реставрації в Україні сталінсько-більшовицького режиму.

Власне ця, на перший погляд, “патова” ситуація змусила активних українських політичних гравців намагатися застосовувати таку модель протидії німецьким окупаційним властям, яка б не шкодила безпосередньо інтересам фронту. Однак тактика реалізації означеної схеми у різних політичних сил була різною.

Найактивніша та найрадикальніша у своїх діях ОУН(Б) опинилася в 1942 році у дещо легшій з психологічної точки зору ситуації, порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці свідомо пішли на конфлікт з нацистами ще в липні 1941 року, відтак попри колосальні фізичні втрати і першочергову розгубленість, на початку 1942 року вони уже зуміли перегрупуватися, відновити підпільну роботу в нових умовах не витрачаючи час на дискусії та писання до вищих керівників райху “меморандумів” (цей період бомбардування райхсканцелярії паперами бандерів-

ська ОУН пройшла ще влітку–восени 1941 року). Натомість, керівництво ОУН очолюваної А. Мельником, ще й упродовж 1942 року марно намагалося своїми зверненнями змінити основні засади гітлерівської політики стосовно України.

З кінця 1941 і початку 1942 років Провід ОУН(Б) прагнув нелегально закріпити своїх людей в органах окупаційної адміністрації та мілітарних чи парамілітарних формуваннях, вивести у підпілля всіх відомих німцям діячів Організації, скеровуючи членів і прихильників українського націоналістичного руху до максимально інтенсивної роботи, спрямованої на підготовку антинімецького виступу, однак, в жодному разі, не провокуючи такий виступ передчасно. Нову тактику бандерівської Організації зафіксували відповідні нацистські спецслужби у своїх таємних документах. Зокрема, в донесенні поліції безпеки та СД за січень 1942 року відзначається:

“ОУН була змушена якомога докладніше дізнатися про німецькі наміри, щоб до цього визначити власний метод роботи і тактику. Вона використала і використовує ще і сьогодні перекладачів-українців, які працюють у німецьких установах. Завдяки цьому ОУН має уявлення не лише про частину німецьких намірів, але також про практичні можливості їх реалізації. Відповідно до цього вона перебудувала свої методи. На місце початкової офіційної діяльності тепер прийшла нелегальна таємна діяльність із застосуванням псевдонімів і паролів. Довірені особи й активісти улаштувались на непомітних назовні постах української цивільної адміністрації. Основою української військової влади, до якої прагне Бандера, служить міліція. Вже в липні 1941 року у заклик українського лейтенанта Легенди містилася вимога створення українського війська. Знайдена російська зброя мала приховуватися для озброєння передбачуваного війська, а не здаватись. За такими інструкціями ОУН діяла до сьогодні”.

У донесеннях айнзацгрупи “Ц” від 4 лютого 1942 року гітлерівські спецслужби звертають увагу на те, що

“...серед прихильників Бандери приходять до розуміння того, що теперішній момент не надається для відкритої боротьби. В одній з виявлених інструкцій для прихильників

цього напрямку йдеться про те, що члени ОУН повинні б насамперед утримуватися від усяких провокацій, актів терору і саботажу щодо німецького уряду і його спорядження. У даний момент наголос слід робити на прискореній розбудові внутрішньої організації, причому треба форсувати, передовсім, створення й озброєння українського національного війська. Лише тоді, коли ці приготування достатньо визріють і ОУН одержить засоби, необхідні для чинення прямого тиску, можна буде вступити у переговори з німецьким урядом і згідно з результатами переговорів, у сенсі Бандери визнати німців як союзників або знищити їх. Ця інструкція, як виходить, не потрапила до всіх призначених місць, або її не виконують, бо і надалі появляються нахабні підбурливі матеріали”.

Документи німецьких каральних органів дозволяють скласти більш-менш повне уявлення про те, яку тактику обрала бандерівська ОУН у протистоянні з нацистами на початку 1942 року. Гаслом року мала стати *“підготовка та накопичення сил, проникнення в усі сфери суспільного життя, розбудова організаційної мережі на всій території України та формування умов для створення підпільної армії”*.

Однак є підстави вважати, що в середовищі провідних кіл ОУН(Б) не існувало одностайності з приводу того, чи слід здійснювати політику вичікування та підготовки паралельно зі стриманою усною пропагандою, чи проводити різку критику всіх заходів окупаційних властей, незважаючи на втрати і поразки, саботувати їхні заходи, тероризувати окупаційний апарат, не боячись цим зіграти на руку більшовикам. Очевидно, що поряд із поміркованішою групою в керівництві ОУН(Б) існувала також група радикалів, які готові були діяти негайно, незважаючи на можливі контрзаходи німецької влади.

Мельниківці, як ми вже відзначали, з лютого 1942 року також почали перебудовувати свою роботу в Україні на антинімецькі рейки. Через це у лавах ОУН(М) виникла певна колізія – з одного боку ПУН на чолі з А. Мельником віддавав перевагу боротьбі з Німеччиною шляхом досить відвертих вимог і декларацій до берлінських правителів (що в тогочасних умовах було відважним але малоефективним засобом

впливу), а з іншого – керівництво ОУН(М) в Україні, очолюване О. Ольжичем-Кандибою, протягом 1942 року намагалося розробити нову тактику власної боротьби.

Протягом весни–літа 1942 року мельниківський актив провів у різних містах України свої регіональні підпільні конференції, на яких вироблялася нова формула діяльності Організації в умовах загострення нацистського терору. 14–15 серпня 1942 року мельниківці провели в Києві свій нелегальний з'їзд. Його делегати, доносячи настрої регіональних конференцій, наполягали на залагодженні конфлікту з бандерівцями, розбудові організаційної мережі, посиленні антигітлерівської агітації та створенні збройних формувань. Фактично, ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду. Мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Боровцем, намагаючись взяти під свій контроль очолювані ним бойові структури. Влітку 1942 року мельниківська ОУН провела на південній Волині (райони Дубно, Кременець, Луцьк, Рівне) 15 бойових вишколів для членів Організації, які очолював В. Білий (“Арієць”). Уже на початку осені 1942 року ОУН(М) почала формувати перші власні боївки (загальна кількість учасників яких на той період складала 450 осіб). Щоправда, протягом наступного року вони, в більшості своїй, були поглинуті сильнішими конкурентами з бандерівської Організації.

У середовищі ОУН(Б) з кінця зими й на початку весни 1942 року, (очевидно, під впливом успіхів Червоної армії на фронті) почало широко розповсюджуватися переконання в тому, що Німеччина вже не зуміє довести до переможного завершення навіть війну проти СРСР. Але припускалося, що й Радянському Союзові бракуватиме сил для відновлення довоєнного “статус кво”. У квітні 1942 року у своїх донесеннях до Берліна співробітники нацистських спецслужб констатували, що

“Ці націоналістичні кола в жодному разі не бажають перемоги більшовиків, але, однак, розраховують на те, що могло б наступити повне взаємне виснаження обох сил, і для України стане можливим визволення з обох сторін”.

Окреслені вище сподівання бандерівського керівництва були, значною мірою, намаганням перенести на події ні-

мецько-радянської війни наявний досвід часів Першої світової війни, наприкінці якої виснаження Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій призвело до революційних подій, їхнього краху та появи незалежних українських республік. Закидати оунівцям недалекоглядність у цьому випадку не варто, оскільки вони навіть приблизно не могли оцінити потенціалу воюючих сторін і, як будь-які політичні прогнози, базували свої припущення на наявному історичному досвіді та спираюлись на доступну для себе інформацію.

Намагаючись бути максимально готовою до моменту деінтеграції обох воюючих потуг, ОУН(Б) особливо активно прагнула наростити свій бойовий потенціал, а також посилити пропаганду. Така поведінка спричинює до того, що вже з 20 березня 1942 року в усіх німецьких повідомленнях про події з окупованих територій СРСР запроваджується окрема рубрика “Український рух опору”.

Паралельно з територіями, окупованими вермахтом, бандерівська ОУН прагне охопити своєю організаційною мережею також Закарпаття та землі, зайняті румунськими військами. Нарощування на цих територіях оунівської активності призвело до масових арештів, здійснених органами безпеки Угорщини й Румунії. Протягом березня 1942 року перша хвиля арештів оунівських підпільників прокотилася Закарпатським краєм. Хапали інтелігенцію та селян, яких підозрювали у зв'язках з націоналістами. Через місяць репресії посилювалися, і до угорських тюрем потрапило понад 1300 оунівців та їхніх симпатиків, 6 керівників закарпатської ОУН розстріляли. Тобто вже протягом весни 1942 року гортистській контррозвідці вдалося майже повністю знищити оунівську мережу в Закарпатті. Відновити її зуміли лише в 1944 році. Не відставали від своїх угорських колег у боротьбі з українським підпіллям і румунські спецслужби. На зламі 1941–1942 років сигуранца провела масштабні арешти в середовищі бандерівської ОУН. 31 березня 1942 року в Яссах над арештованими націоналістами було проведено показовий процес. Чергові масштабні арешти бандерівців у Чернівцях провела румунська поліція в квітні 1942 року, коли вона встановила, що ОУН(Б) на Буковині готує замах на чернівецького

ортскоменданта капітана Еріха Райцентштейна. У середині 1942 року румунські спецслужби зуміли арештувати керівництво ОУН(Б) на Буковині – місцевого провідника Колотила (“Кобзар”) і організаційного референта Проводу М. Кіндзірського (“Боевар”). Однак, незважаючи на тимчасові успіхи, румунські органи безпеки не зуміли остаточно вирішити “проблему ОУН” на підвладній території. До осені 1942 року мережа бандерівської Організації на Буковині, очолювана новим керівником Гирюком (“Тарас”), була відновлена та розбудована до рівня районів і підрайонів.

У квітні 1942 року керівники бандерівської Організації провели надзвичайно важливе зібрання, яке увійшло в історію під назвою Друга Конференція ОУН. У постановах Конференції було сформульоване офіційне бачення лідерами ОУН(Б) тогочасної ситуації в Україні й світі. Зі змісту документів, прийнятих на конференції, видно, що лідери ОУН(Б) продовжували дотримуватися концепції, згідно з якою війна між гітлерівською і сталінською імперіями повинна призвести до “загального виснаження, великих революційних потрясінь і перемін”. Однак, можна припустити, що і в ОУН загалом, і в середовищі організаційного керівництва не існувало однастайності стосовно прогнозів щодо ймовірного переможця у війні. Ця роздвоєність надзвичайно рельєфно проявилася в конференційних постановах. Наприклад, з одного боку наголошувалося на тому, що ОУН “передбачає різні можливості закінчення війни”, а з іншого – вказувалося на можливості проведення збройної боротьби за українську державність лише після “розбиття Москви”. Також у постановах підкреслювалося, що головним ворогом українських самостійницьких устремлінь все-таки є “московський імперіалізм”. Паралельно з цим, у документах конференції різко критикувалися гітлерівські окупаційні концепції і давалося завдання членам Організації намагатися поставити під свій контроль господарське життя регіону, що автоматично означало б конфлікт з нацистською окупаційною адміністрацією. Хоча водночас, постанови забороняють членам Організації займатися “партизанщиною”, працюючи і накопичуючи сили для майбутньої вирішальної боротьби й загальнонаціонального повстання.

Певна “розмитість” постанов Конференції та різнобій думок у керівництві ОУН(Б) щодо майбутнього переможця у війні на Сході, скоріш за все, були зумовлені невизначеною ситуацією на фронтах, де шальки терезів у будь-який момент могли схилитися на бік одного з противників. Очевидно, знаючи про масштабний наступ радянських військ, який весною 1942 року розгорнувся на українській ділянці фронту, бандерівці боялися, що негайне включення їхньої Організації у партизанську боротьбу може серйозно послабити німецький тил і призведе якщо не до швидкого тріумфу більшовиків, то принаймні до того, що основні бої великої війни точитимуться на українських землях, руйнуючи і виснажуючи природні сили українського народу. Останнього оунівці намагалися не допустити, прагнучи, щоб уперта боротьба двох гігантських армій якнайдовше точилася на просторах Росії. Партизанщини боялися ще й тому, що Організація на початку 1942 року не була достатньо готовою до підпільної збройної боротьби, їй потрібно було виграти час, щоб у відносному спокої підготувати кадри й матеріально-технічну базу для повстання, натомість нескоординовані партизанські виступи лише б тягли за собою великі втрати, посилення терору й можливість очолення цього партизанського руху політичними конкурентами ОУН(Б), які мали підготованих військових фахівців – середовище унерівського уряду або більшовики. З іншого боку, німецький терор, який набирив усе більших обертів в Україні й стосовно українського населення найдошкульніше виявлявся в економічному пограбуванні та вивезенні на роботи до райху, змушував лідерів ОУН(Б) подбати про самозахист українських селян.

Власне, з травня 1942 року німецькі донесення відзначають особливу активізацію “руху Бандери”, вказуючи на розбудову оунівських організаційних структур, намагання взяти під свій контроль формування української поліції, підготовку військових кадрів і накопичення зброї на підпільних складах (лише на одному з викритих гітлерівськими спецслужбами таємних складів у районі Костполя Рівненської області було вилучено 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тис. артилерійських набоїв, 4 тис. ручних гранат, 2 тис. мін, 500 автоматних магазинів тощо).

Відслідковуючи процеси створення бандерівцями сільської самооборони, нацистські спецслужби відзначали, що з кінця весни 1942 року прихильники ОУН(Б) починають формувати власні збройні загони:

“Уже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією власних бандитських груп у західній частині України (...) рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд”.

Паралельно з посиленням військової складової у діяльності бандерівців, гітлерівські спецслужби відзначали зростання з їхнього боку випадків антинімецької пропаганди й спроб саботування набору остарбайтерів.

Спробою розтлумачити позицію Проводу ОУН(Б) щодо подій, які розгорталися в Україні та світі широким колам населення, стало звернення керівництва Організації до співвітчизників з нагоди річниці проголошення Акта 30 червня 1941 року. Документ відверто декларував рішучість Організації у питанні відстоювання прав і свобод українського народу:

“Ми не дали і не дамо себе на поталу ворогам! Ніколи не змінємо волі й свободи народу за ласкавий шматок хліба від чужинців, наїзників, за “нову вищу культуру”, за “вселюдські” ідеї”.

У притаманному ОУН стилі у зверненні перераховувалися всі “стандартні” звинувачення в бік окупантів, у глорифікованому світлі зображувалися головні етапи боротьби українського народу за незалежність тощо. Однак це була лише велика “преамбула” до основної частини документа, який популярно намагався пояснити чому, власне, ОУН(Б) не розгортає активного опору нацистам:

“Ми, українці, знайшлися в тяжкому положенні. З одної сторони московсько-жидівська навала ще дихає своїм чадом, з другої – нова Німеччина з своєю колоніальною політикою вже дається нам добре визнаки. Честь наша каже нам боротися. Тим часом ще йде бій з московсько-жидівським більшовизмом і політичний розум наказує нам виждати”.

Тактику, яку ОУН(Б) застосовувала від квітневої Конференції до серпня 1942 року, доволі точно визначили німецькі службовці СД у черговому донесенні до Берліна від 3 липня 1942 року – колосальна пропагандистська робота, саботаж, військова підготовка, розбудова нелегальної мережі. В іншому секретному повідомленні гітлерівські спецслужби влучно охарактеризували тогочасну тактику бандерівської ОУН як “крокування на місці” з метою

“...берегти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій. Але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі ОУН, щоб у кінцевому результаті у слушний момент змогти сказати “останнє слово”.

Виходячи з теорії поступового накопичення власних сил, протягом весни–літа 1942 року ОУН(Б) формує на Волині та Поліссі українську сільську самооборону. Боївки самооборони часто відбивали у німців відібраний у селян продовольчий контингент, рятували людей, яких збиралися вивозити на роботи, вбивали керівників німецьких промислових і сільськогосподарських підприємств (якими на Волині та Поліссі, як правило, були поляки). Часто свої акції бойовики намагалися законспірувати під дії радянських партизанів, щоб відвернути від власних сіл гнів німецьких каральних загонів.

Масштаби антинімецької боротьби ОУН(Б) наприкінці весни – на початку літа 1942 року мали бути доволі солідними, що відзначено у німецьких документах. Зокрема, в донесенні німецької поліції безпеки в Україні імперському керівнику СС і шефу німецької поліції в Міністерстві внутрішніх справ Райху за червень 1942 року можна прочитати наступне:

“II. Генеральний округ Брест.

За звітний період становище серйозно погіршилося. (...) Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами: А) бандерівський рух Б) діяльність партизанів та банд. Обидва рухи переслідують одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в цьому напрямку вони працюють один для одного. На думку служби безпеки (СД) бандерівці по всьому округу розкинули свою густу мережу,

так що навряд чи хоча б одне село залишилося незачеплене ними. (...) Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Оскільки в генеральній окрузі практично немає промислових робітників, тому можна сказати, що серед селян бандерівська організація має під ногами міцний ґрунт. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати автономну Українську державу із власним незалежним урядом та адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і таким чином не дотримується своїх обіцянок. (...)

Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА. Які тепер заарештовані та очікують свого вироку. Свого часу, завдяки хорошій військовій підготовці та стриманості, арештовані завоювали довіру свого керівництва. У Рокитному було арештовано три людини, серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському рухові. За різними ознаками можна припустити, що представниками бандерівського руху було здійснено декілька вибухів. (...) Доказом цьому є знайдена програма боротьби і організації для партизанів, складена бандерівським рухом. Потрібно надзвичайно серйозно поставитися до того факту, що на сьогодні існує два сильних ворожих рухи спрямовані проти нас".

Як бачимо, нацисти вже в середині 1942 року визначали рух українських націоналістів як "повстанський" і "сильний". Якби цей рух був малоактивний чи малопомітний, то навряд чи він би отримав від німців подібні характеристики.

Особливо складне становище в Північно-Західному регіоні України значно радикалізувало місцевий актив ОУН(Б), який щоразу наполегливіше вимагав від центрального керівництва Організації розгорнути масову партизанську війну проти німців. У донесеннях від 14 серпня 1942 року спеціалісти з німецьких спецслужб цитували одне з бандерівських видань, у якому наголошувалося, що

"...партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є початковою стадією або частиною "великої війни",

народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформуувати регулярну армію”.

А у вересні 1942 року гітлерівські служби порядку вилучають у арештованих оунівців інструкції про тактику “партизанської війни”. Відтак, у серпні–жовтні 1942 року формуються перші великі бойові групи ОУН(Б), очолювані військовим референтом ОУН(Б) в Рівненській області С. Качинським (“Остап”) і Г. Перегіняком (“Коробка”). Координатором військової діяльності в регіоні став військовий референт ОУН(Б) на Північно-Західних українських землях В. Івахів (“Сом”, “Сонар”), а загальне керівництво здійснював регіональний лідер Організації Д. Клячківський (“Охрім”, “Кошіль”, “Старий”, “Клим Савур”).

Можливо, на рішення волинських бандерівців перейти до антинімецької партизанської війни (що суперечило наказам Центрального Проводу) мав вплив також і той факт, що в серпні–жовтні 1942 року відбувався доволі успішний (а в німецькій пресі та пропаганді ще й надзвичайно героїзований та перебільшений) наступ на Кавказ і Сталінград. На перший погляд здавалося, що вермахт ось-ось зуміє пробитися до бакинської нафти й перетнути водну артерію Волги, поставивши переможну для Німеччини крапку у війні на Сході.

Відтак, перед оунівцями поставало питання: якщо не починати партизанську війну проти німців зараз, то коли? Тоді, коли вони вивільнять з фронту свої дивізії і розчавлять переважаючими силами будь-який спротив? Можна припустити, що саме під впливом обставин, які, на переконання багатьох, віщували ситуацію, за якої українські націоналісти могли б опинитися сам на сам у боротьбі з нацистами, у вересні 1942 року один з лідерів ОУН(Б) на Волині С. Качинський заявив:

“Українські націоналісти мусять тепер знову більше орієнтуватися на Радянську Росію і всіма засобами їй допомагати, бо від німців українському народу очікувати нічого. Після закінчення війни з українцями все одно будуть поводитися як із рабами, оскільки кожен німецький солдат має отримати у власність в Україні 40–50 гектарів землі, які потім мусять обробляти місцеве населення”.

Тож немає нічого дивного в тому, що саме відділи С. Качинського й Г. Перегіняка завдали перших дошкульних ударів по німецьких військових і цивільно-господарських об'єктах.

Отже, не зважаючи на певний спротив з боку тодішнього керівника ОУН(Б) М. Лебеда (“Максим Рубан”), який боявся перетворення партизанського руху на отаманщину й остерігався швидкої його ліквідації з боку нацистів, оунівці Північно-Західного регіону України розпочали поступовий перехід до створення партизанської армії. Оцінюючи ті події, їхній учасник, референт СБ ОУН(Б) на Північно-Західних українських землях В. Макар (“Сіроманець”, “Безрідний”) у листі до брата відзначав:

“Повстанчу акцію на Північно-Західних і частково Східних теренах ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен. Отже, коли б ми були не почали повстанчої акції, то не мали б, що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в тій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусили організаційно охопити тих людей в лісі. Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?” і т. п. Тепер ми тим балакунам заткнули роти, а революцію усуспільнили”.

Як бачимо, історичні обставини “виштовхали” бандерівську ОУН на дорогу партизанської боротьби, змусивши її перейти до ведення масштабних збройних антинімецьких акцій.

Протягом цього ж періоду значно активізувалися прихильники отамана “Бульби”, який контактував і з представниками унерівського табору, і з мельниківцями. До березня 1942 року навколо отамана зібралося близько 700 колишніх бійців його “Поліської Січі”, які склали ядро згадуваної нами першої в Другій світовій війні Української Повстанської Армії. Фактично, попри заборону з боку керівництва УНР “шкодити” німцям, поки вони ведуть боротьбу на Сході, отаман Т. Боровець з весни 1942 року взявся до проведення антинімецьких акцій на Волині й Поліссі, скерувавши їх винятково проти окупаційної адміністрації, але в жодному разі не проти вермахту. Така ситуація тривала до серпня місяця 1942 року. 15 серпня Т. Боровець звернувся з листом-попередженням до райхскомісара України Е. Коха, вимагаючи припинити жорстокі практики знущання над українським населенням, однак не дочекавшись позитивної відповіді, його загони 19 серпня 1942 року зробили показовий напад на залізничну станцію в Шепетівці. Ця акція мала продемонструвати силу підпілля і його серйозні наміри у справі протистояння гітлерівцям.

Важливо підкреслити, що весна–літо 1942 року стали також моментом оформлення організаційних структур радянських партизанів на території України (у травні створено Центральний, а в червні Український Штаб Партизанського Руху, 20 червня 1942 року на Волині десантувалася диверсійно-партизанська група НКВС полковника Д. Медведєва) й активізації польського підпілля, яке з 14 лютого 1942 року починає реорганізовуватися в партизанську Армію Крайову. Отже, на початку осені 1942 року лісисті території Волині й Полісся стали місцем конкурентної боротьби чотирьох підпільницько-партизанських рухів: бульбівського, бандерівського, радянського та польського.

Успіхи вермахту в наступі на Схід влітку 1942 року спонукали керівників різних партизанських угруповань намагатися знайти бодай тимчасове порозуміння для підвищення ефективності протистояння спільному могутньому противникові. Якщо позиція одного з лідерів бандерівських збройних загонів С. Качинського згадувалася вище, то, очевидно, слід було б відзначити й спроби переговорів отамана

“Бульби” з представником радянських партизанів підполковником О. Лукіним, які з перервами тривали від 16 вересня до 28 жовтня 1942 року й завершилися домовленістю про взаємний нейтралітет.

Переговори між червоними партизанами й бульбівцями не могли не насторожити окупаційну адміністрацію. Намагаючись переманити амбітного отамана на свій бік, керівництво німецької поліції безпеки та СД на Волині й Поділлі у листопаді 1942 року запропонувало йому перейти на німецьку службу, однак ці перемовини завершилися в грудні 1942 року відмовою Т. Боровця від співпраці.

Активізація протягом літа й осені 1942 року радянських і польських партизанів особливо насторожила оунівців. Намагання поляків та більшовиків розгорнути партизанську війну на території України розглядалася оунівцями як спроба підірвати життєві сили українського народу. Зокрема, у своїй листівці за вересень 1942 року “Партизанська боротьба і наша точка зору на неї” бандерівський провід наголошував:

“Партизанська боротьба поляків чи більшовиків не мала би нас цікавити, і вони могли б вести її відповідно до власних сил, якщо б її вістря не було скероване проти нас. Сталін і Сікорський бажали б одним пострілом вбити двох зайців: зашкодити німцям і німецькими руками бити українців.

Українці ж не брали і не беруть жодної участі у партизанській боротьбі. (...) Німці знають фактичне становище, однак вони використовують більшовицьку партизанську боротьбу, щоб при цій нагоді знищити також і нас. (...) Ми мусимо берегти свої сили, бо віримо, що на кінцевій стадії війна принесе нам можливість боротьби і побудови власної Української держави. Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна визвольна революція мільйонної української маси є нашим шляхом”.

Листівки з аналогічним змістом поширювалися ОУН(Б) навіть у жовтні 1942 року, коли на Волині та Поліссі формувалися перші великі партизанські з’єднання бандерівців. Однак летючки не могли змінити загального настрою в Організації, не могли вплинути на ситуацію, що стрімко розвивалася й частково вийшла з-під контролю провідників у

Галичині. Курс на накопичення сил і підготовку загального повстання в умовах гітлерівського терору виявився малоєфективним. Обставини вимагали швидкого реагування на події, а вичікування та зволікання в очах рядових націоналістів і більшості співгромадян перетворювалися на нерішучість. На свій страх і ризик, керівники структур ОУН(Б) на Волині й Поліссі взяли курс на повноцінну розбудову партизанських загонів і антинімецьку збройну боротьбу.

Вже з другої половини жовтня 1942 року німецькі органи держбезпеки у своїх донесеннях з окупованих територій наголошували на тому, що в бандерівській пропаганді

“...все більше й більше помітною стає відмова від боротьби проти більшовизму, пропаганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або так званих німецьких окупантів (...) бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України”.

29 жовтня 1942 року до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення, в якому серед іншого зазначалося:

“16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення”.

Щоб не втратити свого авторитету в лавах Організації та очолити стихійні процеси формування націоналістичних партизанських загонів, лідери ОУН(Б) пішли шляхом “узаконення” наявної ситуації. У листопаді 1942 року відбулося дві важливі зустрічі керівників бандерівської ОУН – на початку місяця у Львові мало місце засідання Проводу Організації, а наприкінці листопада було скликано військову конференцію ОУН(Б). Фактично, останнє зібрання було наслідком першого. На засіданні Проводу з інформацією про ситуацію на території Центральної та Східної України виступили керівники націоналістичного підпілля з тих регіонів, які вимагали розгортання активних антинімецьких дій у зв’язку з надзвичайним нацистським терором і ненавистю населення до гітлерівців. На військовій конференції, за спогадами її організатора – військового референта ОУН(Б) Західних українських земель Л. Павлишина – були присутні “урядуючий провід-

ник” ОУН(Б) М. Лебедь, військовий референт Проводу Організації Д. Грицай, Військовий референт ОУН(Б) Північно-Західних українських земель В. Івахів, військовий референт ОУН(Б) Осередніх і Східних українських земель М. Медвідь та офіцер для спеціальних доручень Проводу бандерівської Організації І. Климів. Найбільш заподливо обстоював ідею негайного створення антинімецької Повстанської Армії В. Івахів, який між іншим заявив:

“Вже давно назріла потреба для захисту. Давайте створимо Повстанчу Армію. Волиняни й поліщуки створюють відділи самооборони, власну Січ. Невже ми не можемо її взяти під власну опіку?!”

Конференція прийняла рішення розпочати формування “збройних сил ОУН”. З метою максимального посилення своїх загонів і поширення території їхньої діяльності, бандерівська ОУН намагалася об’єднати під своїми прапорами не лише українські партизанські групи, а й залучити до своїх лав радянських партизанів. Про ці наміри свідчить листівка, яку в листопаді 1942 року розповсюджували на Житомирщині. Автори звернення до радянських партизанів у доступній формі пояснювали членам більшовицьких партизанських груп рівнозначність гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів і наголошували на необхідності боротися і проти одних, і проти других за створення незалежних держав поневолених народів, під гаслом “Геть Гітлера і Сталіна!”.

Активізація ОУН(Б) викликала гостру реакцію з боку гітлерівських спецслужб. На території Німеччини 20 листопада 1942 року пройшли масові арешти серед оунівських підпільників, зокрема, серед керівництва Організації. За одну добу в Лейпцизі, Ганновері, Берліні, Гамбурзі, Гільдесгаймі та Потсдамі було схоплено 210 осіб, у Дрездені – 10, а в Брауншвейгу – 48. 21 листопада того ж року арешти бандерівського активу пройшли у Львові. Завдяки захопленню керівника кур’єрської служби ОУН(Б) В. Лобая, гестапівцям вдалося розкрити декілька бандерівських конспіративних квартир. У помешканні на вулиці Жулинського нацисти арештували 5 жінок-кур’єрок ОУН, але шостий візитер, запідозривши небезпеку, встиг витягти револьвер і влучними

пострілами застрелив штурман-фюрера СС і криміналь-секретаря Гергарда Шарффа із берлінського гестапо та двома кулями поранив службовця німецької кримінальної поліції. Чоловіком, який застрелив Шарффа і зумів втекти від переслідувачів був Д. Маївський (“Тарас”, “Косар”), один з лідерів бандерівської ОУН. Розлючені смертю функціонера своїх спецслужб гітлерівці 27 листопада 1942 року розстріляли 27 оунівців – в’язнів львівських тюрем і 52 оунівців – в’язнів тюрми містечка Ягольниці поблизу Чорткова.

Гітлерівські репресії проти бандерівської Організації не послабшали й з початком зими. Першого грудня 1942 року нацисти майже повністю знищили підпільну мережу ОУН на території Райху, а вже четвертого грудня в Галичині було арештовано трьох провідників ОУН(Б) – Я. Старуха (“Стяг”), І. Климів (“Легенда”), Д. Грицяя (“Перебийніс”). Під час допитів у гестапо особливо стійко та з викликом тримався І. Климів, якого гітлерівці замордували до смерті. Паралельно з арештами оунівських підпільників, гестапівці провели у Львові чистку лав української поліції, де було “багато прихильників Бандери”, а також продовжили арешти оунівців у Німеччині. Наприкінці грудня гестапо арештувало ще 25 бандерівців у Ватештадті, Готі й Брауншвейгу, 5 – у Франкфурті-на-Майні та 5 – у Празі. З донесень гітлерівських спецслужб також випливає, що протягом листопада–грудня 1942 року арешти керівників бандерівського підпілля були здійснені також у Києві та Рівному.

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці листопада і в грудні 1942 року, остаточно переконали лідерів Організації в тому, що тактика накопичування сил для загального, всенародного повстання є хибною і в умовах гітлерівського терору не може бути здійсненою. Гестапо фізично не дозволить накопичити критичну масу кадрів і матеріально-технічних засобів для масштабного повстання. Відтак, теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(Б) звернулися до ідеї партизанської війни (яку ще в жовтні вважали шкідливою), як до початкової стадії, своєрідної увертюри майбутнього великого повстання. Можливо, бандерівці почали проводити аналогії між німецькою окупацією 1942 і 1918 років. Знаючи про масовий антинімецький партизанський

рух у 1918 році, який “розхитав” ситуацію і зрештою призвів до повстання та встановлення у Києві влади Директорії УНР, керівники ОУН(Б), можливо, вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення хаосу отаманщини, вони одразу виступили за чітку централізацію партизансько-повстанського руху та контроль над ним з боку своєї Організації. Справді, ситуація кінця 1942 року деякою мірою нагадувала становище 1918 року. Бойові дії регулярних армій на території України вже не проводилися, німецькі війська застрягли над Волгою і на Кавказі. Червона армія ще не продемонструвала свого потужного наступального потенціалу й здавалося, що супротивники можуть перейти у стадію позиційної війни, аж доки баланс сил не зміниться на користь однієї зі сторін. Звісно, що оунівці не могли знати про підготовку могутнього радянського контрнаступу й оточення німецького угруповання в Сталінграді, яке відбулося на зламі 1942–1943 років, відтак, сподівалися, що фронт ще нескоро повернеться на територію України. Максимально тривале протистояння на Сході дозволило б бандерівцям розгорнути масштабну партизанську війну на всій території України, придатній для ведення партизанських операцій. Нацисти не мали б змоги придушити партизанський рух, бо всі їхні резерви кидалися б на фронт. Отже, перед ОУН(Б) відкривалася непогана перспектива для розгортання тилової війни, яка мала гарне підґрунтя через загальну ненависть до нацистів і за сприятливих умов могла отримати шанс на позитивний результат.

Цей перехід оунівців до нової тактики боротьби у своїх донесеннях відзначили й нацистські спецслужби. Зокрема, у повідомленні з окупованих територій на Сході 14 грудня 1942 року гітлерівці відзначали, що оунівська періодика вміщує щораз більше ворожих щодо німців матеріалів. Службовці СД, гестапо та Поліції безпеки відзначали значне поширення впливу ОУН(Б) на Волинь і Центральну Україну, зокрема, кількість членів Організації на Київщині оцінювалася в тисячу осіб. Гітлерівці відверто остерігалися того, щоб подібних успіхів бандерівці не досягли й в інших регіонах, де вони розгорнули активну агітаційно-пропагандистську та підпільну діяльність.

На зламі 1942–1943 років бандерівська ОУН спрямовує всю свою енергію та організаційні кадри на забезпечення своєї підпільної армії зброєю, продовольством, боєприпасами, медикаментами тощо.

Німецькі донесення з тилового району групи армій “Південь”, складені 17 липня 1943 року оперативним штабом боротьби з бандитизмом при командувачі військ СС та поліції на Півдні Росії, засвідчують, що з першої половини березня 1943 року українські “банди” розповсюдили свою діяльність на південь Рівного – Дубна – Звягеля, а в другій половині березня і в квітні – на всі західні та південні райони Волинської, Рівненської і північні райони Тернопільської та Кам’янець-Подільської областей. Німці помилково вважали, що це загони бульбівців, які насправді контролювали, головним чином, тільки Костопільський і Сарненський райони. Те, що в німецьких донесеннях ішлося про бандерівців підтверджує той факт, що самі нацисти пишуть, як до лютого 1943 року ці “банди” здійснювали напади майже винятково з метою забезпечення себе продовольством, боролися з радянськими партизанами, інколи нападали на дрібні підрозділи вермахту, але “проводили масштабну агітацію в душі бандерівського руху ОУН”.

Створені восени 1942 року перші більш-менш великі загони бандерівських партизанів дозволили в 1947 році керівництву національного підпілля визначити день 14 жовтня 1942 року символічним днем заснування УПА. Цілком зрозуміло, що армія (навіть підпільна, партизанська) не створюється протягом одного дня, що на її формування необхідний тривалий час, але перші рішучі дії щодо розгортання повстанських структур були проведені керівниками ОУН(Б) на Волині та Поліссі саме з осені 1942 року. Очевидно, що до кінця лютого 1943 року було створено перші постійно діючі партизанські загони, які стали основою майбутньої підпільної армії.

У січні 1943 року тодішній керівник ОУН(Б), т. зв. “урядуючий провідник” М. Лебідь видав відозву до членів Організації із закликом активізувати визвольну боротьбу. Він, зокрема, наказував: “Стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-більшевицьких окупантів...”. Акти-

візацію оунівців одразу ж зафіксувала радянська розвідка. Вже 7 січня 1943 року керівник Українського Штабу Партизанського Руху Т. Строкач повідомляв члену Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнійцю:

“В окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом “За самостійну Україну без німців”... Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їх неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і в першу чергу проти прихильників Бандери...”

Очевидно, що саме в січні 1943 року керівниками Центрального Проводу ОУН(Б) було прийняте рішення про планову організацію партизанської армії на Поліссі на просторах між Брестом та Гомелем. Всю військову роботу в регіоні мав координувати військовий референт ОУН(Б) на Північно-Західних Українських землях Василь Івахів (“Сом”, “Сонар”). На початку лютого 1943 року В. Івахів провів у с. Піддубці неподалік Луцька нараду районних військових референтів ОУН Волині та Полісся. На нараді було розглянуто списки придатних до мобілізації українців (такі списки склалися оунівцями впродовж 1942 року), з’ясувалася кількість офіцерських кадрів, зброї в кожному районі, визначалися завдання для кожного районного військового референта на випадок загального повстання.

З середини лютого 1943 року загони оунівських партизанів активізували свою діяльність, нападаючи на німецькі військові та господарські об’єкти з метою забезпечити себе зброєю, амуніцією, одягом, продовольством і медикаментами.

Протягом 17–23 лютого 1943 року неподалік Олеська відбулася Третя конференція ОУН(Б), в якій взяли участь “урядуючий провідник” бандерівської ОУН М. Лебедь, військовий референт Центрального Проводу ОУН(Б) Р. Шухевич, а також В. Охрімович, Д. Маївський, З. Матла, Р. Кравчук, М. Степаняк та інші керівники націоналістичного підпілля. Попри гострі дискусії, які точилися під час нарад, було прийняте остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською партизанською армією, яка мала отримати назву Українська Визвольна Армія. Однак ця назва

згодом була відкинута, оскільки у вермахті із колишніх військовополонених-українців створювалися окремі фронтові батальйони, які, на зразок Російської Визвольної Армії генерала А. Власова, отримали назву Українське Визвольне Військо. Аби уникнути подібності із назвою українських частин при німецькій армії, керівництво бандерівських загонів відмовилося від назви УВА, натомість у квітні–травні 1943 року почали використовувати запозичену у Т. Боровця назву Українська Повстанська Армія.

Загалом, стосунки бандерівських військових загонів з іншими українськими партизанськими групами розгорталися доволі драматично. Наприкінці 1942 року отаман “Бульба” запропонував керівництву обох ОУН створити спільну політичну раду головних політичних сил регіону, яка мала б стати “політичною надбудовою” для його УПА. Обов’язковою умовою співпраці амбітний отаман виставляв необхідність збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани, розгалужену організаційну мережу та повну недовіру до недисциплінованого й непередбачуваного Т. Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість, мельниківська ОУН, якою в Україні, як уже згадувалося, керував О. Кандиба-Ольжич, побачила у співпраці з отаманом “Бульбою” шанс посилити свої впливи в регіоні. Однак до реального об’єднання збройних загонів мельниківської Організації і поліського отамана справа не дійшла.

22 лютого 1943 року до штабу Бульби прибув один з керівників ОУН(Б) Я. Бусол (“Галина”), який запропонував отаману співпрацю з подальшим підпорядкуванням бандерівській ОУН. Переговори тривали з перемінним успіхом до початку квітня 1943 року, коли Т. Боровець відмовився від співпраці з ОУН(Б), не бажаючи відігравати “підлеглу” роль у повстанському русі.

У травні 1943 року керівник підпілля ОУН(Б) на Волині та фактичний командир загонів бандерівської УПА Д. Клячківський (“Клим Савур”) віддав наказ про насильне об’єднання під своїм командуванням загонів, створених мельниківцями та Т. Боровцем. До середини липня 1943 року всі українські партизанські групи були влиті до складу УПА “Клима Савура”, залишки загонів Т. Боровця були ним пе-

рейменовані на Українську Народну Револьюційну Армію й проіснували лише до жовтня 1943 року, коли отаман остаточно розпустив своїх “козаків”.

Весна 1943 року дозволила керівництву ОУН(Б) на Волині та Поліссі активізувати формування великих стаціонарних партизанських груп. До перших сотень, створених С. Качинським (“Сергієм”) та Г. Перегіняком (“Коробкою”), додалися відділи Н. Семенюка (“Яреми”), А. Рудика (“Шавули”), І. Климишина (“Крука”), М. Мельника (“Кори”), Ю. Чуйковського (“Юрка”), Д. Кавзана (“Богуна”), М. Скуби (“Лайдаки”), Є. Басюка (“Чорноморця”) та ін. Серйозно посилилися перші відділи лісової армії за рахунок 3–5 тис. службовців української допоміжної поліції та господарських служб, які 15 березня 1943 року організовано дезертирували від німців і перейшли до повстанців. (До слова, серед радянських, французьких, польських, югославських партизанів також були цілі батальйони, складені з колишніх поліцейських, тобто така практика прийому до своїх лав переагитованих службовців поліції була цілком “природною” для всіх партизанських армій в окупованій німцями Європі). На базі партизанських загонів та допоміжної поліції, яка перейшла у ліс, у квітні–травні 1943 року було сформовано перші значні з’єднання УПА – “Дубового” (Іван Литвинчук), “Енея” (Петро Олійник), “Рудого” (Юрій Стельмащук), “Рубашенка” (Степан Коваль), “Сосенка” (Порфирій Антонюк).

Першопочатково всією діяльністю повстанських загонів керували військові штаби територіальних округів ОУН(Б), а координував їхню роботу вже згадуваний військовий референт ОУН(Б) на Волині та Поліссі В. Івахів. Василь Івахів загинув у сутичці з німцями 13 травня 1943 року поблизу с. Черниж у Волинській області. Після його смерті провідник ОУН(Б) Північно-Західних українських земель Д. Клячківський дещо реорганізував територіальну систему українських повстансько-партизанських груп. Фактично, територіальні оунівські військові штаби були перетворені на штаби з’єднань підпільної армії. Існуючі групи УПА починають масштабно реорганізовуватися наприкінці весни – влітку 1943 року. Для повстанських з’єднань визначалися чіткі межі їхньої діяльності, створювалися т. зв. Групи УПА. Група під командуванням І. Литвинчука (“Дубового”), отримала нуме-

рацію “01” і криптонім “Заграва”. Вона охопила територію центральної й північної частини Рівненщини та Пінцину. Група під командуванням П. Олійника (“Енея”), отримала номер “02” та криптонім “Богун”. Охопила території південної Рівненщини, північної Тернопільщини та північної частини сучасної Хмельницької області. З’єднання Ю. Стельмащука (“Рудого”), С. Коваля (“Рубашенка”), П. Антонюка (“Сосенка”) було об’єднано в Групу УПА “03” “Тури” (“Турів”) під командуванням Б. Бедрика (“Клима”). Вона охопила територію Волинської області та південну Берестейщину. На базі окремих сотень було сформовано Групу УПА “04” “Тютюнник” під командуванням П. Гудзоватого (“Орла”), яка розповсюдила свою діяльність на територію Житомирської та північно-західні райони Київської областей.

У липні 1943 року Д. Клячківський на базі Групи УПА “Заграва” формує та очолює перше Головне командування УПА. Через місяць було остаточно сформовано штаб УПА, до роботи в якому залучили офіцерів колишньої армії УНР – підполковника Л. Ступницького (шеф штабу) та полковників М. Омелюсика й І. Литвиненка.

Упродовж літа 1943 року штаби УПА велику увагу приділяли військовій підготовці українського населення регіону та організації запасів для майбутнього збільшення особового складу підпільно армії. У серпні та вересні 1943 року було здійснено часткову мобілізацію чоловічого населення до загонів УПА, а сама лісова армія почала будуватися за зразком регулярних збройних сил.

З осені 1943 року до безпосередньої роботи в УПА долучився Р. Шухевич із групою військових фахівців, що свого часу отримали якісну підготовку в польській або німецькій арміях. Вони розпочали чергову реорганізацію Повстанської Армії. У листопаді 1943 року було створено Головну Команду УПА, на чолі якої став підполковник Р. Шухевич (“Тарас Чупринка”) та Головний Військовий Штаб, який з грудня 1943 року очолив майор О. Гасин (“Чарнота”, “Лицар”), а з січня 1944 року майор Д. Грицай (“Перебийніс”). Штаб поділявся на сім відділів: I – оперативний, II – розвідувальний, III – тилловий, IV – організаційно-персональний, V – вишкільний, VI – політвиховний, VII – військово-інспекційний.

Специфікою роботи Головного Військового Штабу та Головної Команди УПА була постійна зміна місця знаходження і робота винятково з поточними документами (всі архівні матеріали зберігалися в спеціальних архівах-криївках, менш важливі папери – знищувалися).

У період реорганізації до складу УПА було включено загони створеної в Галичині навесні 1943 року Української Народної Самооборони, що посилило лісову армію приблизно на 10 тис. осіб.

Територія діяльності УПА була поділена на три Краї або Генеральні Воєнні Округи: УПА-“Північ” (на зламі 1943–1944 років охоплювала Волинь, Західне Полісся, Холмщину, Грубешівщину, Житомирщину, Північно-Західну Київщину), УПА-“Захід” (охоплювала територію Галичини, Карпат, Буковини, Закарпаття), УПА-“Південь” (охоплювала територію сучасної Хмельницької, Вінницької, частково Черкаської та Кіровоградської областей). Планувалося створити УПА-“Схід” на території Чернігівського й Сумського Полісся, однак там перебували лише дрібні рейдуючі групи УПА й декілька невеличких місцевих загонів. Кожна Генеральна Воєнна Округа мала окремого командира та Крайовий військовий штаб. На початку 1944 року командирами Країв було призначено – Д. Клячківського (“Омелян Кримський”, “Клим Савур”, “Старий”, “Кошіль”, “Охрім”) в УПА-“Північ”, В. Сидора (“Ростислав Вишитий”, “Шелест”, “Конрад”, “Крегул”, “Кравс”) в УПА-“Захід”, В. Кука (“Леміш”, “Ле”, “Медвідь”, “Коваль”) в УПА-“Південь”.

Генеральні Воєнні Округи поділялися на Воєнні Округи. В УПА-“Захід” Воєнні Округи поділялися на Тактичні відтинки, а в УПА-“Північ” Воєнні Округи включали військові надрайони та військові райони. В ідеалі, на території Генеральних Воєнних Округ мали дислокуватися та діяти повстанські групи, які чисельністю та структурою мали відповідати армійському корпусові, на території Воєнної Округи – дивізії, Тактичного відтинку – полку, надрайону – батальйону та району – роті.

Головний Військовий Штаб УПА та Крайові Військові Штаби здійснювали функції координування збройної боротьби, натомість Штаби Воєнних Округ займалися безпосеред-

ньою підготовкою та керівництвом бойових операцій. Власне, своєрідною рисою УПА було те, що в лісовій армії не було тилових або допоміжних частин, її структура складалася зі штабів та бойових частин і відділів. Роль тилу (запілля) в УПА відіграла організаційна мережа ОУН(Б), яка мала власну територіальну структуру, відповідала за постачання бойових частин і відділів УПА, керувала своїми воєнізованими формуваннями – Самооборонними Кущовими Відділами, займалася ідеологічною підготовкою молоді, мала свою систему медичної опіки – Український Червоний Хрест, а також Службу Безпеки, що виконувала функції розвідки й контррозвідки, і в підпіллі ОУН, і в загонах УПА. Також в УПА в 1943–1944 роках існувало дві “карні сотні”, в яких відбували покарання вояки, зловлені на порушенні дисципліни.

Базовою тактичною одиницею в УПА була сотня (рота), яка складалася з трьох чот (взводів), що поділялися на три (інколи чотири) рої (відділення). Чисельність особового складу в сотнях коливалася в межах 80–200 осіб. Протягом 1943–1944 років спостерігалася тенденція до об’єднання окремих сотень у більші частини й з’єднання – курені (батальйони), загони (полки), бригади. Як правило, курінь складався з 3–4 сотень чисельністю особового складу 250–800 осіб. Загони формувалися з 3–4 куренів і налічували від 1,5 до 4,5 тис. бійців. Бригади, зазвичай, чисельно дорівнювали сотні або куреню. Також передбачалося можливе об’єднання всіх бойових одиниць Воєнної Округи в т. зв. З’єднану Групу, однак, на практиці таке об’єднання було застосоване лише одного разу – під час боїв у Гурбенських лісах.

Загони та курені УПА мали доволі солідний бойовий потенціал. Зокрема, в описі куреня “Орли” загону “Імені Наливайка” у Воєнній Окрузі “Тури” читаємо:

“Курінь “Орли” має 4 сотні по 200 стрільців, кожна сотня в складі 3-х стрілецьких і однієї кулеметної чоти, в стрілецькій чоті по чотири рої й гранатометна ланка. Разом на озброєнні куреня: 48 “дегтярів”, 16 “максимів”, 12 легких і 4 важкі гранатомети. Крім цього усі старшини та підстаршини озброєні в автомати. Поза куренем у селі є ще “самооборона”, до якої входить близько 500 людей резерву з

14 кулеметами й 1 гранатометом. Разом у селі є 1300 людей залоги з озброєнням, що рівняється силі “дивізії” з часів Визвольних Змагань (...) Курінь входить до складу групи “Імені Наливайка”, що складається з 4-х українських і 1 азербайджанського куренів подібного складу, 1 кінно-козацької сотні та сотні польової жандармерії**. Харчевий стан групи около 4500 людей, але у разі небезпеки або загрози цей стан, дорогою мобілізації, підноситься до 8000 людей”.*

Подібні свідчення про чисельні українські повстанські з’єднання подає донесення польського підпілля, яке вказує на те, що наприкінці квітня 1944 року в районі Бібрки, Перемишлян, Рогатина й Бережан дислокувалися курні УПА чисельністю до 10 тис. осіб, на озброєнні яких були навіть міномети й легкі гармати.

Однак в умовах радянської дійсності, впродовж 1944–1945 років, застосування куренів для бойових дій проти Червоної армії, Військ НКВС, Війська Польського та частин Комітету Внутрішньої Безпеки Польщі виявилось неефективним через слабке забезпечення повстанців важким озброєнням і боеприпасами. Вистояти в тривалих боях проти регулярних військ, які застосували артилерію, бронетехніку та авіацію без власного відповідного озброєння та стабільної системи постачання боеприпасів було неможливо. Більш

* З весни 1943 р. в УПА починають створюватися національні чоти, сотні та курені, які склалися із втікачів з німецького полону або членів різних німецьких “східних легіонів”, що дезертирували зі служби. Першим в УПА був створений відділ мінометників-грузинів, потім з’явилася сотня волзьких татар. 8 вересня 1943 р. до УПА перейшло 50 узбеків, вніч з 29 на 30 вересня 1943 – 160 азербайджанців. Згодом в УПА було сформовано окремі курені азербайджанців, грузинів та узбеків, сотня татар і навіть російська сотня, а також відділ вірмен у кількості 35 осіб. Крім цього, практично в кожній сотні УПА на Волині в 1943–1944 рр. боролосся по 5-10 осіб, які були вихідцями з різних республік колишнього СРСР. З приходом радянської влади частина “національних куренів” здалася “з повинною” на милість НКВС. Інших командування УПА наказало роззброїти й розпустити.

** У червні 1943 р. в УПА-“Північ” було створено Військово-Польову Жандармерію, яка мала пильнувати за дотриманням належного рівня дисципліни в лісовій армії. Жандарми слідкували за тим, щоб не було фактів пияцтва, сексуальної розпусти, крадіжок, мародерства, дезертирства тощо. До винних застосувалися різні засоби покарання – від декількогодинної “стійки під крісом на струнко”, до биття “буками”, відправки в “карну сотню” або віддачу під військово-польовий трибунал. Жандарми також виконували смертні вироки винесені трибуналами.

доцільним видавалася дія окремими сотнями, які мали вищий ступінь маневреності, не вступали в затяжні бої, а діяли винятково партизанськими методами боротьби. Тому з 1945–1946 років всі великі частини та з'єднання УПА розформовуються на сотні та самостійні чоти.

Проблемою для істориків залишається визначення кількісного складу УПА. Річ у тім, що облікові документи повстанських штабів, головним чином, були знищені, а на підставі уривчастих даних можна встановити лише орієнтовну кількість людей, які перебували в лісовій армії. Ускладнюється ситуація ще й тим фактом, що до повстанських відділів часто додають відділи сільської самооборони, які не діяли стаціонарно. Німецькі джерела у 1943–1944 роках оцінювали кількість УПА в 100–200 тис. осіб, розвідка радянських партизанів – у 80–90 тис. Обидві цифри, очевидно, є перебільшеними і враховували також самооборонні відділи. Особовий склад УПА з кінця 1943 і до середини 1945 років міг коливатися в межах 23–36 тис. осіб з чисельною перевагою повстанських загонів у різних регіонах у різний період (на зламі 1943–1944 років 32–36 тис., з яких 22–26 – в УПА-“Північ” та УПА-“Південь” і 10 тис. в УПА-“Захід”, на середину 1944 року – 30–34 тис., з яких в УПА-“Захід” 18–22 тис., а в УПА-“Північ” та УПА-“Південь” до 12 тис., влітку 1945 року – 23–26 тис., з яких до 8 тис. в УПА-“Північ” та УПА-“Південь” і 15–18 тис. в УПА-“Захід”). Очевидно, що не менше людей брало активну участь у збройному підпіллі ОУН, структурах оунівської Служби Безпеки, Самооборонних Кущових Відділах тощо. Скільки ж усього мешканців України пройшло через збройне підпілля ОУН та лави УПА, можна лише гіпотетично припускати, спираючись на радянські дані про боротьбу з повстанцями. Більшовицькі органи держбезпеки з 1944 до 1956 року убили, захопили в полон або арештували 254 тис. учасників визвольної боротьби, депортували 203 тис. осіб прихильників та членів сімей повстанців. Скількох убили та полонили червоні партизани, німці, угорці й поляки, ми досі точно не знаємо, за приблизним підрахунками у боях з німцями й угорцями могло загинути від 3 до 4 тис. повстанців і підпільників, у боях із поляками від 1943 до 1948 року загинуло 5–6 тис. членів

ОУН і УПА, за співпрацю з визвольним рухом у повоєнній Польщі засуджено до 20 тис. українців. Близько тисячі повстанців загинуло в боях з червоними партизанами в 1943–1944 роках. Крім того, було майже 77 тис. осіб, які вийшли з підпілля й легалізувалися у повоєнні роки. Тобто, можна сміливо припустити, що з 1942 до 1960 року через структури підпілля пройшло до 400 тис. українців.

6.5. Боротьба УПА проти Німеччини та її союзників

Від першого дня німецько-радянської війни й до сьогодні в українській і зарубіжній публіцистичній та науковій літературі не вщухають непримиренні суперечки навколо питання – на чиєму боці була ОУН і УПА в роки Другої світової війни? На наше переконання, постановка проблеми таким чином є некоректною. Слід пам'ятати, що приналежність воюючих сторін в останній світовій війні до того чи іншого табору доволі часто зазнавала змін. Так, Радянський Союз, почавши війну в тісній спілці з нацистською Німеччиною, закінчив її найбезкомпроміснішим противником гітлеризму. Британія, яка у 1940 році була готова до надання Фінляндії серйозної військової допомоги у війні проти СРСР, невдовзі опинилася в лавах союзників Кремля. Змінювали свої союзницькі вподобання Румунія, Болгарія, Італія, Фінляндія, Франція, лідери антиколоніальних рухів Північної Африки, Близького й Далекого Сходу. Ці коливання відбувалися у відповідності до геополітичних змін у воюючому світі, якіу свою чергу, визначали національний інтерес кожної окремої держави чи впливової політичної групи.

Цілком зрозуміло й закономірно, що керівництво ОУН, а згодом і УПА, намагалося діяти і визначати свою позицію згідно до власних уявлень про національні інтереси України. Звісно, при цьому, як і будь-які практикуючі політики, оунівці могли в якихось окремих моментах помилятися, що особливо помітно зараз, з урахуванням нашого історичного досвіду.

Абсолютна більшість дослідників, які займаються вивченням українського визвольного руху погоджуються з тим, що першою атакою українських повстанців проти німецької окупаційної адміністрації став напад сотні Г. Перегіняка (“Довбешки-Коробки”) на районний центр Володимирець уночі з 7 на 8 лютого 1943 року. Перша акція сотні Перегіняка за певних обставин була не оборонного, а наступального характеру. Річ у тім, що в перших числах лютого 1943 року німці арештували давнього діяча ОУН на Сарненщині “Діброву”. Було відомо, що його утримують у підвалі будинку німецької жандармерії у Володимирці. На той момент у Володимирці основні окупаційні сили склалися із 30 німецьких жандармів, 70 російських козаків (колишніх військово-полонених Червоної армії) та 80 узбеків (також колишніх радянських бранців). Попри те, що ні козаки, ні узбеки не визначалися особливо високим рівнем боєздатності, все ж операція була доволі ризикованою з огляду на достатньо численний гарнізон. Цілком очевидно, що на боці повстанців мали бути несподіванка і нічна пора.

Незважаючи на те, що сотня Г. Перегіняка складалася з людей не завжди добре навчених і не надто гарно озброєних, завдяки блискавичності нападу операція вдалася. Під час наскоку було захоплено казарми козаків і приміщення жандармерії. Убито 7 осіб, в тому числі 3-х козаків і 4-х німців (серед них і коменданта жандармерії), 6 козаків було виведено із собою і після допиту страчено в лісі неподалік Володимирця. Визволено з ув’язнення “Діброву”, захоплено 20 карабінів, 65 ковдр і доволі багато амуніції. Втрати сотні склали одного убитого і двох поранених. Після блискавичної атаки, користуючись безладом, що запанував у містечку, сотня швидко відійшла з райцентру.

Розуміючи, що німці почнуть переслідування партизанського загону, Перегіняк віддав наказ рухатися на північ у район Поліських боліт – ідеальної місцевості для того, щоб “відсидітися”, перечекати німецьке переслідування.

Німці й справді організували проти повстанської сотні каральну експедицію (силою 350 бійців), яка вийшла на табір Перегіняка 22 лютого 1943 року у лісовому масиві неподалік міста Висоцька на Рівненському Поліссі. Повстан-

ці, обороняючись, почали відступ в глиб лісового масиву. Під час нападу німців Г. Перегіняк був не в таборі, а на сусідньому хуторі. Почувши шум бою, він спробував дістатися до свого відділу, але натрапив на німців і загинув у перестрілці. Після його смерті командування сотнею взяв на себе Н. Семенюк (“Ярема”). Так завершилася перша антинімецька бойова акція повстанської сотні “Коробки”.

З нападами на районні центри з метою визволити своїх побратимів із німецьких тюрем також пов’язані дві атаки оунівських бойових груп на в’язниці у Кременці та Дубно, що відбулися в середині лютого 1943 року. У звітах німецької поліції про ці події було сказано:

“У середині лютого 1943 року почалося зосередження молоді в націоналістичних бандах. Частішими стали напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на в’язниці в Кременці та Дубно мали за мету насамперед звільнити активістів руху, які згодом організували ядро банд у цьому районі”.

У відповідь на перші атаки повстанців проти німецьких сил безпеки й адміністративних установ нацисти почали терор проти мирного українського населення. 23 лютого 1943 року в Кременці німці розстріляли 6 представників місцевої української інтелігенції, в тому числі подружжя відомих у містечку лікарів Роцинських. Через два тижні, 8 березня 1943 року, гітлерівці розстріляли 485 українських в’язнів у Рівному.

Німецькі донесення з окупованих районів України повідомляли, що на початку березня 1943 року спостерігалось розгортання і підготовка нових українських “націоналістичних банд” в районі Сарн, які складаються із загонів “чисельністю до 500 осіб”. У цей самий час німці відзначили початок розповсюдження повстанського руху на південь від автомобільної траси Рівне – Житомир і систематичні напади на німецькі господарчі об’єкти й склади на просторі між Рівним і Новоград-Волинським, що, на думку німецьких військових аналітиків, свідчило про “створення запасів”.

Однією із наймасштабніших операцій початку березня 1943 року стала атака сотні УПА С. Качинського (“Остапа”) німецьких військових склади та фабрики в с. Оржеві в ніч з

10 на 11 березня. Повстанцям вдалося захопити і вивезти зі складів боєприпаси, однак, під час бою із противником загинув командир сотні “Остап”.

Черговий сплеск антинімецької активності націоналістичних партизанських груп почав спостерігатися із середини березня 1943 року, коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції. Німецькі звіти вказували, що діяльність “українських банд” в другій половині березня охопила, крім півночі, південну частину Рівненщини, Кременеччину та південну частину Волинської області. У квітні 1943 року німці констатували, що “українські банди” охопили територію центральної та північної частини Волинської області, а також Ізяславський, Славутський і Шепетівський райони Кам’янець-Подільської області.

У середині березня 1943 року відділ УПА розбив групу німецьких карателів поблизу містечка Деражня (загинуло 16 німців). 20 березня загони УПА роззброїли охорону й звільнили в’язнів Луцького табору для військовополонених. У ніч з 25 на 26 березня 1943 року загін УПА напав на містечко Матіїв. 27 березня 1943 року повстанці оволоділи містечком Олика, знищивши в ньому німецьку адміністрацію. Близько 22 години вечора 27 березня група націоналістичних партизанів під керівництвом О. Брися (“Остапа”, “Аркаса”) атакувала райцентр Горохів. Під час нападу на бік повстанців перейшла українська поліція. 28 березня повстанці успішно відбили наступ на свої табори і бази у Людвипольському районі півтори тисячі німецьких карателів. Бої точилися в передмісті Людвиполя. В сутичці протиборчі сторони застосовували міномети і гранатомети. Загони УПА з ар’єргардними боями відійшли з містечка і відступили в глиб лісового масиву. Прагнучи помститися за опір, гітлерівці спалили Людвипіль і сусіднє село Губків.

Наприкінці березня 1943 року німці організували облогу на членів української поліції, що повтікали до УПА в Шумському районі Тернопільської області. Німецькі каральні групи були розбиті неподалік с. Новостав, під час цього бою гітлерівці втратили 38 солдатів. 25–31 березня повстанці відбили німецькі атаки на Деражню й провели масштабні бої з нацистами в с. Антонівці на Кременеччині. У повстанській

засідці поблизу села Чудне 31 березня німецька поліція втратила 18 осіб убитими.

Загалом, протягом березня 1943 року найзапекліші сутички з нацистами УПА мали місце на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарненщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам'янець-Подільської області. Повстанці п'ять разів захоплювали райцентри. На Кременеччині через активність УПА гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 року оголосити надзвичайний стан.

За даними радянських партизанів, на початок квітня 1943 року найбільшого розмаху антинімецькі акції українських повстанців набули на півдні Волині в районах Мізоч, Острог, Кременець, Верба. Зокрема, під час нападу на містечко Вербу було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за село Шимовку – 24, за Острог – 32, в Мізочі – 11. Радянські партизани відзначали, що у квітні 1943 року щодня з лісів Озтрозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджало 60–70 возів із повстанцями.

Протягом квітня протистояння між українськими націоналістичними загонами і німецькою адміністрацією продовжувало посилюватися. 2 квітня 1943 року загони УПА вдруге захопили містечко Горохів, яке утримували дві доби. 6 квітня 1943 року повсталася українська поліція в Ковелі. Поліцейські вбили 18 німців, звільнили із тюрем арештованих, розпустили в'язнів із табору примусової праці й утекли до лісу, де на їхній базі було сформовано сотню УПА. 9 квітня 1943 року українські партизани атакували містечко Боремля, де знищили місцеву німецьку адміністрацію (представниками цієї адміністрації, головним чином, були поляки, яких убили разом із родинами).

17 квітня 1943 року сотня УПА провела успішну засідку на німецьку мотоколонну поблизу села Борщівки, в сутичці загинуло 16 ворожих солдатів. Відповідаючи на активність повстанців, німці 19 квітня спалили колонію Красний Сад, убивши при цьому близько 100 цивільних осіб.

22 квітня 1943 року загони УПА ще раз вчинили напад на райцентр Горохів, вивізши із містечка трофеї – одяг і харчові продукти. Того ж дня в зіткненні поблизу фільварку

Галинівка загинуло 19 німецьких солдатів. 22 і 23 квітня запеклі бої з німецькою і польською поліцією та загонами польської Армії Крайової, якими командував “Чугай”, розгорнулися в районі каменоломень біля польського містечка (3 тис. мешканців) Іванова (Янова) Долина (Костопільщина). В нападі на Іванову Долину взяли участь дві сотні УПА: “Яреми” та “Шаули”, загальне керівництво якими здійснював І. Литвинчук (“Дубовий”). Атака розпочалася близько півночі. Поселення було обстріляне автоматичною зброєю, після чого штурмові групи почали просуватися вперед до приміщення готелю, де перебувала німецька залога містечка. Всі будівлі по дорозі до готелю спалювалися. До ранку, поки повстанці вивозили з поселення трофеї, німецьку та польську поліцію утримували під вогнем у приміщеннях готелю. Близько 4-ї години ранку 23 квітня над містечком з’явився німецький розвідувальний літак. Остерігаючись можливої появи підмоги для оточеного гарнізону, повстанці відійшли в ліс. Під час акції упівці спалили 100 будівель, захопили і знищили промислові об’єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи тонною вибухівки, детонаторами, бікфордовим шнуром. У боях в містечку загинуло 600 осіб, абсолютна більшість із яких були поляки, що згоріли у власних помешканнях.

З кінця квітня 1943 року нацисти почали практикувати застосування у боротьбі з УПА цілих військових з’єднань. Так, у райони Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію в складі двох угорських полків, полку німецьких есесівців і полку, складеного з колишніх військовополонених казахів та узбеків. Після важких триденних боїв у лісах карателям вдалося досягнути лише умовних успіхів, відтіснивши основні з’єднання УПА з Полісся та північної частини Волині на південь Волині. Фактично, це лише сприяло поширенню дій УПА на район, прилеглий до Славутицького лісового масиву, а також на Поділля (район Ярмолинці, Проскурів, Кам’янець-Подільський). Німецький звіт з цього приводу відзначав:

“У місяці квітні, завдяки операціям наших підрозділів, у головному районі діяльності банд Березне – Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, зате в районах на південь

від автомагістралі діяльність банд активізувалась. На цей час припадають численні напади на південну дорогу й пости жандармерії”.

Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 року УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Новоград-Волинський – Рівне – Ковель – Брест-Литовськ. На північ від неї відділи УПА вели жорстоку боротьбу з радянськими партизанами за контроль над територією. Дані німецької окупаційної адміністрації підтверджують звіти керівників радянських партизанських з’єднань. Так, у донесенні на ім’я М. Хруцова від командирів Я. Мельника, Д. Буренка і М. Владимірова зазначалося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й поставив під контроль усю сільську місцевість.

“У селах Рівненської області бувають тільки каральні загони німців. Малими групами або поодинокі вони тут не з’являються”.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 року сягнула 8–10 тис. бійців. Нацисти панічно повідомляли, що націоналістичні партизани атакують уже серед білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивозу до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників. Сам рейскомісар Е. Кох, звітуючись до Берліну, писав, що на Волині лишилося тільки два райони вільні від “банд”, а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля. Навесні 1943 року у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75 % орних земель і втратили 52 % поставок худоби. Німецький Генеральний комісар Волині та Поділля Шьоне на початку травня 1943 року наголошував у своєму звіті, що в районах Горохів, Любомиль, Дубно, Луцьк, Кременець повністю “панують націоналістичні банди” і далі вів:

“Те, що тут відбувається, слід розцінювати як повстання”.

Згідно зі звітами ОУН і УПА, протягом квітня 1943 року від рук повстанців загинуло близько 600 військових і

цивільних німців та їхніх союзників. Очевидно, що при визначенні цієї цифри не були зараховані поляки, які ліквідовувалися через звинувачення у співпраці з гітлерівською адміністрацією та поліцією. У відповідь на повстанські напади гітлерівці за цей самий час убили щонайменше 3 тис. селян та заручників із числа міської української інтелігенції.

Травень 1943 року приніс подальші бої і сутички з німцями. 2 травня на трасі Ковель – Брест під час засідки, організованої сотнею Т. Зінчука (“Кубика”), неподалік с. Кортеліси (рік до того спаленого гітлерівськими карателями) загинув шеф СА В. Люцте, який перебував на Поліссі з інспекційною поїздкою.

9 травня 1943 року німецька жандармерія з Кременця жорстоко паціфікувала українське село Стіжки. Після акції дорогою до районного центру на карателів напали повстанські відділи “Хрона” та “Крука”. Засідка була проведена надзвичайно успішно. Підірвавши два вантажні автомобілі з солдатами, повстанці відкрили перехресний кулеметний вогонь, жертвами якого стали 60 німців. Того ж 9 травня 1943 року розпочалися тритижневі бої між карателями і загонами УПА в Скарбівських лісах. 10 травня в сутичках поблизу села Лобечівка Берестечківського району окупанти вперше використали проти повстанських відділів артилерію і бронетехніку. 11–14 травня тривали важкі бої за лісовий масив неподалік містечка Колки, у якому містилися бази і п’ять госпіталів УПА. 13 травня інтенсивні сутички відбулися в районі Деражні, де загинули перші керівники УПА-“Північ” – В. Івахів (“Сом”, “Сонар”), шеф його штабу поручник Ю. Ковальський (“Гарпун”) і ад’ютант С. Снятецький (“Сівка”).

14 травня 1943 року загонами УПА атакували велику німецьку автоколонну поблизу с. Велика Любаша на Костопільщині. Під час нападу гітлерівці втратили 39 убитими і 11 пораненими. 21 травня відділ “Яреми” вчинив напад на німецьку каральну групу поблизу містечка Клесів на Поліссі. Під час атаки загинуло 26 німців.

У травні 1943 року відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема на Житомирщині повстанські загонами за три тижні травня 1943 року здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією і знищили

поліцейську школу неподалік Житомира, розстрілявши 260 її слухачів.

Проведення кількох сотень успішних боїв і сутичок з німецькими окупантами протягом весни 1943 року підвищили авторитет УПА, дали змогу її бійцям набратися належного військового досвіду, змусили гітлерівців рахуватися з українським повстанським рухом як серйозною загрозою для свого панування в регіоні. Занепокоєний складним становищем окупаційної влади на Волині та Поліссі 5 травня 1943 року в Україну з робочим візитом прибув райхсміністр окупованих територій Сходу А. Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що “українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди”. Комісар округу “Луцьк” заявив:

“Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниця підривають, шляхами можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює”.

Райхскомісар Е. Кох доповів своєму шефові, що

“...українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння. Треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боеприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниця, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства”.

У червні ситуація для німецького окупаційного апарату та поліції на Волині й Поліссі ставала щоразу нестерпнішою. 5 червня поблизу с. Дюксин засідка повстанців убила 12 німецьких солдатів. Того ж дня, після обстрілу повстанцями німецького опорного пункту в с. Сільце, німці залишили населений пункт і перевели своїх службовців до Горохова. 12 червня українські партизани атакували дві роти німецьких і польських поліцейських поблизу с. Берестове. Під час бою загинуло 7 німців і 15 польських поліцейських. Того самого дня неподалік с. Оришківці на повстанську засідку натрапив відділ німецької жандармерії із Шумська, який повертався з “господарської акції”. Під час перестрілки загинуло 9 німців.

13 червня сотня “Шавули” в засідці спалила один німецький автомобіль і вбила 7 німецьких поліцейських.

Від 1 до 13 червня 1943 року партизани здійснювали облогу містечка Колки. Оточивши населений пункт щільним кільцем, загони УПА його цілковито заблокували. Після переговорів з німецькою залогою командування загонів УПА дозволило залишити містечко полякам і німцям, які вийшли наданим коридором 5 і 13 червня. Того ж 13 червня до населеного пункту увійшов курінь УПА “Рубашенка”, який розквартирувався в містечку, перетворивши його на “столицю” т. зв. Колківської республіки.

Наприкінці червня 1943 року відбулися успішні бої повстанців із німецькою поліцією в районі с. Дружкополя неподалік містечка Горохова. Під час цих боїв, за повстанськими звітами, німці втратили 56 солдатів і 140 мобілізованих у поліцію фольксдойчів.

З німецьких звітів за червень 1943 року дізнаємося, що велика “українська банда” захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Острог з усіх боків оточені “великими групами банд”.

“Напади на адміністрації, бургомістрів та церкви з метою знищити метричні книги, а також на транспорті цивільного населення, призначеного для вивезення на роботу в Райх, є свідченням централізованого керівництва бандами. Немає ніякого сумніву в тому, що загальне керівництво українськими націоналістичними бандами в руках бандерівського руху ОУН”.

Усі перелічені вище червневі акції УПА проти німців проводилися з ініціативи повстанців, але поряд з ними були десятки боїв проти окупантів, які починалися з німецьких атак проти партизанських баз і таборів. Адже 7 червня 1943 року німецьке командування розпочало першу масштабну антиповстанську операцію. Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції Генерального Комісаріату “Волинь і Поділля” бригаденфюрер СС Гінцлер. У наказі № 41, підписаному Гінцлером, зазначалася необхідність знищити український повстанський рух і оволодіти територією “пропагандистськи і господарче”. У Любомлі, Дубно, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які з допомогою поліційних частин мали відновити

“німецький порядок” на окупованих територіях. 21 червня 1943 року територія Райхскомісаріату Україна була оголошена “зоною антипартизанських операцій”. Від липня 1943 року до операцій проти УПА було залучено відомого борця з партизанами, командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Е. фон дем Баха-Зелевскі. У розпорядженні німецьких генералів було 10 тис. солдатів (німецьких та польських поліцаїв і жандармів), 10 батальйонів мотопіхоти (до 7 тис. осіб) з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків, угорські частини та 5 бронепоездів.

Для ефективної боротьби з повстанцями цих сил виявилося замало, вони були невідготівлені для партизанського способу ведення бойових дій, дуже неповороткі. Загони УПА, маневруючи, виходили з-під потужних ударів противника, вдало переміщаючись в інші райони, здебільшого на Волинське Полісся або рейдуючи на територію Житомирщини. Найбільш відомим у липні 1943 року став рейд куреня “Гордієнка”, який дійшов до Потіївського району й повернувся назад на Рівненщину. Під час рейду 17 липня повстанці розбили німців під с. Жолобне Ярунського району убивши 34 окупанти. 19 липня поблизу с. В’юнок Мархлевського району було вбито 30 німців і місцевих поліцейських. 20 липня поблизу Швецької Буди куренем було розбито взвод угорців, 23 липня в містечку Котельня Андрусівського району повстанцями було розбито роту німців і шуцманів, які втратили 20 осіб убитими. Того ж дня повстанці обстріляли німецькі військові транспорти на залізниці неподалік станції Івниця, убивши двох лейтенантів і вісім рядових німців. 25 липня в передмісті Коростишева “гордієнківці” спалили тартаки і під час бою вбили сімох німців. 28 липня між селами Шевченко й Устинівка Потіївського району повстанці розбили роту курсантів школи жандармерії, вислану проти них. Жандарми втратили 83 убитими, 8 полоненими і 5 важко пораненими. Повстанці захопили 8 кулеметів, 8 автоматів, 94 гвинтівки, 17 револьверів і 6 тис. набоїв. Рейд успішно завершився 29 липня поверненням на свої бази.

Дуже часто повстанці завдяки хитроцям спеціально наводили німецькі каральні групи на свої засідки. Очевидець подій, поліцейський Р. Кранц згадував:

“Українці неодноразово наводили на засідки німецьку жандармерію та польську допоміжну поліцію. Приїжджає на коні українець босий, із розстібнутою сорочкою з донесенням про те, що німецький відділ атакований партизанами в околиці Новомалина. Група німців і поляків сідає до автомобілів. Український посланець виконує роль провідника. Заїжджаємо до яру. Несподіваний вогонь з усіх сторін. Результат – 19 убитих німців і 6 поляків”.

Здійснюючи бездарні каральні операції проти УПА, нацисти одночасно потурбувалися про ідеологічну підготовку своєї акції, яка також виглядала надто фальшиво. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, у яких ОУН називалася “знародом жидівського більшевизму”, стверджувалося, що “кремлівські жиди стоять у зв’язку з ОУН”, а УПА керують “агенти Москви”, що “Бандеру призначили старшим більшевиком України” та інші нісенітниці. Одержавши поразку у бойових діях проти УПА та не вгадавши з ідеологічною “обробкою” населення, гітлерівці традиційно широко застосовували масовий терор проти мирних громадян. Протягом тижня було арештовано й 15–16 липня 1943 року страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), спалено цілі села (Малин, Уличів, Губків, Манн та інші). Окремі населені пункти (Унінець, Лабрів, Радомишль, Суховою, Вільче) гітлерівці бомбили з літаків протягом 13 і 20–25 липня 1943 року.

Однак жорстокість лише викликала посилення опору. За німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них не лише не знизилася, але навіть зросла. Загалом протягом липня 1943 року УПА здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об’єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більше посилилася – 391 напад на німецькі гарнізони, 1034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства.

Жорстокість і безкомпромісність боротьби щодня зростала. Надзвичайно показовою в цьому сенсі була доля 202 (польського) батальйону допоміжної поліції. Батальйон у червні 1943 року перевели на дислокацію в Іванову (Янову) Долину. Протягом щомісяця батальйонники втрачали у боях

з УПА 12–13 осіб убитими. Як згадував службовець батальйону:

“Українці паралізували наш рух. Рота стала надто малим військовим підрозділом для оперування. Щоночі на нас нападають українці, які обстрілюють наші бараки щільним вогнем. Переживаємо справжнє пекло. Можемо спромогтися лише на поодинокі випадки з лісу на навколишні села. Увійшовши в село, здійснюємо хаотичну стрілянину, під її прикриттям завантажуємо пару корів або свиней на воза й відступаємо”.

Інший польський поліцейський згадував, як разом із німецькими карателями потрапив у засідку українських повстанців коло Яполоча. Під однією із вантажівок вибухла міна, після чого поліцейські були атаковані з трьох боків. Із 30 поліцейських (20 німців і 10 поляків) цілими із засідки вийшло шестеро, з яких троє були поранені.

“Допомога, яка до нас надійшла, була вже цілком запізнілою. Вона тільки позбирала трупи, які були обдерті з мундирів і понівечені. Кожен був поранений і замордований пізніше – вони мали відрізані носи та пальці, які позапихали до вуст убитих”.

Серед найвідоміших сутичок і боїв з німцями, здійснених у серпні–вересні 1943 року були: напад загонів УПА на німецьку жандармерію на дорозі Вишівець – Кременець 11 серпня 1943 року, внаслідок якого загинуло 40 німців; бої української самооборони із німцями в селах Тростянець і Лички коло Луцька (6 і 14 серпня), під час яких села були спалені карателями; бій з німцями в с. Острів коло Ківерців 7 серпня, коли німці втратили 10 солдатів. 10 серпня німці втратили 20 бійців у сутичках з повстанцями в районі с. Вишгородки у Лановецькому районі. Важкі бої із німцями в серпні 1943 року мав курінь “Славка” в лісовому масиві неподалік с. Підберезці. Оточені каральними загонами повстанці після цілоденного бою прорвалися із оточення, втративши 97 осіб убитими (в тому числі курінного “Славка” і сотенного “Москаленка”). Втрати противника повстанці, очевидно, оцінювали надмірно оптимістично – щонайменше в 300 осіб.

Надзвичайно вдалим вийшов напад повстанських загонів на поліське містечко Камінь-Каширський. З цього районного

центру німці здійснювали часті каральні й господарчі операції в навколишніх українських селах. Поряд з містечком була німецька авіаційна база, тому райцентр мав солідний гарнізон – роту вермахту і роту поліції (польського шуцманшафту), всього близько 350 осіб. Для операції проти цих сил командування УПА на Поліссі сконцентрувало курінь “Криги” і сотні “Лисого” та “Кубика” (до 800 бійців), яким було надано важкі міномети і 75-міліметрову гармату. Командував операцією Ю. Стельмащук (“Рудий”). 18 серпня 1943 року всі повстанські загони були сконцентровані в лісі за 12 кілометрів від містечка. О 2 годині ночі почалася операція із захоплення населеного пункту. Перша штурмова група чисельністю 30 осіб близько третьої години зуміла непомітно пройти до міста, і проробивши проходи в інженерних загородженнях, захопила німецькі казарми на гірці, яка домінувала над містечком. Після цього було подано сигнал до штурму райцентру основним силами. Німецькі казарми з поліцією було підпалено, повстанці увійшли до Камінь-Каширського, залишки німецько-польського гарнізону були оточені в декількох будівлях у центрі містечка. 14 полонених німців повстанці розстріляли на очах у населення. До 17 години дня місто перебувало в руках українських партизанів. З райцентру було вивезено 600 центнерів солі, 500 центнерів борошна, 80 центнерів цукру, шкіру, військові уніформи, 7 мотоциклів, 11 коней із сідлами, 4 радіоприймачі, 1 радіостанцію, 16 друкарських машинок, 100 пістолетів, 4 німецькі автомати, 10 кулеметів, 20 тис. набоїв. Під час боїв у місті німці й поляки втратили 100 осіб убитими.

25 серпня 1943 року загони УПА атакували містечко Мізоч, а також однойменну залізничну станцію і державне сільськогосподарське підприємство. У населеному пункті була рота німців і рота угорців, а також польська самооборона. Загони УПА, якими командував П. Олійник (“Еней”), увірвалися в районний центр зі східного боку, взяли під контроль головні будівлі, захопили цукровий завод. Під час бою містечко на 80 % згоріло, в пожежі загинуло близько 100 поляків.

Влітку 1943 року керівництво ОУН(Б), намагаючись захистити місцеве українське населення від терору рейдуючого з’єднання радянських партизанів під командування С. Ков-

пака, дає дозвіл на створення на території Галичини (в Карпатах і на Прикарпатті) загонів Української Народної Самооборони (УНС). Протягом червня–липня у важкодоступних лісових масивах і горах створюються підготовчі табори, у яких відбувається навчання української молоді військової справи. Спочатку відділи УНС не ведуть жодних антинімецьких акцій, однак у той самий час в Галичині активізуються диверсійно-бойові групи Служби безпеки ОУН(Б) (т. зв. боївки СБ), які щоразу частіше здійснюють теракти проти представників німецького адміністративного і господарського апарату в регіоні. З липня 1943 року німецька влада в дистрикті Галичина відзначають часті факти нападів націоналістів на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні тощо. Також з'являються згадки про перші атаки оунівських бойовиків на невеликі німецькі опорні пункти, дільничні відділи поліції і т. п. Нападники в усіх випадках намагалися заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, друкарськими машинками, зброєю та боеприпасами.

Прагнучи запобігти поширенню українського повстанського руху на Галичину, в середині літа 1943 року гітлерівці перейшли до наступальних дій. У липні 1943 року німецька поліція напала на табір УНС біля містечка Турка в Карпатах. У бою з німцями загинуло 10 членів самооборони, а 2 потрапили в полон. У середині серпня німці через своїх інформаторів дізналися про перебування в селі Кеданичі неподалік Коломиї вишкільного табору куреня УНС “Чорні Чорти”. Численна карна експедиція німців оточила табір. Після двогодинного бою, німці, втративши 7 убитих, зуміли витіснити курінь із табору в гори. Карателям дісталось все обладнання, харчові запаси, важке озброєння, частина архівів.

Ці німецькі напади на самооборону стимулювали розгортання антинімецьких виступів УНС в Галичині. 18 серпня 1943 року зафіксовано першу атаку загонів самооборони на німців у Прикарпатті. Сотня націоналістів розбила табір німецької “Служби праці” в районі містечка Сколе на Дрогобиччині. Було звільнено декілька сотень робітників каменоломні, а німецьку охорону (яку звинуватили в поганому ставленні до робітників) розстріляли. Уже на початку вересня УНС вступила в масштабні бої з карателями. 1 вересня коломийський ку-

рінь УНС “Чорні Чорти” мав сутичку з німцями в горах, у якій втратив трьох людей убитими. А 3 вересня 1943 року націоналістам вдалося заманити німців у свою засідку. Німецькій комендатурі в м. Долина було надано фальшиву інформацію про місце дислокації підготовчого табору УНС неподалік зазначеного містечка. Німецький каральний батальйон, який вирушив на місце, зазначене в повідомленні, нікого не виявив. Повертаючись у Долину вузькоколійкою, німці були атаковані із засідки великими силами самооборони й буквально розстріляні із навколишніх домінуючих висот. Батальйон втратив майже 200 осіб убитими. Це був найбільший успіх новостворених загонів УНС у боротьбі з німцями на початку осені 1943 року.

Тоді ж, у перші дні вересня 1943 року, поблизу с. Рядовичі відбувся один із найбільших боїв УПА з німцями на Волині. 5 вересня в цьому районі повстанці вели бої з польськими загонами Армії Крайової та базами польської самооборони. Для операції проти поляків було стягнуто декілька куренів групи УПА “Тури”. 7 вересня в місці ведення українсько-польських боїв з’явилися німецькі армійські підрозділи. Спочатку рота вермахту несподівано натрапила на засідку, організовану сотнями “Байди” та “Кубика”. Під час першого бою німці втратили 5 осіб убитими й 11 полоненими. 8 вересня німці відправили каральну експедицію з Ковеля, яка складалася з батальйону піхоти, трьох броньованих машин та бронепοїзда. Розпочалися запеклі бої із використанням з обох боків артилерії. Повстанці, які мали чисельну перевагу, але гірше озброєння, вели бої дві доби (до кінця дня 9 вересня), після чого відійшли в глиб лісового масиву. Упівці добули 59 одиниць зброї і, начебто, убили 208 осіб противника*. Власні втрати партизани оцінювали скромно – у 16 убитих.

* Ветерани польського підпілля стверджують, що в цьому бою німці втратили лише 26 своїх солдатів. Однак вказують на те, що тіла німців були сильно помордовані. Навряд чи в такому бою у повстанців була можливість знущатися над трупами. Помордованими могли бути хіба що 11 німців, захоплених 7 вересня в полон. Скоріш за все правда про німецькі втрати лежить десь по середині. Якщо припустити, що вбитих німців 8–9 вересня було стільки ж, скільки захоплено зброї (59 осіб) і додати до цього числа 11 убитих полонених і 5 убитих напередодні, то вийде доволі вірогідне число – 75 осіб. Враховуючи, що повстанців було більше й що німці атакували на незнайомій території, вони цілком могли втратити стільки людей за три дні.

Другою легендарною подією у вересневих зіткненнях УПА з німцями на Волині стали бої в Загоріві. 11 вересня 1943 року неподалік православного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці несподівано була атакована німецьким каральним відділом чота особливого призначення А. Марценюка (“Берези”) (44 бійці озброєні стрілецькою зброєю, трьома ручними кулеметами, станковим кулеметом “Максим”, легкими мінометами й ручними гранатами) із куреня О. Брися (“Остапа”). Повстанці відійшли за монастирські мурі і вчинили шалений опір противнику. Розуміючи, що взяти штурмом монастирські стіни буде доволі складно, німці викликали на допомогу авіацію. Три бомбардувальники розбомбили монастир, однак штурм, який німці розпочали після бомбардування, був відбитий. Після цілого дня боїв о 2 годині ночі завдяки темряві і туману повстанці здійснили відчайдушну спробу прориву. Вирватися вдалося 12, троє сховалося в нішах і підвалах монастиря, 29 загинуло в бою.

Наприкінці вересня 1943 року ще один значний успіх у боротьбі з німцями отримали загони УНС в Галичині. Чота УНС “Скуби” на дорозі Космач – Коломия організувала засідку, до якої потрапило чотири вантажівки з німцями. У перехресному вогні гітлерівці, за українськими даними, втратили до 70 осіб убитими. Навіть, якщо ці дані втричі перебільшені, удар, як для партизанської акції, був доволі дошкульним.

21 вересня 1943 року чота УПА оточила 18 німців у селі Ставок неподалік Ковеля. Після короткого бою німці втратили 17 осіб убитими, одному вдалося врятуватися втечею.

Загалом же під час боїв і сутичок з окупантами у червні–вересні 1943 року загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців і їх союзників. Наслідком успішної боротьби УПА з німецькими окупантами стало намагання націоналістів узяти під свій повний контроль суцільні території, в тому числі й захопивши районні центри. Володимирець, Степань, Висоцьк, Добровиця, Людвипіль, Мізоч, Камінь-Каширський, Держане по черзі побували під контролем загонів УПА, але для утримання їх на триваліший час сил у командування Повстанської Армії не вистачало. Тому “повстанські республіки” найчастіше виникали у сільській

місцевості – там, де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо). На підконтрольних УПА територіях з липня 1943 року вся повнота влади належала місцевим командирам збройних загонів і керівникам мережі ОУН. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання Головне командування УПА 15 серпня 1943 року оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України. Виходячи з того, що найважливішою проблемою для українського селянства впродовж віків було “земельне питання”, повстанське керівництво видало 15 серпня 1943 року “Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії”.

Масштабні плани УПА були значною мірою дезорганізовані наближенням німецько-радянського фронту. Німецькі фронтові частини буквально затопили Волинь, відступаючи під ударами Червоної армії. Німецькі сили безпеки застосували нову тактику у протистоянні із повстанцями. Усвідомлюючи неможливість утримати ситуацію цілковито під контролем, гітлерівці стягнули великі поліційні та жандармські гарнізони до міст і залізничних станцій, сконцентрувавши увагу на охороні комунікацій. Збір систематичних продовольчих контингентів із населення відновлювати вже не намагалися, лише періодично каральні експедиції поліції, посилені фронтовими частинами вермахту, вдавалися до рейдів у сільську місцевість з метою забезпечити себе продовольством. При цьому гітлерівці не забували застосовувати масовий терор проти мирного населення і заручників.

Жовтень 1943 року приніс нові вияви німецького терору, що вилилися в болісні втрати української громади Волині. 1, 15 і 16 жовтня гітлерівці здійснили масові розстріли українських в'язнів у тюрмах Кременця, Луцька, Рівного та Дубно. Жертвами езекуцій стало 830 осіб. Паралельно із розстрілами в'язнів німці почали антипартизанські акції, які зводилися здебільшого до масового бомбардування з літаків і артобстрілів великих лісових масивів та знищення сіл. 9 жовтня 1943 року у відповідь на атаку повстанців на німецький конвой карателі розстріляли 70 мешканців села

Радогощі, 12 жовтня після того як сотня УПА знищила в с. Точевики відділення німців, каральна експедиція спалила 13 українських сіл неподалік Острога, убивши при цьому 500 цивільних громадян. У паціфікації поряд з німцями активну участь брала польська допоміжна поліція. Після вдалої атаки повстанців на райцентр Мізоч уночі з 3 на 4 листопада 1943 року, коли німці, угорці та поляки втратили декілька сот осіб убитими, каральна експедиція окупаційних військ спалила села Бущі, Мости, Борщівка й розбомбила авіацією повстанський госпіталь у лісі поблизу Бущі.

Масштабні антиповстанські акції провели німці 2–3 листопада 1943 року. Упродовж першого дня акції авіація розбомбила містечко Степань, після чого його розграбували поліційні відділи, тоді ж було спалено райцентр Рафалівка й с. Великі Осинці. Наступного дня гітлерівці паціфікували містечко Деражня, де загинуло 250 мирних мешканців. 3 листопада каральна група прочесала населений пункт Стидинський, у якому під час акції було вбито 249 осіб. 3 листопада важкі бої з німцями велися рівночасно й у районі Колок, де були розташовані великі повстанські бази. Під час боїв за Колки гітлерівці використовували авіацію, артилерію і повітряний десант. Карателям вдалося розбити з'єднання УПА й витіснити загони у сусідні райони. 10 листопада масштабні антиповстанські облави проводилися німцями в районі міста Володимирця. Їхніми жертвами стали 50 підпільників.

Посилення німецького терору і натиску на УПА помітила радянська партизанська розвідка. 14 листопада 1943 року у донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В. Бегми до Українського штабу партизанського руху відзначалося: *“Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами”*. Детальніше проблема німецького натиску розкривалася в наказі № 7 коменданта Воєнної Округи “Турів” від 16 листопада 1943 року.

“В останніх часах німці посилили кампанію винищення відділів УПА. В акціях беруть участь літаки і танки. Хвиля німецького нищення і терору охопила всі простори між Горинню і Стиром. На Цуманщині, Колківщині та в інших сусідніх районах повно німецького війська. Все грабу-

ють і палять. Не лишають нікого і нічого. По селах дуже шукають за криївками. Населення під сильним німецьким терором показує місце криївок. Акцію ведуть широко і на довгу скалю”.

Найбільш сприятливо для лісової армії розгорталися події на південному-сході Волині. До успіхів повстанців у листопаді 1943 року в цьому регіоні слід віднести вдалий напад на німецьку реквізиційну експедицію біля с. Смига на Кременеччині, коли загинуло 18 німців, а також атаку сотень “Докса” і “Птаха” на чисельну групу німців поблизу с. Ярославичі Млинівського району, під час якої карателі втратили 25 солдатів убитими.

Доволі масштабними боями позначилися жовтень–листопад 1943 року у протистоянні з німцями загонів УНС в Прикарпатті. 5 жовтня коло Космача вишкільний відділ УНС напав на групу німців, убивши при цьому 20 осіб. 30 жовтня 1943 року в с. Недільна коло Самбора німецька каральна експедиція оточила табір УНС. Протягом дня німці безуспішно штурмували гарно укріплені в гористій місцевості позиції повстанців. Після цілоденного бою під прикриттям ночі оборонці табору вирвалися з оточення й вийшли в гори. У боях, за даними української сторони, загинуло 160 німців. Власні втрати оцінено цифрою – 34 убиті.

Наприкінці листопада 1943 року відділи УНС вели важкі оборонні бої з німецькими каральними експедиціями в районі Копиченців, Чорного Лісу, Станіславова.

Протягом жовтня–листопада УПА й УНС мала 47 боїв із німцями, а сільська самооборона 125 сутичок. У важких боях з переважаючими силами ворога у жовтні–листопаді 1943 р, повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців та УНС (без сільської самооборони й мирних мешканців) сягнули 414 осіб убитими.

Однак останні місяці 1943 року чітко продемонстрували всьому світові, що гітлерівський “тисячолітній Райх” прямує до свого безславного кінця. Вермахт тріщав під могутніми ударами зі Сходу, а союзники Німеччини, після виходу з війни Італії мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов командування УПА провело переговори з Бухарестом і Бу-

дапештом, а також низку локальних перемовин із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладання угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, можливо, налагодити контакти з країнами Заходу.

Тим часом за останній місяць 1943 і за перший місяць 1944 року фронт відкотився безпосередньо на територію діяльності УПА-“Північ” та УПА-“Південь”. Бої йшли в Київській, Житомирській, Вінницькій, Рівненській областях. Повстанські загони опинилися у фронтовій смузі. Перед ними постали два найголовніші противники – радянські партизани й диверсанти, які масово закидалися в ліси за лінією фронту численними групами по 500–1000 осіб і німецькі частини, які намагалися придушити у своєму безпосередньому тилу і повстанський, і червоний партизанський рухи. Важкі бої загонів УПА із німцями, козачими частинами при німецькій армії та поліційними загонами, які склалися із різних народів СРСР, відбувалися на зламі 1943–1944 років у лісах поблизу Маневичів, Кудриня, Кременця, Дубна, Острога, Кам'янця-Подільського.

Намагаючись вивести свої загони з-під ударів німецької армії, червоних партизанів і радянських військ, Головне командування УПА 24 грудня 1943 року затвердило “Тактичну інструкцію”, згідно з якою на “німецькому фронті” слід було подбати про якнайбільше збереження всіх *“фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби”*, а тому проводити лише самооборонні акції, уникаючи “зачіпних боїв” проти німців. Битися з німцями можна було лише у разі їхнього нападу, під час захисту населення від каральних експедицій, з метою “відстрашення” їх від подальших антиповстанських заходів, для здобуття зброї та амуніції. Одночасно підкреслювалося, що найголовніше – перезимувати без власних втрат. Також командуванням і штабом УПА наказувалося, якщо це буде можливим, стягнути всі повстанські відділи і з'єднання у

великі лісові масиви для того, щоб перечекаати перехід фронту. Найгірше в цій ситуації довелося куреням УПА-“Південь”, яким довелося залишати мало заліснену територію Поділля й Уманщини та виходити в напрямку Кременецького і Славутського лісових масивів або за Збруч на територію Галичини.

У Галичині зима 1943–1944 років була позначена невеликими акціями проти німців окремих загонів УНС, які в цей час переформовувалися в УПА-“Захід”. Холодна пора року традиційно не сприяла масштабним партизанським операціям, тому звіти фіксують лише поодинокі напади на німецькі господарські об’єкти, поліцію, конвої в’язнів, а також на невеликі групи або поодиноких солдатів. Окрім того, на початку 1944 року повстанське командування повністю усвідомлювало скороминучість німецької окупації, а тому намагалось економити сили, утримуючись від активних дій проти німців. У своїх спогадах повстанець В. Максимович згадував:

“Ліс (у якому перебували загони УПА – авт.) знаходився неподалік від села, в якому були німці, однак вони взагалі не входили до лісу, відчуваючи своє безсилля. Але й ми їх не сильно зачіпали, бо добре знали, що вони вже недовго тут будуть, а ми маємо приготуватися до зустрічі страшного ворога, дикого, підлого...”

Виходячи з ситуації на фронтах світової війни, повстанці навесні 1944 року здійснювали лише самооборонні операції у разі посилення німецького терору або роззброювали німецькі відділи, які відступали зі Східного фронту. Найбільші сутички і бої з німцями в обороні українських сіл відбулися 13 лютого 1944 року поблизу Бродів, 24 лютого поблизу Городенки, 2 березня неподалік Бережан, 12 березня в Чортківському районі, 14–15 березня поблизу села Болшівці на Тернопільщині, 24 березня в районі містечка Долина, 26 березня на Бережанщині, 3 травня неподалік Радехова, 4–5 травня поблизу Перемишлян, 3 і 5 травня поблизу Станіславова і Калуша, 9 травня у Сокальському районі. Важких втрат у боях із німцями в районі Рави Руської зазнали сотні “Яструба” й “Морозенка” 11 травня 1944 року. Повстанці втратили 59 осіб убитими, пораненими і полоненими, карателям вдалося захопити склади зі зброєю, боєпри-

пасами та продовольством. 15 травня оборонні бої з німцями відбувалися в селах в районі Станіславова (повстанці втратили 13 людей полоненими), 25 травня коло Торочина (загинуло 7 повстанців), 27–29 червня неподалік Рогатина (партизани втратили 6 осіб).

Наприкінці липня 1944 року німці здійснили дві масштабні каральні акції – проти повстанців у районі Самбора (на старшинську школу), де в боях загинуло 7 курсантів і 12 атакуючих німців та поблизу села Набріж Львівської області, де карателям вдалося розбити повстанську сотню військової округи “Буг”, яка втратила 50 осіб убитими.

Однак найбільші бої з німцями й угорцями в Галичині відбулися 6–16 липня 1944 року неподалік гори Лопата в районах Сколе і Долина на стику Дрогобицької та Станіславівської області. 6 липня з’єднання повстанців під командуванням В.Андрусяка “Різуна”, яке рухалося із Чорного Лісу в район Турки, в засідці роззброїло німецький підрозділ, який пересувався трьома вантажними автомобілями. Інформація про наявність великого повстанського з’єднання, яке атакувало німців, змусило німецьке й угорське командування розпочати масштабну каральну акцію. 8 липня 1944 року німецькі війська почали наступ на повстанців з боку містечка Долина, а їхні угорські союзники підтримали атаку з боку містечка Сколе. Зав’язався бій із використанням мінометів та артилерії. Ведучи ар’єргардні бої, повстанські сотні відступили на гору Лопата, де зайняли гарно укріплені стаціонарні позиції (ці позиції свого часу були підготовлені угорцями як резервна фронтова лінія оборони в Карпатах). Близько 17 години 8 липня 1944 року німці та угорці разом атакували повстанські позиції на горі. Угорці були досить швидко відкинуті на висхідні позиції. Важкі бої зав’язалися із німцями. Під час німецьких атак справа доходила до рукопашного бою. 9 липня повстанці почали виходити з оточення, використовуючи переваги місцевості й вдало маневруючи. 10 липня повстанські відділи атакували німецькі війська із засідки. Німці втратили декілька вантажних автомашин. Локальні бої в районі Лопати тривали до 16 липня, після чого німці й угорці відступили до райцентрів Сколе й Долина. У боях з німецького та угорського боку полягло понад 200 солдатів, повстанці втратили щонайменше 50 осіб.

Найвдаліші акції із роззброєння німців мали місце 23 березня 1944 року поблизу Калуша, де повстанцям вдалося оточити і роззброїти валку фольксдойчів, яка налічувала 40 возів. Наприкінці березня сотня “Благого” зуміла обеззброїти 280 німців, які будучи деморалізовані поразками на фронті, не чинили опору. У квітні 1944 року повстанські загони роззброювали невеликі групи німців у Бережанському районі, неподалік Сокаля, поблизу Перегінська. 6 липня 1944 року повстанцям вдалося оточити три вантажівки із німцями неподалік Станіславова і змусити їх скласти зброю. Партизани здобули три кулемети і декілька десятків карабінів. 27 липня 1944 року в Самбірському районі загони УПА атакували колону німецьких військ, що відступала на Захід. Зав’язався запеклий бій, під час якого обидві сторони використовували крупнокаліберні міномети. Під час бою, як свідчать повстанські донесення, вдалося здобути “багато зброї”. Також у липні 1944 року, коли німецький фронт посувався на захід під натиском Червоної армії, повстанцям вдалося роззброїти декілька сот німців у районі Журавна й Турки. Особливо вдало завершилася акція поблизу Турки, де було здобуто 29 возів зброї та боєприпасів, здебільшого радянського виробництва. На початку серпня 1944 року в районі Тлумача повстанці роззброїли 180 німців і 50 узбеків. Після роззброєння німців відпустили, а узбеків передали у розпорядження СБ ОУН. За деякими даними таких полонених із числа різних східних легіонерів німецької армії влітку 1944 року СБ використовувала для спорудження великих штабних криївок і госпіталів у Карпатах, після чого їх ліквідували заради збереження конспірації.

Уже на кінець квітня 1944 року українські повстанці в Галичині контролювали цілі райони, на яких оголошували створення української влади. Зокрема, донесення польських підпільних структур у 20-х числах квітня фіксують:

“Головні сили українців разом зі штабами УПА та ОУН сконцентровані у селах повітів Бібрка, Перемишляни, Бережани, Рогатин. Цей район становить нібито зародок “української держави”, охоплює близько 40 сіл із цілою смугою лісів і столицею в Дусанові. В цьому районі відбуваються військові навчання, звідки відправляються відділи на бойові

акції, головним чином спрямовані проти поляків, ці відділи дорогою підсилюються місцевим елементом. Чисельність цієї армії визначається нібито 10 тисячами осіб, добре озброєними, навіть малими гарматками. До цієї “держави”, що лежить на узбіччі від шосейних доріг, не наважуються навіть потикатися німці. Тут концентрується українська молодь, яка за наказами ОУН включається до “української армії”.

Доволі потужний вплив УПА на ситуацію на Волині, Поліссі та Галичині змушував німецьке командування та спеціальні служби спробувати знайти порозуміння з українськими повстанцями наприкінці свого панування над Україною. Вище згадувалося, що в 1943 році керівництво ОУН та УПА вели переговори із угорцями, італійцями, словаками, румунами про координацію дій на міжнародній арені. Паралельно українське підпілля намагалося зацікавити українською проблемою західних альянтів через своїх емісарів у Каїрі, Стокгольмі, Стамбулі. Усі ці контакти були спрямовані на пошуки союзників для майбутньої боротьби з більшовизмом. Набагато складнішими й загадковішими виявлялися контакти українського підпілля з німцями на зламі 1943–1944 років та влітку 1944 року. Слід відзначити, що переговори, які провадилися з німцями, необхідно поділити на дві групи – домовленості, яких досягали окремі польові командири УПА з окремими німецькими частинами або з’єднаннями про нейтралітет і обмін зброї на продовольство чи розвідувальну інформацію про червоних партизанів або польське підпілля. Та переговори між німецькими військовим чи поліційним командуванням і командуванням УПА й керівництвом ОУН про досягнення приязного нейтралітету і про співпрацю у боротьбі зі спільним ворогом – більшовизмом. Очевидно, що основною причиною, яка підштовхнула керівництво ОУН і УПА до поновлення (розірваних у 1941 р.) контактів українського визвольного руху з німцями було бажання заощадити власні сили на антинімецькій боротьбі. Протинімецький повстанський “фронт” з огляду на здоровий глузд виглядав наприкінці 1943 і в першій половині 1944 року нелогічним. Після важких поразок на Сході, після втрати Африки і виходу з війни Італії ставало дедалі очевидніше, що вермахт найближчим часом буде витіснений з території

України. Українському підпіллю належало невдовзі зіштовхнутися із набагато грізнішим за німців противником – більшовицькою владою, владою, яка вже мала солідний досвід у знищенні українського визвольного руху й у пацифікації українського народу шляхом колосальних репресій та геноцидних голодоморів. Вступати в бій із німцями, які утікали на Захід не було найменшого сенсу. Однак ситуація, яка склалася, дозволяла керівництву українського резистансу скористатися німецькою слабкістю, щоб виторгувати у німців в обмін на нейтралітет і надання послуг у боротьбі з більшовизмом зброю, боеприпаси, медикаменти, одяг, звільнення з концтаборів українських політичних в'язнів, свободу пересування українським повстанським загонам у прифронтівій смузі. Крім того, німці самі шукали контактів із підпіллям.

Перші переговори з німецькими чинниками, як уже зазначалося, здійснювали польові командири УПА без погодження з вищим керівництвом руху. Так, 9 грудня 1943 року командир загону імені Богуна ВО “Тури” П. Антонюк (“Сосенко”) вступив у контакт із німцями через старосту Володимир-Волинського повіту. 20 грудня “Сосенко” уклав угоду із командуванням німецьких військ у регіоні про взаємний нейтралітет. Повстанці обіцяли надати німцям достатню кількість продовольства для армії, в заміні німці обіцяли припинити каральні акції проти цивільних громадян та бомбардування авіацією сіл. Також було домовлено, що обидві сторони спільно воюватимуть проти радянських і польських партизанів, а загін УПА отримає для цієї мети зброю та боеприпаси. Подібні домовленості були досягнуті командирами деяких окремих сотень УПА в районі Каменя-Каширського на Поліссі в січні 1944 року, де німці, відступаючи, залишили для повстанців склади зі зброєю. 12 березня 1944 року в районі Верби і Деражного на півдні Волині місцеві командири УПА провели переговори із шефом СС та поліції в райхскомісаріаті Україна бригаденфюрером СС Бренером, на яких домовилися про взаємний нейтралітет, обмін розвідувальною інформацією та передачу повстанцям частини озброєння військ, що відступали. Німці також зобов'язалися утримуватися від “самовільних реквізицій” продовольства у населення. Тоді ж було досягнуто угоди із командувачем

німецьким XIII корпусом генералом Гауффе про дозвіл повстанським загонам переходити лінію фронту в німецький тил й обмін пароллями. В Галичині локальні переговори із німцями вели командир УПА в районі Кам'янки-Стурмилової В. Олійник ("Орел") та командир повстанців на Станіславщині В. Андрусак ("Різун").

Спонтанні контакти між командирами повстанських загонів і німцями стурбувало командування УПА й Провід ОУН. За самочинні переговори було віддано під суд їхнього першого ініціатора П. Антонюка ("Сосенка"), якого 7 березня 1944 року за вироком військово-польового суду УПА розстріляли. Згодом така ж доля спіткала В. Олійника ("Орла") – його розстріляли перед лавами повстанців. Керівництву українського визвольного руху здавалося, що дрібні домовленості з німцями не можуть вирішити проблеми взаємин українців із німецькою державою-окупантом і не дозволять досягнути максимального ефекту від подібних контактів. Тому 5 березня 1944 року у Львові відбулася зустріч представників німецького СД із уповноваженим Центрального Проводу ОУН(Б) отцем І. Гриньохом ("Герасимівським"). Отець Іван під час переговорів наголосив на тому, що ОУН не прагнула починати війни з німцями і поляками, а тому їхня сучасна війна є наслідком ворожої діяльності німців і поляків проти спроби українців відродити власну державу. Керівництво ОУН висувало німцям наступні умови для порозуміння: німецька поліція безпеки та СД припинить практику арештів українців і звільнить усіх українських політичних в'язнів із тюрем та концтаборів насамперед жінок і їхніх дітей, німці згорнуть свою агітацію, що ганьбить ОУН як більшовицьку агентуру, ОУН отримує свободу організаційної праці та приготування до боротьби із більшовиками після відступу німців, німецька поліція має захистити цивільне українське населення від польського терору та провокацій. У разі виконання цих умов керівництво ОУН обіцяло, що загоны УПА не руйнуватимуть німецьких комунікацій та не знищуватимуть німецького постачання, не нападуть на німецькі колони, ОУН передасть німецьким спецслужбам здобуті її СБ документи про радянських партизанів і дивер-

сантів, УПА припинить виганяти та знищувати поляків, а лише повідомлятиме німців про терор із боку польських партизанів проти українського населення й вимагатиме швидкого захисту, повстанці активізують боротьбу з червоними партизанами і диверсантами.

Друга зустріч між о. І. Гриньохом та німецьким представником оберштурмбанфюрером СС доктором Вітіска відбулася у Львові 23 березня 1944 року. На переговорах було досягнуто угоди про звільнення окремих політв'язнів і про передачу Повстанській Армії зброї для боротьби в більшовицькому тилу. Фактично, німці, не довіряючи своїм візаві, погодилися давати зброю лише тим повстанським загонам, які мали перетнути лінію фронту і вийти в радянський тил.

У квітні 1944 року доктор Вітіска надіслав детальний звіт про свої переговори з представниками ОУН і УПА, у якому відзначив, що повстанці надають доволі цікаві дані про Червону армію та більшовицьких партизанів, однак в заміні командування УПА вимагає передати українцям всі склади зброї на території Галичини, що для німців було неприйнятним. Також Вітіска відзначив, що свобода пересування, отримана загонами лісової армії, призвела до її активізації, нападів на німецькі господарські об'єкти та посилення власних лав. Він підкреслив, що повстанці своєю пропагандою деморалізують полк українських есесівців та військово-будівельні частини, складені з українців, переманюючи їх на свій бік. Особливо обурливим фактом, на думку німецького переговорника, було те, що в Прикарпатті та Карпатах загони УПА продовжують нападати на німецькі підрозділи з метою їхнього роззброєння. Німецький офіцер робить висновок про те, що командування УПА й керівництво ОУН веде переговори з метою досягнути свої власні інтереси. У німців залишається два виходи – або знищити загони УПА, або вести з повстанським командуванням переговори, намагаючись тим самим пом'якшити конфлікт з українцями. У зв'язку із відсутністю достатніх сил для ліквідації УПА доктор Вітіска рекомендував продовжити переговори з метою “стримати УПА від диверсій на німецьких лініях комунікацій” та для отримання від повстанців розвідувальної інформації.

Дотримуючись такої лінії, німці продовжували переговори із о. Гриньохом ще й у червні–липні 1944 року, однак через взаємну недовіру особливих успіхів досягти не вдалося. 7 червня 1944 року домовилися про підготовку для УПА радистів у німецьких військових школах та передачу для УПА декількох сотень радянських трофейних гвинтівок, автоматів і кулеметів, а також боеприпасів. У вересні 1944 року німці відправили як свого зв'язкового до командування УПА капітана Вітцеля із Абверу, який намагався схилити Шухевича до координації дій загонів УПА із німецькою розвідкою. Як “жест доброї волі” німці звільнили 27 вересня 1944 року із концтаборів С. Бандеру, Я. Стецька, Ю. Лопатинського, А. Мельника та ін. відомих націоналістичних діячів. Однак чергові переговори закінчилися нічим. Німецькі пропозиції були неактуальні, нецікаві, запізнілі, а, відтак, відкинуті українським підпіллям.

Як бачимо, питання боротьби ОУН і УПА проти німців та їхніх союзників є доволі цікавою і багатогранною. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін залежно від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов націоналісти намагалися діяти так, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною – вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своїм іміджевим інтересам), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вичікувальну позицію, але коли обставини вимагали боротьби з райхом, УПА вела цю боротьбу жорстоко, масштабно і безкомпромісно. Документи однозначно свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний бандерівською ОУН, тривалий час носив антинімецький характер, що нацисти з 1942 року саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краю. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було визволено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація,

зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивозу у Німеччину, знищувалися засоби комунікації, убивали представників цивільної адміністрації, дезорганізовувалася місцева поліція тощо. Тому, на наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА зайняла свою почесну сходинку в ієрархії борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства.

6.6. Українська Головна Визвольна Рада

Швидке розгортання українського визвольного руху, формування підпільних збройних сил поставило на порядок денний питання створення загальнонаціонального керівництва боротьбою українського народу за власну державність. Наприкінці 1943 року в середовищі Головної команди УПА народилася ідея формування прототипу національного уряду у підпіллі. У цей період УПА досить швидко розросталася чисельно, щоразу вбираючи у свої лави все більше й більше людей різних політичних переконань – від націоналістів до соціал-демократів. ОУН(Б) щораз складніше було репрезентувати весь спектр політичних поглядів українства, відтак навесні 1944 року під патронатом керівництва збройного підпілля було створено ініціативний комітет на чолі з Л. Шанковським, який мав провести роботу зі створення понадпартійного органу для координації самостійницької боротьби. Підготовча робота була завершена до липня 1944 року. Упродовж 11–15 липня 1944 року поблизу с. Недільної на Самбірщині під охороною потужних сил Повстанської Армії було проведено Великий Збір Української Головної Визвольної Ради (УГВР), на якому були присутні окремі представники інтелігенції з Центральної та Східної України та представники колишніх українських політичних партій, які діяли на території довоєнної Польщі. Збір проводився під головуванням Р. Волошина та секретаря М. Дужого. На ньому затвердили програмні документи УГВР: “Тимчасовий устрій УГВР”, “Платформу УГВР” та “Універсал УГВР”. Першим

документом визначалася структура організації, повноваження її керівних органів, компетенція Великого Збору, Президії і президента УГВР, виконавчого органу УГВР – Генерального секретаріату, Генерального суду та Генеральної колегії УГВР. “Платформа УГВР” визначала основні ідеї, які окреслювали політичні та соціальні прагнення Визвольної Ради. “Платформа” проголошувала, що УГВР бореться за створення незалежної національно-демократичної держави із гарантованим народоправством, справедливим соціальним устроєм, забезпеченням свободи слова, совісті, зібрань, друку, рівність громадян перед законом, гарантування прав національним меншинам тощо. Загалом документ нагадував подібні декларації багатьох антиколоніальних і національно-визвольних рухів різних народів світу.

На Великому Зборі було також затверджено уніфікований текст присяги бійців УПА, обрано Голову Президії УГВР уродженця Полтавщини, колишнього члена Центральної Ради Кирила Осьмака. Членами Президії УГВР стали: В. Мудрий, І. Гриньох, І. Вовчук. Головою Генерального секретаріату УГВР і секретарем військових справ УГВР було затверджено Р. Шухевича, генеральним суддею УГВР – Я. Біленького, секретарем закордонних справ – М. Лебеда, внутрішніх справ – Р. Волошина, бюро інформації – Й. Позичанюка.

Передбачалося, що частина членів УГВР відійде на Захід для забезпечення дипломатичної активності українського самостійницького руху у світі, а частина залишиться на території України для безпосереднього керівництва визвольною боротьбою.

УГВР мала власні друковані органи – “Вісник УГВР” (видавався впродовж 1944–1945 рр.), “Бюлетень інформації УГВР” (виходив у 1948–1951 рр.), “Самостійність” (побачив світ у 1946 р.). Більшість членів УГВР залишилася на території України і загинула в боротьбі за незалежність, або була арештована комуністичними спецслужбами, закінчивши своє життя в радянських тюрмах і таборах.

6.7. Боротьба між УПА та радянськими партизанами (1943–1944 рр.)

Війна між українським самостійницьким рухом і радянськими партизанами була обумовлена кардинально різними цілями, які переслідували представники обох рухів. Оунівці прагнули створити незалежну українську державу в боротьбі з усіма окупантами українських земель, натомість червоні партизани боролися за відновлення радянської влади на території СРСР шляхом протистояння з німцями та українськими самостійниками. Через такі кардинально різні цілі порозуміння знайти було надзвичайно складно навіть у боротьбі з німцями. Найбільше, чого вдавалося досягнути, – це короткотермінових домовленостей про нейтралітет. Набагато простіше обом сторонам було залучати до взаємного протиборства своїх політичних опонентів. Радянський партизанський рух у боротьбі з українськими самостійниками співпрацював у Західній Україні із польським націоналістичним підпіллям, а українські повстанці на зламі 1943–1944 років домовлялися про спільну боротьбу проти червоних партизанів з німцями і мадярами.

Після катастрофи, яка спіткала Червону армію влітку 1941 року, радянська присутність на території Правобережної України практично не відчувалася. Групи оточенців, диверсантів, партизанів і підпільників були майже повністю знищені органами німецької держбезпеки разом із місцевою поліцією до весни 1942 року. Тому з моменту формування Центрального Штабу Партизанського Руху наприкінці травня 1942 року почалася фактична розбудова партизанських структур в окупованій німцями Україні. Радянські партизани прибували в Україну з Брянських, Орловських, Білоруських лісів або закидалися повітряним шляхом з-за лінії фронту.

20 червня 1942 року в лісах Рівненської області опинилася група диверсантів НКВС на чолі з полковником Д. Медведєвим, яка займалася розвідкою, диверсіями, нападами на господарські об'єкти і терористичними актами проти окупаційної адміністрації. В складі цієї групи був, між іншим, легендарний радянський диверсант-атентатчик Н. Кузнєцов. Поряд із загоном Медведєва восени 1942 року на Волинь було

перекинуто з території Білорусії партизанські групи капітана С. Каплуна й полковника А. Бринського (“Дяді Петі”). Остання група “партизанів” підпорядковувалася Головному Розвідувальному Управлінню Червоної армії. За рахунок місцевих комуністів і поляків загони Медведєва, Бринського і Каплуна доволі швидко почали збільшувати власну чисельність. На зламі 1942–1943 років в трьох партизанських загонах налічувалося, за різними даними, від 650 до 1110 осіб особового складу. Також на Волинь і Полісся з листопада 1942 року починають прибувати нові з’єднання радянських партизанів із Орловщини, Курщини, Брянщини, Сумщини, Білорусії. На територію Північно-Західної України прибувають з рейдами або на постійне місце дислокації з’єднання С. Ковпака, І. Федорова, А. Сабурова, О. Федорова, С. Малікова та інших радянських партизанських ватажків. У лютому 1943 року перекинутий на Полісся генерал В. Бегма створює Рівненський Партизанський штаб. Радянські партизани опановують значні лісисті простори західного Полісся. Своїм головним завданням у регіоні бачать диверсії на залізниці Брест – Ковель – Сарни – Київ і боротьбу та розвідку проти українських самостійницьких сил, зокрема, з допомогою поляків, для чого в лютому 1943 року було спеціально створено польський партизанський загін “Єще Польска не згінєла” під командуванням Р. Сатановського.

Керівництво українського підпілля надзвичайно вороже сприйняло появу радянських партизанів у західноукраїнському регіоні, наголошуючи на тому, що партизани провокують німців на репресії проти українських сіл, знищують національно-свідому інтелігенцію і селян, паралізують розгортання українського визвольного руху, грабують українське населення і розповсюджують комуністичну пропаганду.

Керівники радянських партизанських з’єднань, які передислоковувалися на Полісся та Волинь, були попереджені, що їм доведеться діяти на території контрольованій націоналістами, а тому від партизанів вимагалася підвищеної пильності й негайного придушення будь-якого спротиву з боку самостійників.

На початку 1943 року радянське партизанське командування констатувало наростання опору з боку націоналістів.

Керівництво ОУН(Б) на Волині та Поліссі поставило завдання перед своїми збройними загонами витіснити червоних партизанів за лінію Прип'яті. Через відсутність у той час в оунівців озброєних груп більших за сотню у боротьбі із партизанами довелося активно задіяти сільську самооборону, яка нападала на поодинокі групи партизанів, унеможлиблювала діяльність партизанської розвідки, ускладнювала псистему забезпечення харчуванням та пересування партизанів.

Перша велика сутичка між упівцями і партизанами відбулася наприкінці лютого 1943 року 20 лютого сотня Г. Перегіняка атакувала табір радянських партизанів неподалік с. Заморочне Рівненської області. Очевидно, видаючи себе за червоних, повстанці несподівано напали на непідготовані радянські позиції, спалили частину бараків, захопили коней та вози із продовольством, папером, шкірами і застрелили 15 партизанів. Того ж дня повстанці атакували табір радянських партизанів поблизу Озерська. Мабуть, не знаючи, хто і якими силами їх атакував, партизани залишили табір і відійшли вглиб лісу. Повстанцям вдалося захопити архів і знищити партизанську базу.

Після згаданих вище нападів уже 23 і 25 лютого 1943 року донесення із загонів С. Ковпака та В. Бегми констатують загострення конфронтації з націоналістами. У відплату за напади оунівців і опір сільської самооборони з'єднання С. Ковпака 25 лютого 1943 року спалило декілька сіл в Людвипільському та Костопільському районі. У відповідь українські повстанці наприкінці лютого і в березні 1943 року атакували радянські партизанські групи в районі Сарн, Столина і Володимирця. В ніч з 6 на 7 березня 1943 року повстанці (за різними оцінками, від 65 до 250 осіб) із засідки атакували 65 (за іншими даними – 40) радянських диверсантів (з групи Медведєва, взвод Фролова) поблизу с. Богуше на переправі через р. Случ. Несподіваний напад призвів до серйозних втрат серед партизанів – 16 осіб загинуло і 8 отримали поранення (радянські звіти подають кількість втрат – 4 убитих і 1 поранений). Ранком 7 березня у відплату за напад медведівці, очолювані старшим лейтенантом Базановим, спробували захопити с. Богуше. Бій за населений пункт тривав декілька годин. Повстанці, втративши 18 (за іншими даними 30) осіб

убитими, зуміли втримати позиції. Село під час бою частково згоріло. Очевидно, що від куль і вогню загинуло близько 70 цивільних. Загін Медведєва після цього бою відійшов у ліси за річку Случ.

Через півтора тижні після боїв над Случчю 16 березня 1943 року, повстанці із засідки напали на диверсійну групу радянських партизанів імені 24-ї річниці Червоної армії із з'єднання Сабурова. Намагаючись терором налякати червоних, повстанці закатували двох полонених (А. Пінчука й М. Марушкіна) і помордовані трупи повісили із написом-погрозою: "Зробимо так з усіма, хто буде перешкоджати будувати вільну Україну".

Наприкінці березня та на початку квітня 1943 року бої між загонами УПА групи "Заграва" та медведівцями відбулися в Степанському та Костопільському районі Рівненщини. Найбільші бої точилися поблизу сіл Майдан і Берестовець, відповідно 31 березня й 1 квітня 1943 року. Під час цих боїв, за даними радянських партизанів, повстанці втратили 47 осіб, з яких 12 були полонені, а потім убиті.

10 квітня 1943 року радянські партизани спільно з поляками атакували загін повстанців у с. Бутейки. Наслідки цього бою складно оцінити, оскільки повстанські звіти вказують на 50 вбитих супротивників і 8 власних колег, натомість радянські звіти оцінювали втрати УПА в бою кількістю 100 убитих і поранених. Очевидно, що правда лежить десь по середині.

18 квітня 1943 року у повстанській засідці поблизу с. Яполоть Костопільського району загинуло троє партизанів, а через десять днів уже партизанські групи Соколова та Шешкова несподівано атакували самостійників поблизу села Журавичі, убивши 7 упівців і втративши в перестрілці лише двох своїх колег.

Наприкінці квітня бої з радянськими диверсантами були перенесені на північ сучасної Хмельницької області. В районі Славутського лісового масиву повстанці напали на групу радянських парашутистів, скинутих на допомогу загону Медведєва. 18 парашутистів було вбито, українським бійцям дісталася велика кількість вибухівки, скинутої з парашутистами, зброї, топографічних карт тощо.

На початку травня 1943 року повстанці атакували декілька радянських диверсійних груп, які виходили на завдання з підризу залізниць. Такі групи через свою нечисленність і велику кількість вибухівки були особливо привабливою мішенню для упівців. Командир партизанського з'єднання І. Шитов телеграфував у Москву про те, що за тиждень націоналісти повністю знищили одну диверсійну групу і завдали суттєвих втрат ще двом.

29 травня 1943 року сотня “Яреми” поблизу с. Старинки розбила групу радянських диверсантів із 16 осіб. Через тиждень 5 червня радянські партизани із групи Медведєва під командуванням Базанова атакували повстанців поблизу с. Котів, що лежить на дорозі між Луцьком і Клеванню. За радянськими даними, націоналісти нібито втратили 15 осіб убитими і 25 пораненими.

Наступне велике зіткнення між повстанцями і партизанами відбулося поблизу с. Карпилівка (неподалік Цумані Волинської області) 14 червня 1943 року. Повстанські звіти про цю битву вказують на те, що радянська сторона втратила аж 60 осіб убитими і 36 пораненими.

З 20 травня до 1 серпня 1943 року контрольованими повстанцями районами Рівненського Полісся два рейди здійснило партизанське з'єднання І. Федорова. Під час рейдів партизанами було вбито 163 українські патріоти у селах Речиця, Тумень, Рудня, Пузьня, Людинь, Заморочне, Острівці, Мачулище, Крупове, Нівецьк, Працики, Бережниця, Кідри, Осову, Грані на півночі Рівненської області.

З розбудовою структур УПА поступово наростала й боротьба з радянськими партизанами за панування та впливи в регіоні. Вже у квітневих 1943 року звітах радянські партизанські ватажки відзначають різку ескалацію протистояння з націоналістичними загонами. Керівник Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання С. Олексенко наголошував:

“Націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, а й на більші загоны”.

Намагаючись залякати українських повстанців терором, Т. Строкач 22 квітня 1943 року віддав наказ, у якому вимагалось за кожного убитого партизана ліквідувати 15 націо-

налістів. Цілком зрозуміло, що ця помста “народних месників” падала не стільки на упівців, скільки на селян, які підтримували самостійницький рух.

13 травня 1943 року УШПР дещо переглянув тактику поведінки щодо УПА. Зокрема, в наказі командирам з’єднань В. Бегмі, І. Шитову, С. Малікову, О. Сабурову, О. Федорову, Я. Мельнику наголошувалося про необхідність знищувати ті загони УПА, які нападають на партизанів, а також ліквідувати командирів інших загонів, а рядових намагатися деморалізувати або перетягнути на свій бік, роззброювати тощо.

28–29 травня 1943 року в Лельчицькому районі Білорусії відбулася нарада керівників партизанських формувань Правобережної України (в Україні радянські партизани не почувалися достатньо впевненими для того, аби організувати нараду командного складу із присутністю членів УШПР та ЦК КП(б)У). На нараді було гостро поставлене питання про виявлення та знищення баз УПА і про боротьбу з українським самостійницьким рухом.

Одразу ж після наради, з початку червня 1943 року, на Правобережну Україну, Полісся та Волинь починають передислоковуватися найбільш боєздатні з’єднання радянських партизанів зі Східної України та Білорусії. Партизани застосовують нову тактику – намагаються заволодіти великими лісовими масивами, створити власні аеродроми, склади, бази, мобілізують до своїх загонів місцеве чоловіче населення, заперечують факти свого підпорядкування Кремлю і стверджують, що ведуть боротьбу “за Суверенну Соборну Українську Державу з демократичним устроєм”.

З огляду на таке розгортання подій, командування УПА передислоковує свої найбільші з’єднання на Полісся в райони річок Прип’ять, Стир, Случ, Горинь, Ствига, Стохід, намагаючись утримати за собою лісові масиви й не допустити до проходження червоних партизанів з Поділля і південної Волині на Полісся, а з Білорусії на Волинь. 15–18 червня 1943 року важкі бої тривали між загонами УПА і партизанськими з’єднаннями Кам’янець-Подільської області під командуванням С. Олексенка й І. Шитова, які намагалися прорватися зі Славутських і Шепетівських лісів на кордон Білорусії та Укра-

їни до партизанських баз і аеродромів, створених з'єднанням О. Сабурова. Як зазначалося в партизанських радіограмах, вони були атаковані й оточені великими силами УПА. Після триденного бою партизанам, із відчутними втратами, довелося повернутися на південь.

З червня 1943 року до активних антиповстанських дій було залучено загін Д. Медведєва. Наприкінці червня й у першій половині липня медведівці мали три сутички з упівцями в районі Каменя-Каширського на Волинському Поліссі, у яких загинуло 20 повстанців. У серпні загін диверсантів Медведєва пройшов з боями через території УПА на південь аж до Деражнього Рівненської області.

У червні 1943 року розпочався знаменитий рейд Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака у напрямку до Карпат. Прямуючи з території Білорусії на українське Полісся, ковпаківці увійшли на території, контрольовані повстанськими загонами. Завдяки дипломатичному таланту комісара з'єднання С. Руднева червоним партизанам вдалося домовитися про безперешкодний прохід територією Волині й Полісся в напрямку до Карпат. Однак уже в Галичині, де на той момент ще не було створено УПА, радянські партизани, забувши про домовленості, вдалися до терору проти націоналістичного активу в селах, до грабунків і підпалів майна українських селян. Намагаючись захистити мирне населення від партизанського терору й усвідомлюючи слабкість німецьких військ у дистрикті "Галичина", які не могли справитися з декількома тисячами гарно підготованих і загартованих в боях червоних партизанів, керівництво ОУН з 15 липня 1943 року віддає наказ розпочати формування загонів Української Народної Самооборони (УНС). Уже в серпні 1943 року, коли основні сили ковпаківців усе-таки були розбиті німцями в Карпатах, загони УНС "добивали" розрізнені групи партизанів, які прямували на північ. Однак, фактично, масштабні бої між УНС і радянськими партизанами в Галичині розпочинаються тільки восени 1943 року.

Тим часом на Волині в липні 1943 року відбулася найбільша битва між УПА і червоними партизанами. Йдеться про спробу ліквідації загону імені Ф. Михайлова із Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання. Цей загін сфор-

мувався на території сучасної Хмельницької області наприкінці 1942 року. В січні 1943 року загін, очолюваний командиром А. Одухою та комісаром Г. Кузовковим, вийшов на Полісся до баз з'єднання О. Сабурова та Д. Медведєва. Поповнившись офіцерськими кадрами, зброєю і особовим складом, загін Одухи в лютому 1943 року вирушив на південну Волинь у район Кременця, Славути, Шумська й Острога з метою закріпитися в місцевих лісових масивах, де саме починали формуватися загони УПА Воєнної Округи "Богун". Дорогою партизани атакували декілька груп сільської самооборони, а також роззброїли і розбили шість відділків української поліції. Прибувши на місце призначення, Одуха 5 травня 1943 року провів переговори з місцевим керівництвом ОУН і командуванням УПА. Домовитися про спільні дії проти німців не вдалося, але, очевидно, було обумовлено взаємний нейтралітет. На жаль, на початку червня ситуація змінилася. Коли 7 червня 1943 року німці розпочали свій загальний наступ проти УПА (про який ішлося вище), партизани Одухи зірвали нейтралітет і почали активно затримувати і страчувати кур'єрів та розвідників УПА, чим ускладнювалася діяльність повстанців. Командування лісової армії прийняло рішення про ліквідацію або витіснення загону Одухи із його баз в лісі поблизу с. Теремне на стику Рівненської, Тернопільської й Кам'янець-Подільської областей.

Акція проти партизанів розпочалася на світанку 25 липня 1943 року. Червоні партизани разом зі своїми союзниками поляками мали гарно укріплені й заміновані табори на горі в лісі. До акції проти партизанів було стягнуто курені "Осипа" й "Крука", яким на допомогу було надано загони місцевої самооборони і окрему сотню "Острога". Перша атака на польський табір була вдалою, польські партизани втратили 23 особи убитими й відступили в напрямку до Шумська, у якому дислокувалися відділи польської допоміжної поліції. О шостій ранку сотня "Барсука" почала атакувати радянський табір, у якому було понад 300 партизанів. Табір, як зазначалося, був на горі й оточувався дубовим лісом, що дозволяло партизанам обладнати вигідні вогневі позиції. Повстанці не бачили партизанів, натомість партизани добре бачили наступаючих і відкрили по них кулеметний вогонь. Після першої

атаки упівці, втративши 8 осіб убитими і 7 пораненими, відступили. Після чого розпочали другу, а потім і третю атаку. Комісар Г. Кузовков згодом відзначив, що йому не доводилося бачити такого фанатизму в бою, і констатував, що повстанці воюють краще і впертіше за німців. Після цілоденного бою повстанці, не здобувши табору, почали обстрілювати його із мінометів. Уночі партизани здійснили невдалу спробу прорватися, але не змогли. Наступного дня 26 липня 1943 року упівці знову безуспішно намагались штурмом взяти табір. Врешті-решт партизанам вдалося прорватися в ніч на 27 липня 1943 року і відійти в напрямку Полісся. Повстанці увійшли в табір, але там на них чекали заміновані “трофеї”, на яких підірвалося 5 осіб, у тому числі й курінний “Осип”. Загалом, як можна зрозуміти із суперечливих звітів обох сторін, повстанці в боях могли втратити від 34 до 250 убитими й пораненими, а радянські партизани від 12 до 100 убитими й пораненими. Очевидно, що відносно об’єктивними були і партизани, і повстанцями подані власні втрати й немилосердно завищені втрати противника. Очевидно, що справжні втрати були 12:34 на користь партизанів, які оборонялися. Однак, незважаючи на більші втрати, повстанцям вдалося витіснити червоних із лісового масиву й очистити свій тил від ворога. Радянські партизани розцінювали битву в районі Теремна як найбільший бойовий досвід з’єднання.

У липні 1943 року Рівненський Партизанський Штаб видав інструкції своїм підлеглим про те, щоб ті карали показово смертю найбільш активних учасників самостійницького руху. Як правило, старшин УПА піддавали тортурам, а рядових повстанців страчували через повішання. У спогадах Ф. Соломян-Лоц також є дані про те, що полонених повстанців часто використовували як “піддослідних кроликів”, аби на них могли “практикуватися” партизанські хірурги.

Наприкінці липня 1943 року, коли повстанці вели запеклі бої з німцями, у ліси півночі Волинської та Рівненської областей між річками Стир і Стохід прибули з Білорусії партизани з’єднання О. Федорова, які створили власні лісові бази і організували Волинський Партизанський Штаб. Партизани цього з’єднання впродовж серпня–вересня 1943 року спільно з польськими партизанськими групами мали важкі

бої проти місцевих сотень УПА. Якщо вірити радянським донесенням, у цих боях загинуло близько 200 і було страчено 129 симпатиків ОУН із цивільного населення. Про свої втрати радянські партизани скромно не повідомляли. У вересні–жовтні 1943 року командування УПА прийняло рішення про витіснення партизанів О. Федорова з території України. До операції було залучено десять куренів із Воєнних Округ “Турів” і “Заграва” (3–4 тис. бійців), які із заходу, сходу і півдня мали “вичавлювати” федорівців на Білоруське Полісся. Після важких боїв у районі сіл Грива, Лишнівка, Карасин, Серхів, Млинок, Мульчиці, що лежать у трикутнику між містечками Маневичі – Любешів – Зарічне, радянські партизани разом з польськими комуністами, згрупованими у загін імені Ванди Василевської, були витіснені на північний схід за річку Стир.

Упродовж серпня–вересня 1943 року запеклі бої між повстанцями та партизанами розгорнулися також у районі залізничної гілки Ковель – Сарни, де проти УПА було кинуте чотири партизанські загони Рівненського партизанського з’єднання В. Бегми. У вересні повстанці на півночі Рівненщини завдали низку нищівних ударів партизанському загону Ярового, який було витіснено в Білорусію. Того ж місяця упівці здійснили безуспішну спробу розбити у Волинській області з’єднання О. Федорова. Важкі бої з радянськими і польськими партизанами мали упівці в районі с. Майдан на Костопільщині 22 серпня 1943 року.

7 вересня 1943 року з’єднання І. Федорова спільно з польськими націоналістами почало черговий рейд українськими селами, під час якого, як стверджували радянські джерела, начебто, загинуло 47 повстанців. У жовтні 1943 року важкі бої між суперниками відбувалися в районі сіл Стара Рафалівка, Берестяни, Журавичі, Карпилівка, Дерт, Борова (останні три села радянські партизани спалили за підтримку повстанців і убили понад 200 мирних мешканців).

У жовтні–листопаді 1943 року бойові дії між УПА й радянськими партизанами зазнали подальшої ескалації. За два місяці повстанці провели з партизанами 54 бої, тоді, як з німцями – лише 47. Звіти радянських партизанів за вересень 1943 року засвідчували, що в Рівненській і Тернопільській

областях населення налаштоване націоналістично, а тому спільно з повстанцями перешкоджає розвитку партизанського руху.

“Дрібні групи партизанів націоналісти просто знищують. Вступаючи у ці області партизанам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загопи великими силами”.

У жовтні – на початку листопада 1943 року командири І. Шитов і О. Сабуров доносили, що активність націоналістів наростає, повстанці намагаються витіснити партизанів з Волині та українського Полісся в Білорусію. Частими стали бої неподалік партизанського аеродрому в с. Дубники Городницького району Житомирської області. Паралізованими виявилися дії радянських диверсантів і розвідників. Як відзначали радянські звіти, в цей час червоні загопи втратили в боях з УПА “сотні найкращих партизанів”. У з’єднанні О. Федорова, наприклад, загинули двоє командирів рот Авксентьев і Вольтунов, у з’єднання імені Щорса – комісар Пасєнков і заступник командира з диверсій Валовій тощо.

З наближенням фронту радянські партизани все більше наповнювали Волинські та Поліські ліси і навіть почали проникати в Галичину. Згідно з директивою НКДБ УРСР від 26 жовтня 1943 року партизани, які діяли на Правобережжі, повинні були максимально далеко проникати на територію Західної України і поряд із руйнуванням комунікацій противника масштабно боротися з УПА, бо керівництво Республіки надзвичайно стурбоване *“зростаючою активністю бандерівської ОУН і бойовими діями створеної нею Повстанської Армії”*.

Повстанці зі свого боку, намагаючись підготуватися до подальшої боротьби проти радянської влади, продовжували спроби витіснити противника з ключових лісових масивів, а також здійснили “чистки” у своїх лавах і в середовищі прокомуністично налаштованих селян. Щоб ефективніше “викурювати” партизанів з власної території, упівці спробували позбавити червоних продовольства, зриваючи їхні “господарські операції” й суворо караючи тих селян, які добровільно давали партизанам їжу чи фураж. Партизани змушені були значні сили витратити на заготівлю харчів. В. Бегма вка-

зував у звіті, що на “господарські операції” партизани змушені виходити цілими взводами або ротами, озброївшись автоматичною зброєю і кулеметами. Найбільші баталії “за продовольство” розгорнулися між УПА і партизанами в листопаді–грудні 1943 року, коли обидві лісові армії створювали зимові запаси. Особливо жорстокими під час грабунку селян у ході заготівлі харчів на Поліссі виявилися Пінська Партизанська Бригада і польський партизанський загін імені Тадеуша Костюшка. Зокрема, 18 грудня 1943 року загін імені Костюшка й загін імені Сталіна напали на с. Лахвичі. Їх вогнем зустріла місцева самооборона, яка після півгодинної перестрелки відійшла в ліс. Після цього партизани убили 25 мешканців села, спалили половину хат, доценту пограбували селян, забравши в них, крім продовольчих запасів, усю худобу й коней, полотно, рушники, простирадла, одяг і т. п. Цікаво, що майже ідентичні відомості про цей випадок містяться і в повстанських джерелах, і в спогадах учасниці радянського партизанського руху Ф. Соломян-Лоц.

2 січня 1944 року Рівненське Партизанське з'єднання разом із з'єднаннями М. Таратути і О. Федорова під загальним командуванням В. Бегми почали масштабну антиповстанську акцію проти куреня “Кори” в районі сіл Озеро, Кідри, Осова, Каноничі, Нивецьк (села лежать вздовж дороги Володимирець – Дубровиця на півночі Рівненської області на відстані 5–25 кілометрів на північний схід від Володимирця). Радянські сили, стягнуті для операції, становили близько 3 тис. осіб, сили УПА – близько 400 бійців. Бої точилися п'ять днів. Хоча курінь “Кори” і вийшов з оточення, очевидно, він поніс значні втрати. Принаймні радянські джерела (мабуть, з перебільшенням) вказують на 198 загиблих, 46 поранених і 27 полонених. Про свої втрати червоні партизани даних не залишили, але вказали, що у зазначених вище селах вони виявили і розстріляли ще 57 “націоналістів” серед мирних мешканців.

Запеклі бої з упівцями на території Житомирщини вело з'єднання імені Щорса під командуванням С.Малікова. Зокрема, згідно з партизанськими звітами, за період з 1 січня до 10 березня 1944 року партизани Житомирщини мали 26 зіткнень з повстанцями.

Наполегливий і жорстокий характер боїв фіксували обидві сторони. Зокрема, емігрантський історик Л. Шанковський наголошував:

“Боротьба з червоними партизанами була куди складнішою за боротьбу з німцями. Партизани – це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для майбутньої боротьби”.

Аналогічно, радянські учасники подій визнавали Повстанську Армію за більш небезпечного противника, ніж німці. У своїх звітах до ЦК КП(б)У керівник партизанів Кам'янець-Подільської області С. Олексенко відзначав, що був свідком декількох боїв, у яких повстанці “міцно билися”. *“Партизани, учасники цих боїв говорили, що таких нахаб в боях ще не бачили”.* Відомий партизанський командир полковник М. Наумов у своєму щоденнику 24 грудня 1943 року, напередодні рейду власного з'єднання територією Західної України, занотував:

“Я молю свого бога, щоб німці до мого прибуття вигнали бандерівські банди з Кременецьких лісових масивів і взагалі із Західної України”.

У січні–лютому 1944 року більшу частину Волині та Полісся зайняла Червона армія, німці контролювали лише західну частину Волинської області. Ситуація в протистоянні між радянськими партизанами і загонами УПА на Волині й Поліссі кардинально змінилася. Частина партизанських з'єднань отримала наказ пробиватися в німецький тил на територію Галичини й Холмщини, а частина була кинута безпосередньо на знищення повстанців.

5 січня 1944 року близько 17 тис. радянських партизанів були спрямовані в західному напрямку. Однак далеко не всі мали змогу виконати поставлене завдання. Один із командирів партизанських з'єднань Л. Іванов 17 січня 1944 року доповів в УШПР, що його бійці напшовхнулися на шалений опір загонів УПА поблизу с. Великий Обрив і не змогли просунутися вперед. 18–19 січня на рейдуючи партизанські групи знову чекали важкі бої з повстанцями.

Одною із найуспішніших у боях з УПА серед партизанських з'єднань була Перша Українська Партизанська Дивізія імені Ковпака, якою командував П. Вершигора. Дивізія здійснила вдалий рейд територією Волині й Холмщини. Таємниця її успіху полягала в тому, що Вершигора діяв спільно із 27 Волинською дивізією польської Армії Крайової, бійці якої гарно знали територію і звичаї місцевого українського населення. Ідейні вороги стали друзями у спільній боротьбі проти УПА. Спільними силами радянські та польські партизани (разом близько 8 тис. осіб), озброєні артилерією і мінометами, провели важкі бої проти загону УПА "Січ" у Свинарських лісах. Партизани перемогли, знищивши потужні бази повстанців і розбивши офіцерську школу УПА "Лісові чорти". Також спільно з поляками ковпаківці розбили курінь "Лисого" в Горохівському районі на Волині. Загалом під час свого січневого рейду дивізія Вершигори спільно з 27 дивізією АК убила 180 і полонила 150 упівців (за радянськими звітами).

Радянські партизани не цуралися допомоги своїх ворогів – польських партизанів, які підпорядковувалися еміграційному урядові в Лондоні. Водночас, і повстанці не втрачали нагоди у протистоянні з червоними партизанами залучити собі на допомогу німецьку жандармерію. Є відомості про те, що на півночі Волині в районі Ковеля повстанці проводили проти партизанів спільні операції з німецькими силами безпеки, отримували від німців зброю і лікувалися після поранень у німецьких польових госпіталях. Завдяки наданій німцями зброї повстанці зуміли доволі серйозно посилити свій бойовий потенціал і впродовж березня 1944 року завдати дошкульних ударів, змусивши відступити радянське партизанське з'єднання імені С. Будьонного, яке не змогло пробитися через річку Буг на територію сучасної Польщі. Звітуючи, командир з'єднання І. Артюхов вказував, що партизани не можуть пересуватися відділеннями меншими за роту, бо населення "повністю підтримує націоналістів".

18 березня 1944 року у с. Велика Мощаниця поблизу Мізоча Рівненської області боївка місцевої самооборони спробувала захопити розвідників партизанського з'єднання імені Михайлова (командир А. Одуха, 1200 бійців). У відповідь

партизани оточили село і почали його систематично обстрілювати. Протягом п'яти годин бою із сільською самообороною червоні партизани знищили населений пункт. Вони звільнили 22 полонені червоноармійці, які утримувалися повстанцями в селі, а також убили 224 особи. Всіх убитих було зараховано до упівців, хоча сільська самооборона не могла налічувати такої кількості людей, отже, серед загиблих мало бути чимало цивільних. Свої втрати партизани подали традиційно скромно: 4 особи убиті й 8 поранені. Хоча зі звітів окремих керівників партизанського руху випливає, що бої з повстанцями були для партизанів далеко не такими безкровними, як про це зазвичай писалося в донесеннях. Зокрема, в радіограмі від 15 березня 1944 року Т. Строкачу заступник начальника УШПР полковник І. Старінов вказував:

“Загони, які перейшли в тил ворога на ділянці Тернопіль – Проскурів, вели жорстокі бої з націоналістами, і не тільки в селах, а й у лісах зазнали великих втрат”.

Через два дні 17 березня 1944 року скаржився, що партизанам у Тернопільській області діяти важче, ніж, мабуть, було б у Німеччині:

“Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області”.

Загалом, звітуючи у квітні 1944 року керівництву у Києві, генерал В. Бегма наголошував на тому, що в 1943–1944 роках лише на території Рівненської області в боях із партизанами загинуло 2275 повстанців. Важко сказати скільки із поданої кількості вбитих справді належало до УПА, а скільки було мирних мешканців, але очевидно, що використовувати проти повстанців партизанські з'єднання було доцільніше, ніж кидати в ліси малорухому частини регулярної армії. Тому у квітні–травні 1944 року великі партизанські з'єднання почали відправляти рейдами за лінію фронту на територію Галичини. 23 квітня 1944 року в напрямку Чорного Лісу на Станіславівщину було відправлено з'єднання під командуванням підполковника М. Шукаєва (1844 бійці). Із 27 квітня це з'єднання веде важкі бої із загонами Воєнної Округи “Чорний Ліс” (командир В. Андрусак-“Грегит”, “Різун” – 3,5–4 тис. бійців). Бої в лісовому масиві тривали

аж до 24 червня 1944 року. З'єднання Шукаєва з великими втратами прорвалося на захід і згодом вийшло на територію Дрогобиччини, а потім на Лемківщину, звідки місцевими куренями УПА було витіснене в Словаччину. Після всіх цих боїв і сутичок партизанське з'єднання Шукаєва скоротилося до 595 осіб і не змогло закріпитися та облаштувати власні бази в Прикарпатському регіоні.

На початку травня 1944 року в рейд у Галичину було відправлено з'єднання імені 24-річниці Червоної армії (командир С. Чижев). Завданням з'єднання було пройти через північні райони Львівської області, а потім вийти на територію Люблінщини. Під час рейду партизани щодня, а інколи й декілька разів на день, вели виснажливі бої з повстанцями.

Отже, бої між УПА і радянськими партизанами точилися зі змінним успіхом. На боці повстанців було гарне знання території та підтримка населення, на боці червоних партизанів – гарне озброєння, достатня кількість воєнних фахівців і підтримка з боку польських сіл. Ні повстанці не зуміли повністю заблокувати райони своєї діяльності від доступу партизанських з'єднань, ні червоні партизани не змогли розгромити куренів та сотень УПА. Обидві сторони, очевидно, понесли значні втрати в обоєльній боротьбі, які, мабуть, обчислюються декількома тисячами убитих з обох сторін. Обидві протиборчі сили відзначалися репресіями проти цивільного населення, яке підтримувало їхніх противників, і брутальним ставленням до полонених або трупів убитих ворогів. Єдиною різницею між протиборчими сторонами було те, що упівці були місцевими українськими юнаками, які взяли до рук зброю, захищаючи свої домівки і намагаючись у такий відчайдушний спосіб вибороти незалежність для своєї української Батьківщини, а червоні партизани були в абсолютній більшості вихідцями зі Східної України та інших радянських республік й узяли зброю до рук з метою перемогти Німеччину, знищити український самостійницький рух і відбудувати велич та могутність Радянського Союзу, у якому Україна була лише адміністративно-територіальним утворенням з дивакуватим етнічним колоритом.

6.8. Протистояння між УПА і Червоною армією та НКВС

Злам 1943–1944 років позначився приходом на територію активної діяльності УПА фронтових частин Червоної армії. Незважаючи на те, що “Тактичні інструкції” затверджені 24 грудня 1943 року командуванням Повстанської Армії забороняли упівцям вступати в бої з регулярними радянськими військами навіть задля здобуття зброї, наказували повстанцям розосередитися по селах і хуторах, відійти в глибоких лісових масивів і очікувати переходу фронту далі на захід, польові командири часто порушували розпорядження командування, діючи, як кажуть, відповідно до ситуації. Відтак, лише в смузі дії 13-ї армії Першого Українського фронту з 7 січня по 2 березня 1944 року було зафіксовано 200 нападів загонів УПА-“Північ” на території Житомирської та Рівненської областей на колони з військовим майном, польові госпіталі і невеликі підрозділи червоноармійців (до роти включно), у березні–квітня 1944 року було зафіксовано вже 350 таких нападів на тили 13-ї армії. Напади повстанців здійснювалися здебільшого із засідок. Після короткої та інтенсивної сутички упівці, у разі успіху, забирали зброю й одяг у вбитих і поранених, після чого швидко відходили. Внаслідок таких несподіваних атак у січні–лютому 1944 року лише в Рівненській області повстанці вбили 439 червоноармійців. Радянський мемуарист, колишній командувач 1-ю гвардійською танковою армією М. Катюков у книзі спогадів “На вістрі головного удару”, виданій 1974 року, про події початку 1944 року писав:

“У ті зимові місяці чимало клопотів завдали нам бандерівські банди. На регулярні частини вони, звісно, нападали не ризикували, але тили турбували. Здійснювали диверсії, наносили зрадницькі удари із-за рогу. Довелося виділяти частину бойових засобів для боротьби з озброєними бандами, посилити охорону комунікацій, госпіталів, тилових установ. І все ж бандерівці не заспокоювалися. В міру просування наших військ уперед нахабніли щоразу більше. (...) Жертвою підлих рук бандерівців пав і командувач бронетанковими та механізованими військами Першого Українського фронту

генерал-лейтенант танкових військ Андрій Дмитрович Штевнєв”.

Генерал Штевнєв загинув 29 січня 1944 року і своєю загибеллю відкрив рахунок радянським генералам, які стали жертвами атак повстанських загонів.

Характеризуючи найбільш типові повстанські акції проти Червоної армії, слід згадати декілька помітніших нападів: 9 січня 1944 року в с. Білашівка на Рівненщині повстанці напали на взвод червоноармійців і вбили 15 солдатів; у с. Моквин, за 55 кілометрів від Рівного, того ж дня підпільники на смерть отруїли їжею і горілкою 30 червоноармійців із 181-ї стрілецької дивізії; 13 лютого повстанський відділ атакував польовий військовий госпіталь № 550. Під час нападу було вбито 5 охоронців, забрано 25 коней і 15 возів із продуктами та медичними препаратами, поранених не чіпали. 29 лютого 1944 року на дорозі південніше Рівного між селами Милятин і Сіянци повстанцями із сотні “Зеленого” (90 бійців) було атаковано валку з 13 возів із боеприпасами для Червоної армії. Під час перестрілки упівці захопили шість возів і вбили одного охоронця. Переслідуючи залишки колони, партизани помітили наближення вантажної машини, яку також обстріляли. Солдати, які в ній їхали, залишили автомобіль і втекли. Ближче до вечора (приблизно о 18-50) того ж 29 лютого зі сторони села Тисове до Милятина почала під’їжджати колона із чотирьох автомобілів (один вантажний із солдатами і три легковики). Автомобілі їхали безпечно, без розвідки. Підпустивши їх на 200 метрів, упівці відкрили вогонь із автоматичної зброї. Легкові машини були швидко ушкоджені, солдати із вантажівки зуміли розвернути своє авто і, забравши поранених пасажирів легковиків до себе на кузов, швидко втекли. Як з’ясувалося із захоплених документів, упівці обстріляли колону, у якій їхав командувач Першого Українського фронту генерал армії М. Ватутін. Під час нападу Ватутіна було поранено кулею із ручного кулемета в праву частину сідниць. Куля пройшла навиліт і вийшла через ногу на 20 см вище правого коліна. Через те, що була ушкоджена кістка й канал проходження кулі сягнув понад 50 см, у Ватутіна почалися запальні процеси, від яких він 15 квітня 1944 року помер у київському госпіталі.

Важкі бої між двома куренями УПА “Бориса” і “Бистрого” та частинами 327 і 135 стрілецької дивізій розгорнулися 22–23 травня 1944 року на Станіславщині. Через нерівне співвідношення сил (800 повстанців проти майже 5 тис. червоноармійців, згрупованих у чотири батальйони, один полк і розвідроту) курені УПА були оточені. Головні сили упівців змогли прорватися. Але з великими втратами – 165 убитих, 68 полонених. Червоноармійці втратили 33 убитими і 8 пораненими. 20 червня 1944 року у Князь-Селі на Рівненщині повстанці ліквідували пункт Військ Спостережень, Оповіщення і Зв’язку (ВСОЗ). 29 липня 1944 року аналогічний пункт було знищено в с. Вирі Клесівського району. На початку серпня 1944 року на межі Сарненського та Володимирецького районів Рівненщини упівці повністю знищили залого чергового пункту ВСОЗ. Під час цих трьох нападів загинуло 30 червоноармійців.

17 серпня 1944 року у Великоглибочицькому районі повстанці захопили військовий склад, убивши 5 охоронців. 29 серпня 1944 року, як повідомляли радянські зведення, поблизу с. Божиків Підгаєцького району на Тернопіллі повстанці напали на батальйон зв’язку 1331 полку, що прямував на фронт. Батальйон був обстріляний з автоматичної зброї та мінометів. Не сподіваючись атаки, радянська частина була захоплена зненацька, з перших хвилин загинуло багато офіцерів, тому батальйон не організував оборони, був оточений і знищений. Врятувалося лише 11 осіб. Крім стрілецької зброї, червоноармійці втратили 4 міномети і 3 станкові кулемети. Якщо врахувати, що в радянському батальйоні зв’язку в 1944 році було від 300 до 570 осіб, то загинути могло щонайменше 289 осіб.

2 вересня 1944 року загін УПА атакував співробітників Куликівського райвійськкомату, які здійснювали мобілізацію населення в с. Жолтанці Львівської області. Внаслідок атаки загинуло 4 офіцерів і 16 рядових червоноармійців. Наступного дня в районі села Смольниця Дрогобицької області партизани несподівано напали на штаб 871-ї радянської дивізії. Під час атаки загинуло 15 радянських солдатів і офіцерів, а 25 було поранено.

Серед нападів УПА на червоноармійців, які відбулися у 1945 році (до закінчення світової війни), слід згадати про масштабну акцію проти бійців та офіцерів 64 і 90 полків, які 7 квітня 1945 року збирали продовольчий контингент із населення в с. Посіч на Станіславщині. Група радянських військовослужбовців (149 осіб), серед яких були штабні офіцери обох полків, після збору продовольства без жодних заходів безпеки розташувалася на ночівлю в центрі села у приміщенні школи й у декількох сусідніх будинках. Близько 23-ї години ночі будівлі, у яких спали червоноармійці було оточено повстанцями. По вікнах будинків відкрили перехресний вогонь. Бій тривав до 2–30 ночі 8 квітня. Внаслідок обстрілу радянська сторона (за власним зізнанням) втратила три вантажні автомобілі, 16 убитими і 8 пораненими. Повстанці втратили 1 убитого товариша, який після поранення підірвався гранатою, щоб не потрапити у полон.

Напади загонів УПА на підрозділи і частини Червоної армії тривали також влітку і восени 1945 року, з кінця 1945 – початку 1946 року вони вже практично не фіксуються, повстанці повністю переключаються на боротьбу проти НКВС і радянських адміністративних структур.

Протистояння між УПА та внутрішніми військами НКВС розпочалося одразу ж після проходження лінії фронту територією, на якій діяли повстанські сили. З лютого до квітня 1944 року запеклі бої між куренями та сотнями УПА і внутрішніми військами НКВС розгорнулися у лісах Житомирщини і Бердичівщини, Костопільщини, Кременеччини, Дубенщини. Під час цих бойових зіткнень внутрішні війська втратили 850 осіб убитими. На території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей загони УПА-“Південь” провели у січні–серпні 1944 року 24 бої із військами НКВС.

5 березня 1944 року секретар Рівненського обкому партії В. Бегма у доповідній записці до ЦК КП(б)У інформував, що лише на території Рівненської області діє 56 великих збройні формувань УПА чисельністю 9–10 тис. осіб, які за перші дні березня здійснили 7 нападів на районні центри, під час яких убили 109 співробітників НКВС і адміністративних органів радянської влади, а також провели 64 акції у селах, знищивши понад 500 представників радянської влади і сіль-

ських активістів. В. Бегма підкреслював, що районний актив боїться залишати райцентри, в багатьох селах зовсім не з'являється, всі заходи з мобілізації та хлібозаготівлі загонами УПА зірвані.

У березні 1944 року з південної Волині на Поділля за Збруч вирушили рейдом відділи з'єднання УПА "Саблюка" (О. Качан). Повстанці з боями пройшли понад 200 кілометрів і були заблоковані внутрішніми військами тільки в червні 1944 року в Бруслинівсько-Калинівських лісах Вінницької області. Менше сотні повстанців зуміли вирватися з оточення, більше двохсот загинули в боях.

Уже в середині березня 1944 року у Рівному було створено оперативний штаб для боротьби з ОУН і УПА. Його роботу організували заступники наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглов та І. Серов. До кінця березня у розпорядження штабу було перекинуто 29 ешелонів внутрішніх військ НКВС зі східних регіонів СРСР, які, за даними С. Круглова, до 7 квітня 1944 року провели 109 антиповстанських операцій, у яких убили 2,6 тис. повстанців, захопили в полон 3256 підпільників, втративши при цьому 112 службовців НКВС убитими і 90 пораненими. Очевидно, що такі дані навряд чи є цілком об'єктивними, скоріше за все, до числа убитих і арештованих повстанців зараховували й мирне населення і чоловіків, які ховалися від мобілізації, й інші категорії громадян. Адже попри те, що поряд із вказаною статистикою, заступник наркома Внутрішніх справ обіцяв найближчим часом "нормалізувати ситуацію", вона не "нормалізувалася" ще впродовж десяти років.

Найбільший бій, який провела Повстанська Армія з радянськими внутрішніми військами, відбувся у квітня 1944 року в районі с. Гурби на півдні Рівненської області. З початком квітня, коли дерева в лісах зазеленіли, командування УПА-"Південь" віддало наказ своїм з'єднанням концентруватися в лісових масивах на південному сході Рівненщини для того, щоб розпочати масштабний рейд у напрямку сучасних Хмельницької, Вінницької та Черкаської областей з метою вийти до Дніпра. До 20-х чисел квітня 1944 року в лісах на межі Рівненської і Тернопільської областей зібралось 4–5 тис. бійців УПА-"Південь", з яких 2,5–3 тис. були

озброєні, а 1–1,5 тис. були новобранцями. Також у лісах розташувалося декілька таборів з місцевими цивільними чоловіками, які переходили від мобілізації до Червоної армії. Велика концентрація людей була помічена радянськими органами безпеки, які протягом 21–27 квітня 1944 року розпочали масштабну антиповстанську акцію на межі Рівненської і Тернопільської областей. 21 квітня до сіл поблизу лісу було стягнуто великі контингенти внутрішніх військ (за радянськими даними – 15 тис. солдатів і офіцерів, за повстанськими 25–30 тис. з артилерією, легкими танками (15 штук), авіацією і кіннотою). Зранку 22 квітня почався масштабний артилерійський обстріл і бомбардування лісових масивів, який тривав з невеликими перервами добу. Зранку 23 квітня війська НКВС розпочали активні атаки на позиції повстанців, які місцями переростали в рукопашні бої. Після цілоденних боїв повстанці відійшли на нові оборонні рубежі в районі сіл Гурби, Велика Мощаниця, Чернява, Святе, Грабовець і вздовж річок Замишівка і Понура. Війська НКВС протягом першого дня боїв відрізали від основних сил і розбити курінь О. Кайдаша (“Лиха”), а також знищити табір втікачів від мобілізації. 24 квітня найзапекліші бої з використанням авіації, танків і артилерії розгорілися в районі с. Гурби, де бійці внутрішніх військ намагалися прорвати повстанську оборону. За іронією долі Гурби обороняв курінь І. Сала (“Мамая”), колишнього майора Червоної армії, уродженця Полтавщини, який після втечі з німецького полону в 1943 році приєднався до УПА. Під час бою під Гурбами війська НКВС втратили підбитими два танки, але не зуміли зламати оборону противника. Протягом ночі на 25 квітня командування оточених повстанських з’єднань прийняло рішення розділитися на три групи і під ранок вирватися з оточення в трьох різних напрямках. Рано вранці 25 квітня 1944 року повстанці групами приблизно по тисячі бійців прорвалися в напрямку дерманського і суразького лісових масивів.

Протягом 26–27 квітня 1944 року війська НКВС здійснювали “зачистку” лісу і навколишніх сіл, переслідування відступаючих з’єднань УПА не було організоване. Обидві противборчі сторони подали діаметрально протилежні дані про втрати. За радянськими звітами, війська НКВС у боях втра-

тили тільки 11 убитими і 46 пораненими проти 2018 убитими і 1570 полоненими у упівців. За повстанськими звітами, енкавееєсівці мали втратити до 2 тис. убитими проти 200 повстанців і 100 цивільних, які ховалися в лісах. Більш-менш точні дані про втрати УПА можна почерпнути зі звітів НКВС про захоплену зброю. Чекісти після бою як трофей мали один літак У-2, сім гармат калібром 45 мм, 15 мінометів, 42 ручні кулемети, 31 МП, 298 гвинтівок, 5 мотоциклів, 120 возів і 129 коней, 56 тонн зерна. Зважаючи на кількість зброї, можна припустити, що загони УПА втратили близько 400 осіб убитими і полоненими, скільки загинуло цивільних чи втікачів від мобілізації сказати складно, також таємницею залишається кількість убитих енкавееєсівців, але, очевидно, йдеться також про декілька сот осіб.

28 квітня 1944 року 19 бригада внутрішніх військ НКВС під командуванням полковника Тимофєєва, яка брала участь у боях в районі Гурбів, була скерована для проведення “зачистки” лісових масивів у напрямку до річки Случ. Вранці 29 квітня внутрішні війська отримали інформацію про бій між куренем УПА “Докса” і червоноармійцями із 70 армії. Чекісти з’ясували, що в с. Желізниці повстанці із засідки вбили 18 військовослужбовців Червоної армії. Близько 6 години ранку 19 бригада внутрішніх військ атакувала село, але наштовхнулася на шалений опір з боку партизанів. Запеклий бій згодом перекинувся й на сусіднє с. Гронне. До вечора 29 квітня внутрішнім військам вдалося розбити розквартировані в селах повстанські загони. Упівці втратили 255 осіб убитими, але втрати чекістів були майже адекватними – 240 рядових і офіцерів.

Наступні важкі бої між УПА і внутрішніми військами мали місце в районі Карівського лісового масиву поблизу села Піддубне Сокальського району Львівської області. 27 серпня 1944 року чекісти отримали інформацію про перебування в лісі куреня з’єднання УПА “Галайда” (450 багнетів). До операції проти повстанців було залучено 250 бійців внутрішніх військ, 450 прикордонників, 150 кіннотників із 29 гвардійського полку, а також батарею 82-міліметрових мінометів. 29 серпня 1944 року було почато антиповстанську операцію. Близько 5-30 ранку повстанці були попереджені місцевими мешканцями про радянський наступ, що доз-

волило їм зайняти вигідні позиції для оборони. О 6-й ранку внутрішні війська розпочали артилерійську підготовку, що тривала до 9 години ранку. Під час наступу на ліс війська НКВС наштовхнулися на відчайдушний опір. Атаки, які безперервно тривали до 15 год. 50 хв., були безуспішними. Несподівано застава 104-го прикордонного загону потрапила в упівську засідку і втратила половину особового складу. О 18 год. 40 хв. після перегрупування карателі розпочали новий артобстріл повстанських позицій, який тривав до 19 год. 30 хв. Чергові спроби атак продовжилися до 21 години. Вночі на 30 серпня 1944 року повстанські загони вирвалися з оточення. Внаслідок бою обидві сторони подали власні відомості про свої і чужі втрати. За радянською інформацією УПА втратила в бою 625 осіб убитими (що насправді перевищувало загальну кількість учасників бою з боку партизанів), а свої втрати НКВС оцінила в 32 загиблих. Повстанці визнали втрату лише 10 осіб убитими, натомість стверджували, що ліквідували близько 300 противників. Очевидно, що з обох боків були вказані завищені втрати противників і занижені власні втрати.

Наступний масштабний бій між УПА і військами НКВС відбувся 17 вересня 1944 року в районі с. Урмань Бережанського району на Тернопільщині. Після невдалої акції із зачистки лісового масиву до повстанської засідки потрапила 3-тя рота 187 батальйону внутрішніх військ НКВС, яка була майже повністю знищена перехресним вогнем. У бою загинуло 97 військовослужбовців НКВС.

Наприкінці вересня 1944 року розвідка НКВС отримала інформацію про перебування великого повстанського з'єднання в лісах на північ від райцентру Перемишляни Львівської області. Йшлося про курінь "Сіроманці" (силою до 1000 бійців) під командуванням колишнього лейтенанта-танкіста із Червоної армії, полтавчанина Д. Карпенка ("Яструба"), який у другій половині вересня 1944 року прибув на територію Перемишлянського району із Тернопільської області. 30 вересня 1944 року 19 бригада внутрішніх військ НКВС, якою на той час командував підполковник Бромберг, посилена чотирма танками, оточила лісовий масив і почала артобстріл і атаки. З 9 до 23 години було проведено 22 безуспішні спроби

прорвати повстанські позиції. Вночі упівці відступили до с. Пнятина і зайняли нові оборонні позиції. Наступного дня у боях під Пнятином енкавееівці втратили підбитим один танк, а повстанці зуміли вирватися з оточення і відійти в північному напрямку. Внаслідок боїв обидві сторони понесли важкі втрати. Курінь УПА втратив 165 осіб убитими і 15 полоненими, а 19 бригада НКВС 170 убитими.

10–11 жовтня 1944 року силами 20 і 24 бригади внутрішніх військ НКВС було розбито і ліквідовано сотню УПА “В’юна”, що активно проводила операції в лісових масивах за 20–30 км на захід від Рівного. Внаслідок важких боїв із карателями сотня втратила 103 стрільців убитими і 13 полоненими, після чого припинила своє існування. Власні втрати під час операції органи НКВС подали традиційно скромно – 15 убитими і 4 пораненими.

Чи не найбільш дошкульним ударом по українському самостійницькому підпіллю на початку 1945 року стало вдале “полювання” на командувача УПА-“Північ” Д. Клячківського (“Клима Савура”). Отримавши агентурним шляхом інформацію про заплановане на 30 січня 1945 року перебування Д. Клячківського на хуторі Оржів Клеванського району Волинської області, радянські спецслужби спланували і вдало провели клевансько-оржівську операцію. Силами 20 і 24 бригади внутрішніх військ НКВС було заблоковано найближчі лісові масиви і населені пункти в районі Оржева. Під час “прочісування” лісового масиву 10 лютого 1945 року бійці 233 батальйону 20 бригади внутрішніх військ несподівано натрапили на групу з трьох повстанців, які спробували вислизнути із оточення. Після бою і переслідування повстанці були вбиті. Серед убитих виявили командувача УПА-“Північ” Д. Клячківського, його помічника Б. Куницький і охоронця М. Колосюка.

Попри важкі втрати загони УПА не зменшували активності, лише протягом липня–листопада 1944 року тільки на Волині й Поліссі упівці провели 800 нападів на військові, господарські та адміністративні об’єкти. Намагаючись поширити територіальні межі своєї діяльності, повстанське командування наприкінці 1944 року активізує рейдову війну. Зокрема, 12 грудня 1944 року загін УПА “Стародубський”

вирушив у рейд на територію Білорусії, пройшовши з боями понад 300 кілометрів північніше від р. Прип'яті, повстанці 10 січня 1945 року повернулися на українське Полісся. На зламі 1944–1945 років територією Житомирської та Київської областей рейдували сотні зі з'єднання УПА “Хмельницький”. Рейдували доволі великими силами. За даними радянських спецслужб, наприклад, 25 грудня 1944 року група повстанців чисельністю до 200 бійців зайняла с. Хотино Олевського району Житомирської області, а наступного дня інший відділ УПА чисельністю понад 100 осіб увійшов до с. Кам'янка. Під час спроби перетнути річку Дніпро і вийти на Чернігівщину було розбито з'єднання УПА “Базар”, північною Житомирщиною і Київщиною в перші місяці 1945 року рейдували з'єднання “Крути” та “Петлюра”. Окремим групам повстанців зі з'єднання “Петлюра” вдалося протриматися на Київщині до середини 1945 року. У цей самий час, за даними НКВС, на території сучасної Хмельницької області рейдувало 10 повстанських груп, які з листопада 1944 до лютого 1945 року провели 79 боїв із внутрішніми військами. До кінця листопада 1944 року рейдували Вінницькою областю загони УПА-“Південь” під командуванням “Вира” і “Ясеня”.

Для боротьби із повстанським рухом радянські спецслужби невпинно нарощували свою присутність у регіоні. На початок осені 1944 року до Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславівської областей було передислоковано понад 32 тис. бійців внутрішніх військ, танковий батальйон (22 танки), 5 бронепоездів (екіпаж 7 тис. 700 осіб). Окрім цих сил, до боротьби з повстанцями було залучено чотири прикордонні полки, 2 тис. оперативних співробітників НКВС, декілька тисяч бійців внутрішніх військ, які дислокувалися в Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій та Київській областях, армійські частини і до 10 тис. колишніх партизанів. Загалом, постійно проти УПА наприкінці 1944 року боролосся щонайменше 70 тис. осіб, для збільшення мобільності яких було виділено 200 вантажних автомобілів.

Однак і сили самостійницького підпілля в цей період були також вражаючими. Після домобілізації, яку провела

УПА-“Північ” у листопаді 1944 року, кількість її бійців була доведена до 10 тис. осіб, ще 3–4 тис. перебували в рейдуючих загонах УПА-“Південь”, 20–22 тис. – в УПА-“Захід”. Крім цих сил УПА, існувало також збройне підпілля ОУН, яке подвоювало кількість бойовиків. Так, лише на території сучасної Івано-Франківської області восени 1944 року діяло 70 озброєних груп УПА й ОУН чисельністю 21 820 осіб. Упродовж 1944 року і початку 1945 року повстанці почувалися настільки впевнено, що регулярно захоплюють районні центри. Почергово в їхніх руках побували Острог, Деражне, Тучне, Володимирець, Висоцьк, Морочне, Городниця, Нові Стрілиська, Більшівці, Богородчани, Лисець, Войнилів, Солотвине, Тисмениця, Сколе, Ланівці, Тлумач, Коломия, Єзупіль, Журавне, Новий Яричів, Рава Руська, Яремне, Снятин, Войничів, Глибочок, Радехів, Жаб’є, Ємільчене, Березне, Магерів, Клесів та інші містечка. Загалом, протягом 1944 року та зими–весни 1945 року загоны УПА захоплювали 38 райцентрів, при цьому, деякі по декілька разів.

Радянські звіти фіксують власні поважні втрати у боротьбі з підпіллям. Так, у серпні–грудні 1944 року лише в одній Станіславській області радянська сторона втратила від рук повстанців убитими 1704 особи, пораненими 350 і полоненими – 731 людину. Намагаючись переламати ситуацію на свою користь, органи НКВС провели мобілізацію місцевого польського й частково українського населення до так званих Винищувальних батальйонів і Груп сприяння (в яких на зламі 1944–1945 років налічувалося майже 25 тис. бійців), до повстанців звертаються із закликами скласти зброю, обіцяючи амністію, полонених упівців привселюдно страчують, із колишніх червоних партизанів і перевербованих повстанців створюють спеціальні провокативні групи, які діють під виглядом загонів УПА (до середини 1945 року було створено 157 таких груп у складі 1808 осіб, які за допомогою провокацій убили 1980 і полонили 2013 осіб, але при цьому захопили лише 439 гвинтівок, 31 кулемет, 172 автомати і 79 пістолетів. Цієї зброї, як влучно зауважують сучасні вчені, не вистачило навіть для того, щоб озброїти убитих, що свідчить про те, що до категорії вбитих і полонених “бандитів” доволі часто потрапляли цивільні громадяни, які не належали до підпілля).

Активізуючи антиповстанську боротьбу, керівники НКВС з початку 1945 року розгорнули масштабні військово-чекістські операції практично в усіх районах Західної України, які увійшли в історію під назвою першої “Великої блокади”. Від 10 до 31 січня 1945 року внутрішніми військами, конвойними військами НКВС, прикордонниками, армійськими частинами та винищувальними батальйонами було повністю блоковано лісові масиви Львівської, Станіславівської, Тернопільської, Дрогобицької, Чернівецької, Рівненської та Волинської областей. Особливу увагу було зосереджено на лісах Прикарпаття і Галичини. Важкі бої з повстанцями точилися наприкінці січня в районі Космача, де існувала повстанська “республіка” і де внутрішнім військам, як писалося в радянських звітах, не вдалося отримати “очікуваних результатів”. Фактично, через погані результати, першу “Велику блокаду” довелося продовжувати ще в лютому й березні 1945 року, тобто на всі місяці, коли в лісах лежав сніг і партизани були особливо вразливими. ЦК КП(б)У поставив завдання перед НКВС УРСР завершити розгром УПА до 15 березня 1945 року.

У березні 1945 року на пленумі ЦК КП(б)У було підбито підсумки першого тотального наступу радянських силових структур на УПА. За офіційними даними під час боїв на початку 1945 року підпілля ОУН і загони УПА втратили 11 тис. осіб убитими й 26 тис. полоненими, ще 22 тис. вийшли із підпілля “з повинною”, також було затримано 13 тис. осіб, що ухилялися від мобілізації до Червоної армії. За даними радянської розвідки, в УПА продовжувало перебувати 25 тис. 353 особи, згруповані в 496 відділів різної чисельності. Тобто, незважаючи на болючі втрати, підпілля продовжувало залишатися активним, чисельним і дієвим. ЦК КП(б)У поставив нові терміни ліквідації самостійницького руху, які мали закінчитися в середині липня 1945 року. Відтак, квітень–червень 1945 року ознаменувався новими масштабними акціями проти мережі ОУН і загонів УПА. Особлива увага зверталася на “деморалізація” підпілля з допомогою агентури, захоплення або вбивство командирів загонів і керівників оунівської мережі. Вже до середини 1945 року в західно-українському регіоні вдалося налагодити цілу агентурну

мережу НКВС, яка включала 175 резидентів, 1196 агентів, 9843 інформаторів. Інфільтрація радянською агентурою підпілля змусило керівництво СБ ОУН розгорнути активні контррозвідувальні заходи і “чистку” власних лав. Лише на Волині та Поліссі СБ ОУН у перші вісім місяців 1945 року викрила і ліквідувала 835 підпільників, звинувачених у співпраці з органами НКВС.

Звіти радянських спецслужб дозволяють скласти уявлення про масштаби боротьби з підпіллям у першому півріччі 1945 року. До липня місяця 1945 року співробітники НКВС здійснили 9238 операцій проти ОУН і УПА. Під час боїв і облав загинуло 34210 учасників самостійницького руху, захоплено 46059, з “повинною” вийшло 25868 повстанців. Сумарно втрати підпілля мали б складати 106 тис. 137 осіб, не враховуючи арештованих 5717 “бандпосібників” і висланих 12773 членів родин “бандитів”. Однак, такі оптимістичні звіти виглядають, на наш погляд, не зовсім коректно, оскільки за тими ж радянськими даними, в УПА у березні 1945 року перебувало тільки трохи більше 25 тис. осіб. Якщо навіть припустити, що в мережі ОУН було ще 25 тис., всеодно кількість “нейтралізованих” повстанців буде вдвічі більшою від реальної чисельності людей, активно задіяних у самостійницькому русі. Очевидно, що до статистики потрапили десятки тисяч звичайних громадян, які симпатизували або епізодично допомагали повстанцям, втікачі від мобілізації до Радянської армії чи на відбудовчі роботи у Донбасі тощо. Партиї керівники в Києві та Москві, після отримання оптимістичних звітів НКВС, зі здивуванням виявляли, що боротьба самостійницького підпілля в Західній Україні продовжується. 27 липня 1945 року ЦК КП(б)У прийняв чергову постанову “Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Придушити антикомуністичний рух слід було до кінця року. Розпочався новий літньо-осінній наступ на підпілля. Особливо активні бойові дії між УПА і внутрішніми військами розгорнулися на Прикарпатті – у Станіславівському, Галицькому і Тлумацькому районах сучасної Івано-Франківської області де у липні-вересні чекісти провели понад 2 тис. антиповстанських операцій.

Важливо відзначити, що в цей період, на завершальному етапі Другої світової війни, самостійницький рух продовжував нарощувати свою активність, незважаючи на важкі втрати. Наприклад, якщо у серпні 1945 року повстанці здійснили 77 наступальних операцій, терористичних та саботажних акцій, то у вересні вже 146 аналогічних акцій. Вперта і безкомпромісна боротьба українських самостійників із найпотужнішою державою повоєнної Європи тривала ще понад десять років після завершення війни, але перші два роки протистояння (1944–1945) були чи не найкривавішими. Протягом цих двох років ОУН і УПА на території СРСР здійснили 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39773 каральних операцій. Під час боїв, облав і блокад у 1944–1945 роках загинуло (за радянськими даними) 103 тис. 313 членів ОУН і УПА, 110 тис. 785 було полонено, 50 тис. 58 здалися на милість влади. Паралельно було затримано 96 тис. 988 дезертирів із Червоної армії і втікачів від призову. Якщо вірити офіційній статистиці, то піділля за два роки мало втратити понад 260 тис. осіб, що, очевидно, є завищеною цифрою, яка може бути пояснена тільки тим, що до числа повстанців записували також убитих під час каральних експедицій мирних мешканців.

6.9. Українсько-польський конфлікт і боротьба УПА на антипольському “фронті”

6.9.1. Історичні передумови українсько-польського конфлікту

Польська експансія на українські землі розпочалася 1340 року після смерті останнього князя Галицько-Волинської держави Юрія II Болеслава. Сотні років співжиття в межах польської держави, співпраця, взаємне культурне збагачення, війни, повстання, протистояння виробили до початку ХХ ст. стійкі стереотипи українців щодо поляків і навпаки. В українському народному уявленні поляк був

матеріалізацією національного, релігійного і соціального гноблення. В польському варіанті стереотипу українець був неконтрольованим розбишакою, лінюхом, п'яницею і горло-різом. Перша світова війна стала виходом із епохи лецят бездержавності для поляків і українців. Однак шовіністично налаштована польська громадськість, вихована на ідеалах відновлення "історичної" Польщі в кордонах 1772 року (тобто, до Дніпра), розпочала в листопаді 1918 року агресію проти Західноукраїнської Республіки, а на початку 1919 року польські війська вступили і на територію УНР, окупувавши західну частину Волині, користуючись тим, що українські армії були зайняті боями із червоною та білою Росією. Поставлений у безвихідне становище, намагаючись врятувати українську державність, С. Петлюра навесні 1920 року підписав із Польщею договір, за яким зрікся території Галичини на користь сусіда за умови гарантування українській меншині в Польщі широких автономних прав. Однак згодом поразка національно-визвольної боротьби українців у 1917–1920 роках призвела до силового включення значної частини етнічних українських земель до складу Речі Посполитої. Українці становили 15 % усього населення польської держави, а західноукраїнські землі – 20 % її території. Політику міжвоєнних варшавських урядів стосовно української національної меншини складно назвати мудрою, продуманою чи виваженою. Єдине, в чому їй важко відмовити, то це у послідовності мовної, культурної, релігійної, економічної, соціальної дискримінації українців та намаганні якнайскоріше інтегрувати українські землі до складу унітарної польської держави. Одним з найнебезпечніших та вибухових заходів, здійснюваних польським урядом стосовно Західної України в 1920–1930-х роках, стало масове заселення польськими селянами і без того перенаселених українських воєводств. Частину новоприбулих поселенців становили польські селяни, яким держава на пільгових умовах продавала раніше націоналізовані поміщицькі землі, а частину – так звані осадники – ветерани польської армії та національно-визвольної боротьби поляків, яких навмисно селили вздовж кордону між УСРР та Польщею з метою розірвати суцільну етнографічну смугу української осілості. Загалом, у сільську місцевість протягом

20 років було переселено 200 тис. етнічних поляків, до них слід долучити ще 100 тис. поляків, які оселилися в містах і працювали державними чиновниками та службовцями правоохоронних органів. Лише з 1920 до 1923 року польським колоністам було виділено 450 тис. га найкращої орної землі. Польський уряд обезземелюючи українського селянина сприяв його виїзду до Америки або на роботу до промислових районів Польщі. Також значну роль у справі “збільшення” польської присутності на “полуднєво-східних кресах” відіграла асиміляційна політика, коли українців насильно спонукали переносити свої метрики із церков у костели, або записуватися поляками в армії чи вищій школі. Завдяки таким енергійним діям польського уряду, чисельність поляків у Галичині за роки існування міжвоєнної Польщі зросла з 25 % до 35 % (в окремих сільських районах Тернопільщини і Львівщини цей відсоток сягнув 40–45, а в містах і містечках регіону поляки повсюдно складали 30–60 %), а на Волині – з 8 % до 16 %. І це при тому, що рівень народжуваності в українців був значно вищим, ніж у поляків. Польські державні кола наприкінці 1930-х років складали плани про те, як до 1945 року перетворити українську більшість у Галичині на меншість (українська більшість мала тимчасово зберегтися лише у гірських районах Карпат і в Прикарпатті), а ще за 20–30 років асимілювати й українську людність Волині та Полісся, або просто переселити українців на території Центральної та Західної Польщі для якнайшвидшої їхньої денационалізації*.

Щоб прискорити процеси асиміляції, поляки позбавили українців власної школи (із майже 3 тис. україномовних шкіл у 1920 році до 1939 року “дожило” заледве 300 на майже 6 млн українців Польщі). Українцям заборонялося навчатися в Львівському університеті (квота до 10 %). Уряд сподівався, що українська інтелігентна молодь їхатиме до універ-

* Упродовж 1938–1939 рр. головнокомандувач Війська Польського маршал Е. Ридз-Смігли і міністр військових справ генерал Т. Каспицькі розробляли плани, за якими слід було звільнити “південно-східні креси” країни від української присутності. Паралельно з цим група польських “народовців” на чолі з генералом М. Януштайтисом розробила свій план виселення українців із західноукраїнського гіону. Фактично, напад Німеччини на Польщу врятував українську меншину Польщі від повної асиміляції і розпорошення.

ситетів Польщі і там асимілюватиметься, або виїжджатиме на Захід і там лишиться назавжди.

Така політика уряду викликала адекватну реакцію у пригнобленого та упослідженого українського населення краю, а особливо в українській молоді. Саме серед молоді щороку зростала популярність радикальних націоналістичних організацій (насамперед ОУН), котрі проповідували військові методи боротьби з польським окупаційним режимом.

6.9.2. Наростання конфлікту в перші роки Другої світової війни

Напад Німеччини та СРСР на Польщу у вересні 1939 року і зникнення Речі Посполитої з політичної карти світу було сприйнято значною частиною політично активного українського громадянства як справедливе покарання полякам за їхню виразно антиукраїнську довоєнну політику. Спираючись на подібні настрої українського народу, як нацисти, так і більшовики вже з кінця 1939 року проводили лінію на “загравання” з українським населенням окупованої польської держави. Українізація освіти, культури, адміністративного апарату в новоприєднаних областях Радянської України поряд із націоналізацією земель і нерухомості багатих польських власників та депортацією сотень тисяч поляків у Сибір створювала ілюзію встановлення “української влади” на колишніх “східних кресах” Речі Посполитої. Подібною до дій більшовиків була позиція нацистів на території Генерального Губернаторства. Там з політично свідомих і націоналістично налаштованих українців комплектувалися низові органи адміністративного управління, допоміжна поліція, відділи охорони підприємств тощо. І якщо в приєднаних до СРСР областях позірна фаворитизація українців невдовзі припинилася, то в Генеральному Губернаторстві вона тривала і стала одним з формальних приводів майбутнього українсько-польського протистояння. Усвідомлюючи, що це викличе вкрай негативну реакцію поляків, нацисти навмисно всіляко рекламували “привілейоване” становище українців. Зокрема Генерал-губернатор Г. Франк, виступаючи 29 грудня 1940 року з нагоди Різдва та Новорічних свят, підкреслював:

“Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-Губернаторства та стали до його диспозиції. Для них година створення Генерал-Губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців та українців, які жили в Польщі. Той поневолений народ може тепер бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави”.

Українці Генерального Губернаторства користувалися такими самими правами, як і громадяни райху, вони, на відміну від поляків, могли займатися бізнесом, лікарськими і адвокатськими практиками, служити в поліції і прикордонній охороні, в охороні підприємств. Українці відкривали свої ресторани, казино, школи, гімназії і вчительські семінарії, вільно використовували національну символіку.

Польське підпілля, і в німецькій, і в радянській зоні окупації колишньої Польщі сприймали фаворитизацію українців як акт зради з боку українських громадян проти польської держави. Поляки не бажали зрозуміти того, що українці ніколи не визнавали Польщу своєю державою і не бажали бути лояльною до неї. Про це свого часу публічно заявляли навіть демократичні політики Західної України. Зокрема, депутат польського сейму від Українського національно-демократичного об'єднання Д. Левицький під час свого парламентського виступу 29 березня 1929 року зробив таку заяву:

“Український народ є споконвічним автохтоном на землях, які тепер увійшли в склад Польщі, які раніше входили в склад Київської і Галицько-Волинської держави та опісля під чужим пануванням ніколи не втрачали своєї національної окремішності і не зрікалися змагань до державної незалежності, що в 1918–1920 роках, український народ за свою державність пролив море крові та що найвищим нашим ідеалом є незалежна і соборна українська держава на всій українській території, що всі міжнародні акти, якими споконвічні частини українських земель, як Східна Галичина з Лемківщиною, землі Холмищини, Волині, Підляшшя і Полісся віддано Польщі, а саме договір в Ризі від 18 березня 1921 року і рішення Ради Амбасадорів в Парижі від 15

березня 1923 року порушують право українського народу на самовизначення і українці вважають всі ці акти де-юре за неправосильні. Вступаючи до цих законодавчих палат (польського сейму і сенату), українці будуть і тут змагати до здійснення найвищого права української нації”.

Польські політичні кола і абсолютна більшість польського суспільства не сприймали ідеї утворення в майбутньому української держави, а тим більше із включенням до її складу західноукраїнських земель. Поляки дивилися на українців як на політично недорозвинуту етнічну масу, в якій є лише один шлях – якнайшвидше полонізуватися (на заході) й русифікуватися (на сході). Землі Західної України розглядалися польськими політичними колами винятково як території польської держави, яка має бути відроджена в кордонах вересня 1939 року.

Основною силою польського руху опору на окупованих землях був Союз Збройної Боротьби (з лютого 1942 року перейменованій н Армію Крайову – АК), який підпорядковувався екзильному польському уряду в Лондоні. До вибуху німецько-радянської війни в червні 1941 року структури польського підпілля в Галичині на Волині й Поліссі були повністю знищені успішними операціями НКВС, тому Союз Збройної Боротьби в першій половині 1941 року повноцінно діяв лише в німецькій зоні окупації – в Генеральному Губернаторстві, і лише в момент просування німецьких військ на схід польські підпільники, подібно до оунівців, рушили за ними, щоб закріпитися на колишніх “східних кресах” Речі Посполитої.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР польські урядові кола і керівники підпілля не сумнівалися, що німці дозволять відновити українську державу, а також “розв’яжуть” українцям руки у справі терору проти поляків, а тому польське підпілля готувалося до можливого нанесення превентивних ударів по діячах українського визвольного руху. На 2-й день війни 23 червня 1941 року польський уряд в Лондоні видав Інструкцію № 2 за підписом військового міністра С. Кота і керівника уряду генерала В. Сікорського, у якій, між іншим, було сказано:

“Слід очікувати, що невдовзі німці почнуть організувати під своєю егідою українську, литовську й евентуально інші держави до яких буде включено польські території... Слід очікувати, що німецька влада на певний час надасть, передусім українцям, “вільну руку” в нападах на польську стихію і в її винищуванні. Потрібно розіслати відповідні секретні перестороги і приготувати оборонні заходи, при цьому однак необхідно уникати безпосередніх зіткнень з німецькими властями”.

Але польські прогнози щодо подальшої фаворитизації українців, які на початку червня 1941 року виглядали такими реалістичними, виявилися марними. Після проголошення Акта 30 червня 1941 року українці “впали в немилість” райху, натомість стосунки між німцями і поляками та між поляками і більшовиками кардинально змінилися.

Нацисти, заглиблюючись на схід і відчуваючи наростання конфлікту з українцями, зіштовхнулися із проблемою – ким укомплектувати адміністративний і господарський апарат, залізничний транспорт на окупованих землях Волині, Полісся, Галичини. Після львівського демаршу 30 червня німці боялися використовувати українців для цієї роботи, євреїв нацисти теж, як відомо, готували явно не для відповідальної роботи. Лишалися поляки. Бажаючи підправити складні стосунки з останніми, гітлерівці у своїй антибільшовицькій пропаганді в липні–серпні 1941 року почали широко використовувати факти репресій сталінського режиму проти поляків Західної України. Така позиція нацистів відверто сподобалася частині польської інтелігенції. Скористалося нею і польське підпілля, яке розцінило нові перспективи у німецько-польських стосунках, як можливість наводнити своїми людьми окупаційну адміністрацію і господарський апарат. Підпіллю це було необхідно і для боротьби з німцями (розвідка, диверсії в господарстві, постачання підпільних структур матеріальними запасами, документами, зразками бланків, печаток тощо), і для протистояння з українцями (поляки, на випадок краху Німеччини, уже мали б готовий апарат для своєї відродженої держави на території Західної України і зберегли б повний контроль над містами, залізницями тощо).

З початком війни у червні 1941 року поступово змінюються стосунки польського еміграційного уряду з СРСР. Уже в липні 1941 року Кремль фактично визнає неправомірність своїх претензій на Західну Україну і Західну Білорусію, а в грудні 1941 року В. Сікорський у Москві укладає зі Сталіним угоду про добрі стосунки і спільну допомогу під час війни. Цікаво, що під час переговорів В. Сікорський поскаржився Сталіну на західних українців, які створювали проблеми і Польщі й СРСР. У відповідь червоний диктатор пообіцяв “спільно” їх знищити.

Складається доволі пікантна ситуація – український визвольний рух з липня 1941 року жорстоко переслідується німецькою владою і одночасно він перебуває у стані війни із СРСР. Натомість польське підпілля, яке безкомпромісно воює із німцями в Генеральному Губернаторстві на території Галичини, а особливо Волині та Полісся, пасивно протистоїть німцям, більше намагаючись нашкодити українським планам, навіть, за допомогою німців, і співпрацює зі смертельним ворогом українського підпілля – більшовиками. З іншого боку, на території Закерзоння німці, які остаточно розсварилися з бандерівською ОУН, продовжують досить толерантно ставитися до українців загалом і до лояльних Німеччині українських кіл зокрема. При цьому польське населення регіону й надалі лишається другосортним. Тобто нацисти фаворитизували українців там, де вони були слабшою стороною, і поляків там, де поляки були слабшими. Така політика створювала у польського й українського підпілля враження про взаємний масовий колабораціонізм із окупантом. Поляки в старій зоні німецької окупації вважали українців німецькими вислужниками і весь час завдавали ударів по українських господарських, культурних, шкільних, церковних установах; українці ж у новій зоні німецької окупації на схід від Бугу вважали поляків німецькими холоуями і, розпочавши збройну боротьбу з німцями, одразу ж перенесли її і на поляків.

Наприкінці 1941 року й протягом перших місяців 1942 року польське підпілля та підпілля ОУН мали декілька спроб переговорів про можливі спільні антинімецькі та антирадянські дії, але ці контакти не призвели до позитивних резуль-

татів, оскільки польське підпілля перебувало в стані миру із “советами”. Крім того, німців обидві сторони вважали ворогом тимчасовим, а один одного – постійним противником, і йти на жодні територіальні поступки заради спільної боротьби із тимчасовими ворогами німцями не збиралися.

Упродовж весни, літа й початку осені 1942 року конфлікт між українцями й поляками загострювався. Польські адміністратори і господарники щосили намагалися полегшити долю своїх співвітчизників, водночас “відіграючись” на українцях. Поляки, які часто працювали перекладачами в німецьких адміністративних і репресивних установах, всіма можливими способами переконували нацистів у нелояльності українців, робили доноси в гестапо на українських громадських діячів, провокували німецькі репресії проти української людності. У свою чергу, українці, які переважали в охоронній поліції в Західній Україні і на Закерзонні, намагалися стягувати з поляків втричі більший сільськогосподарський контингент, ніж з українських сіл, звинувачували польські села у співпраці з більшовицькими партизанами (що й справді часто мало місце).

Поглибився польсько-український конфлікт з моменту появи на Поліссі і Волині більшовицьких диверсійних груп і партизанських з’єднань. Зустрівши ненависть з боку українських селян, більшовики почали базуватися винятково в польських селах і колоніях, налагодили співпрацю з польським підпіллям. Радянські ж партизани, окрім боротьби з німцями, одним із найголовніших своїх завдань бачили боротьбу з українським визвольним рухом. Тактичні цілі польського і червоного підпілля абсолютно співпали. За інформацією місцевих поляків, червоні знищували українських патріотів, на вимогу поляків “пацифікували” українські села, “заражені націоналістичним рухом”. Українці, які вже з літа 1942 року активно починали формувати сільську самооборону, відповідали ударами, спрямованими проти польських діячів, які співпрацювали з більшовиками або німцями. Гинули польські підпільники, польські лісники, економистів з німецьких господарств, агрономи, вчителі, відставні військові тощо. Аналогічно, польське підпілля на Закерзонні буквально полювало на українську інтелігенцію регіону, яку

поголовно звинувачували у співпраці з німцями. Згодом це полювання перенеслося на Галичину. Вже в жовтні 1942 року інструкції польського підпілля в Галичині наголошували на необхідності “знешкодити всіх українських лідерів”, щоб запобігти можливому українському повстанню. Ненависть між обома народами катастрофічно наростала. Наприкінці 1942 року у звітах польського підпілля відмічалось, що більшість поляків Західної України налаштовані категорично проти того, аби надавати після війни українцям будь-яку автономію. А найбільш радикальні групи польського політикуму (як, наприклад, “Стронніцтво народове”) вже в цей час вимагали негайного виселення після війни всіх українців із Польщі до СРСР в обмін на радянських поляків, оскільки українці виявилися “негідними громадянами” польської держави.

Кривавий вузол суперечностей поступово затягувався, потрібен був лише привід для розв’язання масштабної війни між двома народами, і цей привід невдовзі дали німці.

6.9.3. Ескалація українсько-польського протистояння

Шеф німецької служби безпеки Люблінського дистрикту в Генеральному Губернаторстві, СС і поліцайфюрер О. Глобоцнік вирішив створити на території Замоїського повіту зразкову німецьку колонію (“Гіммлерштадт”), заселену селянами з Німеччини (райхсдойчами), селянами німецької національності з Польщі (фольксдойчами) і “братнім германським народом” голландцями. Колонія мала охопити значні території, з яких планувалося виселити 110 тис. польських і українських селян зі 116 населених пунктів. О. Глобоцнік розумів, що польське підпілля буде атакувати колонію. Тому, аби захистити “арійців”, задумали організувати поселення таким чином – у центрі колонії мали жити “райхсдойчі”, навколо них оселялися “фольксдойчі” та голландці, а в зовнішньому кільці поселень планували поселити українських селян, виселених із Замоїщини. Українські селяни мали опинитися на межі Замоїщини і Грубешівщини, на колишніх господарствах вигнаних поляків. І хоча лідери української громади Закерзоння (зокрема, керівник Українського

Центрального Комітету В. Кубійович) протестували проти розміщення українців у колишніх польських селах, розуміючи, що це викличе “вибух”, механізм переселення було запущено. Переселенська акція розпочалася 27 листопада 1942 року і тривала до середини лютого 1943 року. У ній, поряд із німцями, брали участь поліційні частини, сформовані з українців, і українські адміністратори з повітового Українського Допомогового комітету, що дозволило польському підпіллю звинуватити українську громаду у сприянні нацистам.

Особливо загострилася ситуація, коли на місце виселених польських селян почали заганяти українців. Десятки тисяч поляків, вигнаних зі своїх хат взимку 1942–1943 років, приєдналися до лав АК, бажаючи помститися за свою кривду. Вчинити помсту німцям було складно, набагато реальніше виглядало покарати українців. В одному з донесень польського підпілля до Лондона стверджувалося, що акцію виселення поляків гестапо здійснювало “руками українців” і тому, очевидно, невдовзі “найближчі дні і ночі можуть рясно спливати кров’ю і ясніти загравами пожеж”.

Вважаючи, що своїми ударами проти українців АК бореться з німецькою окупацією Польщі, польські партизани з березня 1943 року розпочали відплатну акцію. Користуючись тим, що українська самооборона на всій Холмщині і Грубешівщині налічувала заледве 500 осіб (відділи УПА будуть передислоковані туди із Волині лише в лютому 1944 року), аковці силами в декілька тисяч осіб з’явилися в лісах Грубешівського повіту. 9 березня 1943 року по українських селах Грубешівського повіту було нанесено перші жорстокі удари. У М’етці було спалено 160 хат і вбито 54 особи; у Сагрині – 250 осель і вбито 245 осіб; у Турковичах – 220 спалених господарств, убито 17 осіб тощо. Жертвами різанини на Холмщині в грудні 1942 – березні 1943 року стали 2 тис. українців, ще тисячі перетворилися на біженців. Бійці польських формувань, знищуючи українські поселення, часто виявляли середньовічну жорстокість та неабиякий цинізм. Так, на латинське Різдво в грудні 1942 року польська боївка спалила с. Пересоловичі, а над трупами убитих людей польські партизани колядували.

Пізнньої весни 1943 року аковці активізувалися. Протягом року – з 26 травня 1943 року до 22 травня 1944 року лише в цьому регіоні військові угруповання польського підпілля знищили вогнем 52 українські села і замордували приблизно 4000 українських селян.

Як бачимо, перший міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації. В огляді суспільно-політичного, культурного і економічного життя регіону, складеного наприкінці весни 1943 року українськими підпільниками, зазначалося:

“Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замоїщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і у зв’язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців, і поляків, при чому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголовно пішли в ліси, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, спрямовану, передусім, проти українського населення. (...) польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок із жандармерією, поліцією, військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, які підозрюються у співпраці з партизанами, німці палять. При цьому гітлерівці грабують українців так само беззастережно, як і польсько-більшовицькі банди”.

Сталося так, що німці своїми діями спровокували польський терор проти українців, а польські партизани своїми акціями, відповідно, накликали на українських селян німецьку “пацифікацію”. Маса українських втікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією “наочною агітацією”, яка посилила антипольські настрої серед волинських українців. Німецька ж окупаційна влада в Райхскомісаріаті України не тільки не сприяла послабленню

небезпечних симптомів назриваючого конфлікту, а й, навпаки, своїми провокаційними заходами підігрівала протистояння. Райхскомісар України Е. Кох надзвичайно стислою та місткою формулою визначив мету німецької політики українсько-польського протистояння:

“Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів його убити і щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його убити...”

Представники німецької адміністрації, виступаючи на українських зібраннях, неодмінно закликали присутніх “бити ляхів”. Командування німецьких сил безпеки відправляло допоміжну українську поліцію стягувати контингенти з польських сіл. Поряд з цим, у 1943 році гітлерівці починають передислоковувати на Волинь батальйони польської поліції та жандармерії з Генерального Губернаторства (загалом до 6 тис. осіб). Їх залучають до боротьби з УПА та використовують для силового збору натурального податку з українських сіл.

На початку 1943 року польське й українське підпілля на Волині розмірковувало над питанням – як себе поводити щодо німців? І якщо оунівці в лютому 1943 року приймають остаточне рішення – розгортати українське повстання, яке має забезпечити звільнення українських земель і відновлення української держави, то польське підпілля схиляється до дещо відмінної тактики. Керівництво АК і лондонського уряду з початку 1943 року було впевнене, що Німеччина і так програє війну, а тому полякам не слід розмінюватися на дрібні партизанські акції, потрібно максимально берегти свій людський потенціал для загального повстання в момент наближення фронту до польських рубежів і майбутньої боротьби за кордони відновленої Польщі. Зрозуміло, що найголовніша боротьба за кордон (подібно, як це було у 1918 році) могла розгорнутися з українцями. Тому польське підпілля бажало якнайсильніше укріпитися на Волині та Поліссі, де в українців уже формувалися власні збройні сили і де польська людність була малочисельною (до 16 % населення).

У квітні–травні 1943 року виникає цікава ситуація – українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, нато-

мість, поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент надходження фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу і відновити на цих землях польську державність. Командуючий Армією Крайовою генерал С. Ровецькі розробляє детальні плани польського повстання і захоплення Львова, Самбора, Дрогобича, Станіславова, Тернополя. Польські сили на Волині, згідно з цими планами, мали бути сконцентровані в західній частині колишнього Волинського воєводства, вони мали заволодіти переправами через Буг, щоб забезпечити перекидання польських військ із Люблінщини, гарантувати контроль над Свинарськими, Землицькими і Смолярськими лісовими масивами, куди повинні були передислоковуватися загони АК із Польщі. Польські поселення в Східній частині колишнього Волинського воєводства мали перетворитися на фортеці, здатні оборонятися перед німцями або перед українцями. Як бачимо, у польських планах, які були розроблені в квітні 1943 року, йшлося про нову окупацію українських етнічних земель, яка прикривалася фальшивими гаслами боротьби за поновлення польського суверенітету в кордонах 1939 року.

У світлі агресивних польських приготувань і виникнення дивовижних ситуативних союзів між поляками та більшовиками і поляками та німцями, командування УПА і керівництво ОУН(Б) на Волині було зобов'язане застосовувати симетричні дії, щоб зберегти єдність українських земель.

Уже в перші три місяці 1943 року документи відзначають, що українські підпільні структури (і бандерівської УПА, і УПА Т. Боровця) дедалі частіше починають ліквідувати поляків, які перебувають на німецькій службі або запідозрені у співпраці з німецьким гестапо, чи радянськими партизанами. Готуючись до повстання, українське підпілля намагалося "прибрати" з території своєї діяльності всіх, хто служив німцям або більшовикам. Убивали, здебільшого, цілими родинами, інколи разом із сусідами, щоб не залишати свідків і не розконспіруватися перед ворогом. Після втечі в ліс української допоміжної поліції напади на поляків, які

були в контакті з німцями (про що добре було відомо колишнім українським поліцейським), стають ще частішими. Очевидно, їх підживлюють також розповіді втікачів із-за Бугу, які, ховаючись від польського терору, приносять із собою подробиці (мабуть, часто перебільшені) про злочини польських партизан в українських селах Холмщини. Згодом, згадуючи ті місяці, курінний УПА М. Скорупський (“Макс”) писав:

“Серед поляків запанувала паніка. Збунтована українська поліція знищила десь кілька польських родин, що мали зв’язки з гестапо. Поляки почали виїжджати до міст під німецьку охорону, або просили захисту в радянських партизанів”.

Найбільше убивств польських родин, звинувачених у колабораціонізмі, було в околицях Сарн і Костополя, де активно діяли загони УПА “Поліської Січі” та з’єднання бандерівської УПА під командуванням І. Литвинчука (“Дубового”). Польське підпілля оцінило свої втрати в цьому регіоні навесні 1943 року у 800 осіб. Місцеві українські селяни починають розповсюджувати чутки про те, що на Великдень українці “фарбуватимуть крашанки у польській крові”. Польські селяни гуртуються в містечках або більших селах і створюють бази самооборони, зброю для яких дають німці, більшовики або польське підпілля. Невдовзі на Волині і Поліссі з’являється понад сто польських самооборонних баз, з яких польські і радянські партизани або польські партизани і польські поліцейські проводять напади на навколишні українські села. Убивство окремих польських діячів поступово переростало у війну між українськими та польськими селянами. Українські селяни швидко ділили землі і майно в покинутих польських колоніях – поляки мстилися їм за це.

Наприкінці квітня й у травні масштаби протистояння серйозно зросли. 22 і 23 квітня 1943 року, як ми писали вище, дві сотні УПА під командування “Дубового” атакували Іванову (Янову) Долину з метою заволодіти вибухівкою, які використовувалася на місцевій каменярні. Польське за етнічним складом населення містечко обороняли, окрім німецької поліції, також аковці. Під час бою загинуло близько 600 осіб, здебільшого це були цивільні поляки, які згоріли у власних

будинках під час штурму містечка. Після відходу повстанців місцеві поляки вчинили розправу над українцями, убивши щонайменше п'ятеро невинних українців і одну російську родину, яку помилково зарахували до українців. Після нападу на Іванову Долину німці евакуювали польське цивільне населення до Костополя, лишивши там тільки фахівців з технічних питань, для охорони яких виділили батальйон польської поліції.

У квітні–травні 1943 року на Волині вже існували доволі потужні самооборонні бази, в яких знаходились тисячі, а інколи й десятки тисяч польських мешканців. Найбільші бази розташовувалися у Пшебражі, Малинському, Білані, Вербі, Іваничах, Порицькому, Купичеві, Римачах, Ягодині та інших поселеннях. Поляки, які втікали у міста, йшли на службу до німецької поліції й під керівництвом німецьких офіцерів провадили пацифікаційні акції проти українських сіл. У відповідь повстанці атакували польські села. Маховик знищення було запущено, й обидві сторони розглядали свої акції винятково як “відплатні”. У квітні 1943 року на території лише одного Луцького району польська поліція разом із німецькими карателями спалила п'ять українських сіл – Вовчицьк, Костюхнівку, Довжицю, Яблоньку і Загорівку. На території Горохівського району протягом квітня польська допоміжна поліція двічі пацифікувала українське поселення Красний Сад, убивши понад сто осіб і спаливши 22 господарства. 10 квітня 1943 року німецький каральний загін спільно з польськими колабораціоністами спалив с. Княжне, убивши 172 українці. Людей мордували і спалювали за списками, попередньо складеними поляками, які перебували на німецькій службі. Навіть Е. Кох у публічній промові в Горохові звинуватив поляків у наданні німцям неправдивих провокаційних даних, які призвели до жорстокої пацифікації с. Княжне. Рівночасно радянські партизанські документи повідомляли, що *“польській поліції дана німцями цілковита свобода у діях щодо українського населення”*.

Водночас, керівник польського збройного підпілля генерал С. Ровецькі повідомляв до Лондона про події на Волині за період від 8 до 14 травня 1943 року: *“Українські військові організації, керовані колишніми офіцерами армії Петлюри (Тарас Бульба) та ОУН (як мельниківці так і бандерівці)*

розпочали масові вбивства польського населення. Спочатку акція була скерована проти поляків, які працювали в німецькій сільськогосподарській і лісовій адміністрації, а потім поширилася на сільське населення (головним чином в Костопільському повіті). Кількість жертв уже перевищує дві тисячі осіб”.

Інший польський документ, датований 22 червня 1943 року, інформує про те, що від 17 до 22 червня українцями знищено 1891 поляк.

Звіт наступника С. Ровецького* на посаді командувача АК генерала Т. Комаровського за 19 серпня 1943 року вказує, що на Волині з березня до травня 1943 року загинуло 3 тис. поляків. Поляків, які втекли із сіл до міст, німці вербують “у поліцію, яку використовують для репресій проти українців”. Радянські документи цього періоду вказують, що польське чоловіче населення віком до 45 років, за бажання, поголовно озброювалося німцями у Сарнах, Корці, Колках, Рівному, Костополі, Міхневичах. Німецьке командування дозволило польській поліції застосовувати щодо українців смертну кару без німецької згоди. Крім того, німці передислокували на Волинь батальйони польської поліції з Генерального Губернаторства, “брутальність якої надає її акції характеру польської помсти”.

Наприкінці весни 1943 року акції проти польських сіл, колоній і самооборонних баз, з яких розповсюджувалася загроза українським поселенням, розповсюдилися на Дубенський, Рівненський, Здолбунівський, Кременецький і Луцький повіти Волині. Однак з початком літа хвиля протистояння поступово спадає, адже саме з 7 червня 1943 року проти УПА починають свої масштабні бойові дії німці. Бої із польськими відділами самооборони в польських колоніях переросли у війну між німецькою та польською поліцією з одного боку, і УПА з іншого. Розуміючи, що німці навмисно втягують польську поліцію та жандармерію в бої з УПА, командування повстанців ще наприкінці травня закликала польських поліцаїв дезертирувати з німецької служби. 18 травня 1943 року Д. Клячківський видав відозву до польського населення Волині й Полісся, закликаючи поляків

* Генерал С. Ровецький був арештований гестапо 30 червня 1943 р.

опам'ятатися і відмовитися від співпраці з німцями, покинути службу в німецькій поліції і, за прикладом українських шпцманів, втекти. Командувач УПА попереджав, що вже завтра “буде пізно” повертатися з хибного шляху.

Відповіддю польської поліції стала страшна пацифікація українського поселення Дермані 29 травня 1943 року. На початку червня 1943 року “Клим Савур” знову звернувся до поляків із листівкою, попереджаючи, що за участь польської поліції в “німецькій різанині та катуванні української людності” на поляків Волині й Полісся може впасти кара у вигляді “нової Гайдамаччини чи Коліївщини”. Відповідальність за можливий масштабний конфлікт командування УПА поклало на польське керівництво, яке “завело польський визвольний рух” до “антиукраїнського табору московського та німецького імперіалізмів”. Д. Клячківський нагадував, що поляки здійснюють свої антиукраїнські акції на українських землях, і що “слуги Москви та Берліну” повинні пам'ятати про здатність українців помститися за свої кривди. А мститися було за що: в одному із українських донесень йшлося про те, що в першій половині 1943 року *“німці та поляки в німецьких одностроях убили понад 10 тисяч цивільних українців в області Берестя”*. Згідно з документами польського підпілля, боротьба з українцями в червні 1943 року відбувалася так:

“Поляки охоче вступали до поліції, зокрема ті, чії сім'ї були убиті. Крім того, німці перекинули на Волинь батальйони польських “Шупо” (охоронна поліція – авт.), які були створені та навчені в Дембіце поблизу Кракова... Приємно було дивитися на ті частини, хоча й у німецьких уніформах, як вони проходять, гарно марширують, співають польських пісень... Насамперед поляки помстилися за спалене село Неміле, оточивши одного дня українське село Вілле, де переховувалася одна банда; повбивали всіх селян, їхні хати повністю спалили. Німці поставили деяким польським селам зброю, щоб вони могли захищатися... Головний осередок польської партизанки був у Старій Гуті. Там також знаходився штаб радянських партизанів... Рота польської поліції майже щодня здійснювала акції проти українських сіл, ішла в ліси, щоб знищувати банди... Інколи

польські партизани приходили на допомогу польській поліції... Саме так боролися з бандами... Так було в Костопільському і Сарненському районах. Горіли українські села, а люди ховалися в лісах”.

Однак, попри бажання рядових повстанців і населення якнайшвидше симетрично відповісти польській стороні за знищення українських сіл, керівництво ОУН намагалося якимось запобігти виникненню повноцінного “антипольського фронту” і полагодити конфлікт, навіть, не зважаючи на агресивну поведінку поляків щодо українських самостійницьких прагнень. На початку липня 1943 року через СБ ОУН(Б) було налагоджено контакти з Делегатурою польського уряду на Волині. 7 липня 1943 року розпочалися переговори в районі Свинарського лісового масиву. Наступна зустріч мала відбутися 10 липня 1943 року, однак представників із польського боку З. Румеля, К. Маркевіча й візника В. Добровольського вбили в с. Кустичі поблизу Ковеля. Польська сторона одразу ж поклала відповідальність за вбивство на українців, хоча можливі ще дві версії цього вбивства. Убиті могли бути жертвами радянських партизанів, які таким чином прагнули зірвати евентуальне порозуміння між самостійницькими рухами двох народів, а також їх могли “прибрати” і польські підпільні структури. Річ у тім, що переговори з українцями велися від імені представника польського уряду на Волині К. Банаха, який виступав за полагодження конфлікту. Натомість командування АК виступало проти переговорів з українською стороною, і між Делегатурою уряду та командуванням АК був гострий конфлікт через відмінність позицій в “українському питанні”. Командування аківців було зацікавлене у зриві переговорів і мало на 15 липня 1943 року власний план атаки українських повстанських баз і ліквідації українських політичних і військових діячів на Волині. Удар загонів УПА по польським самооборонним базам і колоніям 11–12 липня 1943 року був превентивним актом, здійсненим з метою запобігти реалізації польських планів, які мали врешті-решт завершитися новою окупацією українських земель. Після цієї масованої повстанської атаки конфлікт поступово вийшов з-під контролю і перетворився на міжетнічну боротьбу, спрямовану на взаємне винищення, яка

принесла тисячі невинних жертв з обох сторін. Однак, слід пам'ятати, що більшість атакованих упівцями польських поселень були перетворені на польські самооборонні бази, в яких разом із поляками часто оборонялися й німецькі окупанти, й польська поліція, і з яких поляки спільно з гітлерівцями провадили каральні акції проти українських сіл. Свою позицію в українсько-польському конфлікті командування УПА виклало у відозві до поляків, закликавши їх до спільної боротьби за вільні національні держави, однак, керівництво польського підпілля тоді ще не усвідомило необхідність об'єднання для боротьби зі спільним сильнішим противником.

Повстанський удар по польським базам самооборони і колоніям в липні 1943 року відбувався, очевидно, за чітко розробленим планом. Серед тих окремих документів, які є доступними історикам, можна спробувати реконструювати основний хід цієї війни з поляками. Після масових злочинів, які польська поліція вчинила проти українського населення в червні 1943 року під час німецького наступу на УПА, командування повстанців прийняло рішення поетапно ліквідувати всі польські поселення на Волині й Поліссі, шляхом переговорів залагодити конфлікт не буде змоги. Для українських повстанців польські поселення, які служили базами для польської самооборони, груп АК, поліції, більшовицьких партизанів і були розпорошені між українськими селами, відігравали роль "більма на оці", яке слід було прибрати. Спочатку, в першій декаді липня 1943 року, в польських селах з'являються українські листівки із закликом до всієї польської людності протягом двох діб залишити територію України і виїхати за р. Західний Буг. Однак польське підпілля наказало своїм співвітчизниками не піддаватися паніці і не рухатися з місця, щоб Польща після війни не втратила землі Волині. Тоді командування УПА, як можна припустити, виходячи зі свідчень, що давалися полоненими командирами повстанців на допитах в НКВД (хоча це джерело інформації є надзвичайно ненадійним в плані достовірності, але іншого джерела немає), віддало наказ своїм загонам ліквідувати конкретні польські поселення. Однак, підкреслимо, що ліквідувати означало вигнати мешканців і спалити будів-

лі, щоб цим самим змусити поляків переїхати за Буг. Убивати мешканців польських колоній дозволялося лише у разі, якщо вони чинили опір. І тут треба зрозуміти, що слово “опір” трактувалося по-різному. Повстанські польові командири часто вважали опором випадки, якщо на їхніх бійців із прокльонами і кухонними ножами в істеричі кидалися польські жінки, намагаючись захистити свій пожиток. А необхідно відзначити, що в повстанських звітах з антипольських акцій майже завжди згадувалося, що українські загони в польських селах зустрічали, якщо не організованим опором самооборони, то стріляниною з вікон і дрібними нападами. Такі ситуації лише підігрівали лють партизанів, які часто знищували не тільки поселення, а й більшість його мешканців.

Ще раз наголосимо, що в розпорядженні істориків немає наказу на знищення польського населення, яке віддавало б командування УПА в липні 1943 року, але є наказ Організаційної Референтури Крайового Проводу ОУН в Галичині № 7/44 від 3 травня 1944 року, який дозволяє, певною мірою, уявити, як розвивалася ситуація під час антипольських акцій, і наскільки складно було командуванню втримувати польових командирів у певних визначених рамках під час ліквідації польських поселень. Зокрема, в розділі “Б” згаданого наказу зазначалося:

“З огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами , треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: давати польському населенню доручення до кількох днів випроводитися на корінні польські землі. Коли воно не виконує цього, тоді слати боївки, які мужчин будуть ліквідувати, а хати і майно палити (розбирати). Ще раз звертаю при цьому увагу на то, щоб поляків закликати до покинення земель, а доперва після ліквідувати, а не навпаки (прошу на це звернути спеціальну увагу). Зокрема, проганяти з мішаних сіл тих поляків, які не мають тенденції засимілюватися. Зате не рухати тих,*

* Якщо на Волині в 1943 р. головним звинуваченням проти поляків була співпраця із німцями, то в Галичині в 1944 р. поляків небезпідставно оскаржували у відвертому співробітництві з червоними партизанами, які рейдували регіоном лише завдяки підтримці польських сіл.

які мають українські родини і особливо не тяготять до поляків, а держаться тільки релігією”.

Як бачимо із цитованого вище документа, серед повстанських командирів, очевидно, були й такі “гарячі голови”, які спочатку ліквідували польські села, а лише потім пропонували виїхати добровільно. Також із наказу зрозуміло, що часто під час антипольських акцій убивали жінок і дітей, бо командування спеціально наголошувало на необхідності ліквідувати “мужчин”, а не всіх мешканців підряд.

Тим часом події в липні 1943 року на Волині розгорталися так. За документами польського підпілля і за свідченнями полонених повстанських командирів, даних на допитах в НКВД, 3–4 липня 1943 року загін “Котловина” з ВО “Турів” на знак помсти полякам за знищення польською поліцією українських сіл у червні 1943 року, “вогнем і мечем” пройшовся польськими поселеннями Мар’янівка, Вулька Котовська, Софіївка, Чолніца Нова, Дерманці, де, за польськими джерелами, загинуло 85 осіб. 5 липня 1943 року повстанські відділи сконцентрувалися поблизу великого польського поселення Пшебраже Ківецівського повіту, в якому на той час перебувало понад 10 тис. поляків і сильна база самооборони, з якої поляки тероризували навколишні українські села Омельне, Гавчиці, Тростянець. Бій за Пшебраже тривав добу. Під час штурму польських позицій повстанці змушені були використовувати навіть артилерію, однак взяти бази не змогли, оскільки з тилу штурмуючих несподівано атакували радянські партизани, які змусили повстанців відступити.

Основні події, як стверджують польські джерела, розгорнулися 11 липня 1943 року, коли відділи УПА за допомоги місцевих українських селян одночасно напали на 96 польських поселень у Володимирському, Ковельському і Горохівському повітах Західної Волині. 12 липня було нанесено повторний удар по наступних 50 колоніях у Володимирському і Горохівському повітах. Найкривавіші події розгорнулися в Домінополі, де була ліквідована польська самооборона і знищені “польські секоти”; у Порицьку, де повстанці вчинили напад на костел і убили близько 200 поляків, в колонії Ожешин, де полягло понад 300 поляків, та інших місцевостях.

З 17 липня 1943 року протипольська акція перекинулася на Рівненську область. Про ці події звітував командир ВО “Заграва” І. Литвинчук (“Дубовий”):

“... 1). Внаслідок проведених дій першою групою дня 17, 18, 19 липня зліквідовано села і колонії Гута-Степань, Борок, Омеляну, Ляди і хутори Кам’янок, Ромашково, Подселече, Поляни, Голинь, Темне. 2). Другою групою зліквідовано села і колонії Вирку, Селисько, Сошники, Острівки, Перспа, Виробки, Гали, Шимонісько, Ужане, Зівка, Березина, Тур, Осовичи, Іваньче, Длуге, Поле, Березувка. 3). Ворожі втрати понад 500 убитих та неокреселена кількість ранених. 4). Відібрано грабоване українському населенню домашнє майно, худобу, коні та вози. 5). Розбито німців Рафівської станиці. 6). Розбито групу німців з Костополя ... 8). Власні втрати 18 вбитих і 17 ранених. Завдання виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунено загрозу, яка тяжіла місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади”.

Слід відзначити, що українські повстанці і селяни, залучені до акцій проти поляків, розглядали їх винятково як акції помсти за напади, що раніше відбувалися з території польських поселень. “Мстилися”, як це часто буває, не конкретному кривднику, а всім “ляхам”. У цьому сенсі надзвичайно промовистим є звіт про антипольські акції у селах Гірка Полонка і Городище коло Луцька, автор якого надзвичайно яскраво описав побачене і пережите:

“Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку і Городище... Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. З-під конюшні падає стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б’є ворог, запалили ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З-під будинків витягали ляхів і різали кажучи: “Це вам за наші села і родини, які ви попалили”. Поляки викручуючись на довгих совітських штиках благали: “На мілосьць Бога, даруйце нам жице, я ніц не вінен і не вінна”. А ззаду чотовий О., з розбитою головою відзивається: “Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в

огонь?” І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли”.

Наступна хвиля нападів на польські самооборонні бази і колонії фіксується документами польського підпілля 29–31 серпня 1943 року. Коли, між іншим, загони УПА знову спробували захопити Пшебраже, але на той момент польське поселення вже оборонялося відділом АК Кульчинського (“Ольгерда”) і радянськими партизанами Прокоп’юка, які спільними зусиллями відбили напад повстанців.

Налякані розмахом і безкомпромісністю дій УПА поляки почали втікати до міст, поповнюючи собою лави поліції або виїжджаючи на роботу в Німеччину. Командування АК 20 липня 1943 року віддало наказ про негайне створення чергових польських партизанських загонів, які мають бути відмобілізовані до 28 липня. Боротьба набирала нових обертів.

28 липня 1943 року окружний делегат польського уряду на Волині видав відозву до населення, у якій закликав усіх поляків вступити до лав АК, під загрозою судового переслідування полякам заборонялося знаходитися на службі в німців і в більшовицькій партизанці. Однак реалії життя були іншими. Польське підпілля не могло забезпечити всіх зброєю, а німці і більшовики залюбки озброювали поляків і заохочували їх до подальших бойових дій проти УПА.

До початку вересня 1943 року польське підпілля оцінювало кількість поляків на Волині в 170 тис., більшість з яких були сконцентровані в 11 повітових містечках під охороною німців і польської жандармерії та на 25 самооборонних базах, де дислокувались відділи АК, радянських партизанів або польської допоміжної поліції.

Починаючи з літа 1943 року, польські самооборонні бази поводяться все агресивніше, часто атакуючи навколишні українські села. Власне, самооборона давно вже перейшла межу виключно “оборони” і вела повномасштабну війну з українцями за принципом “зуб за зуб”, не з’ясовуючи, хто з українців брав участь у нападах на поляків, а хто ні. Восени і взимку 1943 року з польських містечок і самооборонних баз почалися рейди за збіжжям в українські села. Відрізані від зовнішнього світу українською стихією поляки, зібрані у великій кількості під охороною німців, радянських або аков-

ських партизанів, голодували, але не бажали виїхати до етнічної Польщі, і щоб прогледуватися, нападали на українські села.

Згадуючи про напади поляків на українські села та бої між польськими партизанами і УПА в другій половині 1943 року, слід відзначити напад самооборони із Пшебража спільно із червоними партизанами на українське с. Тростянець 12 липня 1943 року, де було знищено підстаршинську школу УПА, атаку поляків і червоних з тієї ж колонії на с. Омельно (2 жовтня 1943 р.), під час якої загинуло не менше 10 українських селян і пограбовано господарства.

5 жовтня 1943 року відділи польських партизанів “Корди” і “Ястшенбя” (“Яструба”) спалили українські села Полапи і Сокіл. 16 жовтня 1943 року загони українських повстанців спробували вкотре взяти штурмом польські позиції у Пшебраже, які полякам і червоним знову вдалося відстояти (польська самооборона складалася з 2 тис. жовнірів). 12 листопада бої між УПА і польськими партизанами точилися за с. Купичів (населене волинськими чехами). 16 жовтня між українськими і польськими партизанами розгорілися запеклі бої за бази польської самооборони в Ружині і Трускотах, які зі змінним успіхом тривали до 10 листопада, коли врешті-решт поляки були розбиті й змушені евакуюватися. 11 листопада загони УПА вибили поляків із колоній Довга, Фільварок, Хвощовата, Радзеж і Константинівка. Під час цієї акції загинуло декілька десятків польських селян. 25 листопада бійці польської самооборони у Пшебражі знову спалили і пограбували українське село Журавичі.

“Сіллю в оці” для українського визвольного руху була чимала польська самооборонна база на Заслуччі в районі Старої Гути, яка тісно співпрацювала з червоними партизанами Котлярова і німцями. Спільно з більшовиками поляки спалили українські села Хотинь, Холопи, Бистричі, Великі Селища, Маренін, Більчаки, Уст’є, Поташня, Антолін. У другій половині 1943 року загони УПА ВО “Заграва” тричі намагалися знищити польську базу, але завдяки зовнішній допомозі, полякам вдалося встояти.

Великою проблемою для українських сіл було те, що польські загони часто, входячи до села, маскувалися під за-

гони УПА, розмовляючи українською мовою і співаючи українських пісень, через це багато українських сіл впускали поляків без бою, за що згодом платили велику ціну.

У містах польське підпілля зайняло дещо іншу тактику – свідомі українські елементи винищувалися за допомоги німців. Поляки доносили в поліцію на українських вчителів, адвокатів, адміністраторів, кооператорів, звинувачуючи їх у співпраці з УПА. Гітлерівці цих людей арештовували і, як правило, розстрілювали.

Чергового сплеску українсько-польська боротьба на Волині набула на зламі 1943–1944 років, коли до регіону почала наближатися Червона армія і обидва підпілля бажали гарантувати собі найкращі стратегічні позиції для подальшої боротьби з більшовиками і виконання власних програмних завдань. Українським повстанцям йшлося про “очищення” польських сіл від радянських партизанських загонів і від осіб, які співпрацювали з червоною партизанкою, а також про остаточне вигнання агресивно налаштованих до українського визвольного руху поляків з українських етнічних земель, щоб забезпечити собі надійний тил у боротьбі з “совітами”. Польське підпілля бачило перед собою завдання затримати польську присутність у регіоні, підготуватися до остаточної битви з українцями за майбутній східний кордон відновленої польської держави й змусити більшовиків тактикою “доконаних фактів” визнати цей кордон у межах 1939 року.

7 грудня 1943 року повстанські загони ВО “Заграва”, скориставшись тим, що більшовицькі партизани ослабили свою присутність на Сарненщині, атакували польські села (бази червоних партизанів) Будки Боровські, Долгань і Окопи. Села були спалені й близько ста поляків, яких звинуватили в найбільшому сприянні радянським партизанам, убили. Того самого дня повстанці змусили відступити німецьку поліційну залогоу з польської колонії Стензажиці біля Володимира-Волинського, після чого в селі було вбито близько 40 поляків, яких традиційно звинуватили у співпраці з німцями. У другій половині грудня 1943 року повстанські загони знову атакували польські самооборонні бази в Сарненському й Дубенському районах Рівненщини. Наприкінці 1943 року

документи польського підпілля фіксують уже напади загонів УПА не лише на польські села, колонії чи самооборонні бази, а й на містечка (Олики, Оржів) і обласні центри (передмістя Луцька). Тут слід наголосити на тому, що в містечках і містах були німецькі гарнізони, тому напади на ці гарнізони поєднувалися із атаками на поляків. Хвиля боїв з польською самообороною та партизанськими відділами на Волині не стихала і в перші дні 1944 року – повстанці спалили або вивезли стратегічні запаси з містечка Оржів і знищили 38 поляків, звинувачених у нелояльному ставленні до українських самостійницьких прагнень. Рівно через місяць – 2 лютого 1944 року – німці залишили райцентр Ланівці, звідки евакуювали всіх поляків. Колона поляків і німців на чолі із крайсландвіртом під охороною шупцманів рухалася на Вишівець, але була атакована сильними повстанськими з'єднаннями. В оточенні поляки і німці були розбиті, під час бою, за польськими даними, загинуло 129 цивільних поляків.

У лютому 1944 року, коли німці швидко відступали з Волині, повстанці атакували практично всі польські самооборонні бази і містечка, які були тепер позбавлені німецького захисту. Під ударами повстанців пали великі польські оборонні бази у Володимирі-Волинському та околицях, Камінь-Каширському, Вишнівці та інших місцях, в яких, за свідченнями поляків, загинуло декілька сотень осіб. Попри те, що під час цих акцій було вбито чимало цілком невинних людей, навіть польські джерела відзначають, що насамперед убивали поляків, які співпрацювали з німцями.

Однак необхідно пам'ятати, що не тільки українці, а й поляки були в цей час надзвичайно активні. Командування АК на Волині в січні 1944 року віддало наказ своїм загонам провадити “нещадну і сувору війну” з українцями. І хоча командири польського підпілля (як, власне, й українського) оголошували “священну” війну під “прапором” помсти, реально аковці убивали “випадково зустрінутих українців”, про що доводилося визнавати у звітах керівнику Делегатури польського уряду на Волині.

Протягом 10–20 січня 1944 року аковські загопи вели важкі наступальні бої проти баз УПА в селах Крать, Гнійне, Могильне коло Володимира-Волинського, разом із радянськи-

ми партизанами атакували повстанські табори у Свинарських і Мосурських лісових масивах. Наприкінці січня відділи АК напали на українські села Бабине і Щури неподалік Луцька. Село Бабане внаслідок атаки було повністю спалене, а мешканці частково убиті. Протягом січня 1944 року загони польських партизанів, сформовані з найбільш шовіністично налаштованого елемента – колоністів Заслущчя, які мешкали на колишньому польсько-радянському прикордонні, з боями пробивалися в район Пшебража, де концентрувалися польські сили на Волині. Цього ж місяця було відзначено масштабні зіткнення між УПА й АК на Дубенщині (поблизу бази Панська Долина) й коло Острога.

На початку лютого сильним з'єднанням польських і радянських партизанів спільно вдалося вибити з'єднання УПА "Січ" зі Свинарського лісового масиву і заволодіти ним. Поляки зайняли, пограбували і частково спалили українські села Вербично, Осси, Ревушки, Вовчак, Домінополь на Ковельщині та Володимирщині. Важкі бої польські бойовики із загонів "Гзимса" (Ф. Пукацкі) і "Тшаскі" (З. Тварди) вели із сотнею УПА в селі Оздзютічі неподалік Горохова. Після невдалої спроби захопити повстанську базу (поляки втратили 20 осіб убитими і 20 пораненими) польські підпільники звернулися по допомогу до більшовиків. 23 березня 1944 року село захопили вже червоні партизани Г. Ковальова. Протягом березня 1944 року найбільші бої між загонами АК й УПА мали місце на Володимирщині і Любомльщині.

У січні–березні 1944 року від рук польських партизанів загинуло близько 900 українських селян (за даними радянських партизанів). Найбільше постраждали села – Оздзютічі, Микитичі, Овлочим, Черніїв, Свинарин, Вербично, Осси, Ревушек, Вовчак, Осекрова, Моновичі, Осмиговичі, Домінополь, Верби, Туропин, Коротниці, Твердинь, Мачулки, Лежахів та ін.

Польським загонам довелося провести 20 широкомасштабних боїв з УПА в січні–березні 1944 року. Якщо на Рівненщині й півдні Волинської області поляки потерпіли поразку, то на волинському Поліссі польські партизани за підтримки червоних зуміли створити свою власну базу, яка охопила території від р. Західний Буг до рр. Стир і Стохід на

північ від Ковеля, а також тягнулися вздовж Західного Бугу від Володимир-Волинського до Дорогуська. На підконтрольних польським загонам територіях аковці під виглядом “правосуддя” розгорнули терор проти українського селянина. Як визнавали самі учасники польського підпілля:

“... поляки у своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином, кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту”.

Активна концентрація польських загонів на Заході та Півночі сучасної Волинської області протягом перших трьох місяців 1944 року була невинною. Саме в цьому регіоні командування АК розпочало творення нового партизанського з'єднання, яке мало взяти участь у операції “Бужа” (“Буря”) – захоплення стратегічних об'єктів і міст напередодні приходу Червоної армії і оголошення відновлення польської державності. На території Західної України поляки планували насамперед захопити Львів і поставити під свій контроль основні залізничні лінії. На Львів передбачали рухатися двома напрямками із Люблінського воєводства через ліси Холмщини і Західної Волині та з Краківщини через Перемишль. З огляду на такий план, контроль над річкою Буг і залізничним вузлом у Ковелі був для поляків стратегічно важливим. Тому саме туди, за наказом командування, на початку 1944 року почали стягуватися польські партизанські групи і відділи самооборони з усієї Волині. Фундаментом нового з'єднання АК стали бійці 107 батальйону польської допоміжної поліції, які 21 січня 1944 року втікли з німецької служби, щоб приєднатися до польського підпілля. 450 колишніх польських поліцаїв, гарно підготованих, озброєних і загартованих у боях з УПА, стали тим ядром навколо якого сформувалися два польські партизанські полки “Громада” й “Основа”, об'єднані невдовзі у 27 Волинську дивізію піхоти АК, яка, за даними різних польських авторів, налічувала від 6 до 7 тис. бійців, на озброєнні яких було 3 міномети, 4 протитанкові гармати, 6 протитанкових рушниць, 23 станкових кулемети,

понад 200 ручних кулеметів, майже 5 тис. карабінів, 200 автоматів, 630 пістолетів тощо. Саме цім серйозні польські партизанські сили у союзі із радянськими партизанами на початку 1944 року дещо потіснили загони УПА на Схід і здобули стратегічно важливий коридор (шириною 40 і довжиною 80 км), яким на українські землі можна було перекидати нові сили з етнічної Польщі. Одночасно загони АК створили коридор із Білгорайських лісів (південніше Любліна) і через Перемишль до Львова. У березні–червні 1944 року в усіх цих “коридорах” польські партизани палили українські села, “очищаючи” шлях майбутньої передислокації своїх основних сил. З 10 березня до 5 квітня 1944 року лише на захід від Лінії Керзона (фактично від сучасного українсько-польського кордону) польськими бойовиками було спалено 36 українських сіл й убито 875 осіб. Від січня до червня 1944 року на Закерзонні загинуло щонайменше 4 тис. українців. Лише в березні 1944 року відділи АК спільно із Батальйонами Хлопськими (Селянськими Батальйонами) під командуванням С. Басая (“Рись”) знищили 1,5 тис. українців і повністю спалили села Сагринь, Берестя, Ласків у районі Грубешова (польське підпілля охрестило цю різанину “грубешівською революцією”). Зважаючи на це, а також бажаючи зірвати план польського наступу, командування УПА відправило на Холмщину великі сили повстанців (сотні “Вовки”, “Тигри”, “Галайди”, “Волоцюги”, “Пролом”, “Ягоди”, “Сіроманці”, дві сотні волинської самооборони та ін., загалом 2,5 тис. бійців), а також віддало команду на створення місцевих загонів. 1 квітня 1944 року повстанські сотні переправилися через р. Соколія і вступили на Холмщину. Командуванням УПА було створено окремий “Тактичний відтинок Холмської землі”. Також наприкінці весни і влітку 1944 року на Закерзонні формуються місцеві сотні “Бурлаки” (В. Щигельського) і “Месники” (командир І. Шпонтанк-“Залізник”). Між українськими і польськими партизанськими загонами зав’язалася кровопролитна війна й навіть вималювався своєрідний “фронт”, який увійшов до історіографії під назвою “Холмський фронт”. Цей фронт тягнувся на понад 100 км, мав декількакілометрову “нейтральну” смугу. З українського боку всіма формуваннями УПА “Холмського фронту” командував

С. Новицький (“Спец”). У квітні–травні 1944 року упівці розбили аковців у районі Посадова, Річок, Забужжя, Великі Очі та ін. На початку червня 1944 року загопи АК здійснили спробу контратакувати українські позиції, але були відкинуті. 2 червня 1944 року цілодобовий бій тривав у районі сіл Речиця й Ульгівка. Польські загопи зазнали болючої поразки, втративши 71 солдата убитими й понад 100 пораненими. Згодом українсько-польський фронт стабілізувався по лінії Угнів, Жерники, Стинятин, Набріж, вздовж р. Гучви до Конюх через Руський Гошів, потім до Берестя й до Грабовця. Бої на “Холмському фронті” весною–влітку 1944 року дозволили зупинити хвилю безкарного терору проти українських сіл з боку польських партизанів і зірвати агресивні плани польського підпілля стосовно перекинення загонів АК для захоплення Львова.

На зламі 1943–1944 років українсько-польська “мала війна” перекинулася також на територію Галичини. Якщо протягом 1943 року в Галичині українське і польське підпілля здійснювали лише окремі операції з ліквідації своїх противників або людей, звинувачених у співпраці з німцями, то з січня 1944 року загопи новоствореної УПА-“Захід” і боївки СБ ОУН починають наносити болючі удари по польських поселеннях, намагаючись зірвати польські плани відновлення контролю над Галичиною на завершальній стадії Другої світової війни.

Протягом січня–березня 1944 року загопи УПА атакують великі польські поселення, в яких були самооборонні бази або дислокувалися загопи АК чи радянських партизанів. Бої з поляками починаються в північних повітах Галичини на кордоні з Волинню і поступово розповсюджуються на південь. У результаті цих боїв поляки (за даними підпілля АК) втратили до 2 тис. людей. У відповідь на атаки проти польських самооборонних баз, які часто тероризували навколишні українські села, командування АК Львівської округи наприкінці лютого 1944 року прийняло рішення “пацифікувати” українців Галичини. 15–22 березня 1944 року силами боївок “Кедив” (“Керівництво диверсіями”) було спалено низку українських сіл у районі Перемишля і Львова. Лише в трьох селах – Хлебовичі, Черепин і Лопушна від рук польських

підпільників загинуло 130 українців і 6 україномовних поляків. “Пацифікація”, здійснена “Кедивом”, не лише не залякала українців, а навпаки, підлила масла у вогонь.

У квітні 1944 року на території УПА-“Захід” було віддано наказ знищити всі активні осередки польської партизанки, не рухаючи при цьому цивільне населення. У травні–червні 1944 року українське підпілля в Галичині вимагало від поляків “добровільно” покинути українські землі. У відповідь польське підпілля в Галичині, яке з березня починає отримувати пряму допомогу зброєю, боєприпасами і медикаментами від Англії та США, вчинило шалений опір українським повстанцям. Найзапекліші бої між УПА й АК розгорнулися в 20-х числах травня неподалік Любачева. У протистоянні з обох боків брало участь по 2 тис. бійців. У травні–червні 1944 року польські загони палять українські села Басівку, Новий Люблинець, Шоломию та ін. Повстанці випалюють польські села Літевка, Катаринець, Хорубля, Андріанув тощо. 10 і 11 червня 1944 року в українських селах Давидові та Холопах польські партизани розповсюджують листівки, у яких вимагають від українців протягом 48 годин залишити територію, на яких мешкають поляки. Тим, хто не бажав підкорюватися наказу, погрожували знищенням. Листівки були підписані “Комендант польського загону помсти Ярема”.

На Прикарпатті в травні–червні 1944 року українсько-польське протистояння підігривається німцями. В регіон прибувають частини вермахту, які склалися із новомобілізованих “шльонзакуф” (мешканців польської Сілезії). Поляки у формі німецької армії на прохання місцевого польського населення “пацифікують” українські села Колодіївка, Вельчинець, Сулатичі, Болашівка, Белів та ін. в районі м. Долини, Калуша і Станіславова.

Реагуючи на такі дії з боку польського підпілля та польських частин на службі в німців і прагнучи остаточно поставити крапку в боротьбі з полками за Галичину в липні 1944 року, командування УПА-“Захід” прийняло рішення всіма силами вдарити на польські поселення для остаточного вигнання поляків із галицьких земель. До того моменту в Галичині було атаковано понад 200 польських самооборонних

баз і поселень, в результаті чого загинуло 5100 поляків, з липня 1944 року повстанцям належало активізувати боротьбу. Командування вимагало знищувати бойову силу противника, польських активістів і сексотів, проводити відплатні акції на польські села і містечка, при цьому наказувалося спалювати житлові будинки і господарства, але не вбивати жінок і дітей. Найзапекліші бої влітку 1944 року між загонами АК і УПА розгорнулися на території колишнього Тернопільського воєводства, де в часи існування міжвоєнної польської держави було здійснено особливо успішну полонізацію, внаслідок чого поляки становили 40–45 % населення регіону. В роки війни поляки Тернопільщини мали найбільшу і найорганізованішу структуру підпілля. Саме її загонам УПА ВО “Лисоня” вдалося розгромити влітку 1944 року. Під час боїв липня–серпня 1944 року поляки втратили понад 4,5 тис. своїх підпільників і мирних мешканців. Українці в липні–серпні 1944 року у боях з поляками втратили понад 500 своїх земляків. Напередодні приходу радянських військ на територію Галичини поляки констатували, що польське населення регіону з 1939 року до 1944 рік внаслідок більшовицьких репресивних акцій, німецьких поборів на роботу, війни з українцями скоротилося в різних повітах на 20–95 %. У Зборівському повіті залишилося тільки 60 % поляків від довоєнної кількості, у Підгаєцькому – 37 %, у Бучацькому – 48 %, у Бережанському – 45 %, у повіті Кам’янка-Струмилова – 10 %, Радехівському – 5 %, Перемишлянському – 22 %, Золочівському – 45 %, Брідському – 20 %, Збаразькому – 5 %, Тернопільському – 78 %, Скалатському – 75 %, Терехівському – 79 %, Копичинецькому – 70 %, Борщівському – 65 %, Заліщицькому – 76 % тощо. Найбільші втрати поляків, за даними польського підпілля, припадали на радянські депортації 1939–1941 років, втечі від українських атак і на німецькі вивезення на роботи до Райху. Гинуло від рук українців у Галичині від 100 до 2 тис. поляків на один повіт.

Підсумовуючи наслідки українсько-польської війни на Волині, Поліссі і Галичині, слід бодай приблизно визначити кількість жертв протистояння. І в українській, і в польській історіографії дуже часто називаються абсолютно фантастичні

цифри жертв, якими намагаються насамперед виставити власний народ в образі “сторони, що постраждала”. Очевидно, що в конкретному регіоні і в конкретний період часу більше страждала та сторона, яка була слабшою. Зокрема, на Холмщині і Грубешівщині наприкінці 1942-го – у першій половині 1943 року українські втрати сягали, очевидно, 6–7 тис. осіб убитими і до 20 тис. біженцями. На Волині й Поліссі в 1943–1944 роках поляки втратили 35–40 тис. осіб убитими і 125 тис. біженцями. Українці на Волині, Поліссі й Берестейщині втратили від рук польського підпілля й польської поліції, що була на службі в німців 10–12 тис. осіб убитими. В Галичині поляки втратили убитими до 20 тис. осіб (половина з них припала на колишнє Тернопільське воєводство) і біженцями до 300 тис. Українці Галичини втратили від рук аковців і польських військових на німецькій службі приблизно 5 тис. осіб убитими. Отже, під час українсько-польської війни на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 до початку 1945 року українці втратили 21–24 тис. осіб убитими й до 20 тис. біженцями, поляки 55–60 тис. осіб убитими й 425 тис. біженцями. Величезна різниця в кількості біженців пояснюється тим, що українці Холмщини не бажали залишати свої етнічні землі, вони не знали іншої Батьківщини, натомість поляки Західної України, попри всі агресивні заяви і розмови про польськість “полудньюво-всходніх кресуф”, усвідомлювали, що їхня історична Батьківщина лежить на Заході, а тому, при нагоді, намагалися втекти із ворожого українського середовища до етнічної Польщі.

Наприкінці літа 1944 року Червона армія зайняла майже всю територію Галичини, для керівництва УПА стало очевидним, що боїв із поляками за Львів чи західний кордон не буде, бо його визначатимуть не поляки й українці, а кремлівський диктатор. 1 вересня 1944 року командувач УПА-“Захід” “Шелест” віддав наказ припинити боротьбу з поляками, українсько-польське протистояння почало стихати на Волині, Поліссі та Галичині. Затухаючі акції українського підпілля проти польських самооборонних баз і польських “істребітельних батальйонов” тривали ще до лютого 1945 року. Але у зв’язку із початком масової польської репатріації

вони стають усе менш активними. До кінця 1945 року польське питання для Західної України стає неактуальним – понад 800 тис. поляків повернулися на свою історичну Батьківщину внаслідок домовленості з комуністичним урядом Польщі про “обмін населенням”. Однак невдовзі епіцентр польсько-української війни переноситься на територію Закерзоння, де нові господарі Польщі – місцеві комуністи – намагаються вирішити проблему української меншини, що опинилася в межах кордонів відродженої Польщі, шляхом її повної ліквідації. 650-тисячна українська громада “Народної Польщі” не бажала добровільно виїжджати до СРСР, українці не хотіли залишати свої споконвічні етнічні землі Холмщини, Підляшшя, Грубешівщини, Перемишльщини, Лемківщини. Комуністичний уряд у Варшаві вирішив прискорити “добровільне” виселення українців шляхом терору. Українська Повстанська Армія намагалася захистити українське населення Закерзоння й польсько-українська війна набирала нових обертів.

6.9.4. Діяльність УПА на Закерзонні (1944–1945 рр.)

На середину 1944 року загони УПА на території сучасної південно-східної Польщі були підпорядковані двом (Другій і Шостій) військовим округам УПА-“Захід”. До II ВО входили землі Холмщини, Грубешівщини і Любачівщини, до VI ВО – території Перемишльщини і Лемківщини. Наприкінці 1944 року, коли було встановлено кордон між “Народною Польщею” та СРСР, і регулярний контакт керівництва повстанських загонів у Польщі із Головною Командою УПА став ускладненим, всі упівські сили на українських етнічних землях Польщі було зведено в одну ВО “Сян”, командування якої прийняв майор УПА М. Онишкевич (“Орест”). Політично він підпорядковувався керівнику мережі бандерівської ОУН на Закерзонні Я. Старуху (“Стяг”). СБ ОУН в Польщі очолив П. Федорів (“Дальнич”).

Комуністичний уряд у Варшаві, який під назвою Польського Комітету Національного Визволення ще 9 вересня 1944 року уклав угоду із маріонетковим урядом УРСР про “обмін населенням”, сподівався, що українці виїдуть до

Радянського Союзу до березня 1945 року. Однак реально свої прадідівські землі більш-менш добровільно покинула 81 тисяча українців із майже 650 тис. Серед цих “добровільних переселенців” приблизно 20 тис. були місцевими комуністами і москвофілами, інші – погорільцями, які втратили майно внаслідок проходження фронту або після атак польських партизанів і, повіривши обіцянкам про матеріальне відшкодування в СРСР, перетнули кордон (з них майже половина пізніше втекла назад до Польщі, скоштувавши життя в радянському “раю”). Невдоволені темпами переселення польські власті під виглядом “помсти за Волинь” організували в лютому–квітні 1945 року масові погроми українських сіл в районі Ряшева на Північно-Східній Лемківщині. Міліція Обивательська, внутрішні війська польського МВС спільно з різними люмпенізованими елементами й польським, як це не дивно, антикомуністичним підпіллям убила понад 3 тис. українців (найбільші погроми відбулися в селах Павлокома, Піскоровиці, Малковиці). На спроби скаржитися представникам офіційної польської влади українці отримували одну відповідь:

“Чого ви тут сидите, виїжджайте, інакше ми вас усіх виріжемо. Якщо хтось з українців залишиться у Польщі, життя йому не буде”.

Українські повстанці відповіли на жорстокість варшавського уряду контракціями. Насамперед, серед українського населення були розповсюджені листівки із закликом не піддаватися на терор і не покидати “батьківських земель”. Після чого сотня УПА під командуванням С.Стебельського (“Хрін”) атакувала позиції польської міліції у с. Боровніце, розбила її і знищила село (убивши 60 поляків), а дві сотні із куреня І. Шпонтака (“Залізняка”) розбили польські загони у Вензовніце неподалік Ярослава (загинуло 100 поляків). Протягом двох днів 27 і 28 березня 1945 року найсильніший на Закерзонні в той час курінь “Залізняка” блискавичними ударами один за одним розгромив 18 гарнізонів Міліції Обивательської, після чого спалив чотири польські села, стративши в них 17 поляків, звинувачених у нападах на українські села.

У травні 1945 року сотня УПА “Вовки” здійснила свою відплатну акцію в чотирьох польських селах, виявивши і

знищивши 60 поляків, які брали активну участь у боротьбі проти українців.

Українська відповідь на польські напади була потужною і симетричною. Вона змусила польське антикомуністичне підпілля (залишки колишньої АК, яка з приходом комуністів до влади перейменувалася у “Вольносьць і неподлеглосьць” – ВіН) піти на переговори з українським визвольним рухом. Командування УПА бажало налагодити тісну співпрацю із поляками для створення єдиного антибільшовицького фронту, тому віддало наказ загонам УПА на Закерзонні обмежити свою боротьбу із польським підпіллям і навіть не знищувати військовослужбовців польських урядових військ, єдиними, кого дозволено було ліквідувати, були польські комуністи, офіцери органів безпеки і комісари.

Наприкінці весни 1945 року українське і польське підпілля досягло порозуміння, яке дозволило стабілізувати ситуацію в регіоні. Взаємна різанина припинилася, що дозволило командуванню УПА розформувати дві сотні (перевівши їх у загони Самооборонних Кущових Відділів, які дислокувалися в селах) і залишити на Закерзонні тільки 5 штатних сотень (до 1 тис. бійців). Також на територію сучасної Польщі влітку 1945 року прибували сотні з території СРСР для перепопинку, реорганізації, поповнення та вишколу.

Мир між українським і польським антикомуністичними рухами призвів до остаточного провалу “переселеної акції”. Українці, яких перестали тероризувати, припинили виїжджати на Схід. Варшавська влада прийняла рішення застосувати регулярну армію для виселення українців і знищення українського опору.

У вересні 1945 року до південно-східної Польщі було передислоковано декілька дивізій піхоти Війська Польського, які почали масові грабунки, убивства і знущання над українським населенням. Найбільш масові злочини проти української людності мали місце в Терці та Завадці Морахівській, де загинули десятки невинних українських селян.

Командування Повстанської Армії на Закерзонні прийняло рішення посилити боротьбу з урядовими військами й оборону місцевої української людності. На початку вересня 1945 року розпочалася часткова мобілізація українців до

УПА й формування нових партизанських загонів. До кінця вересня в регіоні вже діяло чотири повноцінні курені повного штатного складу (по чотири-п'ять сотень у кожному) із непоганим озброєнням та бойовим досвідом – курінь В. Мізерного (“Рен”), П. Миколенка (“Байда”), І. Шпонтака (“Залізник”), В. Сорочака (“Беркута”). За рахунок мобілізації до куренів бійців Самооборонних Кущових Відділів чисельність лісової армії на Закерзонні в жовтні 1945 року сягнула 2,5–3 тис. бійців, до самооборони на місце забраних в УПА приходили нові люди. Загалом, разом із збройним підпіллям ОУН, загонами СКВ і куренями УПА український визвольний рух на Закерзонні восени 1945 року диспонував приблизно 9–10 тисячами людей, що було доволі серйозною кількістю на неповні 570 тис. українців, які після хвилі виїздів і вбивств ще проживали у південно-східних воєводствах повоєнної Польщі.

Друга світова війна закінчилася, але на українців Польщі очікувала остання важка битва – битва за право проживати на своїй землі. Хронологічно події депортації українців з етнічних земель Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і Перемишльщини до УРСР в 1946 році та знаменита геноцидна Акція “Вісла” 1947 року виходять поза межі світової війни. Українці програли боротьбу за виживання комуністичній польській державі. Українська національна меншина в Польщі була майже повністю знищена. Українсько-польська війна, яка у своїй активній фазі протривала з 1942 року до 1947 р., скінчилася. Польський “фронт” УПА перестав існувати. Новий державний кордон став одночасно етнічним кордоном двох народів, питання національних меншин було розв’язане в найжорстокіший спосіб, однак кровавий конфлікт залишив глибокі рани в свідомості українців і поляків і став “останньою серією” у важкому 600-річному протистоянні двох сусідніх народів.

Розділ 7.

УРСР в 1941–1945

роках: влада

і суспільство

7.1. Радянський режим і українське населення: криза лояльності

Для України війна, яка розпочалася з нападом Німеччини на СРСР, стала найбільшим випробуванням з часу колективізації та голодомору 1932–1933 року. Початок війни українське суспільство зустріло фізично виснаженим, деморалізованим та дезорієнтованим. За два десятиліття радянської влади Україна перетворилася з регіону з одними з найвищих у світі темпів приросту населення на регіон з від'ємними демографічними показниками. Перепис 1937 року зафіксував зниження чисельності населення УРСР майже на 2 %, причому скорочення чоловічого населення становило більш як 6 %. З приєднанням нових територій загальна чисельність населення УРСР зростає на 8,8 млн осіб, але навряд чи досягла до середини 1941 року офіційної цифри в 41,6 млн осіб.

Рівень матеріального добробуту переважної більшості населення, і без того дуже невисокий, в останні передвоєнні роки почав стрімко знижуватись. Промисловий сектор УРСР, збудований на руїнах українського села, не приніс обіцяного поліпшення й залишався основним споживачем наявних ресурсів. Головним джерелом їх поповнення і надалі залишалося селянство. Дефіцит споживчих товарів, інфляція та зменшення реальної заробітної плати стали невід'ємними рисами радянського повсякдення.

Масові репресії проти “порушників трудової дисципліни”, які напередодні війни прийшли на зміну винищенню

“ворогів народу”, підтримували високу соціальну напругу. Кульбіти радянської зовнішньої політики, кардинальні зміни в пропагандистській риторичі щодо оцінки можливих ворогів у війні, що насувалася, дезорієнтували більшість населення. Німецьке вторгнення стало несподіванкою не лише для пересічних громадян, а й для комуністичного партійно-державного апарату. Ще більшим шоком стали катастрофічні поразки на фронті в перші дні війни, та безлад у тилу, що запанував у прифронтових районах.

Справжнім випробуванням на міцність для радянської влади в Україні стали початкові місяці війни. Комуністична партія напередодні війни перебувала на піку своєї непопулярності. Навіть у містах, які завжди були основною опорою радянського режиму, владу підтримували насамперед люди особисто зацікавлені в її збереженні, частина робітництва та ідеологічно заангажована молодь, формування світогляду якої відбувалося під впливом комуністичної пропаганди. Контроль над Західною Україною вдавалося втримувати виключно силовими засобами. За такого відверто хисткого тилу “війна малою кров’ю на чужій території” видавалася єдиним раціональним виходом. Однак, німецьке вторгнення зламало всі плани радянського керівництва.

Радянська бюрократія, яка не звикла до прийняття самостійних рішень, була розгублена і деморалізована. Державні й партійні структури СРСР повільно пристосовувалися до ситуації повномасштабної війни, в якій опинився Радянський Союз. Директивний лист РНК СРСР і ЦК ВКП(б) компартійно-радянським органам прифронтових районів про перебудову роботи на військовий лад з’явився лише на 8-й день війни. Ставка Головного Командування Збройних Сил СРСР, надзвичайний орган вищого військового управління, створений 23 червня 1941 року, довгий час фактично залишалися без керівництва через відмову Й. Сталіна очолити цей орган. Радянський диктатор через усвідомлення причин та масштабів катастрофи, якої зазнала Червона армія в перші дні війни, втрачав психологічну рівновагу і навіть на певний час усунувся від безпосереднього керівництва країною. Зі своїм першим зверненням до радянського народу Й. Сталін виступив лише на 12-й день війни – 3 липня 1941 року.

Природною реакцією радянської владної верхівки на екстремальні умови війни стало подальше посилення централізації, використання методів жорсткого адміністрування. 30 червня 1941 року рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і СНК СРСР було оформлено створення Державного комітету оборони СРСР (ДКО), надзвичайного вищого органу державного управління, який зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні з питань, пов'язаних з обороною. Постанови ДКО мали силу законів військового часу. Його розпорядженням мали підкорятися всі радянські, державні, військові й партійні органи. З-поміж майже 10 тис. постанов, ухвалених ДКО за весь період його існування (з 1941 до 1945 рр.), близько 2/3 стосувалися військової економіки.

ДКО здійснював свої повноваження через апарат РНК СРСР та ЦК ВКП(б), місцеві партійні та радянські органи, міські комітети оборони, а також через уповноважених ДКО, якими, як правило, були секретарі місцевих крайових та обласних комітетів ВКП(б). Вищим виконавчим органом ДКО з оперативного-стратегічного керівництва збройною боротьбою була Ставка Головного Командування (10 липня 1941 року перейменована на Ставку Верховного Командування, а з 8 серпня – на Ставку Верховного Головнокомандування Збройних Сил СРСР).

На чолі ДКО став Й. Сталін, який у період війни формалізував свій цілковитий контроль над функціонуванням усіх органів цивільної та військової влади в країні. Окрім посад Генерального секретаря ЦК ВКП(б), Голови Ради Народних Комісарів СРСР та голови ДКО, Сталін взяв на себе також виконання обов'язків Народного Комісара оборони СРСР (з 19 липня 1941 р.), голови Ставки Верховного Командування (з 10 липня 1941 р.), Верховного головнокомандувача Збройними Силами СРСР (з 8 серпня 1941 р.). Склад ДКО, до якого крім Й. Сталіна увійшли також В. Молотов (заступник голови), К. Ворошилов, Г. Маленков, Л. Берія, М. Булганін, М. Вознесенський, Л. Каганович, А. Мікоян, був майже тотожний складу Політбюро ЦК ВКП(б). Ці новації загалом мало що змінювали у реальних механізмах ухвалення політичних рішень в СРСР, однак давали змогу спростити процедуру їхнього бюрократичного оформлення.

На місцевому рівні, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР “Про воєнний стан” від 22 червня 1941 року, у місцевостях, оголошених на воєнному стані (до їх числа входила й Українська РСР), функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а за відсутності військових рад – вищому командуванню військових з’єднань. У містах, які опинялися у безпосередній близькості від фронту, створювалися міські комітети оборони, до складу яких входили перші секретарі організацій ВКП(б), голови місцевих Рад, представники армії та органів держбезпеки.

Поряд з військовими продовжували діяти центральні та місцеві цивільні органи влади. Однак, чисельність апарату партійних, державних, господарських і громадських організацій була суттєво скорочена. Звільнені внаслідок скорочення люди спрямовувались до діючої армії, різних допоміжних формувань, залучалися для здійснення воєнно-мобілізаційних заходів в економіці. Центральні владні органи – ЦК КП(б)У, РНК УРСР, Президія Верховної Ради УРСР, наркомати – кілька разів змінювали місце розташування, пересуваючись з Києва на схід – до Харкова, потім до Ворошиловграда (Луганська). На Луганщині вищі керівні структури УРСР затрималися до липня 1942 року. Від жовтня 1941 року під їх владою залишалася територія Ворошиловградської, частини Сталінської і Харківської областей. З витісненням з України радянських військ урядові установи та апарат ЦК КП(б)У виїхали на територію РРФСР.

Основними опорами влади на місцях були осередки ВКП(б) – КП(б)У з організаціями-сателітами – комсомолом та профспілками, а також вертикаль органів держбезпеки. Ієрархія партійних комітетів, як і в довоєнний час, залишалася основою радянської політичної системи. Сфера їх компетенції була майже необмеженою: від організації мобілізації до керівництва промисловими підприємствами і транспортом. Республіканська партійна організація напередодні війни нараховувала у своєму складі близько 565 тис. осіб. Її керівний склад значно оновився внаслідок чисток, був політично монолітний і цілком керований. Прагнучи підсилити політичний

контроль над армією, підвищити боєздатність військових частин, керівництво ВКП(б) протягом першого року війни спрямувало до армії більше 1 млн комуністів, серед них 236 тис. членів КП(б)У.

Решта комуністів залишалася основними провідниками урядової політики у тилкових районах, складала основу адміністративного апарату, сприяли утриманню контролю над населенням. Частина з них намагалися самовіддано виконувати покладені на них обов'язки. Однак, багатьох комуністів нічого, крім кар'єрних розрахунків, з партією не пов'язувало. На тлі загальної зневіри у переможному для СРСР завершених війни, що ширилася країною разом з просуванням німецьких військ, основним мотивом їх поведінки стало прагнення вижити самим та врятувати свої сім'ї. Так, лише у Дніпропетровській області з 15 серпня до 4 жовтня 1941 року за негідну поведінку з партії було виключено 336 осіб, серед яких відповідальні співробітники обкому, міськкомів і райкомів КП(б)У, директори заводів і голови колгоспів, завідувачі відділів облвиконкому та ін.

Загалом, 95 тис. членів партії самовільно залишили територію республіки й виїхали як біженці. Траплялися випадки, коли партійно-господарський актив першим залишав населені пункти, яким загрожувала окупація, намагаючись вивезти свої сім'ї і майно. Серед тих 150 тис. комуністів, які залишилися на окупованій території, менше третини – лише близько 40 тис. – були залишені для ведення підпільної чи партизанської боротьби. Решта – переважно рядові комуністи – або не змогли, або не захотіли залишати своїх домівок. У багатьох випадках колишні комуністичні функціонери брали найактивнішу участь в організації окупаційної влади.

У західноукраїнських областях панічна втеча радянської адміністрації розпочалася з першого дня війни. Тоді подальший перебіг подій на фронті був ще далеко не очевидним, однак радянські функціонери боялися залишатися сам на сам з місцевими мешканцями у непевній політичній ситуації. Подібна поведінка владної верхівки справляла деморалізуючий вплив на війська і стала однією з причин поширення поразницьких настроїв (дефетизму) у Червоній армії на початковому етапі війни.

Більш ефективно й організовано діяли радянські каральні органи. Підрозділи народних комісаріатів державної безпеки (НКДБ) та внутрішніх справ (НКВС) виявилися єдиними структурами, які в сум'ятті перших днів війни зберігали повну дієздатність. Водночас, організаційна будова апарату держбезпеки, реформована в розрахунку на ведення наступальної війни, не відповідала умовам, в яких їм довелося діяти в 1941 році. Вже 20 липня 1941 року НКДБ та НКВС були об'єднані в єдиний Наркомат внутрішніх справ СРСР під керівництвом Л. Берії, який, крім центрального та місцевих апаратів, мав у своєму підпорядкуванні внутрішні та прикордонні війська (загальною чисельністю 154 тис. осіб), а також контррозвідувальні відділи у військах.

З перших днів війни перед радянським партійно-державним апаратом постало завдання насамперед утримати керованість країни, зупинити паніку, побороти настрої дефетизму. В Україні, де після масових репресій, колективізації і голодомору, передвоєнних драконівських заходів з “упорядкування трудової дисципліни”, радянська влада не мала широкої підтримки, це було нелегке завдання.

Лише частина населення, передусім, міська комсомольська молодь, з початком війни виявляла щирий “радянський патріотизм”. Інша частина сприймала крах сталінського режиму з полегшенням. Найпоширенішими такі настрої були в Західній Україні, де радість звільнення від “панської неволі” швидко змінилася неприхованою ворожістю до влади “совітів”. З початком бойових дій учасники націоналістичного підпілля, спираючись на активне сприяння населення, здійснювали напади на військові комунікації, радянські гарнізони, захоплювали населені пункти.

Позицію більшості населення інших регіонів України на початку війни можна охарактеризувати скоріше як вичікувальну. Невдоволення владою виливалося там частіше у різні форми пасивного опору: від зриву евакуаційних заходів до дезертирства. Зрідка виникали масові заворушення на ґрунті продовольчих труднощів. Розлючений натовп у таких випадках, зазвичай, обмежувався биттям вікон у партійних і державних установах та побиттям партійних і державних функціонерів. Учасниками подібних протестів, як правило,

були жінки. Не маючи чим годувати своїх дітей, психологічно виснажені невизначеністю і страхом за своїх рідних, мобілізованих до війська, вони готові були йти на вчинки, про які ще кілька місяців перед тим не могли і помислити. Однак, для масштабних збройних виступів противників радянської влади поза межами Західної України не було ні лідерів, ні зброї, ні особливого сенсу – розвиток подій на фронті показував, що падіння радянського режиму було лише справою часу.

Солдати і офіцери вермахту відзначали вражаючу байдужість місцевого населення щодо падіння колишнього режиму. Джерела зафіксували також численні випадки прихильної зустрічі окупантів, навіть у великих містах, в тому числі у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Вінниці, Херсоні, Дніпропетровську тощо. Досить поширеною була думка, що гіршого життя, ніж радянське, за будь-якої влади не буде. Певна частина населення сподівалася і на поліпшення свого становища. Подібні настрої жилилися спогадами про “цивілізованих німців” часів кайзерівської окупації. Показово, що серед мешканців Києва, які з хлібом і сіллю вітали вояків вермахту, були навіть євреї.

Поширеним явищем було також масове пограбування магазинів та квартир, залишених представниками радянської еліти, що відбувалося напередодні зайняття населених пунктів окупантами. Оскільки в СРСР ніколи не було політично нейтральної виборчої місцевої влади, радянська адміністрація втікала за першого наближення ворожих військ, або евакуювалася разом з частинами Червоної армії. Тому нерідко траплялися випадки, коли міста по кілька днів залишалися без будь-якої влади. Змучене роками напівзлиденного існування населення, звільнившись від контролю радянських властей, зазвичай, користало з можливості на власний розсуд перерозподілити “соціалістичну власність”.

Показником лояльності населення до радянського режиму став також хід мобілізації, оголошеної Указом Президії Верховної Ради СРСР, датованим 22 червня 1941 року. Згідно з Указом, мобілізації підлягали призовники 1905–1918 років народження (віком від 23 до 36 років). Пізніше, впродовж серпня та вересня 1941 року, було також видано кілька

постанов ДКО про мобілізацію в різних регіонах СРСР, в т.ч. і в Україні, військовозобов'язаних 1904–1890 р.н. (віком від 37 до 50 років) та призовників 1922 – 1923 р.н. (віком 18 і 19 років). Призовники інших вікових категорій на той час вже були мобілізовані.

В Україні, як і в інших регіонах СРСР, першим днем мобілізації було оголошено 23 червня 1941 року. Мобілізація була майже зірвана в Західній Україні. У перші тижні війни успішно вона проходила в Центрі та на Сході республіки. Тільки як добровольці лави Червоної армії поповнили близько 200 тис. громадян. Однак після того, як стали очевидними масштаби військової катастрофи, якої зазнала Червона армія на початковому етапі війни, мобілізаційні заходи стикалися з дедалі більшими труднощами. Наприклад, у найвіддаленішому від фронту Харківському військовому окрузі станом на 23 жовтня 1941 року на призовні пункти з'явилося лише 43 % призовників. Частими були втечі мобілізованих під час їх транспортування до військових частин. Зокрема, у Харківській і Сталінській (Донецькій) областях восени 1941 року частка дезертирів серед новобранців по різних воєнкоматах складала від 30 до 50 %.

Усього, за неопублікованими даними Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, зібраними у повоєнний час, на окупованій території через дезертирство, халатність військоматів, зміну лінії фронту та з інших причин залишилося близько 5,6 млн військовозобов'язаних. З них, за оцінками сучасних дослідників, на території України – від 2 до 3 млн осіб.

Не кращою була ситуація в армії. За даними НКВС СРСР, протягом другої половини 1941 року на фронті і в тилу частинами з охорони військового тилу було затримано близько 685 тис. чоловік, запідозрених у дезертирстві. Більше 10 тис. з них були розстріляні чи повішені за вироками Військових трибуналів чи постановами Особливих відділів (3321 осіб – перед строем). Масові здачі в полон та дезертирство, особливо характерні для військовослужбовців, чиї домівки опинилися на окупованій території, руйнували армійський організм, підривали довіру до армії з боку політичного керівництва країни. З 16 липня 1941 року в армії відновлено

інститут військових комісарів. Їх основним призначенням був політичний контроль за діями командирів.

Намагаючись врятувати ситуацію, владні структури СРСР вдавалися до застосування жорстоких репресивних заходів як в армії, так і в тилу. З липня 1941 року Й. Сталін у зверненні по радіо до радянського народу відзначив необхідність *“нещадної боротьби з різними дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, розповсюджувачами чуток”*. *“Слід негайно притягати до суду Військового Трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони”*.

Основна роль в реалізації цих завдань відводилася радянським каральним органам. Вже 22 червня 1941 року місцеві підрозділи НКДБ одержали директиву, яка серед іншого передбачала негайний арешт усього *“контрреволюційного і шпionського елементу”*, що перебував у полі зору органів держбезпеки, вимагала негайно притинати можливі спроби повстань, бандитських виступів, терору, закликів до страйків, контрреволюційного саботажу, диверсій, шпionажу та інших державних злочинів.

Органи НКВС–НКДБ, загалом, справилися з виконанням цих завдань. Реальна шкода, завдана діяльністю німецьких диверсійних груп, була значно меншою, аніж про це прийнято було говорити в радянській історіографії. Будь-які заворушення в тилу поза межами західноукраїнського регіону вдавалося швидко локалізувати. Арешту і розстрілу призвідців та задоволення хоча б деяких вимог протестувальників, зазвичай, було достатньо для того, щоб збити хвилю невдоволення. Лише в рідкісних випадках частинам НКВС доводилося стріляти по натовпу. Загальна кількість смертних вироків за політичні злочини, винесених в перші роки війни, була вищою ніж в 1940 році, але аж ніяк не досягала пікових величин 1930-х років.

Утримувати під контролем ситуацію в тилкових районах органам держбезпеки допомагали *“винищувальні батальйони”* – іррегулярні збройні формування, які створювалися для *“винищення на місці панікерів, провокаторів, ворожих десантів, шпигунів і диверсантів”*. Створення цих підрозділів було започатковане урядовою постановою *“Про заходи по*

боротьбі з парашутними десантами та диверсантами противника в прифронтовій смузі” від 24 червня 1941 року Батальйони формували спеціальними оперативними групами при республіканських та обласних управліннях НКВС. Командний склад батальйонів затверджували на засіданнях бюро райкомів партії. Особовий склад цих підрозділів набирався з числа комуністів, комсомольців та радянських службовців. Окрім винищувальних, в деяких містах України з ініціативи місцевих партійних комітетів формувалися також комуністичні батальйони. Це означало, що крім комуністів, радянському режимові більше ні на кого було по-справжньому покладатися.

Чисельність особового складу винищувального батальйону коливалася від 150 до 250 бійців. На початку війни на території 17 областей України діяло 657 винищувальних батальйонів загальною чисельністю близько 160 тис. бійців. На допомогу їм були також створені групи сприяння (близько 200 тис. осіб), які доповнювали розгалужену систему оповіщення й інформування, що діяла в радянському тилу.

В перші дні війни органами НКВС-НКДБ під час виконання операції з “розвантаження тюрем” прифронтової смуги було знищено тисячі людей в місцях ув’язнення. Наказ НКВС СРСР про евакуацію тюрем західних областей СРСР з’явився 23 червня 1941 року. Оскільки швидке просування військ супротивника та проблеми з транспортом ускладнювали виконання цього завдання у повному обсязі, було прийнято рішення про знищення в’язнів, засуджених за “контрреволюційні злочини”. Інші категорії в’язнів були або переміщені до тюрем і таборів тилкових районів, або звільнені відповідно до Указу Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 року, за яким позбавлялися покарання і звільнялися в місцевостях, де оголошували военний стан, особи, засуджені на строки до трьох років за так звані “побутові” злочини. Частина в’язнів залишили у тюрмах.

Найбільш масовими страти ув’язнених були в західноукраїнських областях, хоча подібні акції проводили і в інших регіонах УРСР. Всього, згідно з даними НКВС, з тюрем України “вибуло за 1-ю категорією (тобто, були розстріляні) близько 9 тис. осіб – кожен п’ятий з тих, хто перебував в

ув'язненні на момент початку війни. До цієї статистики, очевидно, не увійшли люди, заарештовані й страчені після початку бойових дій. Сучасні дослідники оцінюють загальне число жертв масових убивств, здійснених радянськими органами держбезпеки в тюрмах УРСР літом 1941 року, в 22 тис. осіб.

Масові вбивства “політичних” у прифронтовій смузі дістали широкого розголосу. Займаючи міста, які здавала Червона армія, німці запрошували місцевих жителів упізнавати своїх рідних і близьких серед сотень трупів, які залишали по собі чекісти після втечі. Жахливі сцени цих пошуків детально висвітлювалися в окупаційних газетах. Про злочини радянської влади розповідали німецькі листівки, які скидали в радянський тил сотнями тисяч. Це не додавало бажання червоноармійцям відстоювати зі зброєю в руках радянську владу.

Намагаючись протидіяти німецькій пропаганді, припинити поширення антирадянських настроїв, радянське керівництво ще більше посилювало контроль за поширенням інформації, вимагало від партійних і радянських органів прифронтових областей провадити нещадну боротьбу проти “розповсюджувачів чуток”, ставлячи їх в один ряд із шпигунами і диверсантами. 6 липня 1941 року видано спеціальний указ Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність за поширення під час війни неправдивих чуток, що викликають тривогу серед населення”. За цим указом винних у “розповсюдженні чуток” засуджували на строк від двох до п'яти років тюрми. Часто-густо від шпигуноманії страждали зовсім невинні люди. Справа нерідко доходила до абсурду. У серпні 1941 року трибуналом 37-ї армії до тривалого ув'язнення засуджено жительку Києва К. Курбанову за те, що підбрала на вулиці ворожу листівку із зображенням п'ятикутної зірки. Судді не взяли до уваги, що вона була інвалідом, матір'ю двох дітей і на додаток – неписьменною.

Зміст радянської пропаганди з початком війни зазнавав суттєвих змін. Традиційна для комуністів апеляція до класових цінностей ще в довоєнний період довела свою неефективність у міжнародних конфліктах, у яких брали участь радянські війська. Тим більше, безглуздою подібна риторика

виглядала б у війні на власній території. Сподіваючись консолідувати країну для відсічі агресорові, радянське керівництво намагалося апелювати насамперед до патріотичних почуттів народів СРСР.

Такі зміни не були викликані виключно прагматичними міркуваннями і не були для тодішнього радянського керівництва тільки тактичним кроком, розрахованим на досягнення пропагандистського ефекту. Космополітична більшовицька еліта Ленінової формації, яка не мислила себе інакше, як частиною загальносвітового революційного процесу, навіть в часи революції і громадянської війни не становила більшості в партії. До початку війни вона виявилася винищеною майже повністю внаслідок репресивної кампанії, що її розгорнув Й. Сталін у 1930-х роках. На той час до керівництва країною на всіх щаблях державного апарату прийшли люди, які усвідомлювали протистояння з Німеччиною не як класову, а насамперед як патріотичну війну.

Першим, хто озвучив оцінку війни з Німеччиною як війни вітчизняної, був В. Молотов. 22 червня о 12 год 15 хв він виступив за дорученням радянського уряду по московському радіо з повідомленням про напад Німеччини на СРСР. У своїй короткій промові Молотов, на той час радянський міністр закордонних справ, висловив упевненість, що Червона армія і весь народ знову поведуть “переможну вітчизняну війну за Батьківщину, за честь, за свободу”, подібно до того, як у 1812 році народ відповів Вітчизняною війною на вторгнення Наполеона.

Щоправда, і у виступі Молотова, і у зверненні Сталіна 3 липня 1941 року ще звучали традиційні для більшовицької пропаганди запевнення в тому, що війна нав’язана СРСР не німецьким народом, який тоді ще представлявся “уярмленим гітлерівським заправилами”. Однак з часом все помітнішою була зміна акцентів у радянській пропагандистській риторичі з класових цінностей на національні. У своїй доповіді з нагоди 24-ї річниці Жовтневої революції Сталін вже остаточно відмовився від будь-яких класових та ідеологічних уточнень:

“Що ж, якщо німці хочуть мати війну на винищення, вони її одержать. Віднині наша задача, задача народів СРСР, задача бійців, командирів і політпрацівників нашої армії і

нашого флоту буде полягати в тому, щоб винищити всіх німців до одного, котрі пробралися на територію нашої Батьківщини як окупанти. Ніякої пощади німецьким окупантам! Смерть німецьким окупантам!”

Пролетарський інтернаціоналізм на ту пору радянському керівництву видавався настільки невчасним, що навіть зі шпигелів усіх військових газет, згідно з наказом начальника Головного політичного управління Червоної армії Л. Мехліса від 10 грудня 1941 року, гасло “Пролетарі всіх країн, єдналися!” мало бути зняте. Замість нього повинно було друкуватися гасло: “Смерть німецьким окупантам!”

Концепт “Великої Вітчизняної війни” наполегливо впроваджувався радянською пропагандою до масової свідомості. Вже 23 червня 1941 року головна газета ВКП(б) “Правда” вийшла з розлогою статтею провідного комуністичного ідеолога Є. Ярославського під назвою “Велика вітчизняна війна радянського народу”. Незабаром вона була видана мільйонним накладом окремою брошурою. Партія в особі своїх керівників закликала народ обороняти не ідеологічні цінності, а країну і самого себе.

Радянському керівництву важливо було також наголосити на оборонному характері війни, про що йшлося у статті. Доволі часто радянські громадяни у розмовах, зафіксованих спецслужбами, припускали, що саме СРСР напав на Німеччину. Як для країни, що зазнала брутального нападу, величезні зусилля, докладені їй владою для переконання власного населення у справедливому для СРСР характері війни, можуть виглядати незрозумілими. Однак, зважаючи на ставлення до радянського режиму більшості населення, подібні дії були зовсім не марними.

Пізніше Й. Сталін змінив народницький наголос у запропонованій Ярославським назві війни державницьким. У 1942 році вперше вийшла збірка його виступів, промов і наказів під назвою “Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу”. Надалі ця книга перевидавалася щороку, постійно збільшуючись в обсязі.

“Комуністичний націоналізм”, який ще в передвоєнні роки почав поступово заміщати в офіційній радянській ідеології доктрину пролетарського інтернаціоналізму, мав пере-

важно російські барви. Поряд з тим, Кремль намагався використати національні почуття не тільки росіян, а й населення всіх національних республік. На третій день після вторгнення, 24 червня газета “Правда” надрукувала на своїх сторінках українською мовою патріотичні вірші найвідоміших поетів радянської України – П. Тичини (“Ми йдемо на бій”) і М. Рильського (“Слово гніву”). 26 червня в цій же газеті зі статтею “Піднявся український народ” виступив український драматург О. Корнійчук. Згадуючи про те, що російський і український народи спільними зусиллями розгромили у 1812 році полчища Наполеона Бонапарта, він висловлював упевненість в тому, що об’єднані у велику сім’ю народи СРСР знищать “мерзенних фашистських варварів”.

6 липня 1941 року Президія Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У звернулися до населення республіки з відозвою, лексика якої перегукувалася зі зверненням Й. Сталіна до радянського народу 3 липня: *“Товариші робітники, селяни та інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України!”*

У зверненні говорилося, що потрібно захистити “нашу національну державу”. Подібно до того, як російський цар Микола II у період тяжких поразок російської армії на фронтах Першої світової війни у 1915 році вперше вжив у публічному документі поняття “українці” у позитивному контексті, радянська компартійна верхівка у 1941 році ладна була миритися зі зростанням українських націоналістичних настроїв, які раніше розглядалися як серйозна загроза існуванню радянської імперії.

Непростою проблемою для комуністичної пропаганди було питання про те, як співвідносити російський патріотизм з патріотизмом людей “неросійської національності”. За директивою Головного політичного управління Червоної армії від 17 вересня 1942 року “Про виховну роботу з червоноармійцями і молодшими командирами неросійської національності” в основу політроботи вимагалася покласти ідею “великого російського народу – старшого брата народів СРСР”. Новий начальник Головного політуправління О. Щербаков наголошував:

“Російський народ як старший брат узяв на свої плечі основну вагу боротьби за щастя усіх народів, основну вагу в соціалістичному будівництві і несе нині основний тягар і відповідальність як старший брат у боротьбі з гітлерівськими бандами за свободу і незалежність нашої Батьківщини”.

Точно оцінити ефективність радянської пропаганди в Україні складно. Рівень довіри до радянської влади серед українського населення впродовж усієї війни залишався невисоким, а радянська пропаганда, яка у перші місяці війни намагалася приховати масштаби поразок та поширювала відверто неправдоподібні дані (за повідомленням Совінформбюро втрати вермахту у середині листопада 1941 року склали вже 6 млн чол.), мало кого переконувала. Сприйняття населенням характеру війни та воюючих сторін змінювалося швидше не зусиллями радянської пропагандистської машини, а діями окупаційної влади. Радянські люди, які на початку війни перебували в цілковитому невіданні щодо людиноненависницької сутності націонал-соціалізму, на практиці пересвідчувалися в тому, що несе їм нацистський “новий порядок”. Війна з Німеччиною та її сателітами швидко стала сприйматися радянськими громадянами всіх національностей як війна за фізичне виживання та за визнання своєї людської гідності.

7.2. Мобілізація економіки

Надзвичайно важливим завданням для партійно-державних структур УРСР в перші місяці війни стала реорганізація господарського комплексу республіки відповідно до військових потреб. Дії радянської влади у цьому напрямку не починалися з “чистого аркуша”. Як відзначив історик М. Коваль, на кінець 1930-х – початок 1940-х років остаточно виявилось призначення щойно збудованої “матеріально-технічної бази соціалізму”, насамперед, як потужного військово-промислового комплексу. В СРСР межа між військовою та цивільною промисловістю взагалі була дуже умовною. Радянська індустрія від самого початку вибудовувалась з таким розрахунком, щоб промислові підприємства в разі потреби могли у

найкоротші терміни перейти на випуск продукції військового призначення відповідно до мобілізаційних планів, розроблених не лише для кожного “кадрового” військового заводу, а й для підприємств “цивільних” наркоматів. За такими планами розроблялися технологічні завдання відповідно до наявного обладнання, закладалися до мобілізаційних запасів підприємства сировина та напівфабрикати, надавалися креслення, готувалися фахівці. Приміром, мобілізаційний план з виробництва боєприпасів, затверджений урядом напередодні німецького вторгнення, передбачав участь у його реалізації, крім 65 заводів Наркомату боєприпасів, ще 600 цивільних підприємств.

Фактично, мобілізаційні заходи в економіці розпочалися ще до початку німецько-радянської війни. 26 червня 1940 року прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний тиждень і про заборону самовільного відходу робітників та службовців з підприємств і установ”, який цілком справедливо оцінюють історики як соціальний захід, що безпосередньо передувє введенню загальної трудової повинності й загальній “воєнізації” режиму роботи усіх державних підприємств і організацій.

З середини 1940 року розпочалося також мобілізаційне розгортання більшості галузей військової промисловості (зокрема, авіаційної та бронетанкової промисловості, виробництва озброєнь). Швидкими темпами росли видатки на військові потреби. Якщо у 1939 році витрати на військові цілі склали 25,6 % державного бюджету, то в 1940 році воєнний бюджет складав 38,6 % державного, а на 1941 рік цей відсоток піднявся до 43,4 (для порівняння – у 1942 році військові витрати склали близько 59 % державних видатків).

Форсованими темпами розширювалися виробничі потужності військової промисловості. Обсяги капіталовкладень у цю галузь напередодні Другої світової війни були збільшені майже вдвічі. За третім п’ятирічним планом (1938–1942 рр.) в оборонній промисловості СРСР спочатку було намічено будівництво 84 підприємств, загальною кошторисною вартістю близько 3,2 млрд крб. Ще більше, 8 млрд крб. капітальних вкладень, планувалося направити на реконструкцію й розши-

рення діючих “кадрових” військових заводів. Однак у липні 1939 року програма оборонного будівництва була переглянута і загальний розмір капітальних вкладень в оборонну промисловість у третій п’ятиріччі зріс до 20,3 млрд. крб.

За рахунок будівництва нових і переорієнтації профілю існуючих підприємств оборонна промисловість швидко нарощувала обсяги виробництва. Щорічний приріст промислової продукції радянської промисловості у 1938 і 1939 роках не перевищував 14 %, а в оборонній промисловості він становив відповідно 36,4 і 46,5 %. У 1940 році виробництво озброєнь в СРСР майже за всіма позиціями перевищувало німецьке. Зокрема, гвинтівок СРСР випустив більше, ніж Німеччина на 100 тис., гармат – на 7,7 тис., мінометів майже на 34 тис., танків – майже на 0,6 тис., літаків – майже на 4 тис. За якісними показниками зразки озброєнь, що випускала в цей час радянська промисловість, не лише не поступалися німецьким, а й у багатьох випадках їх перевершували.

З початком війни, 23 червня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про введення в дію затвердженого РНК СРСР 6 червня 1941 року мобілізаційного плану з виробництва боєприпасів на другу половину 1941 року і на 1942 рік. Цей план передбачав також переведення роботи “цивільних” галузей промисловості на рейки військового виробництва. Окрім програми виробництва боєприпасів, план містив конкретні оперативні завдання для наркоматів хімічної промисловості, загального, середнього, важкого машинобудування, чорної та кольорової металургії щодо переведення виробництва на умови військового часу. Реалії війни досить швидко змусили вносити корективи у передвоєнні плани. 30 червня 1941 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР затвердили новий мобілізаційний народногосподарський план на III квартал 1941 року, яким передбачалося здійснити тотальну військову мобілізацію економіки.

Судячи з того, як реалізовувалися ці плани, мобілізаційна готовність радянської економіки була досить високою. Розподіл і нормування металу, палива та інших видів сировини і матеріалів були суворо централізовані. Всі наявні матеріальні, фінансові й людські ресурси перерозподілялися на користь оборонної промисловості. На транспорті були

обмежені пасажирські перевезення. На залізниці графіки руху забезпечували першочергове просування військових вантажів. Переорієнтація виробничих потужностей на випуск продукції військового призначення відбувалася в максимально стислі терміни. Машинобудівні підприємства Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Сталіно та інших міст налагодили випуск озброєнь і боєприпасів.

На теренах України виробляли танки, бронепоїзди, гармати, авіаційні та танкові двигуни, стрілецьку зброю, набої, снаряди, міни, авіабомби тощо. Хімічна промисловість України виробляла значну частину загальносоюзного виробництва пороху та вибухівки. Суднобудівні заводи Миколаєва, Херсона, Києва зосередили зусилля на випуску бронекатерів. На випуск військової продукції переорієнтовувалися підприємства навіть найменш наближені до ВПК. Наприклад, київські комбінат музичних інструментів і фабрика пера почали постачати армії протитанкові міни й запали для гранат.

Завдяки реалізації мобілізаційних заходів вже у першому півріччі 1941 року, за більш ніж двократного падіння валової продукції промисловості, випуск озброєнь та боєприпасів вдалося значно наростити. Зокрема, літаків в СРСР у другому півріччі 1941 року було випущено в 1,6, а танків в 2,8 рази більше, ніж у першому. Загалом, за друге півріччя 1941 року танків, стрілецької зброї, кулеметів, гармат та мінометів в СРСР було вироблено більше, ніж у Німеччині за весь 1941 рік. Піврічне виробництво літаків у СРСР майже дорівнювало річному виробництву у Німеччині. Значна частина радянських озброєнь була виготовлена в Україні, хоча на повну потужність розгорнути виробництво більшість підприємств оборонної промисловості в УРСР не встигли. Швидке просування німецьких військ змусило радянське керівництво розпочати евакуацію військових заводів з України вже у липні–серпні 1941.

Надзвичайно важливою для функціонування радянської військової індустрії була робота паливної, хімічної та металургійної промисловості України. У передвоєнних планах радянського керівництва українська індустрія розглядалася насамперед як основна паливно-сировинна база радянського ВПК. Більшу частину радянських озброєнь виготовляли з

українського металу. В Україні видобувалося 70 % залізної руди, 30 % марганцевої руди, більше половини усього вугілля, що його споживала радянська промисловість і транспорт. Металургійні підприємства України в довоєнний період виробляли майже 65 % загальносоюзного виробництва чавуну, майже половину сталі (і майже весь сортимент спеціальних сталей), три чверті коксу, майже 60 % прокату, більш як три чверті загальносоюзного виробництва труб, більше чверті електроенергії. Тому основним завданням радянської економічної політики в Україні у перші місяці війни було максимальне використання її сировинних ресурсів, забезпечення безперебійної роботи підприємств вуглевидобувної та металургійної промисловості. Металургійні гіганти Донбасу та Придніпров'я повинні були працювати до останньої можливості, нерідко в умовах бомбардувань і артобстрілів, навіть під загрозою їх захоплення ворогом.

У дуже складних умовах влітку–восени 1941 року опинилося сільське господарство УРСР. Німецьке вторгнення збіглося у часі з початком жнив. Значна частина урожаю або потрапила до рук супротивника, або була знищена радянськими військами, що відступали. На території, що залишалася під радянським контролем, терміни збору урожаю були скорочені, а основний тягар виконання сільськогосподарських робіт ліг на плечі жінок, дітей, літніх людей. При цьому більша частина тракторів, гужового і автомобільного транспорту були передані до армії, погіршилося постачання паливом. Директивний лист ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 26 червня 1941 року орієнтував місцеві партійні та радянські органи на використання “простих механізмів” і ручної праці. Попри всі докладені зусилля та порівняно високу врожайність, на жовтень 1941 року державний план хлібозаготівлі було виконано менше ніж на 30 %.

Певні зміни з початком війни відбулися в системі і методах керівництва економікою. Радянська управлінська система і надалі зберігала високий рівень централізації. Партійні комітети організовували виконання воєнно-мобілізаційних заходів, брали участь у керівництві роботою промислових підприємств, транспорту, всієї економіки. Водночас, обставини вимагали надання більших повноважень керівни-

кам окремих галузей і навіть великих підприємств, які повинні були віднаходити будь-які способи виконання покладених на них виробничих завдань. 1 липня 1941 року РНК СРСР прийняла постанову про розширення прав народних комісарів СРСР. До їхньої компетенції віднесено регулювання праці, переведення робітників і службовців з одного підприємства на інше, розподіл та перерозподіл матеріальних ресурсів серед підприємств і будов, підпорядкованих наркоматам. 18 липня 1941 року дію цієї постанови було поширено також на наркомів Української РСР.

Захоплення вермахтом значних територій, військові мобілізації гранично загострили проблему забезпечення радянської економіки трудовими ресурсами. До кінця 1941 року кількість робітників і службовців в СРСР скоротилася більш ніж на 40 %, а в таких важливих галузях промисловості, як вугільна і металургійна – більш ніж на половину. Основними методами залучення робочої сили до промисловості в СРСР були тотальна мобілізація та перерозподіл трудових ресурсів, а також зміна режиму робочого часу та інтенсифікація праці.

Мобілізаційними заходами керував створений 30 червня 1941 року спеціальний Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР, який мав свої органи на місцях. При РНК УРСР було створено Бюро обліку і розподілу робочої сили. Такі Бюро утворювались і при виконкомах обласних і районних Рад депутатів трудящих. Вони проводили облік непрацюючого населення і мобілізацію робочої сили.

Насамперед трудовими ресурсами забезпечувались оборонна промисловість і важка індустрія. Робітники та службовці, зайняті в радянській промисловості, ще в довоєнний період були фактично закріплені за своїми підприємствам і перебували під постійною загрозою репресій у разі самовільного уходу з підприємства чи порушення трудової дисципліни. Зі зниженням рівня матеріального забезпечення працюючих та погіршенням умов праці (особливо на підприємствах, що перебазовувались до тилкових районів) утримати робітників на їхніх робочих місцях було дедалі складніше. У відповідь на посилення “плинності кадрів” уряд вдався до посилення репресивних санкцій. 26 грудня 1941 року указом Президії Верховної Ради СРСР були оголошені

мобілізованими на час війни робітники і службовці, що працювали на воєнних та суміжних з ними підприємствах. Спроби залишити підприємства кваліфікувалися як дезертирство. Порушення трудової дисципліни, самовільне відлучення з роботи каралося ув'язненням на 5–8 років. Лише за 1942–1943 роки за самовільне залишення підприємств і установ оборонної промисловості в СРСР було ув'язнено 764 тис. осіб. До роботи в промисловості залучалися також військовозовоб'язані, непридатні до стройової служби. З їх числа створювались будівельні батальйони та робітничі колони.

Подібні заходи дали змогу стабілізувати ситуацію із забезпеченням трудовими ресурсами військової промисловості. Однак загальне число зайнятих у радянській індустрії в наступному 1942 році продовжувало скорочуватись. За таких обставин 13 лютого 1942 року з'явився новий указ про мобілізацію на період військового часу всього працездатного міського населення для роботи у промисловості і на будівництві. Мобілізації підлягали чоловіки віком від 16 до 55 років та жінки від 16 до 45 років. Трохи згодом дія цього указу була поширена і на сільське населення, яке стало основним джерелом трудових ресурсів для промисловості. Крім того, постановою Раднаркому СРСР від 20 травня 1942 року дозволялося залучати до роботи на заводах підлітків, що досягли 14-літнього віку, встановивши для них 6-годинний робочий день. Для всіх мобілізованих, включаючи підлітків і дітей, порушення трудової дисципліни загрожувало тюремним ув'язненням. Згідно з даними Наркомату юстиції СРСР, за прогули і запізнення на роботу на 21 хвилину і більше в 1942–1944 роках було засуджено близько 3,2 млн громадян.

Добровільно чи в порядку мобілізації залучені до виробничої сфери пенсіонери, інваліди, підлітки і діти у перші місяці війни замінили близько третини усіх робітників, які були мобілізовані до діючої армії. Ще близько 7 – 7,5 млн робочих рук, за оцінками радянських істориків, вдалося замінити завдяки збільшенню тривалості робочого часу. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 року “Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час” робочий день для дорослих збільшувався до 11 годин при 6-денному робочому тижні. На підприємствах

запроваджували понаднормову роботу і робочий день нерідко тривав до 12–14 годин. Відпустки замінялися грошовою компенсацією.

Під час війни подібні заходи здебільшого з розумінням сприймали ті, хто працював. Для значної частини робітників основними стимулами до праці були не дисциплінарні та примусові заходи, а трудовий ентузіазм і щире бажання віддати всі сили для перемоги над ворогом. Швидке просування німецьких військ спричинило до того, що більшість промислових центрів України вже у перші місяці війни опинилися в прифронтовій смузі. Багато заводів і фабрик працювали під постійними артобстрілами і бомбардуваннями німецької авіації. Цивільне населення будувало також оборонні рубежі, аеродроми та інші інженерні об'єкти.

У цілому, радянська індустрія, на підтримку і розбудову якої ще в довоєнний період було зорієнтоване все економічне життя в країні, виконала своє основне функціональне призначення. В перші тижні війни в усіх регіонах СРСР, зокрема і в Україні, відбулося стрімке зростання військового виробництва. Однак катастрофічні поразки на фронті та втрата значних територій змусили коригувати передвоєнні мобілізаційні плани.

7.3. Евакуація матеріальних і людських ресурсів

Одночасно з перебудовою економіки здійснювалась евакуація матеріальних цінностей та людей. Масштаби евакуації та її терміни, з якими довелося зіткнутися в перші місяці війни, у передвоєнний час навіть не бралися в розрахунок. В евакуаційних планах Київ і Лівобережна Україна розглядалися як глибокий радянський тил. Головними пріоритетами радянської евакуаційної політики були насамперед матеріальні цінності – техніка, обладнання, сировина.

27 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову “Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна”, який визначив стратегію радянської евакуаційної політики. Невдовзі, 5 липня 1941 року, РНК

прийняв також постанову “Про порядок евакуації населення у воєнний час”. Однак тільки 26 вересня 1941 року було створено спеціальне Управління з евакуації населення з прифронтових районів.

Державний орган, який організовував евакуаційні заходи, – Раду з евакуації, було створено вже 24 червня 1941 року. Очолив її нарком шляхів сполучення СРСР Л. Каганович. 16 липня 1941 року Раду з евакуації реорганізовано. На чолі її став керівник радянських профспілок М. Швернік, його заступниками були призначені О. Косигін і М. Первухін. Для керівництва евакуацією з України було утворено комісію на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою. На місцях організацією евакуаційних заходів займалися уповноважені Ради з евакуації, представники відповідних наркоматів, адміністрація підприємств, місцеві партійні установи. Значну роль в реалізації евакуаційної програми відведено профспілкам.

Підприємства з України вивозили у поволзькі міста, на Урал, до Сибіру, у Середню Азію. Катастрофічний розвиток подій на фронті змусив докорінно переглядати довоєнні мобілізаційні плани. 16 серпня 1941 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили “Військово-господарський план на четвертий квартал 1941 року і на 1942 рік по районах Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану і Середньої Азії”. Він був спрямований на те, щоб у максимально стислі терміни у східних районах СРСР розгорнути основну військово-промислову базу.

Евакуація нерідко відбувалася в останню мить, під бомбами ворожої авіації. Для людей, які здійснювали демонтаж, завантаження та транспортування обладнання, участь у здійсненні евакуації стала справжньої героїчною епопеєю і трудовим подвигом, як про це справедливо писала радянська історіографія. Щоправда, дуже часто необхідність такого героїзму зумовлювалася безвідповідальністю і безгосподарністю керівного персоналу, дезорганізацією адміністративного апарату.

Залізничний транспорт, в основному, справлявся з величезними обсягами перевезень, хоча і працював не завжди ритмічно (не вистачало рухомого складу, швидкість руху ешелонів була здебільшого у два, а часом у чотири рази

нижчою за встановлену Наркоматом шляхів сполучення). Залізнична мережа в Україні була досить розвинута, а можливості німецької бомбардувальної авіації були не такі значні, щоб паралізувати роботу транспортної інфраструктури. Значно більше проблем створювали натовпи біженців, що заповнювали дороги і вокзали. Всього з України вдалося вивезти устаткування 150 середніх і 550 великих підприємств з 730 наявних, у тому числі 190 підприємств союзного значення.

Серед евакуйованих підприємств особливе значення мали найбільший в СРСР патронний завод в Луганську та Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерна (завод № 183) – таку назву мало найбільше у світі підприємство з випуску танків. З Харкова також було успішно вивезено обладнання єдиного в СРСР заводу з випуску танкових дизелів, турбогенераторного заводу. З Києва вивезено обладнання заводів “Арсенал”, “Більшовик”, “Ленінська кузня”, “Укркабель”, авіаційного та верстатобудівного заводів. Загалом, зі столиці УРСР було евакуйовано обладнання і штати працівників 197 підприємств.

Успішно також було здійснено евакуацію устаткування металургійних та машинобудівних підприємств Придніпров’я. Лише протягом семи діб здійснено евакуацію найбільшого в СРСР металургійного заводу ім. Ф. Дзержинського з Дніпродзержинська. Цінне устаткування вивезено також із заводу “Запоріжсталь”. Обладнання українських металургійних підприємств розміщувалося на різних металургійних заводах Уралу.

Досить організовано відбувалася евакуація наукових установ та навчальних закладів. Углиб СРСР були евакуйовані інститути АН УРСР, 16 відомчих науково-дослідних інститутів, 70 вузів, у тому числі 28 індустріально-технічних, 18 сільськогосподарських, 12 медичних, 6 художньо-музичних, 4 педагогічних, 3 університети, 276 училищ і шкіл фабрично-заводського навчання. Безумовній евакуації підлягали також архіви та музеї України. Академію наук УРСР було перебазовано в Уфу. Там же містилися спілки письменників, художників і композиторів України. Щоправда, далеко не всі українські науковці виявили бажання виїхати з України.

Деякі з них були заарештовані та знищені радянським каральними органами на початку війни. Під час відступу радянських військ з України були заарештовані й загинули академік А. Кримський, професор К. Студинський, голова Народної ради Західної України і депутат Верховної Ради УРСР, відомий поет В. Свідзінський, провідний соліст київської опери М. Донець.

Швидкий наступ противника, а також вимоги ДКО та інших органів влади випускати продукцію до останньої можливості різко обмежували строки евакуації. Залишилося устаткування на металургійних підприємствах Донецька, Макіївки, Маріуполя. В Маріуполі було втрачено також важливий для радянського ВПК завод, що випускав бронекорпуси для танків. Нерідко через халатність керівників і нестачу вагонів обладнання вивозили неукомплектованим. Загалом, з території УРСР не вдалося евакуювати устаткування понад 30 тис. підприємств. Це переважно дрібні й середні підприємства, які не були безпосередньо задіяні до радянського ВПК.

Зі значними ускладненнями, серед іншого і через опір населення, проходила евакуація сільськогосподарської продукції, майна колгоспів, радгоспів, селян. До середини жовтня 1941 року у радянський тил з України вивезено 2 млн т зерна і зернопродуктів (для порівняння – загальний врожай зернових культур в УРСР в останній передвоєнний рік склав близько 20 млн т). Не вдалося вивезти більш як 60 % тракторів, 87 % поголів'я худоби. На заготівельних пунктах вдалося залишити близько 900 тис. т зерна.

Під час вивезення “людських контингентів” перевагу надавали представникам елітарних верств радянського суспільства – державним чиновникам, інтелігенції, фаховим робітникам, а також молодим людям, які могли бути мобілізовані до війська. Було евакуйовано близько третини наявних в Україні фахівців – кваліфікованих робітників, інженерів і техніків, яких відправляли до тилкових районів разом з підприємствами, на яких вони працювали. Це відіграло істотну роль у налагодженні виробництва на новому місці.

Найбільше людей було евакуйовано з великих міст, де концентрувалися підприємства оборонного значення: 335 тис. –

з Києва, близько 300 тис. – з Одеси, близько 400 тис. – з Харкова, 481 тис. – з Донбасу. Серед евакуйованих 76,6 тис. комуністів, які виїхали до тилкових районів разом з промисловими підприємствами та іншими установами.

Не завжди евакуація здійснювалася на добровільній основі. Евакуація людей у селі майже не проводилась, за винятком окремих МТС та колгоспів з технікою. При цьому, як відзначив історик Г. Куромія, складалося враження, що худоба, яку відганяла в тил армія, була ціннішою за людей. Колгоспне селянство в своїй масі не виявляло бажання залишати свої домівки. Досить поширеними були надії на поліпшення матеріального становища після приходу німців, ліквідації колгоспів та повернення конфіскованого майна. Всього з України було евакуйовано 1,9 млн осіб – висока цифра, якщо взяти до уваги ситуацію тих місяців. Та все ж число евакуйованих не перевищувало 5 % загальної кількості населення.

За етнічною ознакою більшість серед евакуйованих з України становили росіяни і євреї – представники національних груп, які кількісно переважали серед категорій населення, що підлягали першочерговій евакуації. Водночас, євреї як етнічна група не були віднесені до таких категорій. Більшість єврейського населення не змогла або не захотіла залишити місця постійного проживання. Натомість, окрему категорію переміщеного населення становили представники т. зв. “ворожих націй” – німців, угорців, румунів, фінів, болгар. Масову депортацію німців було здійснено в серпні 1941 року. Всього за час війни тільки німецького населення було депортовано з території УРСР та Криму близько 150 тис.

Залишаючи на окупованій території переважну більшість місцевих мешканців, радянські власті без жодних застережень вдалися до використання тактики “випаленої землі”. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), яка вимагала при відступі знищувати всі матеріальні цінності, що не могли бути евакуйовані, з’явилася 27 червня 1941 року – раніше будь-яких рішень про евакуацію населення. 4 липня 1941 року відповідну директиву партійним та радянським органам направили також ЦК КП(б)У та РНК УРСР. У директиві

йшлося про знищення всього обладнання, продовольчих та інших товарів, які не можна було вивезти при вимушеному відході Червоної армії. Подібні заходи, у разі їхньої реалізації у повному обсязі, прирікали місцеве населення на злидні й вимирання.

Застосовуючи тактику “випаленої землі”, радянські війська та органи держбезпеки знищували промислові підприємства, об’єкти інфраструктури, житловий фонд. Було зруйновано значну кількість пам’яток архітектури. Зокрема, жахливих руйнувань зазнала центральна частина Києва, багато житлових і адміністративних споруд було зруйновано в Харкові. Війська, що відступали, також мали наказ знищувати всі запаси продовольства, зокрема, спалювати незібраний урожай хліба. Однак, через опір населення та панічну втечу військ на Правобережжі це завдання фактично виконане не було. В інших регіонах України селяни також намагалися чинити опір нищенню продовольчих запасів, отруєнню колодязів тощо. Спроби деяких робітників не допустити знищення підприємств фіксувалися і в містах. Наприклад, подекуди у Донбасі шахтарі й домогосподарки потай знімали закладену в шахтах вибухівку, в надії зберегти свої робочі місця.

Серед промислових підприємств найбільш масштабними були руйнування в Придніпровському промисловому районі та Донбасі. Був майже повністю знищений велетенський комплекс підприємств Дніпрельстану, всі 54 домни республіки. Було також виведено з ладу генератори Дніпрогесу і підірвано греблю, що потягло за собою затоплення значної території і загибель тисяч людей. У Донецькому басейні були затоплені майже всі кам’яновугільні шахти. Знищено також всі мости через Дніпро, тисячі кілометрів залізничних колій і телеграфних ліній.

Загалом, більшість матеріальних втрат, яких зазнала Україна під час Другої світової війни, було завдано саме в період відступу радянських військ. Водночас, масштаби цих руйнувань фактично унеможливили для окупантів повноцінну економічну експлуатацію окупованих регіонів. За винятком продовольства, Німеччина впродовж усієї війни не змогла одержати з України ресурсів в очікуваних обсягах.

7.4. Трудові й технологічні ресурси України у нарощуванні військово-економічного потенціалу СРСР

Внаслідок захоплення вермахтом значних територій радянська військова економіка зазнала величезних втрат, без відновлення яких Радянський Союз був неспроможним продовжувати війну. Реалізація цього завдання вимагала якнайшвидшого введення у дію евакуйованого обладнання, будівництва нових та реконструкції і розширення існуючих промислових підприємств. З 1360 евакуйованих до тилкових районів радянських заводів частка України складала більше третини.

Розміщення евакуйованих підприємств регулювалося спеціальною постановою ДКО від 7 серпня 1941 року та низкою інших рішень партійних і державних органів. Деякі заводи після евакуації продовжували діяти як окремі виробничі одиниці, а частіше зливалися з місцевими підприємствами. На базі окремих великих військових заводів створювалось декілька дрібніших підприємств. Так, на базі заводу № 60 (луганського патронного заводу) створили шість підприємств у різних містах РРФСР та Киргизії. Інші підприємства взагалі розформовувались, а їхнє обладнання розподілялося між діючими заводами.

Далеко не всі вивезені матеріальні цінності дісталися місця призначення. Частина цінного обладнання була втрачена в дорозі або розукомплектована. Траплялися випадки, коли обладнання та штати працівників евакуйованого підприємства невіправдано розподілялося між декількома підприємствами. В інших випадках, евакуйовані станки та сировина з декількох підприємств скупчувалися в одному місці, зберігалися в цілком непридатних для цього умовах. Це створювало плутанину і не давало змоги швидко ввести в дію вивезені заводи.

Часто місцеві умови взагалі унеможливлювали виконання планових завдань. Зі значними складнощами відбувалося, зокрема, введення в дію київських заводів “Більшовик” та “Укркабель”. За півроку й половини обладнання цих підприємств ввести в дію не змогли. Серед основних перепон введен-

ню в дію евакуйованого обладнання була також нестача кваліфікованих кадрів. Як правило, при вивезенні підприємств забезпечити евакуацію необхідної кількості кваліфікованих робітників не вдавалося. За даними Ради з евакуації, кількість евакуйованих разом із військовими заводами робітників у середньому складала 30–40% від їх початкової кількості. Доводилося готувати їх на місці, що вимагало часу. Однак у більшості випадків розміщення і пуск обладнання евакуйованих підприємств були в основному завершені до середини 1942 року. Промислове устаткування та фахівці з України склали вагомий частку радянського ВПК, робота якого стала фундаментом для досягнення вирішального перелому у ході війни.

Найбільш промовистим прикладом успішного переміщення виробничих потужностей в тиліві райони була евакуація харківського заводу ім. Комінтерну. У жовтні–листопаді 1941 року близько 4 тис. працівників та обладнання цього підприємства були перевезені до Нижнього Тагілу і розміщені на виробничих площах величезного Уралвагонзаводу. Туди ж був переведений цех з виробництва броньових листів з Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча, а також Інститут електрозварювання АН УРСР, який працював на базі цього підприємства. Вже 20 грудня 1941 року завод відправив на фронт перший ешелон танків Т-34 (25 машин). А у наступному році завод запрацював на повну потужність. Випуск продукції зріс у 8 разів, у виробництво впроваджувались нові технології, знижувалась собівартість продукції. Революційним нововведенням стало використання автоматичного зварювання броньових листів за методом академіка Є. Патона. Всього за час війни завод у Нижньому Тагілі випустив більше 21 тис. танків Т-34.

Виробництво силових агрегатів для радянської танкової промисловості забезпечував харківський дизельний завод. Його обладнання та штат працівників були переправлені у Челябінськ і розміщені на базі місцевого тракторного заводу. Першу продукцію на новому місці завод випустив уже на початку 1942 року. Постійно нарощуючи виробництво, завод випустив до кінця війни майже 50 тис. танкових двигунів та 85 тис. комплектів паливної апаратури.

Повільніше адаптувалася до роботи в умовах війни радянська авіаційна промисловість. Виробництво літаків потребувало вищого рівня спеціалізації виробництва. Тому заходи з нарощування виробництва літаків форсованим темпом відбувалися в СРСР ще з серпня 1940 року. З того часу до початку німецько-радянської війни число підприємств, задіяних у системі Наркомату авіаційної промисловості СРСР, було подвоєне. Однак у першій половині 1941 року довелося евакуювати 85 % виробничих потужностей з випуску авіаційної техніки, в тому числі підприємства з Києва, Харкова, Запоріжжя та Дніпропетровська. Завдяки швидкому введенню в дію евакуйованого обладнання у другому півріччі 1941 року та у першому півріччі 1942 року вдалося втримати виробництво бойових літаків на передвоєнному рівні. На свою максимальну потужність радянська авіаційна промисловість запрацювала з другого півріччя 1943 року, коли щоквартально випускалося більше 8 тис. літаків.

Показовим для розуміння механізмів функціонування радянської мобілізації економіки є приклад зі створенням під час війни індустрії з виробництва мінометів. 26 листопада 1941 року Указом Президії Верховної Ради СРСР було оформлене перетворення Наркомату загального машинобудування у Наркомат мінометного озброєння на доповнення до вже існуючого Наркомату озброєнь. Відповідно до мобілізаційного плану Наркомату середнього машинобудування заводи Головного управління з виробництва сільськогосподарських машин перейшли до масового виробництва корпусів мін, заводи колишнього Головхіммашу – на серійне й масове виробництво корпусів мін, авіабомб і снарядів; заводи колишнього Головтекстильмашу – на масовий випуск ротних і батальйонних мінометів, а заводи будівельного машинобудування – на масове виробництво великокаліберних мінометів. Підприємства харчового машинобудування, приладобудування та арматурної промисловості почали освоювати серійне виробництво детонаторів, авіаційних бомб, артилерійських снарядів, приладів керування зенітним артилерійським вогнем і пістолетів-кулеметів системи Шпагіна. Випуск “цивільної” продукції цими підприємствами був або значно скорочений, або повністю припинений. На заводах наркомату було розміщено

обладнання і фахівців евакуйованих підприємств, зокрема Херсонського заводу сільськогосподарського машинобудування, Сумського машинобудівного заводу, низки паровозоремонтних заводів. Галузь була віднесена до числа пріоритетних із забезпечення сировиною і трудовими ресурсами. Результатом мобілізаційних заходів стало зростання виробництва мінометів в СРСР у першому півріччі 1942 року втричі порівняно з другим півріччям 1941 року.

У середині – другій половині 1942 року більшість галузей радянського військового виробництва, за виключенням підприємств з випуску боєприпасів, вийшли на рівень виробництва, передбачений радянськими мобілізаційними планами для першого року війни, а за деякими позиціями багатократно перевершили планові показники. Тільки “незаплановані” втрати території і людських ресурсів на початку війни не дозволили радянській військовій економіці досягнути таких показників раніше.

Усього за 1942–1944 роки, коли військова промисловість СРСР і Німеччини, яка пізніше почала тотальну мобілізацію економіки, працювали на повну потужність, в СРСР було випущено: ручної стрілецької зброї більше ніж у Німеччині на 8,24 млн одиниць (або на 54 %), кулеметів – на 364 тис. (на 30 %), гармат – на 118 тис. (на 31 %), мінометів – на 240 тис. (на 79 %), танків – на 42,3 тис. (на 55 %), літаків – на 19,8 тис. (на 23 %).

Нарощування військового виробництва в СРСР в роки війни досягалося не тільки і не стільки шляхом нарощування виробничих потужностей та залучення нових контингентів робочої сили (з втратою території екстенсивний шлях розвитку для радянського ВПК був практично закритий), скільки завдяки впровадженню різних методів інтенсифікації виробництва та освоєння нових технологій. Впровадження поточної системи виробництва, стандартизації, заміщення трудомістких операцій зі збереженням прийняттого рівня якості дозволяли в короткі терміни досягати вражаючих успіхів.

Важливим джерелом інтенсифікації виробництва було посилення експлуатації робочої сили через збільшення норм виробітку, збільшення тривалості робочого дня. На відміну від Німеччини, де до кінця війни більше 90 % робітників у

промисловості працювало в одну зміну, більшість радянських військових заводів працювало в дві зміни або цілодобово. Якщо в Німеччині робочий тиждень у промисловості в середньому тривав близько 49,5 годин, а у військовій промисловості близько 50,3 години, то в СРСР тривалість робочого тижня сягала 66–72 годин або й більше.

За радянською статистикою, продуктивність праці робітників, зайнятих у військовій промисловості, за роки війни виросла вдвічі. При цьому, реальна заробітна плата робітників і службовців зменшилася. На селі з 13 квітня 1942 року було підвищено обов'язковий мінімум трудоднів для колгоспників (до 100–150 на рік). Невиконання встановлених норм загрожувало покаранням виправно-трудовами роботами або висилкою.

Зважаючи на нестачу ресурсів, в СРСР основна ставка робилася на застосування позаекономічних стимулів до праці. Окрім засобів репресивного впливу на працюючих, влада активно експлуатувала патріотичні почуття радянських людей. Стахановський рух, соціалістичне змагання, різноманітні “трудові почини” тиражувались, заохочувались, а іноді й ініціювались владою.

Важливу роль у військовій перебудові радянської промисловості відіграли місцеві партійні і радянські функціонери, директори і технологи промислових підприємств, серед яких було багато тих, хто виїхав разом із своїми заводами з України. У гранично стислі терміни вони змогли організувати потокове виробництво основних предметів озброєння і бойової техніки, впровадити передові технології, часто ламаючи при цьому усталені роками виробничі процеси. Багато з них днювали і ночували на виробництві, розділяючи з робітниками тягар непосильної праці. Не жаліючи себе, вони стверджувались у моральному праві не жаліти інших.

Фінансування військових витрат здійснювалось за рахунок державного сектора економіки, емісійних коштів, але основний тягар військових видатків ліг на плечі населення. Так, в 1943 року з 220 млрд крб., витрачених на військові потреби, менше половини – 100 млрд, було залучено за рахунок накопичень державних підприємств і організацій та за рахунок їх амортизаційних відрахувань. Ще 25 млрд дало

розміщення облігацій державної позики серед населення та добровільні пожертвування громадян. Частка податкових надходжень склала 30 млрд. Завдяки підвищенню цін в державній роздрібній торгівлі (насамперед на горілчані та тютюнові вироби) було залучено ще 30 млрд. Дефіцит в 35 млрд був покритий завдяки кредитній емісії Державного банку СРСР.

Випуск не забезпечених товарами грошей призводив до розбалансування державних фінансів, провокував інфляцію, яка додатковим тягарем лягала на громадян. З 1940 року до 1945 року середньорічний обсяг грошової маси в обігу зріс втричі, тоді як роздрібний товарообіг навпаки – майже втричі скоротився. Частина грошових коштів накопичувалась у ділків чорного ринку, частина – в селянства, яке продавало за надзвичайно високими ринковими цінами сільськогосподарську продукцію, вирощену на власних присадибних ділянках.

Держава намагалася вилучати грошові “надлишки”, посилюючи податковий тиск на населення, насамперед, на селян. З початком війни заощадження населення в ощадних касах були заморожені. З липня 1941 року була запроваджена надбавка до сільськогосподарського податку. У 1942 році був введений “воєнний податок” (різновид подушного податку), а також податки на холостяків, одиноких, бездітних і малосімейних громадян. Для збільшення доходів місцевих бюджетів були запроваджені земельна рента, податок з будівель, разовий збір на колгоспних ринках. Роль своєрідного податку в СРСР відігравали також державні позики. Частину коштів, необхідних для фінансування військових витрат, населення дійсно вносило добровільно.

Отже, лише граничне обмеження цивільного споживання дозволило забезпечити фінансування військових видатків. Прості радянські громадяни винесли на своїх плечах основний тягар військової економіки. Серед них і вихідці з України, евакуйовані на Схід, і працівники промислових підприємств і колгоспів, що відновлювали роботу на визволеній території. В голоді і холоді, не маючи найнеобхідніших побутових зручностей, одягу і медикаментів, більшість з них самовіддано виконували свою роботу, наближаючи звільнен-

ня України і перемогу. Радянська держава змогла зробити таку самовідданість загальнообов'язковою.

Демонструючи свою ефективність у розв'язанні нагальних проблем військового виробництва, радянська економічна модель, однак, не була всесильною. Концентрація ресурсів в одних галузях призводила до кризи в інших. В СРСР зростання військової промисловості відбувалося за рахунок майже повного згортання цивільного виробництва. Військові витрати в роки війни склали більше половини національного доходу. Частка накопичень скоротилася до найнижчого рівня за всю історію існування радянської економіки. Країна змушена була витратити всі накопичені ресурси та гранично скоротити споживання населення. На відміну від Німеччини, яка до осені 1944 року зберігала рівень життя власного населення на рівні, близькому до довоєнного, так і не змігши при цьому здійснити ефективної військової мобілізації економіки, в СРСР ріст військового виробництва супроводжувався катастрофічним зниженням життєвого рівня, товарним дефіцитом, перебоями з постачанням продовольства. Гасло “Все для фронту, все для перемоги!” економіка СРСР реалізовувала цілком буквально.

Дуже складно радянській економіці давалося також розв'язання проблеми компенсації втрачених потужностей у металургійній та паливній промисловості – надзвичайно капіталомістких і прив'язаних до розроблених родовищ сировини. Падіння виробництва в базових галузях промисловості, провідну роль в яких відігравали індустріальні гіганти УРСР, так і не вдалося компенсувати до кінця війни.

Недосконала організація праці, зниження рівня механізації робіт, дефіцит та низька кваліфікація робочої сили, погіршення матеріально-побутових умов працюючих – все це стримувало розвиток галузі. Певну роль у цьому відіграли також деякі вади радянської адміністративної системи. Хоча в цілому, радянська система управління на завершальних етапах війни працювала злагоджено і ефективно, однак, міжвідомчі тертя, приписки, безгосподарність і низька кваліфікація багатьох управлінців були досить поширеними явищами радянської економічної дійсності. Суттєвим перебільшенням є і традиційне для науковців уявлення про виключно

високий рівень виконавчої дисципліни радянського чиновництва. В роки війни траплялися навіть випадки свідомого невиконання рішень ДКО.

Хронічну кризу переживала протягом усього періоду війни радянська паливна промисловість. Зокрема, у вуглевидобуванні втрата Донбасу та інших вугледобувних районів, нестача робочої сили, перебої із постачанням спричинилися до майже трикратного скорочення виробництва. У грудні 1941 року РНК СРСР ухвалив постанову “Про розвиток видобування вугілля у східних районах СРСР”. На Урал, в Кузбас, Караганду були направлені обладнання шахт та близько 70 тис. гірників, евакуйованих з України. За їх участі було введено в дію 180 нових шахт і розрізів. До березня 1942 року спад виробництва у галузі вдалося зупинити. Однак за рік виробництво вугілля в СРСР склало лише 45,5% від довоєнного рівня.

На початку 1943 року вуглевидобувна промисловість пережила черговий спад виробництва. Довелося знімати із забезпечення вугіллям деякі підприємства. Навіть на ключовому для радянської чорної металургії Магнітогорському металургійному комбінаті через нестачу вугілля у січні 1943 року з 19 мартенівських печей працювало тільки 11. Для виправлення становища радянський уряд у 1943 році удвічі збільшив інвестиції у вугільну галузь, учетверо зріс притік трудових ресурсів. Такі масштабні заходи дали, втім, порівняно скромний результат – зростання виробництва в галузі склало менше 19 %. Лише у 1944 році, коли у дію почали вводитися підприємства на звільненій від окупації території, ситуація покращилася, однак виробництво вугілля і тоді не перевищувало 73 % від рівня 1940 року.

Подібна ситуація спостерігалася також і в інших галузях важкої промисловості. У чорній металургії за другу половину 1941 року виробництво скоротилося втричі, видобуток залізної руди – більш як у 3,5 раза. У 1942 році металургія стала одним із основних пріоритетів радянської економічної політики. Серія постанов ЦК ВКП(б), уряду та ДКО, ухвалених, починаючи з листопада 1941 року, передбачали розширення виробничих потужностей металургійної промисловості у тилкових районах, перехід підприємств галузі на

виробництво нових марок металопродукції, насамперед, спеціальних сталей та якісного прокату, які до війни вироблялися майже виключно в Україні.

Одними з провідних центрів радянської чорної металургії стали Магнітогорський та Златоустівський комбінати на Уралі, на базі яких було розміщене обладнання українських металургійних заводів. За участі фахівців з України відбувалося також будівництво металургійних підприємств у Чебакулі й Новосибірську. Незважаючи на те, що металургійні підприємства, згідно з урядовими постановами, забезпечувалися матеріальними і людськими ресурсами на рівні з оборонними підприємствами, попри всі зусилля влади з “посилення партійного керівництва” галуззю, ні в 1942, ні в 1943 році металургійна промисловість СРСР так і не змогла вийти на планові обсяги виробництва. Виробництво сталі в СРСР у 1942 році склало близько 35 %, а у 1943 р. – близько 37 % від довоєнного рівня. Відповідні показники з виробництва прокату склали – 32 % і 35 %, чавуну – 26 % і 37 % від рівня виробництва першої половини 1941 р. За виключенням хімічної промисловості, створеної на базі заводів, переважна більшість яких прибули з України, в інших галузях важкої індустрії, зокрема у нафтовій, показники були не набагато кращими. В легкій промисловості становище було ще більш складним.

За такого стану радянської економіки важливу роль у нарощуванні військово-економічного потенціалу СРСР відіграли союзницькі поставки сировини, техніки та промислового обладнання. Такі поставки здійснювалися, починаючи з серпня 1941 року Основна частина військово-технічної та економічної допомоги була безоплатно надана Сполученими Штатами Америки. Певну частку озброєнь та сировини надали також Великобританія та Канада.

Без допомоги союзників, зокрема, проблематичним було б забезпечення радянських військ боеприпасами. Союзники поставили третину всіх вибухових речовин, використаних радянською промисловістю боеприпасів, яка навіть за такої суттєвої допомоги виявилася єдиною галуззю військового виробництва, яка так і не змогла вийти до кінця війни на плановані обсяги виробництва. Не менше значення мали також

поставки залізничних рейок, локомотивів і вагонів, які, за оцінками сучасних істориків, значно перевищували власне виробництво цієї продукції в СРСР. Важливим аспектом технічної допомоги США були поставки автомобілів. На травень 1945 року близько третини всіх автомобілів, які перебували в розпорядженні Червоної армії, складали автомобілі американського виробництва. Потужні і надійні американські “Студебекери” стали основними тягачами для радянської артилерії.

За даними Держплану СРСР, союзницькі поставки забезпечували для радянської промисловості 40,8 % річного споживання алюмінію, 25,3 % нікелю, 37 % ртуті, 99,3 % олова, 56,9 % кобальту, 67,1 % молібдену, 19,3 % цинку, 24,3 % нержавіючої сталі, 100 % натурального каучуку, 22,3 % етилового спирту, 38,2 % гліцерину, 20,6 % тракторів, 23,1 % металорізальних станків. За різними оцінками, союзники постачали в СРСР від 18 до 60 % всього авіабензину, спожитого радянською авіацією. Зважаючи на хронічну кризу радянської нафтової галузі та її технічне відставання, ці поставки мали особливо важливе значення.

Не менш важливими були також поставки продовольства. Урожаї зернових, поголів'я худоби та державні заготівлі основних сільськогосподарських продуктів у 1942–1943 роках скоротилися втричі. За роки війни зі США в СРСР надійшло 610 тис. т цукру (радянське виробництво у 1942–1943 роках склало лише 231 тис. т), 664,6 тис. т м'ясних консервів. Радянські солдати іронічно нарекли ці консерви “другим фронтом”.

В ідеологічних суперечках навколо історії Другої світової війни масштаби союзницьких поставок до СРСР зазвичай використовуються як один з найсильніших аргументів, що підважує обстоювану радянською пропагандою тезу про “економічну перемогу соціалізму”. Дійсно, навряд чи Радянський Союз зміг би вистояти в економічному протистоянні з Німеччиною без допомоги ззовні. Навіть маршал Жуков після війни, щоправда лише у приватних бесідах, зафіксованих спецслужбами, змушений був визнати, що без американської допомоги СРСР був неспроможним формувати свої резерви і не зміг би продовжувати війну.

Усе це, однак, не применшує успіхів радянського ВПК у військово-економічному протистоянні з Німеччиною. Західні поставки озброєнь, якщо вірити радянській статистиці, не перевищували 4 % радянського військового виробництва. Військово-технічна перевага СРСР над Німеччиною, втрачена внаслідок катастрофічних поразок 1941 року, була повернута вже у 1942 рік, перш за все зусиллями радянської військової промисловості. При цьому, практично, за всіма показниками виробництва цивільної продукції, палива і сировини, за виключенням нафти, Німеччина значно перевищувала Радянський Союз до 1944 року включно. Так, за виробництвом електроенергії Радянський Союз поступався Німеччині в 1,8 рази, сталі – 2,6 рази, вугілля – в 4,8 рази.

Отже, жорстко централізована радянська економічна і політична система продемонстрували свою високу ефективність у налагодженні військового виробництва. Разом з тим, досвід Другої світової війни жодним чином не підтверджує прямого зв'язку між тоталітаризмом і військовою та економічною ефективністю. Історія Другої світової знає також приклади успішної військової мобілізації ринкових економік, які в мирний час не були підпорядковані всеохоплюючому плануванню і адміністративному контролю. Найбільш вражаючим серед них є приклад США. Практично не маючи розвинутої військової промисловості на момент вступу у війну, США вже у 1942 році перетворилися на найбільшого виробника озброєнь у світі. Тільки виробництво боєприпасів у США за роки Другої світової війни зросло в 38 разів. Зауважимо, що всі ці результати були досягнуті на тлі загального зростання економіки та росту рівня життя населення.

Цілком можливо, що завдяки своїм мобілізаційним можливостям, економіка, яку в СРСР іменували соціалістичною, найкраще підходила для відносно бідної країни, у якої політичні амбіції не відповідали економічним ресурсам. Подібна модель економіки неминуче породжувала проблеми іншого порядку. Вона була неспроможна забезпечити прийнятних умов існування для переважної більшості населення, підривала лояльність до режиму і вимагала жорстокої дикта-

торської влади й терору, як необхідних умов її ефективного функціонування. Саме ці особливості радянської політекономії стали однією з основних причин катастрофи 1941 року. Ті ж причини у майбутньому приведуть СРСР до поразки у наступній, уже “холодній війні”, з його колишніми союзниками.

Війна показала, що шлях розвитку радянського суспільства, обраний в СРСР наприкінці 1920-х років, обраний ніби то під впливом військової загрози з боку “капіталістичного оточення”, виявився занадто затратним і неефективним. Тодішнє радянське керівництво виявилось неспроможним усвідомити підставові, в найширшому розумінні цього слова – культурні причини західного домінування. Світогляд Сталіна та інших вищих радянських керівників, який був сформований в умовах напівколоніальної периферії Заходу і який зазнав сильного впливу специфічно сприйнятої марксистської ідеології, був перейнятий стереотипами, які сьогодні часто визначають як “технічний фетишизм”. Вони щиро вірили, що секрет багатства і могутності Заходу полягає у володінні складними механізмами. Оволодіння західними технологіями, побудова “сучасної індустрії”, розглядалися як гарантія подолання відсталості СРСР. Водночас, освіта та професійна підготовка, виховання самодисципліни, ініціативи та групової солідарності залишалися на узбіччі владних інтересів.

Відповідно, у військових приготуваннях саме “насичення Червоної армії сучасними засобами боротьби” розглядалося як гарантія її непереможності. На виробництво озброєнь у небачених до того часу кількостях витрачалися майже всі наявні суспільні ресурси, тоді як бойова підготовка була найбільш імовірною статтею економії бюджетних коштів. Не дивно, що з початком війни тисячі літаків і танків виявилися не панацеєю, а швидше непотрібним тягарем для армії, яка складалася з погано підготовлених, дезорієнтованих і деморалізованих людей. Знадобилися ріки крові, “природний відбір” війни для того, щоб підготувати цілком інших офіцерів, і обопільно жорстокий терор для того, щоб вмотивувати бійців.

7.5. Українське суспільство і радянська влада: реставрація режиму

Кадровий склад радянських партійно-державних структур, які повертали собі контроль над Україною в міру просування українською територією радянських військ, зазнав у роки війни значних змін. Деякі сучасні історики небезпідставно трактують відновлення радянської влади після німецької окупації як заснування “другої радянської республіки” в Україні.

Найменш помітними такі зміни були на верхніх щаблях радянської владної ієрархії. Ще у вересні 1941 року було розроблено план щодо функціонування в радянському тилу українських державних, політичних, громадських і культурних організацій. Передбачалося, насамперед, зберегти керівне ядро найважливіших органів влади – ЦК КП(б)У, Верховної Ради УРСР, РНК УРСР, основних наркоматів.

Після евакуації з України центральні владні органи були переміщені до Саратова, Уфи, а потім до Москви. У період окупації українські партійні функціонери брали участь в організації Руху Опору в Україні. 2 жовтня 1942 року рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) був утворений тимчасовий надзвичайний керівний партійний орган – Нелегальний ЦК КП(б)У (функціонував до 29 червня 1944 р.) із завданням “очолити партизанський рух на Україні”. З початком звільнення території України радянською армією відновили свою діяльність статутні керівні органи КП(б)У. У лютому 1943 року з’явилися перші спільні постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У, що стосувалися звільненої території республіки.

Безпосереднє керівництво роботою центральних партійних і державних органів УРСР здійснювали члени Політбюро ЦК КП(б)У ще довоєнного складу: Л. Корнієць, який обіймав також посаду Голови РНК УРСР, М. Гречуха (Голова Президії Верховної Ради УРСР) та Д. Коротченко. Впродовж усіх воєнних років посаду першого секретаря ЦК КП(б)У зберігав за собою М. Хрущов. Влітку 1942 року на певний час він був відсторонений від керівництва українськими справами. Але з початку 1943 року, за особистим розпорядженням Сталіна, М. Хрущов повернувся до керівництва республіканською

партійною організацією. 6 лютого 1944 року, за рішенням ЦК ВКП(б), він обійняв також і посаду Голови Ради Народних Комісарів УРСР.

У вересні 1943 року Раднарком, Президія Верховної Ради УРСР та ЦК КП(б)У переїхали до Харкова, а у січні 1944 року – до Києва. На той час у столиці УРСР уже працювало 25 наркоматів та 13 управлінь при РНК УРСР. У березні 1944 року в Києві відбулася перша з початку війни сесія Верховної Ради УРСР, а у травні 1944 року – пленум ЦК КП(б)У. На той час в республіці залишилося лише 59 членів ЦК і Ревізійної комісії зі 141, обраного XV з'їздом КП(б)У у 1940 році.

Ще більш різючі зміни сталися у складі низових партійних організацій. За роки війни КП(б)У у тому складі, в якому вона зустріла початок війни, фактично припинила своє існування. Зі 150 тис. комуністів, що залишилися на окупованій території, 46,5 тис. були знищені німецькими каральними органами. Більшість із тих 113 890 членів КП(б)У, які пережили окупацію, не лише не боролися з німцями, а й подекуди співробітничали з окупантами. Майже 22 тис. з них зареєструвалися в гестапо, більше 6 тис. відмовилися від своєї партійної приналежності, більш ніж 34 тис. знищили свої партійні квитки. Після звільнення вони піддавалися перевіркам, виключалися з партії під час чисток. Усього в процесі відродження діяльності партійних організацій було відмовлено у відновленні в лавах компартії понад 62 тис. колишніх комуністів. У деяких районах УРСР, насамперед, у сільській місцевості, взагалі не залишилося жодної первинної парторганізації.

Відновлення радянської адміністративної еліти в Україні мало відбувалося, насамперед, за рахунок місцевих висуванців, які довели свою лояльність комуністичному режимові під час війни за рахунок учасників комуністичного Руху Опору, комуністів, демобілізованих з армії. Саме з їх середовища армійське командування, звільняючи населені пункти, намагалися призначати представників відновленої радянської влади. Однак, оскільки таких було недостатньо, проблему нестачі керівних кадрів центральні партійні органи розв'язували, спрямовуючи в Україну керівних працівників з інших регіонів СРСР.

Відновлення організаційних структур правлячої партії відбувалося централізовано. Політбюро ЦК КП(б)У затверджувало своїми рішеннями склади бюро і перших секретарів обкомів партії. В багатьох випадках формування обласних комітетів КП(б)У відбувалося ще до звільнення відповідних областей радянським військами. Рішенням Політбюро від 1 листопада 1943 року обкоми були зобов'язані після звільнення районів, міст від німецьких окупантів негайно створювали райкоми, міськкоми КП(б)У, “незалежно від того, чи був цей склад до окупації району, міста, чи ні”. Чисельність правлячої партії після звільнення від німецької окупації швидко росла. На початок червня 1944 року КП(б)У налічувала вже майже 98 тис. комуністів, а на початок грудня – майже 150 тис. членів і кандидатів у члени партії. Переважна більшість з них (до 90 %) вступили до партії в період війни.

Разом з партійними структурами відновлювалася вся система органів державної влади й управління. 1 квітня 1944 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих”, у якій визнавалося за необхідне “поновляти або заново організувати склад керівних органів Рад за рахунок місцевого партійного і радянського активу, який проявив себе в боротьбі з німецько-фашистськими окупантами і безмежно відданий Радянській Батьківщині”. Кількість кооптованих до складу Рад на різних рівнях радянської системи складала 75–80 %.

Адміністративна еліта, сформована в останні роки війни, залишилась майже незмінною до падіння радянського режиму в Україні. В майбутньому вона ставатиме дедалі більш замкнутою і перетвориться на своєрідний бюрократичний стан, який легітимізуватиме свою владу, насамперед, своїми військовими заслугами. Щоправда, в роки війни міцні корпоративні зв'язки, своєрідна “кланова” структура правлячого класу в УРСР ще тільки формувалися. За правління Сталіна не було й мови також і про жодні автономістські устремління.

Сформований, переважно з місцевих висуванців, правлячий клас Радянської України помітно українізувався. За роки війни частка українців у ЦК КП(б)У зросла з 40 % до 68,8 %. Так само частка українців серед делегатів партійних

з'їздів зросла з 55,4 % у 1940 році до 60,9 % у 1949 році. Такі зміни створювали підстави для сприйняття самими комуністами ідеї “українського радянського патріотизму”, яку вони активно використовували в роки Другої світової війни в якості інструменту патріотичної мобілізації мас. Разом з тим, українські комуністи відкидали національний сепаратизм у будь-якій формі, щиро переконані у неможливості існування ні України, ні їхньої влади над нею поза межами Радянського Союзу. Політичні прагнення українського партійного чиновництва не виходили за межі корпоративних прагнень провінційної еліти.

Органічною частиною радянського правлячого класу в Україні був персонал органів внутрішніх справ, державної безпеки, юстиції, суду і прокуратури, які з перших днів визволення відновлювали свою діяльність під пильним контролем правлячої партії. Суди і органи прокуратури ще з початку війни були переведені на воєнний стан – обласні суди реорганізовувались у військові трибунали, а районні, міські і обласні прокуратури – у відповідні військові прокуратури. Народний комісаріат внутрішніх справ у квітні 1943 року був реорганізований за передвоєнним зразком. Указом Президії Верховної Ради СРСР був виділений у окрему структуру Народний комісаріат державної безпеки СРСР із функціями політичної поліції. У компетенції НКВС залишилися функції реєстрації населення і контроль за його переміщенням, підтримання громадського порядку та інші функції. Важливим завданням радянських каральних органів на визволеній території було роззброєння населення. Ще 16 січня 1942 року ДКЮ ухвалив постанову “Про здачу трофейного майна”, яка зобов'язувала населення протягом 24 годин здати військовим частинам чи органам внутрішніх справ все військове майно, насамперед зброю, залишені супротивником. Ухилення від виконання постанови тягло за собою позбавлення волі, а за обтяжуючих обставин – розстріл.

З особливими труднощами відновлення радянської влади було пов'язане в Західній Україні. В цей регіон направили понад 108 тис. керівних працівників та фахівців з Росії та східних областей УРСР. Влада застосовувала жорстокі репресивні заходи щодо учасників націоналістичного опору,

поновила практику депортацій населення. Попри всі зусилля, до кінця війни радянська влада в Західній Україні трималася виключно військовою силою. Жодна з масштабних акцій влади у цьому регіоні не могла обійтися без участі армійських частин.

Більшість місцевого українського населення ставилася до Червоної армії дуже стримано, без “зовнішніх проявів радості і піднесення” з приводу звільнення і уникала співробітництва з новою владою. Навіть колишні радянські активісти часто відмовлялися займати адміністративні посади, перебування на яких несло безпосередню загрозу для життя.

Антирадянські настрої в Західній Україні живилися не лише спогадами про “перші совети” та агітацією ОУН, а й брутальною поведінкою представників влади та червоноармійців. Щодо поведінки останніх, радянські джерела фіксують численні випадки “пияцтва та мародерства”, випадки самосудів щодо повстанців та вороже налаштованих цивільних. Жодними репресивними заходами, що їх вживало червоне командування, повністю викоринити ці явища не було змоги. Більш прихильними до відновленої радянської влади були етнічні меншини, зокрема поляки, які в часи німецької окупації перебували у стані війни з українською більшістю регіону.

На решті території УРСР українське населення у своїй переважній більшості з полегшенням сприйняло падіння окупаційного режиму і зустрічало радянські війська як визволителів. Разом з тим, відновлення радянської влади в українського загалу викликало суперечливі почуття. З одного боку, існували надії на кардинальні зміни в політичній та економічній сферах. Основну масу селянства, зокрема, хвилювали перспективи колгоспної системи. Багато в кого існували надії на її ліквідацію.

З іншого боку, деякі спостерігачі відзначали, загалом, пасивний настрій українського населення. “Приховати пасивне ставлення українців до війни і радянських перемог було неможливо”, – згадував югославський комуніст М. Джилас, який у 1944 році відвідав Україну. Відсутність в українців особливого ентузіазму з приводу повернення радянської влади відзначив також і британський військовий кореспондент

А. Верт: “Місцеві мешканці, здавалося, були досить байдужими до того, що відбувається”. Ставлення до відходу німців і реставрації радянської влади рельєфно демонструє тогочасна українська приказка – “Аби ці десь поділися, а ті не повернулися”.

Значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму. Такі очікування не були безпідставними. Ще 15 травня 1942 року був виданий наказ Прокурора СРСР “Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом”. Згідно з цим наказом притягалися до відповідальності “радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збору продовольства, фуражу і речей для потреб німецької армії, по відновленню промислових і комунальних підприємств...”. Отже, під категорію “зрадників” підпадали не лише ті, хто відкрито співробітничав з окупаційною владою, а й усі, хто працював в період окупації. Ще більш загрозливим було становище людей призовного віку, які залишилися на окупованій території, дезертирів з Червоної армії. Не могли бути певними щодо своєї подальшої долі жінки, які мали статеві контакти з німцями.

У відносинах з населенням в період звільнення української території радянська влада продовжила започатковану ще на початку війни гру на національних почуттях. Радянська владна верхівка добре пам’ятала про відверті прояви нелояльності, що їх демонстрували українці на початку війни. Однак прагматичні міркування не дозволяли відкрито зарахувати українців до “ворожих націй”, хоча, за свідченням М. Хрущова, у Кремлі обговорювалась можливість повної депортації українського населення. Через занадто велику чисельність українців від цієї ідеї довелося відмовитися. Натомість радянське керівництво намагалось максимально використати у війні людський потенціал України, застосовуючи щодо українців тактику батога і пряника. Українці, у відповідності до своєї чисельності, посіли друге місце у радянській ієрархії націй і одержали право на розвиток, звісно, у певних межах, українського національного патріотизму.

Починаючи наступ в Україні, Ставка Верховного Головнокомандування 20 жовтня 1943 року перейменувала всі фронти, які повинні були діяти на території республіки. Так, замість Воронезького, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів з'явилося чотири Українські фронти. 10 жовтня 1943 року з ініціативи М. Хрущова був заснований військовий орден Богдана Хмельницького – єдина серед загальносоюзних орденів відзнака з неросійським корінням.

Певний внутріполітичний вимір мали також конституційні зміни, ухвалені X сесією Верховної Ради СРСР. 1 лютого 1944 року були ухвалені закони про утворення військових формувань союзних республік та про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин. Ці закони увійшли як поправки до Конституції СРСР. У березні 1944 року ці рішення затвердила VI сесія Верховної Ради УРСР.

Ще 5 лютого 1944 року, тобто до рішення Верховної Ради, народним комісаром закордонних справ УРСР, за рішенням Сталіна, був призначений О. Корнійчук. Закон про утворення народного комісаріату закордонних справ УРСР був прийнятий 4 березня 1944 року. Через два дні було прийнято закон про утворення республіканського народного комісаріату оборони. Наркомом оборони УРСР, ймовірно, за протекцією М. Хрущова, був призначений генерал-лейтенант В. Герасименко, один з небагатьох радянських генералів-українців, які не соромилися свого українського походження і розмовляли рідною мовою.

Вище радянське керівництво, яке було ініціатором цих маневрів, насамперед ставило за мету більш активне використання союзних республік на міжнародній арені в процесі повоєнної перебудови світу. Зусилля західних союзників СРСР, спрямовані на ухвалення рішень на післявоєнних міжнародних конференціях, більшістю голосів загрожували послабленням позицій або навіть ізоляцією Радянського Союзу. Крім того, формальне надання союзним республікам (насамперед Україні і Білорусії) права на самостійну міжнародну діяльність відкривали Москві нові можливості маневру у питанні про міжнародне визнання нових західних кордонів СРСР.

Уперше радянське керівництво зробило спробу домогтися індивідуального представництва для семи своїх республік (у т. ч. і України), що зазнали найбільших втрат у війні, восени 1943 року в Комісії Об'єднаних Націй з військових злочинів. Ці домагання СРСР були відкинуті союзниками з посиленням на відсутність у союзних республік конституційних повноважень для зовнішньополітичної діяльності. Ця поразка стала безпосередньою причиною конституційних перетворень в СРСР.

Надалі радянському керівництву довелося вести важку дипломатичну боротьбу навколо питання про включення радянських республік до складу Організації Об'єднаних Націй. Принципове рішення про підтримку США і Великою Британією пропозиції СРСР про запрошення України (разом з Білорусією) на установчу конференцію ООН було ухвалене під час зустрічі лідерів антигітлерівської коаліції, що відбувалася у Ялті 4–11 лютого 1945 року. Хоча дипломатичні тертя щодо цього питання продовжувались і надалі, але делегація України взяла участь в Установчій конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франциско, і Україна увійшла до ООН як країна-засновник. Попри те, що для керівництва СРСР ці події були лише тактичним маневром, для України входження до складу ООН виявилось важливим на перспективу.

Окрім їх міжнародного значення, радянські власті намагалися використовувати конституційні перетворення і як потужний козир в протидії сепаратистським рухам в СРСР, зокрема, і українському націоналізмові. В офіційному обґрунтуванні необхідності таких змін, викладеному у виступі наркома закордонних справ СРСР В. Молотова у Верховній Раді СРСР 1 лютого 1944 року, наголошувалося на тому, що децентралізація зовнішньополітичної діяльності є “новим кроком у вирішенні національного питання в СРСР”. Намагаючись досягнути максимального пропагандистського ефекту від цих заходів, радянські власті розгорнули потужну інформаційну кампанію в Україні. Так, лише в Харкові у зв'язку з цими подіями було проведено 662 мітинги, в яких взяли участь понад 170 тис. осіб.

Особливе значення для влади мала реакція на конституційні зміни населення найбільш проблемних – західних

областей, яке активно підтримувало націоналістичне підпілля. З цього приводу до ЦК КП(б)У надходила інформація про те, що “з проникненням чуток про розширення прав союзних республік..., особливо про наркомати Заксправ і НКО, з’явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав: за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись?”. Ці зміни також не могли не викликати ейфорії в середовищі української радянської інтелігенції, яка сприймала їх як безумовний крок на шляху розбудови української державності.

Подібна реакція мала велике значення, оскільки саме українським інтелектуалам відводилась провідна роль у здійсненні політики, спрямованої на пробудження українського радянського патріотизму. Вперше за багато років радянська влада одержала реального конкурента в боротьбі за маси на власній території. На певний час мільйони людей виявилися поза межами досяжності для адміністративного контролю й репресивного тиску. Натомість доводилося переконувати, пристосовуватись і шукати союзників.

У роки війни вперше за весь час існування радянської влади представників української інтелігенції намагалися прилаштувати до комуністичної владної системи. Наприкінці 1942 року М. Бажана призначили заступником голови РНК УРСР з питань культури, а П. Тичину, який на той час навіть не був комуністом, міністром освіти УРСР. У 1943 році розглядалась також можливість висунення О. Довженка на посаду Голови Верховної Ради УРСР.

Ще перебуваючи в евакуації, українські діячі культури провадили ідею захисту української радянської державності, зруйнованої Гітлером. Попри значні труднощі військового часу, радянське керівництво спромоглося зберегти інфраструктуру пропаганди. Основним каналом впливу на населення в часи війни залишалось радіо. В евакуації активно діяли потужні радіостанції “Радянська Україна” (Москва) та імені Тараса Шевченка (Саратов).

Дієвим засобом пропаганди були мітинги і зібрання. Трибуною для української радянської інтелігенції була також українська преса, видання якої було організовано в евакуації. Центральні українські газети – “Советская Украина” і

“Комуніст” – були евакуйовані в Саратов. Звідти вони поширювалися серед евакуйованих громадян України в різних регіонах СРСР. Газета “За Радянську Україну” також виходила в Саратові і поширювалася, в основному, серед партизан на окупованій території. Від початку 1942 року було відновлено видання органу союзів письменників, композиторів і художників УРСР – газети “Література і мистецтво”. В евакуації видавалися також журнали “Україна” і “Перець”.

Не завмерло в часи війни також книговидання. Всі видавництва, крім Видавництва АН УРСР, були з кінця 1941 року об’єднані в одне – Українське державне видавництво (Укрдержвидав), яке перебувало спочатку в Саратові, а потім у Москві. В евакуації воно випустило у світ близько 900 назв книг, брошур, журналів, листівок, плакатів і гасел загальним накладом близько 20 млн примірників. Видавництво АН УРСР, як і переважна більшість академічних інститутів, до січня 1944 року перебувало в Уфі й випустило до близько назв книг.

У роки війни спостерігалось справжнє відродження української історичної науки, обумовлене потребами патріотичного виховання. Українські історики намагалися популяризувати українську історію, наголошували на тих сюжетах і постатях з минулого, приклад яких мав надихнути на опір окупантам. У грудні 1942 року вийшов “Нарис історії України”, незабаром перевиданий у Канаді. У 1943 році побачив світ перший том чотиритомної “Історії України”, а також перший том “Наукових записок” Інституту історії і археології АН УРСР. У серії брошур “Наші великі предки” з’явилися нариси про Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Гонта. На певний час була реабілітована непопулярна у середовищі компартійних працівників тема українського козацтва. Разом з тим, у своїх концептуальних основах українська історія не повинна була суперечити російській історичній традиції.

Особливої актуальності в цьому зв’язку набула сформульована російським радянським істориком Б. Грековим концепція “давньоруської народності”. Ця ідея, яка дозволяла в політично прийнятній формі розв’язати питання про “київську спадщину”, суперечку стосовно якої за яку вели росій-

ські і українські націоналістичні історики, стала загально-обов'язковою для української радянської історіографії. З того часу уявлення про Київську Русь як “спільну колиску трьох братніх народів” стало однією з основних ідеологічних засобів об'єднання, які мали тримати разом радянську імперію.

Важливим фактором патріотичної мобілізації населення стало українське мистецтво періоду війни. Творча атмосфера була тобі відносно вільною. Те, що робилося “на вимогу часу”, найчастіше робилося щиро. Влада на певний час послабила ідеологічний контроль, хоча і не допускала відвертих проявів неросійського націоналізму. Навіть у випадках очевидного відхилення від “лінії партії”, критика тих чи інших творів мистецтва не набувала широкого розголосу і не тягла за собою заходів репресивного характеру.

Для українських митців старшого покоління, навчених долею своїх колег, знищених у 1930-х, найкращим контролером була самоцензура. Лише молоде покоління української творчої інтелігенції, яке формувалося у фронтовій атмосфері переможної війни, яка виховувала сміливість і самоповагу, поводитися вільніше. Повертаючись з фронту, вони принесли з собою антибюрократичні настрої і не боялися ставити партійним функціонерам незручні запитання і висловлювати “небезпечні” думки. Час і їм “вправляти мізки” (за термінологією Л. Берії) прийде наприкінці війни.

Основним лейтмотивом творчості українських митців у роки війни стала ідея патріотизму. У царині літератури одним з найяскравіших творчих проявів цієї тенденції став вірш В. Сосюри “Любіть Україну” (1944 р.). Характерно, що цей вірш спочатку був відзначений Сталінською премією, а згодом, після війни, розкритикований комуністичними функціонерами як націоналістичний. Серед визначних поетичних творів воєнної доби були також поезії А. Малишка (“Україно моя!”), Л. Первомайського, М. Рильського, П. Тичини. Однак в цілому, період війни не був сприятливим для високих творчих звершень у жодному жанрі мистецтва. Війна вимагала простих гасел, однозначних образів, які б звали на боротьбу та закликали до помсти.

Саме пафос помсти поряд з темою патріотизму став провідним мотивом радянської мистецької пропаганди часів

війни. Ініційована вищим радянським керівництвом пропагандистська лінія на розпалювання ненависті до німців і всього німецького, позбавлення німців у свідомості радянських громадян ознак людської істоти, щодо якої мають діяти принципи людської моралі, що значно спричинилося до масових ексцесів у ставленні до військовополонених і німецького цивільного населення в радянській зоні окупації з боку радянських військовослужбовців, наполегливо реалізувалася провідними радянським митцями тієї доби. Основним провідниками цієї лінії були І. Еренбург, автор знаменитого гасла “Убий німця!”, А. Толстой, К. Сімонов. Цілком відповідали основному спрямуванню радянської пропаганди, яка закликала “покінчити з Німеччиною” та “зменшити населення Німеччини”, й відома фраза з вірша найбільш відомого українського поета того часу П. Тичини: “Німеччиною тремти, я розгортаюсь / Тобі кладу я дошку гробову...”, надрукованого в газеті “Радянська Україна” 18 березня 1944 року.

У царині образотворчого мистецтва провідне місце посіла графіка. Насамперед, особливим попитом в умовах війни користувалось мистецтво політичного плаката і сатиричного рисунка. Плакати користувалися величезною популярністю і були дієвим засобом пропаганди. Кращі радянські військові плакати “Родина-Мать зовет” (1941 р.) І. Тоїдзе, виданий мільйонним накладом і перекладений мовами народів СРСР, “Смерть фашистской гадине” (1941 р.) А. Кокорекіна, “Не болтай” Н. Ватоліної до сьогодні залишаються частиною масової культури. Серед плакатів українських художників найбільший успіх мали твори В. Касіяна. Найвідоміші серед них “На бій, слов’яни!” (1942), оригінальна за задумом серія “Гнів Шевченка-зброя перемоги” (1942). На тексти Т. Шевченка серію плакатів “Вражою злою кров’ю волю окропіте!” створив у 1942 році О. Довгаль. Успішно працювали над створенням патріотичних плакатів І. Кружков, В. Литвиненко, І. Літинський.

Основним жанром музичного мистецтва в період війни була масова пісня. Подвиги Червоної армії, партизанів, патріотизм і самопожертва радянських людей були основними темами пісень, написаних тоді українськими композиторами.

Більш популярними серед українського населення були пісні російських радянських композиторів. “Катюша” М. Блантера, “Темная ночь” Н. Богословського, “В землянке” К. Лістова, написані російською мовою, вони, однак, сприймалися як свої представниками різних народів СРСР, які пов’язували надії на майбутнє з перемогами Червоної армії.

Серед великих музичних творів воєнної доби якісним рівнем виділяються “Шевченківська сюїта” й “Український квінтет” Б. Лятошинського, найбільш талановитого українського композитора радянської доби. Патріотичним пафосом перейнята кантата-симфонія “Україно моя”, написана в 1943 році А. Штогаренком на слова А. Малишка і М. Рильського. Як і в інших творах подібного ґатибу, в кантаті належне місце відведене загальнообов’язковій на той час темі братерської допомоги, наданої українцям іншими народами СРСР у боротьбі із фашизмом.

Російське культурне домінування в слов’янських республіках СРСР значно посилилась в роки війни. Найбільше вплив цієї тенденції був помітний у театральному житті України. Театральні колективи УРСР тривалий час працювали в евакуації, переважно серед російськомовної публіки. Російська мова також була пануючою в діючій армії, куди відправлялися численні фронтові концертні бригади. Відповідно й у репертуарі українських театральних колективів домінувала російська класика та нові п’єси воєнних років – “Нашествие” Л. Леонова, “Русские люди”, К. Сімонова та дуже популярна в роки війни російськомовна п’єса українського драматурга О. Корнійчука “Фронт”, сюжет якої був підказаний особисто Сталіним.

Після реевакуації репертуарна політика змінилася мало. В містах, де працювали театри, не зважаючи на значні демографічні потрясіння часів війни, помітна більшість населення була носієм російської радянської культури. Мобілізовані для роботи в містах українські селяни зазвичай долучалися до цієї культури, яка мала підтримку держави і сприймалася як передова і прогресивна. Потужним джерелом культурної уніфікації за радянським зразком була служба в армії.

Важливим засобом впливу на населення в роки війни залишалось кіно. Завдяки своєчасній евакуації основних кад-

рів і техніки в кінці 1941 року відновили роботу Київська та Одеська студії художніх фільмів (в Ашхабаді й Ташкенті), Української студії хронікального фільму, студія “Київтехфільм” (в Куйбишеві, Москві й Ташкенті). Частина українських кінематографістів працювала у Центральній об’єднаній кіностудії СРСР, евакуйованій до Алма-Ати. В 1944 році всі кіностудії були реєвакуйовані і продовжили роботу вже на територіях України.

Художні фільми років війни – “Олександр Пархоменко” Л. Лукова, “Як гартувалася сталь” М. Донського, “Партизани в степах України” І. Савченка, – можливо, й не мали особливої мистецької вартості, а деякі їх назви сьогодні можуть викликати іронію, однак вони добре виконували своє основне функціональне призначення. Найвищим досягненням українського ігрового кіно воєнних років вважається фільм “Райдуга” М. Донського, відзначений багатьма преміями.

Більш органічно плакатна естетика сприймалася в кінодокументалістиці. Від початку війни кінооператори України працювали для Центральної студії кінохроніки, яка випускала воєнні кіножурнали та документальні фільми пропагандистського змісту. З 1943 р. з’явився перший номер українського кіножурналу “Радянська Україна”. На завершальному етапі війни, окрім фронтової тематики, в центрі уваги українських кінооператорів була також популяризація трудових звершень учасників відбудови. Найвідоміший український режисер О. Довженко в роки війни також працював у жанрі кінодокументалістики.

Попри всю однозначність і навіть одноманітність творчості українських митців, обумовлену обставинами війни, в інтелектуальному житті української радянської інтелігенції відбувалися складні процеси. Українські інтелектуали намагалися осмислити причини катастрофи 1941 р. Загальна деморалізація, поширення дефетизму, масове дезертирство та здача в полон мільйонів радянських громадян вимагали пояснення. Вони також болісно переживали звинувачення у зраді, що їх накидала російська громадська думка національними меншинами СРСР, зокрема й українцям. Подібні настрої були характерні для різноманітних прошарків російського суспільства – від вищої адміністративної еліти до російської

частини офіцерського корпусу та рядових бійців Червоної армії. Для російської спільноти, яка переживала період патріотичного піднесення і не схильна була до самокритичних оцінок, подібні звинувачення давали зручні пояснення причин поразок початкового періоду війни.

Внутрішню опозицію української інтелігенції викликало також нав'язування неросійським народам СРСР комплексу меншовартості по відношенню до панівної російської нації. Та мало хто, наважувався висловити свій протест, навіть у завуальованій формі. Однією з небагатьох спроб відстояти право українців на власне місце в історії стала доповідь М. Рильського “Київ в історії України”, виголошена 11 листопада 1943 р. на урочистих зборах АН УРСР у Москві, присвячених визволенню столиці радянської України. Викладена М. Рильським концепція української історії була фактично переспівом концепції “тяглості української держави” М. Грушевського. Доповідь викликала негативну реакцію компартійних ідеологів, хоча критика М. Рильського мала переважно кулуарний характер.

Найбільш яскраво пошуки українською інтелігенцією відповіді на інтелектуальні виклики, сформульовані війною, були відображені в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”. Навіть “безпартійний комуніст” Довженко змушений був визнати, що саме радянська дійсність, абсолютизація класових цінностей, виховання зневаги до рідної мови, забуття власної історії сформували в українців байдужість до долі держави, громадянами якої вони були.

Кіноповість О. Довженка викликала гостру реакцію радянського керівництва. В доповіді Й. Сталіна на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) з промовистою назвою “Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні” видатний український кінорежисер був звинувачений у спробі довести, “немов би колгоспний устрій убив у людях людську гідність і почуття національної гордості, послабив силу і стійкість радянського народу”. Кіноповість була заборонена до друку й екранізації. Після цього процес шельмування Довженка за “вилазку проти партії” продовжувався на нижчих щаблях партійної ієрархії.

Межі, що існували в СРСР для розбудови культурницького націоналізму неросійських народів, продемонстрували також обставини та результати роботи української правописної комісії, створеної навесні 1943 р. в Уфі. До складу комісії входили академік Л. Булаховський, який був редактором проекту “Українського правопису (з основами граматики), а також П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський, Ю. Яновський. Запропоновані комісією зміни хоча й були певним кроком уперед, порівняно зі зрусифікованим варіантом правопису, що діяв на той час, але аж ніяк не були революційними. Автори проекту декларували прагнення до того, щоб “український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського”. Однак, навіть такі помірковані заходи, як поновлення в алфавіті літери “г”, та й то переважно для старих українських слів, викликали опір з боку влади. Диспут щодо цього та інших питань правопису тривав не один рік. Новий його варіант, в значно усіченому порівняно з проектом вигляді, набув чинності лише в 1946 році.

Ідею українського радянського патріотизму в її етатистському варіанті своєю діяльністю підтримували також представники комуністичної адміністративної еліти. Ще з кінця 1930-х років вони взяли на озброєння ідею об’єднання всіх етнічних українських земель в єдиній українській радянській державі. Під час війни функціонери КП(б)У були підключені до боротьби за визнання приналежності до СРСР західноукраїнських земель. За активної участі першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова було здійснене приєднання до СРСР Закарпаття. М. Хрущов виступав також з ініціативою включити до складу СРСР населені переважно українцями регіони Польщі і Румунії, які перебували поза межами радянської держави після вересня 1939 року. Ця політика, яку історик В. Гриневич влучно визначив як “радянський іредентизм”, об’єктивно сприяла творенню єдиної української ідентичності на всій території УРСР.

Разом з тим, комуністичний режим пильно стежив, щоб у процесі поширення української радянської ідентичності не були поставлені під сумнів панівні радянські ідеологічні догмати. Насамперед, це стосувалося радянської ієрархії націй. Комуністичне керівництво, зокрема, не схвалювало будь-

яких спроб перегляду історичної ролі російського народу як “старшого брата в сім’ї радянських народів”. Так, начальник управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров заборонив до друку текст звернення до російського народу, прийнятого учасниками мітингу, що відбувся за нагоди визволення Києва, оскільки український і російський народи в посланні були названі рівними. “Всім відомо, – підкреслив Александров, – що російський народ є старшим братом у сім’ї народів СРСР”.

З падінням німецького окупаційного режиму в Україні сталінське керівництво дедалі менше відчувало потребу в заграванні з національними почуттями українців. З середини 1944 року відповідні зміни радянського політичного курсу в Україні проступають цілком виразно. Символічне значення, зокрема, мало зміщення з посади О. Корнійчука, який не зрозумів своєї справжньої ролі на посаді наркома закордонних справ УРСР і розробив широку програму розвитку міжнародних контактів аж до встановлення прямих дипломатичних зносин з іноземними державами. Корнійчука замінила довірена особа Й. Сталіна – Д. Мануїльський, якого сам Сталін називав “липовим українцем”. Спроби наповнити діяльність українського наркомату оборони реальним змістом викликала в Москві роздратування і щодо наркома оборони УРСР В.Герасименка.

Радянське керівництво від самого початку не планувало жодних дій щодо практичної реалізації конституційної реформи, розглядаючи її як суто пропагандистську акцію. Показово, що в бюджеті УРСР на 1944 рік, прийнятому тією ж сесією Верховної Ради, що ухвалила конституційні зміни, не було передбачено коштів на утримання новостворених наркоматів.

Справа організації Народного комісаріату оборони УРСР не просунулася далі призначення наркома та створення, згідно з розпорядженням Генштабу Збройних Сил СРСР від 4 червня 1944 року, канцелярії НКО УРСР при наркомі оборони України зі штатом у кількості 11 осіб. Уже наступного, 1945 року В. Герасименко, який і до того виконував суто представницькі функції у ролі наркома оборони, без офіційного повідомлення про зняття з цієї посади був призначений

на другорядну посаду в Прибалтійському військовому окрузі. Невдовзі, у травні 1946 року, припинила своє існування і його канцелярія. Отже, Народний комісаріат оборони УРСР так ніколи і не розпочав своєї діяльності, хоча формально ця структура проіснувала до зміни Конституції УРСР у 1977 році.

Організація українського зовнішньополітичного відомства мала крапці перспективи. До липня в наркоматі закордонних справ УРСР працювало вже 40 осіб. З метою підготовки дипломатичних працівників у Київському університеті імені Тараса Шевченка рішенням уряду від 18 жовтня 1944 року відкрили факультет міжнародних відносин. Були зроблені й перші кроки на шляху утвердження міжнародної присутності УРСР. Київ відвідав з офіційним візитом прем'єр-міністр Югославії та деякі інші іноземні делегації.

Однак радянське керівництво вирішило припинити будь-які безпосередні контакти республік з іноземними державами. УРСР більше не підписувала двосторонніх документів. Навіть договір Радянського Союзу з Чехословаччиною про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року був укладений без участі представників України. Надалі функціонування українського наркомату (пізніше – міністерства) закордонних справ обмежувалося забезпеченням присутності в ООН та пропагандистським забезпеченням політики Комуністичної партії на міжнародній арені.

У справі ідеологічного перевиховання українського населення радикальний поворот у офіційній політиці намітився з початку 1944 року. З цього часу відділ агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) починає наполегливо нагадувати партійним працівникам про неприпустимість недостатньої уваги до виховання в радянських людей комуністичного світогляду, потурання націоналізмові, поширенню релігійності, що спостерігалось в перші роки війни.

В Україні свідченням зміни ідеологічного курсу стали рішення пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся наприкінці травня 1944 року. Рішення цього пленуму знову визначили одним з основних напрямів роботи партії боротьбу проти “українського буржуазного націоналізму”. У мовній сфері цей курс вилився в фактичне проголошення війни українському мов-

ному націоналізму. М. Хрущов, який добре відчував зміни “генеральної лінії”, на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1944 року назвав ворогами всіх тих, “хто не любить російської мови”.

У царині історичної науки також відбувалося посилення ідеологічного контролю і русифікація. У травні 1944 року гострій критиці піддали Інститут історії АН УРСР, який незадовго перед тим повернувся з евакуації. Надалі відділ агітації і пропаганди ЦК КП(б)У суворо контролював ідеологічний курс української радянської історичної науки. Намагання влади протидіяти “залишкам націоналістичної ідеології” в Україні виливалося у відверту популяризацію російських націоналістичних міфів.

Звернення керівництва СРСР, яке прагнуло до максимального зміцнення і розширення соціальної бази радянського режиму в роки війни, до традиційних цінностей російського суспільства передбачало також налагодження стосунків з церквою. Влада підтримувала патріотичну діяльність, яку провадило православне духовенство з перших днів війни, була припинена антирелігійна пропаганда. У вересні 1943 року з дозволу і за сприяння радянського керівництва відбулося відновлення Патріархії Російської Православної Церкви, церква одержала нове правове положення в радянській державі – її діяльність потрапила під контроль спеціального органу – Ради в справах РПЦ при РНК СРСР.

Зміни державної політики в питаннях релігії і церкви мали серед інших і виразний український підтекст. Під час війни церква в СРСР почала відігравати більшу роль у житті людей. Навіть молодих чоловіків 20–40 років, які раніше виявляли найбільшу сприйнятливність до атеїстичної пропаганди, психологічні травми, завдані війною, змусили звернутися до релігії і церкви. Справжнім центром релігійного відродження стала Україна. Німецька адміністрація не чинила перешкод відкриттю храмів та відновленню релігійного життя. Після визволення України релігійний рух розвинувся іще більше і набув справді масового характеру. Внаслідок цього на 1 липня 1945 року майже 60 % усіх діючих в СРСР церков та молитовних будинків (а значить і релігійних громад) було зосереджено в Україні.

Після відновлення контролю над Україною радянська влада, хоча офіційно і не схвалювала поширення релігійності, не намагалася переглянути результати релігійного відродження. Відкриті в часи окупації церкви не були закриті. Влада намагалася якщо не очолити, то принаймні контролювати цей процес. В Україні це було особливо важливим, оскільки національно-сепаратистська опозиція радянському режимові набула тут і релігійного забарвлення. Традиційно дразливою для імперського центру була діяльність греко-католиків, масово підтримувана західноукраїнським населенням. Складні процеси відбувалися також всередині української православної спільноти, частина якої демонструвала прагнення до набуття статусу незалежної національної церкви.

Намагаючись будь-що протидіяти подібним тенденціям, влада активно сприяла відновленню позицій РПЦ в Україні, придушувала діяльність конкурентних конфесій. Були ліквідовані залишки Української Автокефальної Православної Церкви, а український православний рух був інтегрований до загальнодержавного, центром якого стала Москва. Поряд з формуванням управлінських структур РПЦ, в Україні проходив процес становлення інституту уповноважених Ради в справах РПЦ по областях. Значна частина уповноважених була співробітниками НКДБ.

Велася підготовка до ліквідації Української Греко-Католицької Церкви. Навесні 1945 року була створена “Ініціативна група” в лоні УГКЦ, яка стала готувати собор церкви з метою приєднання до РПЦ. 11 квітня 1945 року органами НКДБ було заарештоване найвище керівництво УГКЦ на чолі з митрополитом Й. Сліпим, яке чинило опір “возз’єднанню” церков.

До числа релігійних громад, що піддавалися репресивному тиску з перших днів визволення, належали також різноманітні секти. Практично винищені в 1930-х роках, у період війни вони відновили свою діяльність, створюючи реальну конкуренцію традиційним церквам. Особливо помітним вплив неорганізованих релігійних течій був у Донбасі. Влада відразу вдалася до заборони діяльності подібних громад, репресувала проповідників, знищувала релігійну літературу.

7.6. Ніщо не забуто: радянські репресії та депортації

Окрім методів ідеологічного впливу на населення, комуністичний режим і надалі активно послуговувався репресивними засобами, маючи на меті покарати винних за співпрацю з окупантами, утвердити радянську владу і забезпечити її надійне функціонування в майбутньому. В першу чергу масовим чисткам і репресіям піддалися відверті німецькі політики. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року передбачав застосування до “гітлерівських агентів”, “шпигунів і зрадників батьківщини з числа радянських громадян” і “їх пособників з місцевого населення” смертної кари через публічне повішення. В Указі зазначалося:

“Трупн повішених залишати на шибениці протягом кількох днів, щоб всі знали, як карається той і яка кара очікує того, хто здійснив акти насильства і злочини проти цивільного населення і хто зраджує свою батьківщину”.

Найбільш масштабними і жорстокими радянські репресії були в момент повернення радянської влади до того чи іншого населеного пункту. Наприклад, в самому лише Харкові впродовж кількох тижнів під час першого звільнення міста радянськими військами навесні 1943 року органами НКВС, які рухались слідом за армійськими частинами і здійснювали політичну “зачистку” території, було розстріляно не менше 4 тис. осіб – майже 4 % населення, яке на той час залишалося в місті.

Усього в Україні з 1943 року до 1957 рік за співпрацю з німцями було заарештовано 93960 осіб (у цілому по СРСР за період з 1943 року до 1953 рік – понад 320 тис.) Понад половина з них походила з Західної України і часто була покарана за участь в українському націоналістичному русі, який радянський уряд стало кваліфікував як колабораціоністський. У боротьбі з українським націоналізмом радянське керівництво обрало основною лінією його дискредитації отождоження цього руху з німецькими окупантами. У радянській пропагандистській і навіть у правовій практиці з того часу використовувався спеціально для цього винайдений термін – “українсько-німецький буржуазний націоналізм”.

Серед найбільш резонансних публічних судових процесів над зрадниками, що відбувалися в Україні, були справи М. Кулешова, В. Громова, Г. Почепцова, яких звинуватили в тому, що вони видали німцям “Молоду гвардію”. Їх було публічно розстріляно у м. Краснодарі. Досить поширеними на визволеній території акціями, що відбувалися за великого скупчення глядачів, були повішання німецьких військово-полонених, винних у військових злочинах. Подібні акції піднімали бойовий дух війська та служили реалізації прагнення до помсти за знуцання і приниження, що накопичилося у населення за часи окупації.

Поряд з санкціонованими владою арештами та стратами мали місце самосудні розправи, здійснювані колишніми підпільниками, партизанами чи військовослужбовцями. Покаранню підлягали, насамперед, ті, хто належав до поліції, працював в адміністрації, а також жінки, які мали статеві зносини з німцями. Траплялися випадки вбивства дітей, народжених цими жінками.

До числа “зрадників Батьківщини” в СРСР були занесені цілі етнічні групи, які не виявили під час війни достатньої лояльності до радянського режиму. Відкинувши будь-яку класову риторику, радянське керівництво вдавалося до застосування репресивних заходів за етнічною ознакою. “Зрадницькі дії проти радянського народу” були інкриміновані, зокрема, кримським татарам, болгарам, грекам, вірменам.

Виходячи з “небажаності подальшого проживання кримських татар в прикордонній країні Радянського Союзу”, у лютому та травні 1944 року близько 191 тис. кримських татар депортували з території Криму. Ініціатором виселення був Л. Берія, який звертався 10 травня 1944 року до Й. Сталіна з запискою з цього питання і розробив проект відповідної постанови ДКО. На початку червня 1944 року з Криму також були виселені болгарари (12 422 особи), греки (15 040), вірмени (9 621 особа) та інші етнічні групи, кваліфіковані владою як “німецькі пособники”. Загалом кількість депортованих становила понад 225 тис. осіб. Багато з них загинуло під час переселення чи в перші роки життя на поселеннях.

Депортація з Криму корінного населення позбавила сенсу існування кримської автономії. 30 червня 1945 року Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РСФСР. Крім того, починаючи з грудня 1944 року, в Криму розпочалася кампанія з перейменування населених пунктів, назви яких мали неслов'янське звучання. Руйнуванню та знищенню піддавалися також інші прояви духовної та матеріальної культури кримськотатарського народу.

Депортація була загалом схвально сприйнята як місцевим слов'янським населенням, так і військовослужбовцями Червоної армії. У тогочасній морально-психологічній ситуації в країні подібні настрої були цілком очікуваними. Разом з військами НКВС та НКДБ в організації депортації брали участь майже 20 тис. місцевих активістів, які описували і приймали майно людей, які підлягали виселенню.

Всупереч твердженням радянської пропаганди, радянське суспільство аж ніяк не виглядало монолітним ні напередодні, ні в період війни. Більше того, війна породила нові лінії поділу, поглибила застарілі конфлікти. Новою тенденцією воєнного часу стало зміщення суспільних суперечностей з класового на національний ґрунт. Одним із проявів подібних тенденцій стало зростання антисемітизму в останні роки війни.

Як це не парадоксально, етнічна група, яка найбільше постраждала в період окупації, після перемоги над Німеччиною почала викликати неприховане роздратування в найрізноманітніших прошарках українського населення. Радянські спецслужби зафіксували, що навіть відомий український режисер О. Довженко скаржився під час війни, що українській культурі шкодять євреї, котрі “ненавиділи нас, ненавидять і будуть ненавидіти” і “намагаються пролізти скрізь і прибрати все до своїх рук”. Подібні настрої фіксувалися і серед пересічних жителів України. Євреїв, які поверталися з евакуації чи з фронту, зустрічали з ворожістю. Коли євреї намагалися повернути собі свої колишні квартири і майно, антисемітизм часто переростав у відкриту конфронтацію. Як відзначив історик Г. Куромія, майже у всіх містах України антисемітизм став активнішим, ніж раніше.

Почасти це було пов'язано з очевидно помилковою думкою про те, що євреїв у Радянській армії було відносно менше, ніж інших етнічних груп. Втеча урядовців, яких вважали євреями, також посилила поширену серед мас підозру, що євреї уникали боротьби і втікали раніше за всіх. Багатьох дратувало також переважання євреїв у складі радянських каральних органів. Пізніше, в післявоєнний період, коли антисемітизм буде розпалюватися на державному рівні, подібні настрої лише посилюватимуться.

Певною формою помсти сталінського режиму тим, хто залишився в окупації, багато сучасних дослідників вважають методи проведення радянської військової мобілізації. Загалом, в Україні було мобілізовано від 2,7 до 3 млн людей, що становило близько 10 % населення. До проведення мобілізації було підключено діючу армію. Це дало змогу прискорити введення в бій нового поповнення. Разом з тим, в Україні поширилась практика кидання в бій погано навчених і майже незброєних людей, втрати серед яких були величезними. У Західній Україні мобілізація проводилася примусово, подекуди методом облав на місцевих мешканців, що переховувались у лісах. Проведення суцільної мобілізації (мобілізації підлягало все чоловіче населення віком від 18 до 50 років) мало на меті не лише поповнення діючої армії, а й позбавлення націоналістичного руху опору людських ресурсів.

Влада взагалі з недовірою ставилася до людей, яких залишила на окупованій території. Радянські керівники вважали, що люди, які "піддалися впливу "буржуазної пропаганди", потенційно могли стати антирадянськими елементами. Навіть для тих, кого оминули репресивні заходи радянської влади, перебування на окупованій території на все життя залишалось "плямою в біографії".

Під ще більшою підозрою перебували радянські громадяни, які перебували в німецькому полоні та особи, вивезені на примусові роботи до Німеччини й інших країн. Їх репатріація розпочалася в 1944 році. Серед 4,1 млн репатрійованих радянських громадян та 241 тис. внутрішніх переміщених осіб (людей, які залишили місця постійного проживання під час окупації) близько 37 % склали українці. Серед них близько 28 % склали колишні військовополонені.

Згідно з радянськими інструктивними документами серед репатріантів арешту і суду підлягали: керівний і командний склад органів поліції, “Російської визвольної армії”, національних легіонів і інших подібних організацій; рядові поліцейські й рядові учасники перелічених організацій, що брали участь у каральних експедиціях, або такі, що “проявили при виконанні обов’язків”; колишні військовослужбовці Червоної армії, які добровільно перейшли на сторону супротивника; бургомістри, високопоставлені фашистські чиновники, співробітники гестапо й інших німецьких каральних і розвідувальних органів; сільські старости, які були активними пособниками окупантів. Щодо військовополонених до 7 липня 1945 року продовжувала діяти норма про кримінальну відповідальність за здачу в полон, яка, втім, рідко застосовувалась до колишніх червоноармійців рядового складу. Представники офіцерського корпусу у більшості випадків піддавалися кримінальному переслідуванню. Частина з них зараховувалась до складу штрафних батальйонів, інша частина – засуджувалась за політичними звинуваченнями.

Переважна більшість цивільних репатріантів (понад 80 %) після перевірки у фільтраційних таборах та збірно-пересильних пунктах і вилучення “злочинного елементу” була направлена до місць проживання. Після повернення додому перевірка переважної більшості з них продовжувалась вже місцевими органами НКВС. Серед колишніх військовополонених відразу звільнено було лише 18 %. Інші були або повторно призвані до війська (43 %), або були “передані в розпорядження НКВС” чи зараховані до “робітничих батальйонів НКО” – фактично відбували примусові роботи. Багатьох з них задіяли на відбудові підприємств паливно-металургійного комплексу УРСР. Усього на 1 серпня 1946 року до місць проживання було направлено близько 3,3 млн осіб. З них 1,15 млн склали вихідці з України.

Щодо репатріантів влада мала підозри, що тривале і безконтрольне перебування за кордоном могло серйозно вплинути на їхній світогляд і політичні настрої. Щоправда, до завершення масової кампанії репатріації представники уряду СРСР намагалися всіляко демонструвати терпиме ставлення

до цієї категорії радянських громадян. Хоча керівництво США і Великої Британії під час Ялтинської конференції погодилося на те, що репатріація буде обов'язковою, однак після завершення війни вони цілком могли змінити свою позицію і відмовитися від примусового повернення радянських громадян на Батьківщину. Тому радянському уряду важливо було всіляко підтримувати бажання повернутися, що його висловлювали у своїй переважній більшості громадяни СРСР. Формально репатріанти після повернення одержували всі права радянських громадян. Однак на практиці більшість з них відчували на собі тиск неофіційних звинувачень у зраді, недовіру і дискримінацію. Після завершення процесу масової репатріації, вже після війни, певна частина з них була піддана репресіям за звинуваченнями в політичних злочинах.

Ознаки примусової депортації мала також операція з обміну населенням між Польщею та Україною, яка здійснювалась відповідно до угоди, укладеної між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 року. Реалізація положень цієї угоди щодо етнічної гомогенізації прикордонних регіонів розпочалася в листопаді 1944 року. До початку 1945 року влада дотримувалася принципу добровільності. Але з весни 1945 року переселення відбувалося переважно через ужиття примусових заходів.

7.7. Реконструкція економіки

Відбудова господарського комплексу УРСР розпочалася ще під час війни. Евакуація, два з половиною роки бойових дій та окупації завдали економіці України значних збитків. На час визволення неушкодженими залишалися не більше 19 % промислових підприємств. Транспортна інфраструктура була зруйнована ще більше. Залізничні колії і мости, лінії зв'язку, вокзали і залізничні станції були серед основних об'єктів, які піддавалися руйнуванню учасниками тотальної війни, ареною якої стала Україна. Загальна сума матеріальних збитків оцінюється в 285 млрд крб. Не менших втрат

зазнали трудові ресурси республіки. Згідно із радянською статистикою, на території УРСР залишилося лише 17 % робітників від їхньої довоєнної чисельності.

Комплексної програми відбудовних робіт у воєнні роки в СРСР розроблено не було. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 року “Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації”, яку вже з моменту її ухвалення в радянських документах іменували не інакше як історичною, мала швидше декларативний характер. У ній йшлося головним чином про відновлення радянських порядків, відбудову економіки села, культурно-побутових закладів та житла, боротьбу з дитячою безпритульністю тощо. Практичні заходи з відбудови господарства регулювалися короткостроковими планами, які затверджувалися постановами різних радянських державних чи партійних органів щодо окремих економічних районів, міст, а часто й окремих підприємств.

Загальна стратегія відбудовних робіт визначалася військовими потребами, а також впливала із самої природи радянського режиму. Основні пропорції довоєнної “економіки соціалізму” мали бути перенесені в економіку повоєнну. Це означало першочергове відновлення і розвиток металургійної, паливно-енергетичної галузей, транспорту, а також машинобудування, яке мало забезпечити технологічну базу для розвитку радянської індустрії та було безпосередньо пов’язане з воєнним виробництвом. Відновлення легкої промисловості та житлово-комунального сектору на практиці не належали до основних пріоритетів радянської економічної політики. На завершальному етапі війни в економіці СРСР дедалі помітнішою була тенденція до загального спаду виробництва. На тлі економічної кризи, викликаній військовими руйнуваннями, структурними дисбалансами та дезорганізацією кредитно-фінансової сфери, забезпечити фінансування відбудовчих робіт можна було лише за рахунок подальшого скорочення виробничого споживання та споживання населення.

Фінансування відновлювальних робіт мало здійснюватись за рахунок коштів загальносоюзного бюджету та місцевих ресурсів. Ще в 1942 році було ухвалено рішення в прин-

ципі не повертати евакуйоване обладнання, оскільки реєвакція могла дезорганізувати військове виробництво. Це рішення втім не виключало часткового повернення обладнання на відновлювані підприємства. Проте основна маса використаного під час реконструкції устаткування була новою. Джерелами його постачання були: власне виробництво, поставки за ленд-лізом та імпорт. З початку 1945 року почало надходити обладнання, вивезене з Німеччини, Румунії, Угорщини в порядку репарацій.

Суттєвою була участь у відбудові армії, а також шефська допомога підприємств інших регіонів СРСР. У радянських ЗМІ шефська допомога подавалася як душевний порив заводських колективів у прагненні допомогти братнім республікам, які потрапили під окупацію. Не можна сказати, що така пропаганда не знаходила відгуку у тих, хто працював на заводах-шефах, так само як серед підшефних колективів. Але виробничо-шефські зв'язки насправді визначалися в загальносоюзних міністерствах, відповідальних як за випуск продукції, так і за відбудовні роботи. Цілком зрозуміло, що обсяги і напрями шефської допомоги визначалися так, щоб вона не спричиняла негативних наслідків для підприємств-донорів.

Фінансування відновлювальних робіт в Україні з загальносоюзного бюджету було недостатнім і не відповідало масштабам збитків, завданих економіці УРСР в роки війни. З 75 млрд крб., відпущених урядом СРСР під час війни на відбудову господарства районів, визволених від німецької окупації, тільки 18,32 млрд було використано в УРСР. Такі обсяги капіталовкладень (6,2 % суми збитків, яких зазнала УРСР, і 24 % від загальносоюзних витрат) не відповідали частці України у загальних збитках СРСР у війні, яка становила близько 40 %. Водночас, взяти до уваги, що значна частина окупованої території РРФСР була звільнена від ворога вже після поразки німецьких військ під Москвою. Відбудовчі роботи там почалися раніше.

Відбудовчі роботи велися, в основному, за рахунок власних виробничих, фінансових та трудових ресурсів, з використанням зібраних на руїнах заводів і фабрик, залишків будівельних конструкцій, деталей і пошкоджених механізмів, а

також виготовлених у місцевих умовах будівельних матеріалів, інструменту тощо. Роботи, зазвичай, здійснювалися із залученням місцевого населення, методом “народної будови”. Один з епізодів відбудовчих робіт у Донбасі – доставку парового котла вагою в декілька тонн на шахту “Благовіщенка” описав у своїх спогадах один з керівних учасників її відбудови, колишній парторг шахти “Центральна-Ірміно” К. Петров:

“Завантажили котла на великий лафет. Запряглись у лафет 80 жінок і повезли. Місцевість пересічена, багато спусків і підйомів. На крутих спусках жінки учіплювалися в колеса – живі гальма. Картина – приголомшлива. “Бурлаки” Репіна нічого не варті в порівнянні зі сценою перетягування ланкаширського котла”.

Пізніше до роботи долучилися спеціалізовані будівельно-монтажні підприємства, однак робочих рук хронічно не вистачало.

В умовах загальної нестачі трудових ресурсів основний тягар реконструкції ліг на плечі жінок і підлітків. Продовжував діяти указ про трудову мобілізацію, що забезпечувала відбудову практично безкоштовною робочою силою. До кінця війни для роботи в промисловості, на будівництві та транспорті шляхом примусової мобілізації було залучено близько 1 млн осіб. Переважно це була сільська молодь з дуже низьким загальноосвітнім рівнем та без жодних навичок робітничих професій.

Основною формою підготовки кадрів залишалося виробничо-технічне навчання безпосередньо на виробництві. На підприємствах працювали різні курси, гуртки підготовки і підвищення кваліфікації робітничих кадрів, стахановські й ізотовські школи. Важливу роль у професійному навчанні відігравали також школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) і ремісничі училища державної системи трудових резервів. Війна спричинилася до радикальних змін у навчально-виховному і виробничому процесі цих закладів. Технічні знання і навички роботи за обраною спеціальністю учні здобували переважно в процесі виробничої практики. Загальноосвітній рівень робітничих кадрів залишався низьким. Значна плінність кадрів (у деяких галузях впродовж року могло мінятися до половини робітничих кадрів), викликана

надзвичайно важкими умовами праці, навчання і побуту, зводила нанівець усі зусилля, спрямовані на підвищення професійної підготовки робітників.

Проблема кадрів кваліфікованих робітників та інженерів залишалася надзвичайно гострою до кінця війни. Республіка мала на початок 1944 року тільки 1564 тис. робітників і службовців проти 6202 тис. напередодні війни. До кінця війни ціною надзвичайних заходів чисельність робітників, зайнятих у промисловості і на транспорті, вдалося довести до 54,5 % від їх довоєнної кількості. У багатьох випадках потрібних фахівців розшукували в діючій армії, демобілізували і повертали на довоєнне місце роботи. Влада організувала також повернення фахівців, евакуйованих з України у східні райони СРСР. Усього в Україну у 1943–1945 роках було спрямовано в централізованому порядку 615 300 робітників та службовців.

Щодо людей, які не бажали добровільно повертатися на заводи і фабрики, на яких працювали раніше, в дію вступав Указ Верховної Ради СРСР про “дезертирів з виробництва”. Зокрема, за липень–серпень 1944 року за цим указом органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад 30 тис. осіб, а 33 тис. розшукувалися. До кримінальної відповідальності притягалися й керівники підприємств та організацій за “переховування” дезертирів.

Умови роботи на реконструйованих підприємствах були дуже важкими. Працювати часто доводилося в напівзруйнованих неопалюваних цехах. Побутові умові, навіть на тлі загальних для всієї країни злиднів, виділялися особливо невлаштованістю. Для людей, яким вже довелося пережити подібні труднощі в період евакуації, повернення додому не завжди було бажаною перспективою.

Подібно до Німеччини, Радянський Союз масово використовував працю військовополонених та інтернованих осіб. У 1943–1945 роках особливо активно працю військовополонених використовувалась у вугледобувній галузі та чорній металургії, де вони складали 30–40 % трудового фонду. Широке застосування ці трудові ресурси дістали також у відновленні комунального господарства міст, урядових і громадських споруд, житла, транспортної інфраструктури.

Подібним чином використовувались і примусово мобілізовані громадяни з країн Південної та Центральної Європи (переважно етнічні німці). Близько 80 % усіх іноземців, які були вивезені до СРСР і одержали статус “інтернованих”, розмістили на Сході та Півдні України і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Умови утримання полонених та інтернованих осіб у таборах були дуже тяжкими, що тягло за собою високий рівень смертності. Водночас, вони зазвичай не відчували на собі моральних знущань і приниження в такій мірі, як їх пережили “остарбайтери” в Німеччині.

В міру того, як фронт пересувався територією республіки, а потім вийшов за її межі, терміново розв’язувалась проблема комунікацій. Радянські війська дедалі більше віддалялися від основних центрів військового виробництва. Відтак, безперебійне функціонування розтягнутих на тисячі кілометрів ліній постачання було одним з основних факторів, що визначав боєздатність Червоної армії. Відновлення транспортної інфраструктури було необхідним також для запуску української промисловості.

У першу чергу відновленню підлягало залізничне господарство. Відбудова залізниць здійснювалася силами залізничників, залізничних військ і населення навколишніх населених пунктів. Умови відновлювальних робіт були дуже складними. Багато робіт доводилося виконувати під артилерійським обстрілом чи бомбовими ударами ворожої авіації. Попри всі труднощі, темпи відновлювальних робіт були дуже високими. Харків перші поїзди прийняв уже через три дні після звільнення. Низьководний міст через Дніпро у Києві став до ладу за два тижні. 20 листопада 1943 року у місто прибув перший поїзд.

Залізничні війська і будівельники почали споруджувати висоководні мости через Дніпро у Києві, Кременчуці і Дніпропетровську з початку 1944 року. У Кременчуці міст був побудований за 93 дні. У Дніпропетровську міст довжиною 1740 метрів здали в експлуатацію на 95-й день після початку робіт. До кінця 1944 року запрацювали всі 9 залізниць республіки. Зростав також вантажопотік автомобільного транспорту. У 1945 році він становив понад 35 % від рівня 1940

року. Одночасно з відбудовою транспортної галузі відбувалося відновлення інфраструктури зв'язку. До кінця війни на території УРСР відновили роботу чотири радіостанції, телефонні станції в обласних центрах і 61 % ліній зв'язку.

У промисловості основним пріоритетом реконструкції воєнних років було відновлення вугільної промисловості Донбасу. 22 лютого 1943 року ДКО ухвалив спеціальну постанову "Про відновлення вугільних шахт Донбасу". ДКО зобов'язав Наркомвугілля негайно розпочати відновлення шахт і підприємств вугільної промисловості у звільнених районах. У складі Наркомату вугільної промисловості було створено Головне управління з відновлення вугільних шахт Донбасу з тимчасовим місцеперебуванням у Ворошиловграді. Відповідальність за реалізацію цієї програми було покладено особисто на народного комісара вугільної промисловості СРСР.

Донбас, оголошений "ударною будовою", у пріоритетному порядку одержував обладнання та механізми, фінансові та трудові ресурси. На шахти з евакуації поверталися шахтарі та інженерно-технічний персонал. Комсомол та профспілки організували масові кампанії із залучення робочої сили на відбудову "всесоюзної кочегарки". Всього до роботи у вугільній промисловості було залучено близько 500 тис. осіб.

У результаті надзвичайних зусиль, до кінця війни було відбудовано 754 і збудовано 50 нових шахт у Донбасі. На кінець 1945 року там було освоєно 35 % довоєнних потужностей шахт. У 1945 році Донбас виробляв вугілля більше, ніж будь-який інший вугільний басейн СРСР. Усього за 1943–1945 роки у Донецькому басейні було видобуто 64 млн т вугілля, що складало близько 18 % загальносоюзного виробництва.

Слідом за відродженням паливної промисловості в УРСР відбулася реконструкція електроенергетики. На момент визволення в Україні збереглося лише 0,4 % довоєнних потужностей електрогосподарства. Окрім великих енергогенеруючих станцій, серед яких уже в 1944 році були введені в дію Зуївська та Штерівська ДРЕС, відновлювались також міські та сільські електростанції малої потужності, будівництво та оснащення яких не вимагали значних коштів. Загалом, за

1944–1945 роки виробництво електроенергії в УРСР досягло 26,7 % довоєнного рівня.

Загальносоюзні капіталовкладення спрямовувалися також на відбудову Донецько-Придніпровського економічного району. Близько 40 % капіталовкладень, освоєних загальносоюзною чорною металургією у 1943–1949 роках, припало на металургію південних районів, тобто, передусім, українську. Щоправда, реконструкцію більшості металургійних гігантів розпочали лише в 1945 році, зважаючи на високу капіталомісткість цієї галузі.

Головна увага в роки війни приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали і могли бути використані в оборонних цілях. На 28 металургійних заводах України до кінця війни було відновлено роботу 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів. На той час довоєнні потужності з виплавки чавуну і сталі були відновлені на 23 %. Однак загальне виробництво цієї продукції в УРСР за 1943 рік – першу половину 1945 року склало менше 13 % чавуну і 7,5 % сталі від загальносоюзного виробництва. Потужності з виробництва прокату були відновлені на 29 %, але частка українського прокату в загальносоюзному виробництві за той самий період не перевищила 9 %. Зважаючи на стан, в якому перебувала металургійна галузь УРСР на момент звільнення, на кращі результати навряд чи можна було сподіватися.

Відбудова паливно-металургійного комплексу УРСР може розглядатися як один з успішних прикладів застосування мобілізаційного ресурсу тоталітарної економіки. Всього за 1943–1945 роки українська промисловість виробила 64 млн т вугілля, 2,2 млн т чавуну, більше 1,8 млн т сталі, 1,3 млн т прокату чорних металів і труб, 4,7 млн т залізної і марганцевої руд, 4,8 млн т коксу. Загалом, відновила свою роботу третина всіх підприємств, які працювали до війни.

Підприємства хімічної промисловості і машинобудівні заводи, більшість з яких були задіяні в радянській військовій промисловості, також почали реконструкцію в період війни. Найбільш швидкими темпами відбудовувалися заводи Наркомоборони, Наркомтанкопрому і Наркомбоеприпасів.

Упродовж 1944 року РНК УРСР і ЦК КП(б)У затвердили близько 20 постанов, за якими найшвидшими темпами відбудовувалися 15 українських машинобудівних заводів з виробництва боєприпасів та спорядження для забезпечення потреб Червоної армії. Загалом, згідно з офіційними даними, на 1 вересня 1945 року стали до ладу 95 (із 108) заводів машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування. Почали випуск основної продукції і 80 (із 137) хімічних підприємств.

Однак у багатьох випадках на підприємствах, які радянська статистика зараховувала до числа діючих, реконструкція не була завершена. Часто в дію вводилися лише окремі цехи чи поточні лінії, які одержували військові замовлення відповідно до наявної технічної бази та укомплектованості штатів. Зокрема, на 95 заводах машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування, що діяли в Україні у вересні 1945 року, працювало тільки 35 % робітників і службовців від їх довоєнної кількості. Відомо також, що у хімічній промисловості обсяги виробництва складали лише 23 % від довоєнного рівня.

Відзначимо, що заводи, які в довоєнний час працювали в системі наркоматів військової промисловості, як правило, не міняли основного профілю виробництва. Навпаки, реконструкція військових заводів (на 1 березня 1945 року в Україні працювало 70 заводів, підпорядкованих наркоматам радянського ВПК) супроводжувалася технічним переозброєнням на базі останніх досягнень науки, впровадженням нових технологій і передового досвіду організації виробництва озброєнь. Хоча перемога антигітлерівської коаліції на той час вже майже стала доконаним фактом, а “холодна війна” ще не розпочалася, керівництво СРСР не мало жодних планів щодо радикальної демілітаризації радянської економіки.

Підприємства цивільного профілю, відбудова яких розгорнулася наприкінці 1943 року, відразу були орієнтовані на випуск мирної продукції, їх участь у воєнному виробництві обмежувалась ремонтом бойової техніки, виготовленням найпростішого військового спорядження та боєприпасів. Починаючи з 1944 року, дедалі більше підприємств цивільного

машинобудування переходили до випуску промислового обладнання, безпосередньо не пов'язаного з військовим споживанням. Номенклатуру такої продукції, в основному, визначали потреби відновлення важкої промисловості. Технічне оснащення легкої промисловості було відкладене на довоєнний час.

Серед галузей “цивільної” промисловості найбільше уваги радянські керівні структури приділяли відновленню роботи індустрії будівельних матеріалів. Без цього неможливо було здійснити необхідні обсяги відновлювальних робіт в економіці та в житлово-комунальному секторі.

У дуже складних умовах відбулося відновлення сільського господарства. Сільське населення за час війни скоротилося з 27,2 до 19,8 млн осіб. Значними були матеріальні збитки. У районах УРСР, окупованих Німеччиною, на момент звільнення їх Радянською армією коней залишилося 30 % від довоєнної кількості, великої рогатої худоби – 43 %, кіз, овець і свиней, поголів'я яких найбільше страждало від “самозабезпечення” воюючих армій, залишилося не більше 11–26 %. Значних руйнувань зазнала технічна база сільського господарства. Тракторів і комбайнів залишилося близько 40 % від їх довоєнної кількості.

За тяжку самовіддану працю колгоспники – переважно люди похилого віку, жінки і підлітки – майже не одержували матеріальної винагороди. Оплата “трудоднів” у колгоспах і без того мізерна, в роки війни різко скоротилася. Як правило, на один трудодень видавалося 200–250 г зерна і 100 г картоплі (1 склянку зерна та 1–2 картоплини на день). Продовжувало діяти довоєнне законодавство про захист “соціалістичної власності”.

Незважаючи на труднощі, вже у 1944 році в Україні було освоєно близько 76 % довоєнних посівних площ. У 1945 році колгоспи УРСР здали державі понад 5 млн т зерна. За того рівня агротехніки, який існував в СРСР, результати сільськогосподарського виробництва, принаймні, у землеробстві залежали від природних факторів не менше, ніж від трудових зусиль працюючих.

7.8. Радянське повсякдення в умовах війни: школа виживання

Для всіх категорій населення, навіть у районах, найбільш віддалених від фронту, війна принесла кардинальні зміни звичного способу життя. Була встановлена комендантська година, посилений паспортний режим, періодично здійснювались перевірки документів у тому числі й у формі облав. З початком війни були також встановлені обмеження на пересування громадян країною, введений суворий порядок відряджень. Щоправда, реалізувати на практиці ці заборони в ситуації літа 1941 року було неможливо, а на завершальному етапі війни – проблематично.

За час, що минув від початку війни до визволення України від окупації, соціально-демографічні характеристики українського суспільства зазнали суттєвих змін. Зменшилась загальна кількість населення, катастрофічно зменшилась кількість дорослих чоловіків, зросла кількість інвалідів, безпритульних і бездоглядних дітей. Діти, які не втратили повністю батьківського піклування, здебільшого жили в неповних сім'ях. Основний тягар утримання сімей ліг на плечі жінок.

Найбільшого знелюднення зазнали міста. Населення Києва зменшилось до осені 1943 року з 846 до 200 тис., Дніпропетровська – з 501 до 280 тис., Полтави – з 130 до 75 тис. З поверненням радянської влади міське населення починало швидко рости. Насамперед, це відбувалося за рахунок реєвакації та мобілізації населення для відбудовчих робіт. Влада намагалася (хоча і з різним успіхом – в Києві краще, в Донбасі – гірше) контролювати процес переміщення населення до міст. Усі, хто переселився до міста за часів окупації, пособники окупантів, повії підлягали виселенню. Натомість радянське чиновництво, військовослужбовці, учасники партизанського руху мали змогу переселитися до міста. Самовільно в'їжджати до міст заборонялося.

Міське комунальне господарство за час війни було зруйноване. Частина інфраструктури і майна була знищена внаслідок бойових дій, частина була розграбована окупантами. Міські електростанції на момент звільнення, за підрахунками

Народного комісаріату комунального господарства УРСР, були зруйновані на 88 %, у придатному для роботи стані збереглося менше половини електромереж. Водогони були зруйновані на 87 %, система газопостачання – на 80 %. Знищено або вивезено було 75 % трамвайного транспорту, всі тролейбуси. Навіть лазні і пральні в переважній своїй більшості окупації не пережили.

Відновлення комунального господарства та транспортної інфраструктури розпочалося з перших днів після визволення. В першу чергу відбудовувались електростанції, система водопостачання. На кінець війни було введено в дію 137 електростанцій, сотні кілометрів водогонів. Спираючись на місцеві ресурси, часто використовуючи старе, пошкоджене обладнання, комунальники змогли забезпечити доволі динамічні темпи відновлення міського господарства. Вже у 1944 році в найбільших містах України запрацював громадський транспорт. На початку березня 1944 року трамваї ходили у 9 містах УРСР. Відновлювалося тролейбусне господарство. Поступовому входженню життя до нормального ритму сприяло відкриття лазень та перукарень.

Війна практично зруйнувала систему медичного забезпечення населення. Більшість лікарень і поліклінік була зруйнована, обладнання знищене чи розграбоване. Незадовільний санітарний стан населених пунктів, погіршення загального стану здоров'я громадян усіх вікових категорій спричинилися до поширення епідемічних захворювань, які в довоєнний період майже не фіксувалися.

Відновлення системи охорони здоров'я відбувалося дуже повільно. Фонди, які виділялися централізовано, були мізерними, а місцеві ресурси, на першочергове використання яких орієнтувала влада, не відповідали масштабам руйнувань. Не вистачало лікарів, медикаментів, незадовільним був стан лікувальних закладів. Сільське населення доступу до медичної допомоги практично не мало. Хоча, за радянською статистикою, на середину 1945 року за багатьма показниками у сфері охорони здоров'я вдалося вийти на передвоєнний рівень, а за деякими – й перевершити його, реалії не зовсім відповідали статистиці. Епідемічну кризу в республіці так і не вдалося подолати до кінця війни. Спалахи тифу, кору,

сифілісу, туляремії в 1943–1945 році фіксувалися в різних регіонах УРСР.

Не менших руйнувань зазнали культурні і освітні заклади України. За роки війни було зруйновано понад 8 тис. шкіл, 151 музей, близько 10 тис. кінотеатрів і клубів, 110 навчальних корпусів вищій навчальних закладів. Було вивезено з України або знищено десятки мільйонів примірників книг, тисячі експонатів музеїв. Тільки своєчасна евакуація врятувала від розграбування фонди провідних наукових бібліотек, документи архівів.

Найменше постраждала система вищої освіти. В евакуації продовжували працювати понад 30 українських ВНЗ. Уже в лютому 1942 року поновив роботу в Кзил-Орді (Казахстан) університет, що утворився з об'єднаних в один Київського та Харківського університетів. Одеський університет перебував у Байрам-Алі (Туркменія), Харківський хіміко-технологічний — у Чугчику (Узбекистан), Київський індустріальний — у Ташкенті, Миколаївський суднобудівний — у Пржевальську. Окремі ВНЗ влились як факультети до місцевих навчальних закладів. Завдяки цьому, було збережено викладацькі колективи, частково – лабораторну базу.

Хоча через нестачу фінансування здійснити широко-масштабну і повноцінну відбудову ВНЗ у роки війни було неможливо, однак багато з них після реевакуації досить швидко відновлювали роботу. Дуже часто починати навчальний рік доводилося у приміщеннях шкіл, адміністративних будівель, очікуючи на відбудову навчальних корпусів. Уже в 1944 році в УРСР діяло 150 ВНЗ, в яких приступили до занять 137 тис студентів і 532 технікуми. Через злиденне існування більшості студентів та через нестачу випускників шкіл, які мали повну середню освіту, конкурсів при вступі до більшості ВНЗ УРСР не було. Ніколи більше за всі роки існування радянської влади не було так легко вступити до ВНЗ, як у роки війни.

Дуже складно відбувалося відновлення системи загальноосвітніх шкіл. Не вистачало вчителів, шкільного приладдя, приміщення, в яких доводилося проводити заняття, часто були для цього малопридатними. Відбудова шкільних приміщень відбувалася за рахунок коштів місцевих бюд-

жетів, часто силами місцевого населення. На селі відбудова шкіл організовувалася і фінансувалася колгоспами. Попри всі труднощі, як правило, поновлення навчального процесу відбувалося вчасно. В 1944/1945 навчальному році в Україні розпочали роботу вже майже 26 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалось 4,5 млн учнів. Однак через матеріальну скруту старші діти часто змушені були залишати навчання і йти працювати вже після 7–8 класу навчання. Частина дітей шкільного віку залишалася поза школою через поганий матеріальний стан сім'ї, зокрема, і через відсутність одягу та взуття.

У роки війни були запроваджені важливі новації до освітнього процесу. Дітей до школи почали приймати з 7-річного віку, поверталися традиції дореволюційної російської школи – були введені випускні іспити, золоті та срібні відзнаки, вводилися нові типи навчальних закладів: за аналогією з дореволюційними кадетськими корпусами – суворовські та нахімовські училища, а також школи робітничої і селянської молоді. У 1943 році на хвилі повернення до російських імперських традицій у школах розпочалося введення роздільного навчання хлопчиків і дівчаток.

Мобілізація на виробництво всіх жінок працездатного віку, продовження тривалості робочого дня та праця без вихідних вимагали якнайшвидшого поновлення мережі дитячих дошкільних установ. На ці потреби виділялися значні кошти. Уже до кінця 1943 року у 8 лівобережних областях України відновили роботу 255 дитячих садків, які відвідували понад 15 тис. дітей. У подальшому мережа дошкільних дитячих установ продовжувала зростати і в основному забезпечувала найнагальніші потреби в таких закладах. Значні кошти витрачалися також на організацію відпочинку і поліпшення здоров'я дітей у піонерських таборах, оздоровчих майданчиках і спеціальних лікувальних санаторіях. Хоча умови утримання в них були далекими від ідеальних, але для багатьох дітей такий відпочинок став щасливою можливістю хоча б на певний час вирватися із ще більших злиднів.

Військові руйнування гранично загострили й без того непросту в СРСР ситуацію з житловим забезпеченням насе-

лення. В УРСР було зруйновано 34 % житлового фонду. Близько 10 млн людей у місті і на селі залишилися без даху над головою. Розселення міського населення, яке швидко зростало, відбувалося, в першу чергу, через перерозподіл існуючого житлового фонду. Все придатне для життя житло було “паспортизоване”. Його розподіл суворо контролювався. Людей, які поверталися з евакуації, часто селили до вже зайнятих іншими сім'ями квартир. Ця процедура на бюрократичному жаргоні іменувалася “ущільненням”. Переважна більшість людей змушена була тулитися по 5–6 осіб в одній кімнаті.

Право на індивідуальні помешкання мали лише представники елітних верств радянського суспільства: партійні і радянські чиновники, вищий офіцерський корпус, науковці, народні артисти. Особливою енергією у розв'язанні своїх житлових проблем відзначалися працівники НКВС. Працівники цього наркомату одними з перших вибирали свої ліміти на житло або й перевищували їх, часто навіть удвічі. Траплялися випадки присвоєння житлової площі заарештованих.

У період 1943–1945 років відновлювальні роботи велися головним чином у промислових центрах республіки: Ворошиловграді, Дніпропетровську, Запоріжжі, Києві, Сталіно, Харкові. У Києві найбільш масштабною будовою цього періоду була реконструкція Хрещатика та навколишніх кварталів, замінованих і знищених органами НКВС уже після відступу Червоної армії. В інших містах, в першу чергу, відновлювали житлові будівлі, які зазнали найменших руйнувань. Масштабне капітальне будівництво передбачалося здійснювати вже після війни.

Відбудова житлового фонду в містах здійснювалась як завдяки державним асигнуванням (в 1944 році на ці потреби було виділено 8 % державного бюджету УРСР), так і зусиллями самого населення. Підприємства новоствореного наркомату житлового та цивільного будівництва УРСР постійно стикалися з нестачею техніки, будівельних матеріалів і робочих рук. Частково нестачу трудових ресурсів мали змогу компенсувати завдяки використанню праці військовополонених, а також за рахунок примусових мобілізацій сільського населення. Дуже важкі умови праці, невлаштованість

побуту призводили до значної плинності кадрів у будівельній галузі. Як правило, не менше половини з мобілізованих на будівельні роботи втікали додому, навіть попри жорстокі покарання, які їм загрожували за “дезертирство з трудового фронту”.

На селі відновлення зруйнованого житла відбувалося зусиллями самих селян і виключно на основі місцевих ресурсів. Державні асигнування на відбудову житлового фонду в сільській місцевості не виділялися. Єдине, на що міг розраховувати тут забудовник, була родинна і сусідська взаємодопомога, інколи підтримка місцевого колгоспу. Залишені державою напризволяще, десятки тисяч селянських сімей вимушені були мешкати тривалий час у малоприспособованих приміщеннях та землянках.

З метою стимулювання індивідуального житлового будівництва з червня 1944 року постановою РНК СРСР запроваджувалося спеціальне кредитування на суму до 10 тис. крб. Однак одержати державні кредити змогли далеко не всі бажачі. Загалом до середини 1945 року житловий фонд міст і робітничих селищ УРСР досяг 75 % від рівня 1940 року. Житлові умови мільйонів людей усе ще залишалися незадовільними. Бараки, землянки, підвальні та інші непридатні приміщення ще довгі роки були основними помешканнями для багатьох жителів республіки.

Війна надзвичайно загострила проблему забезпечення населення харчами та промисловими товарами широкого вжитку. Нестача продовольства та інших споживчих товарів на тлі ажіотажного попиту, який виник у перші дні війни, спричинилися до запровадження нормованого постачання товарами. Спочатку, з 18 липня 1941 року, продаж товарів за картками з диференційованими нормами й умовами продажу різним групам населення було запроваджено в Москві і Ленінграді. Наприкінці жовтня 1941 року карткова система продажу хліба, цукру, кондвиробів була розповсюджена на всі міста і робітничі селища СРСР. З 1 лютого 1942 року спочатку в 43 найбільших містах і індустріальних центрах країни, а протягом 1942 року в усіх містах і робітничих селищах СРСР було запроваджено карткову систему продажу промислових товарів. Після звільнення території України від

окупації централізоване нормоване постачання поновлювалося. Відповідно до просування фронту на захід кількість людей, яких необхідно було забезпечити нормованим постачанням, росло дуже швидко. За рік з 1 січня 1944 року до 1 січня 1945 року чисельність осіб, охоплених цією системою, зросла з 4,8 до 10,5 млн.

Карткова система охоплювала тільки міське населення і була зорієнтована на переважне забезпечення робітників і службовців стратегічних галузей економіки, виступаючи таким чином і додатковим важелем залучення до промисловості додаткової робочої сили. Норми постачання були диференційовані. Все міське населення було розділене на чотири умовні категорії: 1) робітники; 2) службовці; 3) утриманці; 4) діти до 12 років включно. Для кожної з них була передбачена своя норма продуктів харчування, які можна було придбати у державній торговельній мережі за цінами, які були заморожені на довоєнному рівні.

Найменше диференціювалося забезпечення хлібом, більше – м'ясом, жирами, крупами, цукром. Крім того, якщо хліб за картками постачали в усі без винятку міста, то на інші продукти карткова система була введена далеко не скрізь. У тих містах, де таке постачання діяло, наявні продовольчі ресурси також не дозволяли забезпечити населення у відповідності із встановленими нормами.

У 1944–1945 роках продовольчі норми для робітників та інженерно-технічних працівників, зайнятих на відбудові промислових підприємств, становили на місяць – 3,5 кг м'яса, 1 кг риби, 0,9 кг жирів, 3 кг крупи та макаронів. Для робітників, зайнятих на відбудові міського господарства, відповідно – 1,2 кг, 0,3 кг, 0,8 кг; для утриманців – 0,5 кг, 0,2 кг, 0,6 кг; для дітей до 12 років – 0,4 кг, 0,3 кг, 0,8 кг. Норми забезпечення хлібом коливалися від 600–900 г на день для першої категорії, до 400–500 для інших. Для матерів, що годували немовлят, з 8 липня 1944 року було встановлено право на подвійні норми харчування.

Картки видавалися радами депутатів через підприємства, установи, навчальні заклади і домоуправління. У роботі карткових бюро активну участь брали профспілки. З 1943 року бюро продовольчих та промислових карток перейшли у

відання наркомату торгівлі. З метою регулювання системи постачання у складі Наркомату торгівлі СРСР було утворено Управління з нормованого постачання.

Важливу роль у забезпеченні населення продовольчими й промисловими товарами відігравали відділи та комісії робітничого постачання (за російською аббревіатурою відомі як ОРСи). Через власну мережу торгівлі та громадського харчування ОРСи забезпечували продуктами харчування робітників промислових підприємств, при яких вони створювалися. У такий спосіб була змога ефективніше доводити отримані від держави фонди товарів до тих споживачів, у підтримці працездатності яких держава була зацікавлена найбільше.

Іншим завданням, яке ставилося перед ОРСами, було збільшення ресурсів продовольства понад ті, які надавалися державою. ОРСи засновували власні підсобні господарства, організовували вилов риби, збирання дикорослих рослин, переробку заготовленої продукції. У промислових центрах, на великих будовах постачання працюючого населення відбувалося, в основному, через мережу відділів робітничого постачання. На кінець війни 48 % робітників, які перебували на нормованому постачанні, обслуговувались в ОРСах.

Система відділів робітничого постачання не була позбавлена загальних недоліків, властивих радянській системі розподілу. Підсобні господарства у більшості своїй до кінця війни залишалися слабкими і суттєво вплинути на стан харчування робітників не могли. Санітарний стан та якість харчування у їдальнях ОРСів були настільки незадовільними, що близько третини робітників змушені були взагалі відмовлятися від їхніх послуг і готували їжу самостійно. Почасті подібні проблеми обумовлювалися об'єктивними обставинами, часті розкрадання наявних продуктів працівниками закладів харчування. Незважаючи на всі ці недоліки, загалом, ОРСи в радянських умовах виявилися досить життєздатними структурами, продовживши своє існування і після завершення війни.

Іншим напрямком державної політики, покликаної пом'якшити продовольчу проблему, стало розширення мережі індивідуального й колективного городництва, якою наприкінці війни було охоплено 2,5 млн робітників і службовців.

Завдяки більш дбайливій обробці власних наділів загальний урожай овочів, що збирався з індивідуальних городів, перевищував продукцію державних підприємств та колгоспів. Ще тривалий час після завершення війни городи в межах міської смуги або в найближчій околиці залишалися частиною міського ландшафту в СРСР.

Земельні ділянки, відведені під індивідуальні городи, закріплювалися за промисловими підприємствами, які розподіляли їх між своїми працівниками. Земельні ділянки, одержані робітниками, певною мірою також прив'язували працюючого до підприємства, адже у разі звільнення він позбавлявся права користуватися городом, а також позбавлявся права зібрати врожай.

Нормоване постачання продуктів харчування забезпечувало лише мінімальні життєві потреби. Не маючи можливості організувати постачання населення у необхідних обсягах, держава змушена була допустити в роки війни приватну ініціативу в цій сфері. Поряд з державними закладами торгівлі у визволених містах України діяли приватні магазини, буфети, кафе і ресторани. Тільки в самому лише Харкові в грудні 1944 року діяло 500 приватних торговельних точок, зокрема 22 магазини. У приватних торговельних закладах за ринковими цінами можна було придбати будь-які товари – від ковбаси, цукерок і шоколаду до галантереї і парфумерії.

Воєнні роки стали також періодом розквіту базарної торгівлі. Колгоспні ринки, різноманітні “барахолки”, “чорні ринки” виникали повсюдно. Придбати на таких ринках можна було будь-який товар у необмеженій кількості. Але ціни, які склалися у вільній торгівлі, були доступні далеко не кожному. Середньомісячна зарплата робітників і службовців до кінця війни виросла з 330 до 434 крб. При цьому лише третина робітників одержувала щомісяця від 300 до 600 крб., інші значно менше. Ринкові ж ціни зросли у 12–13 разів у порівнянні з довоєнними. Наприкінці 1943 року кілограм хліба на ринку коштував від 40 до 50 крб., яловичини – 200–300 крб., свинини – 350–950 крб., вершкового масла – 500–1300 крб., цукру – 350–400 крб., картоплі – 17–50 крб.

Ситуація дещо покращала з відкриттям у 1944 році державної торгівлі за комерційними цінами, яке призвело до

суттєвого зниження цін на ринку. Однак, купівельна спроможність переважної більшості населення була невисокою. Заробітна платня залишалася низькою. Після сплати комунальних платежів та отоварювання продовольчих карток вільних коштів практично не залишалось. Значно зросло за роки війни податкове навантаження, насамперед, на сільське населення.

На загальний рівень життя населення окрім продовольчих труднощів, впливав також гострий дефіцит одягу, взуття, товарів повсякденного попиту. Багато з того, що вдалося зберегти за часів окупації, населення змушене було вимінювати на продукти харчування. Предмети широкого вжитку, відрізи тканин і одяг, весь період війни використовувалися в якості предметів додаткового заохочення та преміювання. Приміром, працівники вугільної промисловості в Донбасі, які пропрацювали не менше року, одержували костюм, взуття і дві пари білизни. Для тих, кому не щастило заслужити подібної премії, єдиним вбранням тривалий час залишалися військові однострої, збережені після демобілізації. Частиною такої вимушеної мілітарної моди часів війни були також “трофейні” німецькі мундири, з чим влада змушена була миритися. Під суворою забороною була лише форма військ СС. Узимку та восени через відсутність одягу люди часто не мали змоги виходити на вулицю, нерідко взуттям члени сім'ї користувалися по черзі.

На відміну від постачання продовольством, забезпечення населення одягом та іншими товарами широкого вжитку не належало до пріоритетів у діяльності влади на звільненій території. Нормоване постачання промисловими товарами з централізованих фондів до кінця війни здійснювалося у мізерних обсягах. Місцева легка промисловість, відчуваючи брак сировини та обладнання, цивільної продукції майже не випускала.

Відтак, для переважної більшості населення отоварити картки на промислові товари в державній торговельній мережі було практично неможливо. Придбання ж носильних речей на ринку було доступне далеко не всім. Приміром, хромові чоботи на Благовіщенському базарі у Харкові в грудні 1943 року коштували 6–7 тис. карбованців, чоловічі

черевики – 4–5 тис., гумові калоші – 1,8–2 тис., валянки – від 1,8 до 2,5 тис., тепле пальто – 7–8 тис. Навіть коробку сірників місцевого виробництва не можна було купити дешевше, ніж за 25–30 крб.

Певним чином ситуацію рятували посилки з-за океану, що надходили через мережу “Різноекспорту” від представників української діаспори та інших громадських об’єднань США і Канади. Ці посилки містили одяг, взуття, ковдри, білизну та інші, інколи вже й не нові, речі для цивільного населення визволених міст. Масштаби допомоги були такими, що для її розподілу і контролю були створені відповідні підрозділи при РНК УРСР та урядах інших союзних республік. Головним чином, носильні речі одержували великі міста України. Американське взуття, комбінезони, джемperi, брюки давали змогу хоча б на перший час одягти певну кількість населення.

На тлі таких труднощів різко виділялося матеріальне забезпечення радянської партійно-державної еліти, яка користувалася цілою системою пільг і привілеїв. Представники правлячого класу СРСР забезпечувалися спецпайками, спецїдальнями, закритими магазинами і базами для розподілу продовольчих і промислових товарів. Навіть під час розподілу американської гуманітарної допомоги членам родин військовослужбовців, які мали переважне право на її отримання, діставалися, як правило, поношені речі, а нові опинялися у партійних працівників і функціонерів органів влади.

Персональні оклади і різні грошові виплати “відповідальних працівників” також значно перевищували середню зарплату по країні. Радянська номенклатура забезпечувалась лімітними книжками для обслуговування у магазинах і ресторанах, закритих розподільниках продовольчих і промислових товарів – “особторгах”.

Серед усіх категорій населення в найбільшій матеріальній скруті перебували інваліди, пенсіонери, діти-сироти та інші категорії непрацездатного населення. Щоправда, інваліди війни та сім’ї військовослужбовців були звільнені від сплати податків. Для них також була зменшена квартирна плата. Однак, державну допомогу та пенсії у 1944–1945

роках одержували лише 1,8 млн сімей фронтовиків з більш ніж 4,2 млн зареєстрованих. Розмір такої допомоги був невеликим – від 100 до 250 крб. на місяць. Для селян вона була на 50 % меншою, ніж для міських жителів. У разі загибелі на фронті члена сім'ї – всі пільги зберігалися за сім'єю на час війни.

Для поліпшення матеріального становища найменш захищених категорій населення державні, профспілкові й партійні органи організували різноманітні фонди допомоги, в які залучалися добровільні пожертви від населення. Поширеними формами такої допомоги було шефство колективів заводів і фабрик, шахт, ВНЗ, театрів і т. ін. над родинами військовослужбовців, інвалідами війни.

Значна частина інвалідів була забезпечена роботою зі збереження пенсій незалежно від розмірів їхньої заробітної плати. Спеціальними постановами урядів СРСР і УРСР для інвалідів були організовані курси, навчаючись на яких, вони здобували нові професії. Можливість заробляти собі на життя не лише давала засоби для існування. Інваліди переставали відчувати себе тягарем для своїх сімей, одержували надію на майбутнє і відчуття своєї корисності. Взуття, сірники, замки, валізи та інші вироби, виготовлені руками цих людей, також збільшили приплив гостродефіцитних на той час товарів.

Для інвалідів війни, які не могли самостійно пересуватися, доглядати за собою, тобто для людей, позбавлених елементарної можливості жити без сторонньої допомоги, були влаштовані спеціальні заклади – інтернати для інвалідів війни. Однак в 22 таких закладах, які діяли на території УРСР, зміг знайти притулок лише кожен третій каліка, що потребував догляду.

Одним із найтяжчих наслідків війни стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Невлаштованість побуту, морально-психологічні травми, завдані сирітством, спричинялися до відставання багатьох дітей у розвитку, поширенню хвороб. Соціально-психологічні та матеріально-побутові особливості життя в умовах війни створювали також сприятливий ґрунт для поширення різних проявів девіантної поведінки, зокрема дитячої злочинності.

Органами влади в роки війни була прийнята низка постанов про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю. Головною тезою подібних документів була вимога розглядати потреби дітей рівними за важливістю до потреб фронту. В Україні допомогою дітям-сиротам опікувалася створена у 1943 році спеціальна комісія РНК УРСР на чолі з М. Бажаном. Аналогічні комісії діяли також при обласних, міських і районних радах депутатів. Власні комісії по роботі з дітьми створювали також профспілкові органи.

Перше, до чого приступали місцеві органи влади у визволених містах, було проведення зусиллями органів міліції та відділами народної освіти рейдів з виявлення безпритульних дітей. Для прийому дітей, виявлених під час облав і рейдів, були організовані тимчасові приймальні пункти, приймачі-розподільники. Найбільш поширеним типом дитячої установи, призначеної для постійного утримання дітей, були дитбудинки Наркомату освіти УРСР. Частину дітей, позбавлених батьківського піклування, утримувалась у дитячих установах, створених при деяких заводах та колгоспах. Загалом, піклуванням державних та громадських організацій було охоплено 162 тис. дітей-сиріт та 1166 тис. дітей-напівсиріт. Разом з тим, тисячі безпритульних дітей так і залишилися поза системою державного піклування.

Умови утримання в дитбудинках обумовлювалися труднощами війни і були дуже важкими. Однак більшого радянська держава в тогочасних умовах зробити, очевидно, не могла. Матеріальна скрута воєнного часу інколи не дозволяла забезпечити дотримання навіть мінімально прийнятних побутово-санітарних норм. Деякі кращі умови були в спецдитбудинках для дітей загиблих фронтовиків і партизанів.

У дитбудинках формувалася специфічний мікроклімат, особлива система цінностей, нерідко принесена з "вулиці". Життя в умовах війни, без батьківського піклування змушувало швидко дорослішати, привчало розраховувати тільки на власні сили. Життєві перспективи більшості вихованців радянських дитбудинків були загалом подібними. Більшість з них здобували робітничі професії і поповнювали лави радянського робітничого класу. Тільки незначній частині щастило здобути середню освіту з подальшою перспективою навчання

у ВНЗ. Для “вихованців” дитячих колоній Наркомату внутрішніх справ кар’єрні перспективи були ще скромнішими.

Загальне зубожіння переважної більшості населення, криза суспільної моралі, відносна слабкість державного апарату, зосередженого на військових потребах призвели до стрибкоподібного зростання злочинності. Воєнні роки стали одним з найбільш криміналізованих періодів у житті радянського суспільства. Досить поширеним явищем у цей час стало мародерство, значно активізувався кримінальний світ, який активно поповнювався за рахунок дезертирів, колишніх колабораціоністів та інших людей, що перебували в конфлікті з державою. Почастішали грабунки, розбійні напади, вбивства, з’явився бандитизм. Особливо розповсюдженими стали збройні напади. Якщо в довоєнний час вилучення зброї при арештах кримінальних злочинців було одиничним явищем, то з початком війни ситуація докорінно змінилася. Радянські органи внутрішніх справ вилучали десятки тисяч одиниць зброї, включно з автоматами і гранатами. Дуже частим явищем став збройний опір при арештах.

В умовах обмежень у постачанні продовольства та інших споживчих товарів поширеними були різноманітні службові зловживання. Масовим явищем була підробка карток, яка виконувалась типографським способом, крадіжки, повторне використання талонів карток, а також продаж їх за спекулятивними цінами. Ці зловживання відбувалися в типографіях, де друкувалися картки, в карткових бюро, торгових організаціях, на підприємствах і особливо в домоуправліннях. Непоодинокими були також випадки розкрадання вантажів, призначених для постачання війська. Масовим явищем стала спекуляція споживчими товарами. Загалом, усупереч твердженням повоєнної радянської пропаганди, війна не тільки не притлумила довоєнних проявів суспільного регресу, викликаного порушенням традиційних соціальних зв’язків та, як наслідок, ростом соціального егоїзму, злиднями та проявами насильства, яке в радянських умовах було нормою суспільних відносин, а й загострила їх.

Розділ 8.

Підсумки Другої світової війни для України

“На українських ланах і у селах в огні і полум’ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така наша доля нещаслива”

Олександр Довженко

Український народ через відсутність власної повноцінної держави став одним із найбільш постраждалих народів у роки Другої світової війни. Напередодні війни “українське питання” було розмінною картою в руках європейських наддержав. Уже в березні 1939 року українцям Закарпаття довелося відчувати дихання майбутньої світової пожежі, вступивши у бій із окупаційними угорськими військами. У вересневій кампанії 1939 року 112 тис. українців вступили у двобій з вермахтом у складі Війська Польського, 7834 жовнірів української національності загинули у боях з вермахтом під польськими прапорами, а 16 тис. отримали поранення у вересневій кампанії, сотні тисяч українців взяли участь у вторгненні на територію Другої Речі Посполитої в складі Червоної армії, у запеклих битвах у Фінляндії та в захопленні Бессарабії і Північної Буковини.

Українці Волині, Галичини, Західного Полісся, Північної Буковини і Бессарабії в перші роки війни на власному досвіді відчули прискорені радянські заходи, які обернулися десятками тисяч розстріляних, сотнями тисяч депортованих і арештованих.

З перших днів вторгнення вермахту на територію СРСР Україна стала ареною запеклих бойових дій. До кінця літа 1941 року з території України до Червоної армії було призвано 3 млн 184 тис. 726 осіб. У складі військ Південно-Західного фронту українці становили до 50 % бійців. На території України відбулися перші великі битви на східному фронті Другої світової війни – Волинська танкова битва, оборона Києва, Одеси, Севастополя. В Україні в 1941 році відбулися два великі оточення – Уманське і Київське (найбільше в світовій історії). До кінця 1941 року в німецькому полоні опинилося більше 1 млн 300 тис. українців. Навіть у 1942 році, коли територія України була майже повністю окупована німцями, українці складали близько 8 % у діючій Червоній армії. На початку 1943 року їхня кількість виросла до 10 %. В 1942 році на територію України знову припало два великі оточення – Харківське та Керченське. У 1943–1945 роках з України було призвано до діючої армії ще 4,5 млн осіб. З другої половини 1943 році і в 1944–1945 роках українці становили 60–80 % солдатів у з'єднаннях Українських фронтів. Поряд зі звичними мобілізаціям в Україні проводилися мобілізації польовими військкоматами, які забрали до лав Червоної армії близько 1,5 млн осіб. В Україні широко практикувався т. зв. достроковий призов юнаків 16–17 років. Лише за офіційними даними, їх призвали 265 тис., не рахуючи тих, кого призивали польовими військкоматами. Усього за роки німецько-радянської війни до Червоної армії було мобілізовано 30 млн громадян СРСР (Німеччина мобілізувала 16 млн своїх громадян). З України до радянських Збройних Сил було забрано понад 9 млн осіб. Усього СРСР у роки війни втратив 16,2 млн військовослужбовців, близько 4 млн з них були вихідцями з України. 1 млн 700 тис. меш-

канців України повернулися з Червоної армії інвалідами. За мужність, проявлену в боях, 2,5 млн українців були нагороджені медалями та орденами, 2 тис. 70 – удостоєні звання Героя Радянського Союзу, зокрема 32 – двічі, а один – І. Кожедуб – тричі.

З Україною пов'язані основні вирішальні події на радянсько-німецькому фронті. На території нашої держави було розгромлено 60,6 % сухопутних сил німецької армії. З січня 1943 року до жовтня 1944 року Червона армія здійснила в Україні 13 наступальних і дві оборонні операції. А з 22 червня 1941 року до 28 жовтня 1944 року на території України воюючі сторони провели 29 із 76 стратегічних наступальних і оборонних операцій. У 1944 році в Україні воювало 50 % усіх сухопутних військ Червоної армії (42 % стрілецьких і 80 % танкових та механізованих з'єднань).

Українці воювали в радянських партизанських з'єднаннях, у лавах УПА, в загонах французького, югославського, словацького опору. Близько 50 тис. українців брали участь у війні в рядах Канадської, Американської, Австралійської, Британської армій.

Десятки тисяч українців піддалися на німецьку пропаганду й опинилися у німецьких збройних формуваннях. Хтось із них щиро сподівався на те, що Німеччина створить на базі українських частин і з'єднань повноцінну українську армію, а інші використовували можливість вступити на німецьку службу як спосіб вирватися із таборів для військовополонених. Понад 25 тис. українців пройшли через лави української СС дивізії “Галичина” (8 тис. з них загинули), 80 тис. українців служили у створеному німцями “Українському Визвольному Війську” (український аналог півмільйонної “Русской Освободительной Армии” генерала А. Власова), 5 тис. українців служили у протитанковій бригаді “Вільна Україна”, створеній німцями на зламі 1944–1945 років (3 тис. бійців цієї бригади загинули наприкінці війни), 10 тис. українців опинилися в німецьких ПВО, близько 80 тис. громадян українського походження перебували в лавах створеної

німцями на окупованій території Східної Європи охоронної поліції, 170 тис. українців опинилися в Службі порядку, 180 тис. у сільських самооборонних загонах з охорони врожаю. Скільки з цих людей загинули під час бойових дій, досі не встановлено.

Колосальні збитки Україні принесла німецька окупація, майже безперервні бойові дії, диверсійно-партизанський і повстанський рухи. У роки війни, від 1939 року до 1945 року, Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян (разом із військовими втрати України становили близько 8,5 млн осіб). У 1941 році на схід було евакуйовано (частково насильно) 3,5 млн мешканців України. Протягом 1942–1944 років гітлерівцями було вивезено на роботу до Німеччини (здебільшого насильно) 2,4 млн осіб. З 1941 по 1945 рік населення УРСР скоротилося з 41 млн до 27,4 млн осіб (це враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації та діючої армії). За підрахунками вчених, Галичина втратила 22 % населення (якщо виключити з цієї кількості євреїв, яких у Галичині було знищено понад 90 %, то втрати неєврейського населення регіону становитимуть 13 %), Волинь та Полісся втратили 12 % населення (якщо виключити євреїв, то втрати становитимуть 3 %), Центральна, Південна та Східна Україна – 30 % (у тому числі серед неєвреїв – 24 %). Втрати мешканців великих міст сягнули 53 % від довоєнного населення. Загрозливих обрисів для майбутнього української нації набула демографічна ситуація: катастрофічний статевий дисбаланс населення, загибель значної кількості чоловіків репродуктивного віку призвели до різкого падіння народжуваності (у 1944 року на 1 тисячу осіб народжувалося 5 немовлят, а помирало 7 осіб). Жахливим соціальним наслідком війни стало колосальне сирітство, інвалідність мільйонів людей, деформована психіка всіх без винятку мешканців України.

Прямі економічні збитки УРСР становили 285 млрд крб. у довоєнних цінах (42 % від усіх збитків, завданих Радянському Союзові), якщо ж додати до цього вартість майна реквізованого німцями та витрати, пов'язані з бойовими

діями, то цифра економічних збитків виросте до 1 трильйона 200 млрд крб. у цінах 1940 року. В Україні частково або повністю було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, 28 тис. сіл, 16 тис. 150 промислових підприємств, 2 млн будинків, 1 тисяча 916 залізничних станцій, 27 тис. 725 колгоспів, 1 тисячу 227 МТС, 873 радгоспи, 18 тис. лікарень, поліклінік і медпунктів, 32 тис. 930 шкіл, технікумів, училищ, інститутів та університетів, науково-дослідних установ, 19 тис. 200 бібліотек, практично всі промислові підприємства. 10 мільйонів мешканців в Україні залишилося без даху над головою або проживало в ушкоджених приміщеннях. Німецькі та румунські окупанти нанесли колосального збитку українському сільському господарству вивізши з території республіки 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней, 9,3 млн свиней, 7,3 млн овець. І це при тому, що в 1941 році, під час евакуації з України на Схід, уже було забрано 6 млн голів худоби (після війни повернули 0,01 % евакуйованої худоби). До речі, на Схід вивозили не лише худобу, а й 550 найкращих промислових підприємств України, які після війни не повернули в рідні міста. Підприємства, за створення яких український народ заплатив власною кров'ю (в буквальному розумінні цього слова), упродовж 1930-х років стали основою створення військово-промислового комплексу у східній частині СРСР у повоєнні роки. Також доречно згадати про те, що в 1941 році радянська влада при відступі Червоної армії також залишала "випалену землю". Сучасний український вчений Ю. Шаповал резонно підкреслив з цього приводу:

"...не нацисти, а комуністична влада при евакуації в Запоріжжі висадила в повітря Дніпрогес. І все б нічого, але про це не знало ні цивільне населення, ні навіть поблизу розташовані військові частини. В Дніпропетровську було підірвано хлібокомбінат разом із робітниками. В Одесі, при відступі Червоної армії затопили приморські квартали разом з жителями, а поранених червоноармійців скинули в море разом з санітарними машинами. З Харкова вивезли сотні представників інтелігенції, щоб їх спалити в закри-

тому будинку. В Умані живими замурували людей у льоху. Таких прикладів багато. І все це робили не нацисти, а комуністи при відступі. (...) Напевно ми вже дожили в Україні до того, що можна писати не лише про злочини та репресії нацистської окупації, а й про злочини комуністичного режиму щодо своїх власних громадян. Люди, які пережили цю катастрофу, знали, що український народ терпів від обох тоталітарних систем, як гітлерівської, так і сталінської”.

Кореспондент газети “Saturday Evening Post”, відвідавши в 1945 році Україну, з жахом написав:

“Те, що дехто намагається зобразити як “російську славу”, було, насамперед, українською війною. Жодна європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених своїм містам, своїй промисловості, сільському господарстві, людській силі”.

Друга світова війна повністю змінили етнічне обличчя українського суспільства. З України “зникли” такі впливові раніше національні меншини як німці (їх вигнали на Схід СРСР в 1941, 1944 і 1945 рр.), кримські татари, що впродовж віків становили важливий фактор історії причорноморського регіону були в 1944 році депортовані з Криму в Середню Азію, із майже 3 млн українських євреїв війну пережили 800 тис. осіб (згодом 140 тис. з них виїхало до Польщі), із 2,5 млн поляків до 1950 року залишилося менше 400 тис. Натомість, кількість росіян із довоєнних 4 млн зросла за перше повоєнне десятиліття до 7 млн осіб. Фактично, із країни з багатьма великими етнічним меншинами Україна перетворилася на державу з єдиною численною та постійно зростаючою російською меншиною.

Внаслідок війни змінився також етнічний баланс мешканців українських міст. У містах Сходу та Півдня України посилювався й укріплювався російський елемент (який був дещо потіснений українцями в роки українізації та колективізації, коли в міста Сходу й Півдня напливало українське селянство), натомість, у містах і містечках Центральної України українці стали домінуючим етносом після винищення нацис-

тами євреїв, а на Західній Україні українці замінили в містах репатрійованих поляків, румунів, чехів, угорців та знищених євреїв.

Важливим підсумком Другої світової війни для України було формування її сучасних західних і південно-західних кордонів. Одразу ж підкреслимо, що Й. Сталін зовсім не прагнув забезпечити “українську соборність”, у питанні формування кордонів УРСР він виходив зі стратегічних міркувань радянської політики. Сталін з легкістю залишив за межами Радянської України одвічні українські землі, заселені суцільним масивом етнічних українців – Холмщину, Підляшшя, Грубешівщину, Ярославщину, Перемишльщину, Лемківщину, Пряшівщину, Берестейщину, Пінщину, Мармарощину, частину Буковини. Майже мільйон українців були покинуті в прикордонних регіонах сусідніх з Україною держав. Близько півмільйона з них упродовж 1944–1951 років (здебільшого насильно) виселили в Україну, а інші були приречені на поступову, але невпинну культурну асиміляцію та зникнення. За межами Радянської України Сталінін без вагання було залишено важливі міські центри, які ще в епоху середньовіччя належали Галицько-Волинській державі – Холм, Берестя, Дорогочин, Турів, Пінськ, Перемишль, Ярослав, Сянок тощо. Цинізм Сталіна у питанні визначення нового українського кордону дуже чітко прослідкується на прикладі передачі Білоруській РСР великого масиву земель українського Полісся (на південь від річки Прип’ять), який ніщо не заважало приєднати до УРСР, а також під час “торгівлі” українськими етнічними землями з Польщею. Нагадаємо, що через п’ять тижнів після початку німецької агресії, 30 липня 1941 року, радянські дипломати підписали спеціальну угоду з еміграційним урядом Польщі, у якій визнали неправомірними радянсько-німецькі договори від 1939 року, й таким чином зреклися на користь повоєнної Польщі Західноукраїнських земель. Тільки наприкінці 1941 року, коли вдалося зупинити німецьке просування до Москви, сталінські дипломати знову почали заявляти про “невизначеність” май-

бутнього кордону з Польщею. І лише після Сталінградської битви радянська сторона змусила американців і англійців змиритися з фактом територіальних змін у колишній Польщі. Однак Сталін без особливої дискусії погодився на встановлення в якості нового кордону т. зв. лінії Керзона, про яку на Тегеранській конференції згадав У. Черчілль. Тобто радянський диктатор не зробив спроби переконати своїх візаві в необхідності визначити кордон за етнічним принципом і пожертвував деякими українськими землями на користь майбутньої польської держави. І хоча в майбутніх переговорах з поляками в 1944–1945 роках Сталін неодноразово прикривався риторикою про “єдність” Українських і Білоруських земель, він так і не зробив жодного кроку для повернення Україні всіх її етнічних територій, і це в той час, як РРФСР “розжила” навіть територією Східної Пруссії (із Кенігсбергом включно) та окремими районами відірваними від Фінляндії, Естонії й Латвії.

Подібно до схеми розв’язання питання з українсько-польським кордоном Сталін діяв і в питанні українсько-чехословацького та українсько-румунського кордону. Незважаючи на бажання українців Пряшівщини приєднатися до України, їхні прагнення не були реалізовані. Не зважали на етнічний принцип і при встановленні українсько-румунської межі. Залишаючи в кожній із навколишніх держав-сателітів СРСР українську національну меншість, Сталін тим самим залишав додатковий важіль впливу на уряди країн “народної демократії”, приховуючи в своєму рукаві “козирну” українську карту. З іншого боку, Кремль акумулював під своїм контролем основні українські землі, що виключало можливість появи нового “українського П’ємонту” за межами Радянського Союзу й не дозволяло будь-якій зарубіжній державі використовувати українське питання у власних інтересах.

Отже, цілком очевидно, що “куца” сталінська “соборність” України, формальне місце в ООН, фіктивні Наркомати Закордонних Справ і Оборони, створені в Києві наприкінці війни, не були здобутками адекватними тим колосальним

жертвам, які понесли українці в роки Другої світової. Однак найважливіше те, що неймовірні геополітичні зміни, які породила світова війна, не принесли Україні повноцінної незалежності. Відчайдушні спроби українських самостійницьких кіл змінити ситуацію зазнали фіаско. Довголітня вперта боротьба національного збройного підпілля була розчавлена радянським режимом й Україна повернулася на “довоєнну орбіту”, зайнявши місце обмеженої у своїх правах адміністративно-територіальної одиниці Радянського Союзу. Український народ, який формально зарахували до переможців, у повоєнний період продовжували систематично винищувати депортаціями, голодом, асиміляцією, ліквідацією національних церков тощо. Доволі влучно охарактеризував дану ситуацію сучасний український вчений В. С. Коваль:

“У Києві сидів призначений Москвою партійний “гауляйтер”, діяв маріонетковий уряд, головним завданням було здійснення влади Росії над українським народом, експлуатація природних багатств і праці населення в інтересах червоної імперії, російщення українців, нещадне нищення органами держбезпеки будь-яких виявів національної свідомості в Україні. Після визволення України від німців усе це повернулося “на круги своя”.

Одразу ж після свого повернення в Україну радянська влада потурбувалася про створення єдиного, спільного “образу” війни, про формування уніфікованої колективної пам’яті з чітко визначеним пантеоном героїв і образом “зрадників” та “ворогів”. Київський дослідник В. Гриневич з цього приводу відзначав:

“До створення українського радянського міфу керманічі республіки приступили вже під час війни, використовуючи для цього всі притаманні офіційній культурі пам’яті війни елементи: відповідну інтерпретацію історії, встановлення воєнних пантеонів і меморіалів, започаткування нових свят і пам’ятних дат. (...) Восени 1943 р. до дня звільнення Києва, а потім восени 1944 р. до дати завершення звільнення України від німців, в ЦК КПУ було розроблено масштабні

заходи щодо спорудження монументів визволителям: “пантеону героям вітчизняної війни”, погруддя генералам, окремих монументів “Слава” та “Перемога”, а також встановлення в ряді населених пунктів Сумської, Чернігівської, сталінської та Ворошиловградської областей пам’ятників героям партизанської війни. У Києві планувалося спорудження окремого пам’ятника-монумента “Перемога”, який мав відобразити “боротьбу радянського народу проти іноземних загарбників і допомогу російського та інших народів СРСР, а також Великого Сталіна українському народу у визволенні Радянської України”.

У новостворюваному міфі про війну українцям відводилася роль молодшого брата, який зумів “визволитися з допомогою великого російського народу”. Українцям одразу ж вказували на їхнє місце, щоб ні в кого не виникло бажання згадати про війну правду.

25 травня 1945 року Сталін на офіційному прийомі в Кремлі підняв тост за здоров’я російського народу, “найвидатнішу націю” і “керівну силу Радянського Союзу”, народу “з ясным розумом, стійким характером і терпінням”. Сталін подякував російському народові, який вірив “у правильність політики свого уряду” і тим самим став вирішальною силою, яка “забезпечила історичну перемогу над ворогом”. Жоден інший народ СРСР не удостоївся від Сталіна теплого слова за понесені ним жертви. Всі інші народи виглядали в очах радянського диктатора як “підозрілі”, потенційні “зрадники”. Тост Сталіна остаточно відкрив усі шлюзи для чорносотенного російського шовінізму в повоєнному СРСР, для створення російськоцентричної моделі історії Другої світової війни. Саме цю старанно відредаговану й препаровану історію воєнних подій насадили повоєнним поколінням, саме вона є домінуючою в масовій свідомості українського суспільства. До 1947 року всі великі міста СРСР були “очищені” від інвалідів війни – прямого докору режиму. Їх масово знищували, або вивозили в провінцію, де залишали на повільну смерть. До 1955 року більшість інвалідів війни вимерла фізично. На

офіційних заходах та урочистостях постійно слухали одних і тих самих ветеранів, ретельно відібраних для публічних промов і навчених говорити стандартну “правду” про війну. Справжні учасники бойових дій скромно “догорали” по сільських хатах і тісних комуналках, а бійці “загороджувальних загонів” пишались на парадах своїми “бойовими” нагородами. Дивлячись на увесь цей великий театралізований фарс, О. Довженко ще в 1946 році сумовито зазначив:

“Огні горять. Музика грає. Майорять кров’ю стяги Перемоги. Гримить майдан Червоний під тягарем іржавої надлюдської божественної слави. Скрегочуть танки, виють радіо-поети панегірики маршалам, коням, залізу і знакам нагрудним великих подій. Салюти. Горді плани. Міжнародний вплив. Свято Перемоги. А на полі. Запрягшись у плуг, напруживши м’язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови й корови і тихо плакали, вмиваючи слізьми свої права і обов’язки неухильні і найточніші в світі достовірність – страждання. О світе лихий! Що тобі до них? (...) І будь проклятий всяк, хто п’є, жере й сміється, пишучи сьогодні про добробут. І будь проклята пафосна лож в устах його”.

Використані джерела та література

Джерела:

1. Акція “Вісла”: Документи. – Львів, 1997.
2. Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006.
3. Атлас операций Второй мировой войны. – М., 2007.
4. Баграмян І.Х. Доповідна про київське оточення // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 6.
5. Баграмян І.Х. Так починалась війна. – М., 1971.
6. Баграмян І.Х. Так шли мы к победе. – К., 1988.
7. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн. 2. – К., 1994.
8. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – К., 1996.
9. Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи та матеріали. – К., 2001.
10. Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака. – К., 2005.
11. Вершигора П. Люды с чистой совестью. – К., 1990.
12. Возз'єднання: Зб. архівних док. і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, 1999.
13. Волошин А.І. Вибрані твори. – Ужгород, 2002.
14. Гальдер Ф. Военный дневник 1941–1942. – М., 2003.
15. Геббельс Й. Последние записи. – Смоленск, 1998.

16. Год кризиса. Документы и материалы. 1938–1939 гг. В. 2 т. – М., 1990.
17. Гоцький В. Спогади сина Перемишльської землі. У 2-х т. – Львів, 2004.
18. Гренджа-Донський В.С. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади. – Ужгород, 2002.
19. Гренджа-Донський В. Життя і горе Закарпатської України // Літопис Червоної Калини, 1995. № 4–6.
20. Григоренко П. Спогади. – Детройт, 1984.
21. Гудериан Г. Воспоминания солдата. – Ростов-на-Дону, 1998.
22. Довженко О. Зачарована Десна... Щоденник (1941–1956). – К., 1995.
23. Депортації. Західні землі України (кінець 1930-х – початок 1950-х рр.): документи, матеріали, спогади. – Т.1 (1939–1945). – Львів, 1996.
24. Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 году. – Варшава – Москва, 2003.
25. Жуков Г.К. Спогади і роздуми. – К., 1990.
26. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 1 (Спецвипуск).
27. Західноукраїнська трагедія 1941. Документи – Львів – Нью-Йорк, 2003.
28. Історія України. Документи. Матеріали / Укладання, коментар В.Ю.Король. – К., 2002.
29. Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986.
30. Історія Національної академії Наук України (1941–1945): Документи і матеріали. – У 2-х частинах. – К., 2008.

31. Йовик І. Нескорена армія: Із щоденника хорунжого УПА. – К., 1995.
32. Історія української культури. Збірник док. і мат. – К., 2000.
33. Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ, 2002.
34. Конев И.С. Записки командующего фронтом. 1943–1945. – К., 1987.
35. Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. – К., 2008.
36. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., 1995. – Т.1. (1939–1953).
37. Культурне будівництво в Українській РСР 1941–1950. Збірник док. і мат. – К., 1989.
38. Лебедь М. Українська Повстанська Армія. – Дрогобич, 1993.
39. Лето 1941. Украина. Сб. док. – К., 1991.
40. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – У 2-х т. – К., 2006.
41. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. У 2-х т. – Львів, 1993.
42. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1–11. – К., 1995–2009.
43. Літопис УПА. Основна серія. – Т. 1–49. – Торонто – Львів, 1976–2009.
44. Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002.
45. Малаков Д. Війна. Німці. Кияни. – К., 2008.
46. Манштейн Э. Утерянные победы. – М., 1999.
47. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. – К., 2003.
48. Медведев Д. Сильні духом. – К., 1975.
49. Мельник А. Спогади і документи. – К., 1995.
50. Мечник С. В підпіллі революційної ОУН. – Львів: Край, 1993.

51. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів безпеки (1939–1944 рр.). – К., 2005.
52. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941. Документы. Факты. Сведения. – М., 2000.
53. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. Збірник документів. – К., 1951.
54. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963.
55. Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками. Сборник материалов в семи томах. Под редакцией Р.А. Руденко. – М., 1967.
56. На зов Києва: український націоналізм у Другій світовій війні: збірник статей, спогадів, і документів. – К., 1993.
57. НКВД и партизанское движение. Факты и документы. – М., 2003.
58. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини. – Рівне, 1996.
59. Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1990.
60. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Мюнхен, 1955.
61. ОУН і УПА у Другій світовій війні. Док. і мат. // Укр. іст. журнал., 1994. – № 2–6; 1995. – № 1–5.
62. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2006.
63. ОУН в 1942 році. Документи. / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2006.
64. ОУН в 1943 році. Документи. / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, В. Дзьобак, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2008.

65. Органи Радянської Державної Безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009.
66. Перші дні Великої Вітчизняної війни. Док. і мат. // Укр. іст. журнал, 1991. – № 5, 6, 11.
67. Пігідо-Парвобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002.
68. Повстанський рух отамана Т. Бульби-Боровця: дослідження, спогади, документи. – Рівне, 1998.
69. Полягли в снігах Суомі. Книга пам’яті. – К., 2003.
70. Польша і Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Нові документи з архівів спеціальних служб. У 5 т., 6 книгах. – Варшава-Київ, 2003–2006.
71. Прокоп М. Київ 1942 // Сучасність, 1993. – Ч. 1.
72. Рокоссовский Р. К. В боях за освобождение Украины. – К., 2000.
73. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). У 2-х т. / Упоряд. В. Сергійчук. – К., 2007.
74. Сборник документов: В 2 кн. – Кн. 1. Накануне (ноябрь 1939 – декабрь 1940). – М., 1995.
75. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 г.): Документы и материалы. – М., 1971.
76. СССР – Германия: документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 года. – Вильнюс, 1989.
77. Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – М., 2003.
78. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.
79. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. – К., 1998.
80. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Док. и мат. В 3 т. – К., 1985.

81. Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967.
82. 1941 год. В 2-х книгах. Документы.: В 2-х книгах. Документы. – М., 1998.
83. Сабуров О. За лінією фронту. – К., 1969.
84. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя. – К., 1995.
85. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). У 2-х т. / Упоряд. В. Сергійчук. – К., 2009.
86. Туди де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – Київ – Лондон – Париж – Торонто – Нью-Йорк – Сідней, 1992.
87. Україна в ХХ столітті. 1900–2000: Зб. док. і матеріалів. – К., 2000.
88. Українська Головна Визвольна Рада. Документи і матеріали. – Львів, 1992.
89. Український здвиг. – Т. 1–5. – К., 2004–2006.
90. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. – Т. 1–4. – Львів, 1997–1999.
91. Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001.
92. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали в 3-х Т. – Т. 3. – Мюнхен, 1983.
93. Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів. 1944–1961 рр. – К., 1963.
94. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів – Київ, 2001.
95. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации. Сб. документов. – Иерусалим, 1991.

96. Феденко С. І. Розлука: Спогади з Другої світової війни. – К., 1996.
97. Федоров О.Ф. Остання зима. – К., 1976.
98. Фрасуляк С. Ремесло повстанця. – Львів, 2007.
99. Хименець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984.
100. Хрущев Н.С. Время, люди, власть. – М., 1999.
101. 65-а річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 року. Збірник документів. – К., 2006.
102. Щоденник солдата Михайла Нікішенка: Засвідчений час. 1942–1943 рр. — Хмельницький, 2002.
103. Grosskurth H. Tagebücher eines Abwehroffiziers, 1938–1940. – Stuttgart, 1970.
104. Leverkuehn P. German Intelligence. – New York, 1954.
105. Lwowskie pod okupacją sowicką (1939–1941). Relacje i wspomnienia. – Rzeszów, 2006.
106. Ziemie wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj. – Warszawa – Pułtusk – Kielce, 2006.

Наукові дослідження:

1. Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України. 1939–1941 // Розбудова держави. – 1995. – № 12.
2. Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). – Івано-Франківськ, 2000.
3. Андрухів І.О. Діяльність “Ініціативного комітету” на Станіславщині з підготовки Львівського собору (липень 1945 – лютий 1946) // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 7. Частина II. – 2003.
4. Антипартизанская война в 1941–1945 гг. – М., 2005.
5. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” 1939–1944. – Львів, 1997.

6. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. – Луцьк, 2007.
7. Арад И. Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945). – Иерусалим, 1998.
8. Баран В., Токарський В. Україна: Західні землі (1939–1941). – Львів, 2009.
9. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К., 2000.
10. Бешанов В. Танковый погром 1941 года. Куда исчезли 28 тысяч оветских танков? – М., 2003.
11. Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк, 1983.
12. Бедрій А. Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 р. –Дрогобич, 2001.
13. Бондаренко К. До питання про українсько-німецькі стосунки у 1944 році // Україна в минулому. – К. – Львів, 1993. – Вип. 3.
14. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний і історико-правовий аналіз: У 2 т. – К., 1994.
15. Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – Чернівці, 1995.
16. Бугай М.Ф. “За повідомленнями НКВС СРСР були переселені...” Про депортації населення з України у 1930–1940 рр. – К., 1992.
17. Буцко О. В. Украина-Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.
18. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. – Львів – Хуст, 2004.
19. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939). – Ужгород, 1996.
20. Вегеш М. Туряниця В. Карпатська Україна в 1938–1939 деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 2.

21. Вегеш М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). – Київ –Ужгород, 1998.
22. Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород, 2002.
23. Веденеев Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – К., 2006.
24. Веденеев Д.В., Биструхін Г.С. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. – К., 2006.
25. Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. – К., 2007.
26. Ветров І.Г. “Фінансова війна” третього рейху на окупованій території України в 1941–1944рр. // Укр. іст. журн., 1995. – № 3.
27. Ветров І.Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944. – К., 2000.
28. Визволення України. Велика Вітчизняна війна. 1941–1945: Хронологічний довідник. – К., 1999.
29. Внутренние войска и органы внутренних дел в период Великой Отечественной войны 1941–1945. – Л., 1976.
30. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації 1941–1944 рр. – Полтава, 1997.
31. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945). – К., 1995.
32. Галів М. Курінний УПА Володимир Гошко-“Мирон” // Визвольний шлях. – Книга 2. – 2008.
33. Гальчак С.Д. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941–1944 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2000. – Вип. 11.
34. Герасименко Л.С. Організація винищувальних батальйонів у місті Києві // Сторінки Военної історії України. – Вип. 8. Частина I. – 2004.

35. Гетьманчук М.П. „Українське питання” в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів, 1998.
36. Гінда В. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі “Житомир” // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 11. – 2008.
37. Гінда В. Діяльність українських громадських організацій м. Вінниці в умовах окупаційного режиму (1941–1944) // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. Частина II. – 2004.
38. Гінда В. Житомирська трагедія, або хто стоїть за вбивством О.Сеника і М.Сціборського // Визвольний шлях. – Кн. 1. – 2008.
39. Глушенок Н.М. Аграрна політика Німеччини в райхс-комісаріаті “Україна”. 1941–1944 рр. – К., 2005.
40. Гриневич В.А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – К., 2003. – С. 129–304.
41. Гриневич В.А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 7. Частина II. – 2003.
42. Гриневич В.А. Від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму: метаморфози сталінської політики та ідеології в роки війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941–1945 рр. // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. Частина II. – 2004.
43. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2007.
44. Гриневич В.А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Укр. іст. журнал, 1991. – № 5.
45. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР: проекти і реалії 1944–1945 рр. // Укр. іст. журнал, 1995. – № 3.
46. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004.
47. Гриневич В.А. Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України ХХ століття. – К., 2003. – С. 63–128.

48. Гриневич В.А. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
49. Грімстед П.К. та ін. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни // Пам'ятки України, 1994. – № 3–6.
50. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. – М., 2008.
51. Гогун О. Пятика в советських партизанських формуваннях України // Визвольний шлях. – Кн. 2. – 2008
52. Гогун О. Розбій, мародерство і бандитизм у середовищі червоних партизанів України (1941–1944) // Визвольний шлях. – Кн. 1. – 2008.
53. Гогун О. Як „народні месники” мстили народу // Український визвольний рух. – Зб. 6. – 2006.
54. Гогун О. “...Створювати нестерпні умови для ворога і всіх його поплічників” // Визвольний шлях. – Книга 8. – 2007.
55. Гогун О. Внутрішні конфлікти в советських партизанських структурах в Україні в роки Другої світової війни // Визвольний шлях. – Кн. 9, 10 – 2007.
56. Гогун О. Проблеми провокування советськими партизанами нацистського терору (на прикладах Польщі й України) // Визвольний шлях. – Кн. 12. – 2007.
57. Гогун О., Кентій А. 1941: Зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі // Визвольний шлях. – Кн. 3. – 2006.
58. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. – М., 2006.
59. Григорович Д.Ф. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К., 1976.
60. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ-ХХ століття. – К., 2000.

61. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. – К., 1993.
62. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність, 1992. – № 7.
63. Дем'яненко Б.Л. Запланований злочин небаченого масштабу. До питання про генеральний план “Ост” щодо окупованих територій колишнього СРСР // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
64. Дерейко І.І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату Україна // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина I. – 2004.
65. Дерейко І.І. До питання про українські батальйони на території Білорусії // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина I. – 2003.
66. Дерейко І.І. Українські збройні формування нацистського окупаційного режиму в боях на Україні (1943–1944 рр) // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 9. – Частина II. – 2005.
67. Дзюбан О. Матеріали до історії УПА. // Україна в минулому. – К., Львів, 1993. – Вип. 3.
68. Дзьобак В.В. Сучасна російська суспільно-політична думка про діяльність УПА під час радянсько-німецької війни // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 9. – Частина I. – 2005
69. Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець: (штрихи до політичного портрета). – К., 1995.
70. Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). – К., 2002.
71. Дзьобак В.В. Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944). – К., 2005.
72. Дудник В.М. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 9. Частина II. – 2005.
73. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Л., 1998.

74. Дробот І. Карпатська Україна і європейський світ: спроба відродження державності. – К., 1999.
75. Дробот І. “Українське питання” в контексті передвоєнної міжнародної політики // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2000. – Вип. 4.
76. Друга світова війна як виклик для української історіографії. // Україна модерна. – Ч. 13 (2). – К., 2008.
77. Заболотна Т.В. Каральна політика радянських органів правопорядку на початку Великої Вітчизняної війни // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. Частина II. – 2004.
78. Заболотна Т.В. Продовольче забезпечення киян під час гітлерівської окупації // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 9. – Частина II. – 2005.
79. Заболотна Т.В. Вплив нацистської окупації на повсякденне життя киян. // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 11. – 2008.
80. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 рр. і Третій рейх // Записки НТШ. – Том. ССХХVIII; Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994.
81. Іллюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД в західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2–4. – 2000.
82. Іллюшин І.І. Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 11. – 2008.
83. Іллюшин І.І. УПА і АК. Протистояння на Західній Україні. 1939–1945 рр. – К., 2009.
84. Іллюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА 1939–1945 // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3.
85. Іващук С. По той бік фронту: Антифашистська боротьба на території України, Білорусії та Польщі в роки Другої світової війни. – Львів, 1997.
86. Іваненко Б.В. та ін. Антифашистський рух опору в Україні в 1941 – 1944 рр. у світлі нових документів // Архіви України, 1995. – № 1–3.

87. Іванущенко Г. Деякі питання діяльності УПА на Сумщині в середині ХХ століття // *Визвольний шлях*. – Кн. 7, 8. – 2006.
88. Іванущенко Г. Документи репресивно-каральних органів, як джерело вивчення діяльності ОУН і УПА на території Сумської області // *Визвольний шлях*. – Кн. 9. – 2006.
89. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.). – К., 1998.
90. Кентій А.В. Нариси історії ОУН (1929–1941 рр.). – К., 1998.
91. Кентій А.В. Українська Повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999.
92. Кентій А.В. Українська Повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999.
93. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) – К., 2005.
94. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000.
95. Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003.
96. Киричук Ю. Політична позиція українських державницьких сил в перші місяці німецько-радянської війни // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. – № 451: Держава та армія. – Львів, 2002.
97. Киричук Ю., Мороховський В. Українські національно-політичні рухи і партії на початку німецько-радянської війни // *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємодії*. Збірник наукових праць. – К., 2002.
98. Ковалев Б.Н. *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944*. – М., 2004.
99. Ковалев И.В. *Транспорт в Великой Отечественной войне*. – М., 1981.

100. Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9; також // Сторінки історії України: ХХ століття. – К., 1992.
101. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянизації” Західної України // Укр. іст. журнал, 1993. – № 2–3.
102. Коваль В.С. Шлях до війни: партнерство двох диктаторів (1939–1941) // Політична історія України ХХ століття. – К., 2003. – С. 15–62.
103. Коваль В.С. Путь к Бабьему яру: Германский антисемитизм: история, теория, политика. – К., 1991.
104. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни. 1939. – К., 1991.
105. Коваль В.С. Боротьба за міжнародне визнання українського відтинку нового західного кордону СРСР (1941–1945) // Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – К., 2003.
106. Коваль М.В. ОУН-УПА: між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журнал, 1994. – № 2–3.
107. Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій вітчизняній війнах 1939–1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.
108. Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
109. Коваль М.В. Початок німецької агресії та прикордонні бої на території України у світлі нових документів // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992.
110. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – К., 1999.
111. Козлітін В.Д. Друга світова війна. 1939–1945. Навчальний посібник. – Харків, 2001.
112. Король В.Ю. Історія України. – К., 1999.
113. Король В.Ю. Україна в період Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2000.

114. Король В.Ю. Оборона Києва: героїзм і трагедія // Історія в школі. – 2001. – № 9.
115. Король В.Ю. Трагедія 1941-го року // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4.
116. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України. – К., 2002.
117. Король В.Ю. Визволення Правобережної України від гітлерівських загарбників: нові аспекти проблеми // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 9. – Частина II. – 2005.
118. Король В.Ю. Бабий Яр – трагическая страница в истории еврейского народа // Холокауст на Украине. – Х., 1992.
119. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. – К., 2002.
120. Король В.Ю. Трагедія військовополонених: свідчать архіви // Трибуна, 1992. – № 9.
121. Король В. Військові втрати слов'янських народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. – К., 2000.
122. Ковальчук В. Відносини між ОУН(б) і чеським населенням Волині у роки Другої світової війни // Визвольний шлях. – Кн. 4. – 2007.
123. Ковальчук В. “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) і УПА в роки Другої світової війни) // Визвольний шлях. – Кн. 12. – 2007.
124. Ковальчук В. Зв'язок ОУН(б) на Волині і Поліссі в останні роки Другої світової війни та в повоєнний період // Визвольний шлях. – Книга. 4. – 2006.
125. Ковальчук В. Як НКВД-МГБ фальсифікували ділове листування ОУН(б): советські документи свідчать // Визвольний шлях. – Кн. 10. – 2006.
126. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). – Торонто-Львів, 2006.

127. Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Л., 2000.
128. Козлітін В.Д. Друга світова війна. 1939–1945. Навчальний посібник. – Харків, 2001.
129. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993.
130. Косик В. Правда історії. Роки окупації України. 1939–1944. – К., 2008.
131. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави, 1996. – № 4.
132. Крикніцький О.П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень–липень 1940 р.) // Укр. іст. журнал. – № 1. – 2009.
133. Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг.: Хроника событий. – Б/м, 1997.
134. Крук М. Знати правду про “визволення” (літо 1943) // Розбудова держави, 1995. – № 4.
135. Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941.
136. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Посібник для вчителя. – К., 2004.
137. Кучер В. Пакт Ріббентропа-Молотова та українське питання: проблема соборності українських земель // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни: Зб. матеріалів наукової конференції. – Кривий Ріг, 2000.
138. Кучер В. ОУН-УПА: в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1996.
139. Кучер П. Пакт Ріббентропа-Молотова: шлях до Другої світової війни // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. – К., 2000.

140. Кучерук О.С. Щоденні записи учасника Легіону Р. Сушка вересня–жовтня 1939 року, як нове джерело до історії національно-визвольного руху та ОУН періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина 2. – К., 2003.
141. Лаврищук В.І. УПА та радянські партизани // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2000. – Вип. 4.
142. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. – К., 1997.
143. Левітас Ф., Шимановский М. Бабий Яр. К., 1991.
144. Левченко М.С. До історії українських фронтів // Укр. іст. журнал, 1995. – № 3.
145. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. – М., 1999.
146. Лисенко О.Є. До питання про початок Другої світової війни та німецької агресії проти СРСР // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина 1. – К., 2003.
147. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні: 1941–1946. – К., 1998.
148. Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги. // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
149. Лисенко О.Є. Один народ – дві історії війни // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. Частина I. – 2004.
150. Лисенко О.Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 11. – 2008.
151. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999.
152. Лысаковский Ю.Ю., Нестеров В.Н., Удин-Некрасов В.А. Освобождение Украины 1943–1944: Ист.-стат. исслед. – К., 1995.
153. Лучаківська І.Л. Українська інтелігенція західних областей України в перші роки радянської влади. 1939–1941 рр. – Л., 1999.

154. Марущенко О.В. Україна в Другій світовій війні: історіографічні дослідження 1990-х рр. // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. – К., 2000.
155. Марущенко О.В. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940-х рр.: історіографічний аспект // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
156. Марчук В. Українська греко-католицька церква у 1941–1944 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2000. – Вип. 11.
157. Марчук І. Пропагандистські видання ОУН і УПА на Волині в 1943–1945 рр. // Визвольний шлях. – Книга 6, 7. – 2004
158. Маслов О.О. Втрати радянського генералітету в боях 1941–1944 в Україні. //Укр. іст. журнал, 1993. – № 1.
159. Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. – Ужгород, 2002.
160. Михайлуца М.І. Соціально-економічні аспекти буденного життя православного кліру в Трансністрії. 1941–1943 рр. // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
161. Мінгазутдінов А.Ф. Причини трагедії початкового періоду Великої Вітчизняної війни в новітній українській історіографії // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина 1. – К., 2003. – С. 42–47.
162. Мінгазутдінов А.Ф. Значення фронтової преси у пропаганді серед воїнів бойових традицій в ході визволення України від фашистських загарбників // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина II. – 2004.
163. Мировая война 1939–1945. – М., 2000.
164. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1945. – Мюнхен, 1953; Львів, 1991.
165. Моргун Ф. Прокляття війни. – Полтава, 2004.
166. Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. – Кн. 7. – 2004.

167. Муковський І. З історії мобілізації людських резервів до Червоної армії 1941–1945. // Розбудова держави, 1995. – № 4, 5.

168. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.

169. Муковський І., Лисенко О. Україна – центральний плацдарм бойових дій 1941–1944 рр. // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. – К., 2000.

170. Муковський І. Внесок українського народу в перемогу // Військо України, 1996. – № 3–4.

171. Мюллер Н. Вермахт и оккупация. – М., 1974.

172. Нариси з історії Закарпаття. –Т.2 (1918–1945). – Ужгород, 1995.

173. Нахманович В.Р. Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів під час Другої світової війни // Друга світова війна. Доля народів України. – К., 2005.

174. Ніколаєць Ю. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – К., 1998.

175. Оборона столиці України міста Києва від гітлерівських військ і її значення та вплив на бойові дії на радянсько-німецькому фронті в 1941 р. Матеріали конференції. – К., 1997.

176. Озимчук О. Взаємовідносини між УПА і радянськими партизанами в антифашистській боротьбі на Волині (1942–1944 рр.) // Україна: ретроспектива і перспектива. Зб. наук. статей. – К., 1999.

177. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Колективна монографія. – К., 2005.

178. Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999.

179. Парсаданова В.С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941. // Новая и новейшая история, 1989. – № 2.

180. Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938–1939). // *Визвольний шлях*. – Кн. 4. – 2007.
181. Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943–1945 рр. // *Визвольний шлях*. – Кн. 6. – 2006.
182. Патриляк І.К. Націоналістичний партизанський рух на території західної України влітку 1941 року // *Укр. іст. журнал*. – 2000. – № 4.
183. Патриляк І.К. ОУН напередодні та в перші роки Другої світової війни – пошуки союзників. // *Сторінки Воєнної історії України*. – Вип. 10. – Частина II. – 2006.
184. Патриляк І.К. Оунівські плани державного будівництва у світлі інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 року) // *Київська старовина*. – 2003. – № 2.
185. Патриляк І. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни // *Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія*. – К., 2005.
186. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – К., 2004.
187. Патриляк І. До питання про початок антигітлерівського повстанчого руху ОУН. // *Визвольний шлях*. – Кн. 7, 8. – 2006.
188. Патриляк І. Роман Шухевич в 1939–1943 роках // *Визвольний шлях*. – Кн. 6. – 2007.
189. Патриляк І. Україна в Другій світовій війні: роздуми на тлі ювілею // *Визвольний шлях*. – Кн. 9, 10. – 2005.
190. Патриляк І. Колективний портрет “немісцевого” вояка ВО “Богун” УПА-“Північ” // *Визвольний шлях*. – Кн. 9. – 2004.
191. Патриляк І. Внесок ОУН і УПА у справу визволення України від нацистів // *Визвольний шлях*. – Кн. 10. – 2004.
192. Патриляк І. Радянські партизани і українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // *Сторінки Воєнної історії України*. – Вип. 7. – Частина II. – 2003.

193. Патриляк І.К. Курсанти командирських шкіл УПА в 1943–1944 рр. // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина II. – 2004.

194. Патриляк І. Старшинські й під старшинські школи УПА (1943–1944) // Визвольний шлях. – Кн. 4,5. – 2004.

195. Патриляк І.К. Легіони українських націоналістів (1941–1942 рр.): історія виникнення та діяльності. – К., 1999.

196. Патриляк І. Еведенційні картки УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. – Збірник 6. – Л., 2006.

197. Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році // Український визвольний рух. – Збірник 7. – Л., 2006.

198. Патриляк І.К. Пагіря О.М. Інструкції керівництва українського збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 11. – 2008.

199. Патриляк І. Повстансько-німецькі переговори грудня 1943 – вересня 1944 років: причини, хід, наслідки // Воєнна історія. – № 5. – 2008.

200. Перехрест О.Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина II. – 2003.

201. Перехрест О.Г. Збитки, заподіяні тваринницькій галузі сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина II. – 2004.

202. Перехрест О.Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.

203. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленськ, 1998.

204. Пилипчук І. Катастрофа під Харковом // Військо України, 1997. – № 3–4.

205. Поліковський М. Червона Армія і УПА: хроніка протистояння. // Розбудова держави, 1994. – № 10.

206. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002–2003. – Т. 4. Україна у Другій світовій

війні (1939 – 1945). Кер. тому В.І. Кучер. Авт. тому: В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль. – К., 2003.

207. Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002.

208. Поль Д. Німецька окупація України в 1941–1944 у працях західних учених // Укр. іст. журнал, 1994. – № 5.

209. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військово-полонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К., 1998.

210. Потильчак О.В. Смертність серед німецьких військово-полонених в СРСР // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина II. – 2004.

211. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000.

212. Прокоп М. Київ 1942 // Сучасність. – 1993. – Ч.1.

213. Промышленность Германии в период войны 1939–1945 гг. Пер. с нем. – М., 1956.

214. Проненко В. Українські силуети піднімецького Харкова // Визвольний шлях. – Кн. 12. – 2004

215. Радзинский Э. Сталин. – М., 1997.

216. Резмер В. Участь українців у польській кампанії 1939 р. // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – Вип. 6. – К., 2000.

217. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) // Нова Політика. – 1997. – № 3.

218. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). // Укр. іст. журн. –1997. – № 3.

219. Рогач І. Під прапором незалежності: Карпатська Україна // Розбудова держави. – 1995. – № 5–6.

220. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західно-української інтелігенції. – К., 1994.

221. Руккас А.О. Збройний опір польських військ проти Червоної армії у вересні 1939 р. на Волині. – К., 1997.

222. Руккас А.О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень–жовтень 1939 р.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998.

223. Руккас А. Збройні виступи ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – № 1. – 2003.

224. Руккас А. Збройні виступи ОУН на території Станіславського воєводства у вересні 1939 року // Українська повстанська армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2003.

225. Руккас А.О. Збройні виступи ОУН на території Тернопільського воєводства у вересні 1939 р. // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина 2. – К., 2004.

226. Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни. // Воєнна історія. – № 5. – 2008.

227. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002.

228. Салата О.О. Особливості процесу перебазування промислових потужностей Донбасу в період оборонних боїв (червень–грудень 1941 р.). Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина 2. – К., 2003.

229. Салата О.О. Характер та основні напрямки діяльності винищувальних батальйонів у період оборонних боїв Червоної армії (червень – листопад 1941 р.). // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина I. – 2004.

230. Сербин Р. Україна після 22 червня 1941 року: міфи та реальність // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – Частина 1. – К., 2003.

231. Семиряга М. Коллаборационизм. Пророда, психология и проявления в годы Второй мировой войны. – М., 2000.

232. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – М., 1992.
233. Сергійчук В. Правда про „золотий вересень” 1939-го. – К., 1999.
234. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К., 2000.
235. Сергійчук В. Акт 30 червня, як символ українського самостійництва // Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи та матеріали.
236. Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. – М., 1996.
237. Советский тыл в годы Великой Отечественной войны. – М., 1986.
238. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. – М., 2002.
239. Солонин М. 22 июня 1941. Анатомия катастрофы. – М., 2008.
240. Сорока Ю.М. Варварська політика геноциду гітлерівського окупаційного режиму на Західноукраїнських землях. 1941–1944 рр. // Сторінки Воєнної історії України. – Вип. 9. – Частина II. – 2005.
241. Сорока Ю. Населення Західноукраїнських земель. Депортації, переселення, мобілізації, міграції. 1939–1950-ті роки. – К., 2007.
242. Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН. 1941–1953. – Л., 2006.
243. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Торонто, 1965. Репринт вид. – Л., 1994.
244. Стецкевич В.В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (Деякі проблеми методології) // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
245. Типпельских К. История Второй мировой войны. – М., 2001.

246. Трефера Н.В. Окупаційний режим на території Трансністрії (1941–1944.) // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.

247. Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). – Л., 1994.

248. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах 1918–1945 // Київська старовина, 1996. – № 2–3.

249. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993.

250. Трубайчук А. Друга світова війна. – К., 1995.

251. Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній: З історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1995.

252. Турба Н.Н. Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944: Социально-политический аспект. – Од., 1998.

253. Український народ у другій світовій війні: навч. посібник. – К., 1998.

254. Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. (Збірник статей). – К., 1995.

255. Хонисман Я. Катастрофа єврейства Західної України. – Л., 1998.

256. Чайковський А.С. Невідома війна: партизанський рух в Україні. 1941–1944 рр. – К., 1994.

257. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002.

258. Чернявська В. Особливості та наслідки походу Червоної армії в Бессарабію та північну Буковину // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 8. – Частина 1. – К., 2004.

259. Шандор В. Приєднання Карпатської України до УРСР // Розбудова держави, 1995. – № 7–8.

260. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.

261. Шаповал Ю. „Золотий вересень” 1939-го: як це робилось насправді // Волинь у новітній історії української державності: Збірник наукових праць. – Луцьк, 1999.
262. Шаповал Ю.І. Українська Друга світова // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 10. – Частина I. – К., 2006.
263. Шаповал Ю. Доля як історія. – К., 2006.
264. Шаповал Ю. Україна 1920–50-х років: сторінки неписаної історії. – К., 1993.
265. Швагуляк М. “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін, 1990. – № 7.
266. Щур Ю. Національно-визвольна боротьба на Наддніпрянщині (1929–1939) // Визвольний шлях. – Кн. 2, 3 – 2007.
267. Щур Ю. Організаційна структура оунівського підпілля на території Запорізької області в роки німецької окупації (1941–1943) // Визвольний шлях. – Кн. 2. – 2006.
268. Щур Ю. Засоби масової інформації націоналістичного підпілля на східноукраїнських землях // Визвольний шлях. – Кн. 1. – 2006.
269. Щур Ю. Проблема східноукраїнських земель у передвоєнних планах ОУН (1939–1941) // Визвольний шлях. – Кн. 9, 10. – 2005.
270. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект). – Луцьк, 1995.
271. Яворський Е. В ім’я Перемоги: українські композитори у Великій Вітчизняній війні // Музика, 1995. – № 2.
272. Antypolska akcja OUN-UPA. 1943–1944. Fakty i interpretacje. – Warszawa, 2003.
273. Akcja “Wisła”. – Warszawa, 2003.
274. Berkhoff K. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2004.
275. Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). – Toruń, 2007.

276. Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. – Toruń, 2008.
277. Hryciuk G. Polacy we Lwowie. 1939–1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000.
278. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa 1999.
279. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. – Warszawa, 2006.
280. Żbikowski A. Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – № 162–163. – 1992. – S. 3–18.
281. Lesser G. Pogromy w Galicji Wschodniej w 1941 r. // Tematy polsko–ukraińskie. – Olsztyn, 2001. – S. 103–126. The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison / Mark Harrison, ed. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.
282. Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców. – Warszawa, 2005.
283. Weiss A. Holocaust and the Ukrainian Victims // Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis. – New York, 1990.
284. Weiss A. Jewish–Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective. – Canadian Institute of Ukrainian studies. University of Alberta. – Edmonton, 1988.
285. Wnuk R. Za pierwszego sowieta. – Warszawa, 2005.
286. Gross J.I. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland Western Ukraine and Western Byelorussia. – NJ. – 1988.
287. Łojek J. Agresja. 17 września 1939. – Warszawa, 1990.
288. Wieczorkiewicz P.P. Kampania 1939 roku. – Warszawa, 2001.

ДЛЯ ПОТАТОК

Наукове видання

ПАТРИЛЯК Іван Казимирівич
БОРОВИК Микола Андрійович

**УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ:**
спроба нового концептуального погляду

Літературне редагування – *Лариса Йолкіна*
Коректура – *Зоя Конєєва*
Верстка, макет, технічне редагування – *Микола Лисенко*
Дизайн обкладинки – *Микола Лисенко*

Підписано до друку 28.04.2010 р. Формат 70x100/16. Папір офс.
Гарнітура School Book. Ум. др. арк. 30,1. Обл. вид. арк. 40,44
Тираж 1500 прим. Зам. № 126

Видавець ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В. Тел.: (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.